

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

**KAPİTALİST İKTİSADİ DÜZENE BİR ELEŞTİRİ:
İSLAMİ EKONOMİ VE FİNANSAL ALTERNATİFLER**

MÜCAHİDE KÜÇÜKSUCU

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. ABDULKADİR BULUŞ

KONYA, 2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mücahide Küçüksucu		
	Numarası	16810901004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat/İktisat		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tezin Adı	Kapitalist İktisadi Düzene Bir Eleştiri: İslami Ekonomi ve Finansal Alternatifler		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mücahide Küçüksucu

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mücahide Küçüksucu		
	Numarası	16810901004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat/İktisat		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Abdulkadir Buluş		
	Tezin Adı	Kapitalist İktisadi Düzene Bir Eleştiri: İslami Ekonomi ve Finansal Alternatifler		

Bugün yaşadığımız ekonomik buhranların ve bu buhranların yarattığı sosyal problemlerin temeli, bütün kurumları, ahlakı ve zihniyeti ile önce iktisadi yapıya ve sonra bireyden topluma tüm hücrelerimize kadar işlemiş olan kapitalizmdir. Kapitalizm, kitle üretim anlayışı ile güçlenmiş ve ihtiyaç sınırlarını aşan bu üretimin, tüketimin pompalanması yoluyla piyasada emilmesi, tüketim toplumunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. İhtiyacın sınırlı olduğu, tüketimin de israf kavramı ile sınırlandırıldığı, faizin olmadığı ve zekatın bir adil bölüşüm mekanizması olarak sisteminde yer bulduğu İslam iktisadı, sözü edilen ekonomik ve sosyal problemlerin çözümünü kendi özünde barındırmaktadır. İslam ekonomisinde, adil bölüşüm, felaha erme, verimliliği ve üretkenliği artırma, birey ve toplum çıkarları arasında dengeye ulaşma gibi birtakım politika amaçları mevcuttur. Söz konusu politika hedeflerine ulaşırken bir politika aracı olan İslami finans, ribanın olmadığı, İslam'ın haram olarak nitelediği yollardan edinilmemiş kazançlardan oluşan, spekülasyon, bahis ve kumara dayanmayan, ticari bir işlemi içeren finansal ağ yapılarıyla sınırlıdır. İslami finans sektörü ise, günümüz ekonomik şartlarında, bir İslam ekonomisinin varlığını sürdürebilmesi için hayati önem taşımaktadır. Bu öneme atfen, dünya ve Türkiye örneğinde faizsiz finansa ilişkin mevcut konjonktür ele alınmıştır. Türkiye'de katılım bankacılığına ilişkin SWOT Analizi yapılarak, katılım bankalarının güçlü ve zayıf yönleri ile, kendilerine dönük fırsat ve tehditler değerlendirilmiştir. Katılım bankaları, reel varlıklar üzerinden işlemlerini yürütmekle, daha riskten uzak bir yapı sergilerken, müşterilere bu nedenle daha az finansal enstrüman ve daha fazla bürokratik işlem sunmaktadır. Kendi alanlarına özgü akademik çalışmalar ve alan eğitimi ile işgücüne dahil olan mezunlar açısından da dezavantajlı bir konumdadırlar. İnançları gereği kendilerine başvurmuş KOBİ ağırlıklı, sadakatli müşteri yapıları ise en önemli güçlü yönlerinden biridir.

Anahtar Kelimeler: Kapitalist Ahlak, İslam İktisadı, İslami Finans, Katılım Bankacılığı

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mücahide Küçüksucu		
	Student Number	16810901004		
	Department	Economy		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Abdulkadir Buluş		
	Title of the Thesis/Dissertation	A Critique of the Capitalist Economic System: Islamic Economics and Financial Alternatives		

The basis of all the economic depressions we are experiencing today and the social problems created by these depressions is capitalism, which, with all its institutions, morals and mentality, has first worked into the economic structure and then from the individual to society to all our cells. Capitalism has been strengthened by the understanding of mass production and the absorption of this production, which exceeds the limits of need, in the market through the pumping of consumption, has led to the emergence of a consumer society. Islamic economics, in which the need is limited, consumption is limited by the concept of waste, there is no interest, and zakat finds a place in its system as a fair distribution mechanism, contains the solution of the aforementioned economic and social problems at its core. In the Islamic economy, there are a number of policy objectives such as fair distribution, achieving success, increasing productivity, achieving a balance between the interests of the individual and society. Islamic finance, which is a policy tool in achieving these policy goals, is limited to financial network structures that include a commercial transaction in which there is no riba, consisting of earnings not acquired in ways that Islam considers haram, not based on speculation, betting and gambling. The Islamic finance sector, on the other hand, is of vital importance for the survival of an Islamic economy in today's economic conditions. With reference to this importance, the current conjuncture related to interest-free finance has been considered in the example of the world and Türkiye. By conducting a SWOT Analysis on participation banking in Türkiye, the strengths and weaknesses of participation banks, as well as opportunities and threats facing them, were evaluated. Participation banks exhibit a more risk-free structure by conducting their transactions on real assets, while offering customers fewer financial instruments and more bureaucratic transactions for this reason. They are also at a disadvantage in terms of graduates who are included in the workforce with their own field-specific academic studies and field education. SME-dominated, loyal customer structures that have applied to them in accordance with their beliefs are one of their most important strengths.

Keywords: Capitalist Morality, Islamic Economics, Islamic Finance, Participation Banking

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	x
ÖNSÖZ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM: KAPİTALİZM KAVRAMI, KÖKENLERİ, İNANÇ, AHLAK ESASLARI.....6

1.1. Bir Ekonomik Sistem Olarak Kapitalizm	6
1.1.1. Kapitalist Üretim Tarzının Özellikleri.....	8
1.1.2. Kapitalizmin Ögeleri.....	8
1.1.2.1. Özel Mülkiyet	8
1.1.2.2. Özgür Piyasa	9
1.1.2.3. Rekabet.....	10
1.1.2.4. İş bölümü.....	11
1.1.2.5. Küreselleşme	12
1.1.3. Kapitalizmin Diğer Ekonomik ve Sosyal Yapılardan Farkı	12
1.2. Kapitalizmin Doğuşu ve Tarihi Kökenleri.....	14
1.2.1. Adam Smith'e Göre Kapitalizm ve Kapitalizmin Doğuşu	17
1.2.2. Alman Tarihçi Okulu'nda Kapitalizm: Weber ve Sombart	19
1.2.2.1. Max Weber: Protestan Ahlakı.....	20
1.2.2.2. Werner Sombart'a Göre Kapitalizmin Doğuşu.....	22
1.2.3. Henri Pirenne'de Kapitalizmin Gelişimi.....	24
1.2.4. Karl Marx: Kapitalizm ve Kökenleri	26
1.2.5. Kapitalizmin Gelişimi Üzerine Birinci Kuşak Tartışmalar.....	27
1.2.5.1. Maurice Dobb ve Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler	28
1.2.5.2. Paul Sweezy ve Kapitalizmin Gelişimi.....	30
1.2.5.3. Takahashi'nin Kapitalizmin Doğuşuna Dair Tartışmalara Katkısı.....	31
1.2.5.4. Karl Polanyi ve Kapitalizmin Gelişimi	32
1.2.5.5. E. P. Thompson ve Kapitalizmin Gelişimi	35
1.2.5.6. Immanuel Wallerstein ve Kapitalizme Geçiş.....	35

1.2.6. Kapitalizme Geçişte İkinci Kuşak Tartışmalar: Brenner	
Tartışmaları.....	37
1.3. Kapitalizm Ahlakı ve Kapitalizm Ahlakını Oluşturan Unsurlar ...	38
1.3.1. Görünmez El	39
1.3.2. Makyavelcilik.....	41
1.3.3. Kalvencilik	44
1.3.4. Sosyal Darwincilik	46
1.3.5. Nesnelcilik	47
1.3.6. Girişimcilik	49
1.4. Din ve Kapitalizm İlişkisi	52
1.4.1. Karl Marx'ın Din ve Kapitalizme İlişkin Görüşleri.....	54
1.4.2. Werner Sombart'ın Din ve Kapitalizme İlişkin Görüşleri	60
1.4.2.1. Sombart'ın Yahudilik İnancı ve Kapitalizme Dair Görüşleri	65
1.4.2.2. Sombart'ın Katolik İnancı ve Kapitalizme Dair Görüşleri ...	69
1.4.2.3. Sombart'ın Protestanlık ve Kapitalizme Dair Görüşleri	70
1.4.3. Max Weber'in Din ve Kapitalizme İlişkin Görüşleri.....	71
1.4.3.1. Max Weber'e Göre Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu	72
1.4.3.2. Max Weber'in Protestanlık Haricindeki Dinler ve Kapitalizm	
Üzerine Görüşleri.....	75
1.5. İslam Dini ve Kapitalizmin Ruhu	77
1.5.1. Max Weber'e göre Kapitalizm ve İslam	78
1.5.2. Maxime Rodinson'a göre Kapitalizm ve İslam	84
1.5.3. Bryan S. Turner'e Göre Kapitalizm ve İslam	89

İKİNCİ BÖLÜM: İSLAM İKTİSADI VE İSLAM İKTİSADININ TEMEL İLKELERİ96

2.1. İslam İlmi Usulünde Bilginin Kaynakları.....	96
2.1.1. İslami Bilginin Kaynakları: Gaybi Alan	96
2.1.2. İslam'da Bilginin Kaynakları: Şehadet Alanı	100
2.2. İslam Hukukunda Delil Kaynakları	104
2.2.1. İslam'da Asli Deliller.....	104
2.2.2. İslam'da Fer'i Deliller.....	107
2.3. İslam İktisadının Kavramsal Çerçevesi.....	108
2.3.1. İslam İktisadının Tarihi Birikimi	116
2.3.2. İslam İktisadının Nitelikleri	118
2.3.3. İslam İktisadının Metodolojisi	119
2.4. İslam İktisadının Amaçları.....	124
2.4.1. Bireysel Özgürlükler ve Toplumsal Düzen Arasında Dengenin	
Sağlanması	125
2.4.2. İnsanı Felaha Erdirmek	125
2.4.3. Toplumla Birlikte Kalkınmak	126
2.4.4. Gelir Dağılımında Adalet.....	126
2.4.5. Fiyat İstikrarını Sağlamak	127
2.4.6. Verimlilikte Artış	127
2.5. İktisat Politikasının Araçları	128

2.5.1. Ana-akım İktisat Politikasının Araçları	128
2.5.2. İslam İktisadının Politika Araçları	133
2.5.2.1. İslam İktisadında Maliye Politikası.....	133
2.5.2.1.1. İslam İktisadında Bir Maliye Politikası Aracı Olarak	
Zekat	135
2.5.2.1.2.Cizye	148
2.5.2.1.3.Harac	149
2.5.2.1.4.Ganimetler.....	150
2.5.2.1.5.Gümrük Vergileri.....	151
2.5.2.1.6.Olağanüstü Dönemlerde Alınan Vergiler	151
2.5.2.1.7.Mirastan Alınan Vergiler	151
2.5.2.1.8.Vergi Dışında Devlet Gelirleri.....	154
2.5.2.1.9.Zekat Gelirlerinin Harcanacağı Yerler.....	156
2.5.2.1.10. Zekatın Önemi.....	158
2.5.2.1.11. İslam Ülkelerinde Zekat Uygulamalarına Dair Güncel	
Bir Projeksiyon.....	162
2.5.2.2. İslam İktisadında Para ve Para Politikası	163
2.5.2.2.1. İslam Devletlerinde Tarihsel Süreçte Para Politikasına	
Dair Uygulamalar	169
2.5.2.2.2. İslam İktisadında Temel Para Politikası: Faiz Yasağı .	173
2.5.2.2.2.1. İslam'da Ribanın Haram Kılınmasına Dair Asli	
Deliller	174
2.5.2.2.2.2. Riba Türleri	177
2.5.2.2.2.3. Kar ile Faizin Farkları	179
2.5.2.2.2.4. İslam'da Faizin Yasaklanması Nedenleri	181
2.5.2.2.2.5. Faizsiz Güncel Ekonomik Yapının Mümkünlüğü	
Üzerine.....	183
2.5.2.3. İslam İktisat Politikasında Diğer Yasak ve Kurallar.....	186

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İSLAM İKTİSAT ANLAYIŞINA UYGUN FİNANSMAN MODELLERİ VE KATILIM BANKACILIĞI188

3.1. İslami Finansın Kavramsal Çerçevesi.....	188
3.1.1. İslami Finansın Tarihsel Gelişimi.....	190
3.1.1.1. Eski Dönemde İslami Finansın Gelişimi.....	191
3.1.1.2. Modern Dönemde İslami Finansın Gelişimi	194
3.1.2. Türkiye'de İslami Finansın Gelişimi	199
3.2. İslami Finansman Modelleri	202
3.2.1. İslami Finansmanda Fon Toplama Yöntemleri	203
3.2.1.1. Katılım Hesapları	204
3.2.1.2. Özel Cari Hesaplar	204
3.2.1.3. Vekalet	205
3.2.2. İslami Finansmanda Fon Kullandırma Yöntemleri	207
3.2.2.1. Murabaha.....	207
3.2.2.2. Selem.....	210
3.2.2.3. İstisna	213

3.2.2.4. İcara	215
3.2.2.5. Müşaraka	217
3.2.2.6. Mudaraba.....	220
3.2.2.7. Teverruk	224
3.2.2.8. Karz-ı Hasen.....	226
3.2.3. Diğer Finansman Yöntemleri.....	229
3.2.3.1. Tekafül	229
3.2.3.2. Sukuk.....	233
3.3. Dünyada Konvansiyonel Bankacılığın ve Faizsiz Bankacılığın Büyüklüğüne İlişkin Projeksiyon.....	236
3.3.1. Dünya Geneline Toplam Likiditenin Değerlendirilmesi	255
3.3.2. Dünya Geneline İslami Finansa İlişkin Büyüklükler.....	256
3.3.2.1. Küresel İslami Bankacılığa İlişkin Veriler	259
3.3.2.2. İslami Sermaye Piyasalarına İlişkin Büyüklükler	263
3.3.2.3. İslami Fonlar	268
3.3.2.4. İslami Hisse Senetleri Piyasası.....	269
3.3.2.5. Tekafül	271
3.4. Türkiye’de Konvansiyonel Bankacılık ve Katılım Bankacılığına Dair Bir Projeksiyon	273
3.4.1. Türk Bankacılık Sistemine Dair Veriler	273
3.4.2. Türk Katılım Bankacılığının SWOT Analizi.....	291
3.4.2.1. Faizsiz Bankacılıkta SWOT Analizi Literatürü	291
3.4.2.2. SWOT Analizi.....	293
3.4.2.2.1. Katılım Bankalarının Güçlü Yönleri ve Fırsatları	295
3.4.2.2.2. Katılım Bankalarının Zayıf Yönleri ve Tehditler	296
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	298
KAYNAKÇA	310

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İktisat Politikası Araçlarından Maliye Politikası	129
Şekil 2: İktisat Politikası Araçlarından Para Politikası	130
Şekil 3: İktisat Politikası Araçlarından Diğer Politikalar.....	132
Şekil 4: İslam İktisadında Devletin Gelir ve Harcamaları	134
Şekil 5: İslam İktisadı Maliye Politikasında Harcamalar.....	155
Şekil 6: Dünyada Faizsiz Finansın Gelişim Aşamaları.....	194
Şekil 7: İslami Finansman Araçları.....	202
Şekil 8: Vekalet İşleminin İşleyişi	205
Şekil 9: Murabaha Modelinin İşleyişi	208
Şekil 10: Selem Sözleşmesinin İşleyişi.....	212
Şekil 11: İstisna Sözleşmesinin İşleyişi	214
Şekil 12: İcara Sözleşmesinin İşleyişi.....	216
Şekil 13: Müşaraka Sözleşmesinin İşleyişi	220
Şekil 14: Mudaraba Modelinin İşleyişi.....	222
Şekil 15: Teverruk Sözleşmesinin İşleyişi	225
Şekil 16: Karz-ı Hasen Sözleşmesinin İşleyişi	228
Şekil 17: Tekafül Sisteminin İşleyişi	231
Şekil 18: Konvansiyonel Sigortacılık ve Tekafül Arasındaki Farklar	231
Şekil 19: Sukuk İhracı Süreci.....	234
Şekil 20: 2021 Yılı Dünya Geneline Bir Banka Hesabına Sahip Olanların Oranı (%)	237
Şekil 21: 2021 Yılında Dünya Geneline Bankalaşmamış İnsanların Ülkelere Göre Dağılımı	240
Şekil 22: 2021 Yılı Banka Hesabı Kullanım Oranı En Düşük Ülkeler.....	240
Şekil 23: Dünya Geneline Bir Banka Hesabı Bulunmayanların Cinsiyete Göre Dağılımı	241
Şekil 24: 2021 Yılında Bir Bankada Hesabı Bulunmayanların İleri Sürdükleri Nedenlerin Oranı.....	243
Şekil 25: Dünya Geneline Mobil Uygulama ya da Banka Hesabı Kullanarak Tasarruf Edenlerin Oranı, 2021	247
Şekil 26: Dünya Geneline 2021 Yılı Resmi Bir Finansal Kurulştan Borçlanma Oranları.....	250
Şekil 27: Dünyada Likiditenin Gelişmiş ve Gelişmekte olan ile Az Gelişmiş Ülkeler Arasındaki Dağılımı, Altın Hariç, Milyon Dolar.....	255

Şekil 28: Yıllara Göre Küresel İslami Bankacılık Büyüklükleri	259
Şekil 29: Ülkelerin İslami Bankacılık Paylarının Genel Bankacılık Sistemi İçerisindeki Payı (%)	260
Şekil 30: Ülkelerin Toplam İslami Bankacılık Varlıkları İçerisindeki Payları (2021: Q4, %)	262
Şekil 31: 2004-2021 Yılları Arasında Tedavüldeki Sukuk ve Sukuk İhracı (Milyar Dolar).....	263
Şekil 32: 2021 Yılında İhraççı Tipine Göre Sukuk İhraçları (%)	264
Şekil 33: 2021 Yılında Ülkelere Göre Devlet Sukuk İhraçlarının Oranları.	265
Şekil 34: 2021 Yılında Ülkelerin Kurumsal Sukuk İhracından Aldıkları Pay (%)	267
Şekil 35: İslami Fon Varlıklarının 2021 Yılında Ülkelere Göre Dağılımı ..	268
Şekil 37: S&P Shariah 500 Endeksinin Güncel Bileşenleri.....	270
Şekil 38: Tekafül Piyasasında Büyüme	271
Şekil 39: 2020 Yılında Genel Sigortacılık İçerisinde Tekafülün Payı.....	272
Şekil 40: Tekafül Oranı ve Tekafül Hacmi, Milyon Dolar	272
Şekil 41: Türk Bankacılık Sisteminde Aktif Büyüklüklerinin Banka Türlerine Göre Payları	274
Şekil 42: Türkiye’de Banka Türlerine Göre Kredi Kullanım Oranları.....	275
Şekil 43: Katılım Bankaları ve Mevduat Bankalarında Toplam Kredi/ Toplam Mevduat Oranı	276
Şekil 44: Türk Bankacılık Sektöründe Menkul Kıymetlerin Dağılımı	278
Şekil 45: Türk Bankacılık Sektöründe Toplam Net Kar.....	279
Şekil 47: Katılım ve Mevduat Bankalarında Vadesiz Mevduat/Toplam Mevduat (%)	281
Şekil 48: Banka Türlerine Göre Ücret, Komisyon, Bankacılık İşlemleri Gelirleri/İşletme Giderleri (%).....	283
Şekil 49: Ücret, Komisyon ve Bankacılık İşlemleri Gelirlerinin Tüm Gelirlere Oranı (%)	285
Şekil 50: Katılım ve Mevduat Bankalarında ATM Sayısı	286
Şekil 51: Mevduat ve Katılım Bankalarında Toplam Bireysel Kredi Kartı.	287
Şekil 52: Katılım ve Mevduat Bankalarında Kurumsal Kredi Kartı.....	288
Şekil 53: Katılım Bankalarında 2017-2023 Yılları Arasında Toplam İhraç Edilen Sukuk (Milyar TL)	289
Şekil 54: Türkiye’de Katılım Bankacılığının SWOT Analizi.....	294

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Seçilmiş Ülkeler için Zekat Verileri	163
Tablo 2: İslami Finans Tanımına Dair Farklı Görüşler.....	189
Tablo 3: Mudaraba ve Müşaraka Sözleşmeleri Arasındaki Farklılıklar	223
Tablo 4: İkincil Piyasada İşlem Görüp Görmemesine Göre Sukuk Türleri.	236
Tablo 5: Dünya Geneline Bir Bankacılık Hesabı Bulunan Müşterilerin Durumu	238
Tablo 6: Dünya Geneline Finansal Kuruluşlara Tasarruflarını Aktaranlara Dair Veriler.....	248
Tablo 7: Dünya Geneline Bir Finansal Kuruluştan Borç Alanlara Dair Veriler	252
Tablo 8: Dünya Geneline Kredi Kartı Sahipliğine İlişkin Veriler	253
Tablo 9: 2021 Yılı İslami Finansal Hizmetler Endüstrisi (IFSI) Verileri, Bölgelere ve Sektörlere Göre, Milyar Dolar.....	257
Tablo 10: 2014-2021 Yılları Arasında İslami Bankacılık Bileşik Yıllık Büyüme Oranları	260
Tablo 11: S&P 500 Şer'i Endeksinde İlk 10 Firma	270
Tablo 12: Türkiye'de Bankacılığa İlişkin Büyüklükler	273

ÖNSÖZ

İnsanın içerisinde bulunduğu şartlar, yaşadığı zorluklar ya da kendisine sunulan nimetler düşünce dünyasının oluşumunda büyük bir önem taşımaktadır. Bu çalışmanın yazılma aşamasında yolumuz pek çok duygudan, olumlu olumsuz pek çok şarttan geçerek bugünkü haline ulaşmıştır.

Hayat deneyimimiz göstermiştir ki, bir eseri ortaya çıkarmak ile bir bebeği büyütmek arasında pek çok benzerlik bulunmaktadır. Öncelikle bir bebeği büyütmek uykusuz geceler geçirmek demektir. Okuduğunuz bu eserde yine pek çok uykusuz gecenin katkısı bulunmaktadır. Bir bebeği büyütmek, sabır gerektirir. Bu eserin yazarı da pek çok sabır sınavı vermiştir. Bir bebeğin büyümesi, onu büyütenin büyüme süreciyle başlamaktadır. Yine bu eser yazılırken bizim de zihin ve bilgi dünyamızın büyümesi gerekmiştir. Bebeği büyütürken, zaman bir yardımcıdır, hızla geçer ve geçerken şartları değiştirir. Zaman hem de bir düşmandır, avuçlarınızdan kayıp gider. İlk kelimeler, ilk öğrenilen davranış, ilk adım hepsi ertesi gün mazinin bir parçasıdır. Bu çalışma yapılırken de akla gelen her yeni fikir eskimiş, çürümüş bazen iş görmüş bazen işlevsiz bir hale gelerek yok olup gitmiştir. Bebeği büyütmek dinamik bir süreçtir. Hangi zorlukla karşılaşırsa karşılaşsın anne, büyük ihtimalle yolundan dönmeyecektir. Bu tezi yazarken karşılaştığımız içsel ya da dışsal pek çok zorluk olmuş ve bizi yolumuzdan alıkoymamıştır.

Nihayet yazar, eşzamanlı olarak bir bebek büyütmüş ve bir tez yazmıştır. Bu süreçte özgür bir düşünce ortamı sunması, daha derin düşünme konusunda teşviki ve bilgi paylaşımı konusundaki cömertliği için danışmanım Prof. Dr. Abdulkadir Buluş'a sonsuz şükranlarımı sunarım. 100/2000 YÖK Doktora Bursu Programı'nın gelişmesine ve yürütülmesine katkı sağlayan, bu imkandan faydalanmam konusunda katkısı bulunan tüm YÖK çalışanlarına da teşekkürü borç bilirim. Ayrıca bir teşekkür beni büyüten, annem Türkan Akpınar'a, diğer teşekkür oğlum Ali Tahir Küçüksucu'ya...

Mücahide Küçüksucu

GİRİŞ

İnsanlık, dünya üzerinde var olduğu ilk günden günümüze kadar farklı formlarda ekonomik ilişkileri kullanarak bireysel ya da toplumsal ilişkileri geliştirmiştir. Kendisine lazım gelenin fazlasını takas etmek suretiyle yaptığı ekonomik faaliyetler, zamanla paranın icadı ve üretimini yalnız geçimlik olan düzeyin üzerine çıkarma gayesi ekonomik faaliyetlerin hızını, kapsamını ve etki alanını geliştirmiştir. Üretimi artırma ve bu yolla daha çok gelir elde etme gayesinin günden güne güçlendiği modern ekonominin son durağı, elbette teknolojik gelişmelerin de katkısıyla kapitalizmdir.

Avrupa toplumları için diğer bir deyişle Hristiyanlığa inananların bulunduğu coğrafyalarda, kapitalizm, Orta Çağ'ın karanlık günlerinden sonra, yeni toprakların keşfi, ticaret hacminin artması ve değerli metallere yönelim ile güç kazanmaya başlamıştır. Önceleri merkantilizm olarak tezahür eden, altın ve gümüş başta olmak üzere kıymetli metallerin ülkede tutulmasını öngören, bu bağlamda ithalatın ve hammadde ihracatının kısıtlandığı milli bir ekonomiden beslenen, sömürgecilik faaliyetlerinin özendirildiği, toplumsal manada kalabalık ve çalışkan nüfusun önemli olduğu bir sistem mevcuttur. Tüm bu gelişmeler sonucunda, Orta Çağ'da toplumsal sınıf ayırımında önemli bir yer tutmayan tüccarların, faaliyetlerinin yönlendirilmesi durumunda, krallıklara zenginlik katacakları görüşü güç kazanmış ve tüccarların saygınlıkları artmıştır. Merkantilist dönemde imtiyazlı ticaret şirketleri yeni pazarlar ve mamullerin gelişimine imkan sağlayarak Avrupa'nın iktisadi gelişimine büyük katkılar sunmuşlardır.

16. yüzyılın başında, batı dünyasında, çılgın bir para iştahı, kapitalist bir bireycilik, eski geleneklere ve ahlak kurallarına bir başkaldırı ve özgürlük narası atan tüccar sınıfı güçlenmektedir. Sonraları arzu ettikleri bu güce ulaşarak burjuva olarak toplum katmanında yer alan bu tüccar sınıfı, akılcı, temkinli ve ılımlıdır. Paranın harcanmasının kolay, kazanılmasının güç olduğunu bilmektedirler.

Orta çağa özgü feodal üretim kalıbında, üretilen malın niteliği, miktarı ve üretim şekli, kapitalist düzenden oldukça farklıdır. Feodal üretim formunda, üretici, mamul ile uzun sürede üretmesi, özel olması ve emek-yoğun üretim formunda işlemesi nedeniyle bağ kurmaktadır. O yüzden bu mamul nadirdir, fiyatı da yüksek olmaktadır. Kapitalist sistemde ise, üretim bolluğundan kaynaklanan bir ürün çeşitliliği bulunmaktadır. Sermaye ve teknolojinin gücüyle kitle üretim yapan üreticinin ürettiği ile bağı kalmamaktadır. Feodal üretim sınırları içerisinde üretilmiş mamulün bir metaya dönüşmesi ise genel kabule göre 19. yüzyıldan sonrasına tekabül etmektedir.

Kapitalist olan her sistemin kalbinde, üretim araçlarının sahipleri ile o araçları kullanarak bir emek karşılığında metayı ya da hizmeti ortaya çıkaran işçiler arasındaki ilişki vardır. Bu durumda, üretimi ilgilendiren kararları, kar güdüsü ile çalışan iş adamları vermektedir. Özetle, kapitalist düzende toprak veya fabrika sahibi maaşla işçi çalıştırarak üretim yapmakta, bu üretimi en düşük maliyet esası ile gerçekleştirmekte ve onu serbest piyasada satabildiği kadar yüksek fiyatlara satmaya çalışmaktadır.

Kapitalizm yalnız bir ekonomik sistem değildir. Çünkü başlarda basit bir şekilde, ekonomik faaliyetleri temsil ediyor olsa da sonraları, kendi ahlaki yapısı ve sınırlılıkları oluşmuştur. Kapitalizm ahlakı kavramı; kapitalist toplumun unsurlarından olan bireylerin birbirleriyle ve içinde bulundukları toplumla olan ekonomik etkinliklerini, ilişkilerinde kendilerinden beklenen davranış kalıplarını ve kısacası kapitalist bir toplumun değer yargılarının bütününe içermektedir. Bu ahlaki değerler bütünü, kapitalizmin sürekliliğini ve etkinliğini sağlamaya yöneliktir ve bireylerin koşulsuzca bu değerleri yaşatması elzemdir.

Kapitalizmin ahlaki çerçevesini çizmek, kapitalist ekonomik yapının toplumda kabul görmüş dini kurallar ile ilgisini değerlendirmeye sevk etmiştir. Bu bağlamda Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam inancı ile kapitalizm arasındaki ilişkileri ele almış tüm önde gelen isimler ele alınmıştır. İnsanlığın dini inanışlarının kapitalizmin ortaya çıkmasında etkili olduğu kadar, kapitalizmin de dini yargıların uygulanışına etki ettiği düşünülmektedir.

İslam inancı özelinde değerlendirme yaparsak, kapitalizm, serbest piyasa ekonomisini teşvik etmek ve İslam'ın özünde yer alan, özgürlük, adalet ve eşitlik ilkeleriyle uyumlu olması yoluyla birbirlerini desteklediği düşüncesi mevcuttur. Buna karşın, kapitalizmde bireysel zenginliğin teşvik edilmesi, bencilliğin övülmesi, dağılım adaletsizliğine göz yumulması, tüketimin artması adına israfın perçinlenmesi, sefalet ve zenginlik uçlarının aşırı vurgulanması İslamiyet ve kapitalizm arasındaki bağların kopmasına neden olmaktadır.

Kapitalizm ve İslam'ın kural koyucu bir din olarak ekonomik boyutu, çalışmamızı İslam iktisadı ya da ekonomisi ya da İslami ekonomi gibi isimlerle anılan ve özü İslam'ın hadis ve Kur'an bilgisine dayanan ekonomik yapının niteliğine, kurallarına, yöntem ve metodolojisini sorgulamaya yönlendirmiştir. İslam iktisadı, temelde kendisine inanmış Müslümanları bağlayan kurallarla çevrilmiş, bir ekonomik aktör olarak insanı ve insanın iktisadi davranışlarını haram-helal ekseninde değerlendiren, zekatın farz olduğu faizin haram olduğu, faydacılık yerine hem dünyevi hem uhrevi kurtuluşu hedefleyen bir disiplindir. Sosyalist, kapitalist ya da karma bir tezahürü yoktur, özgündür ve sözü edilen bütün sistemlerden kronolojik olarak daha önce ortaya çıkmıştır. Üstelik tarihsel bazda emir ve yasaklarına ilişkin esasların bir ekonomi politikası olarak uygulanması, uygulandığı toplumları refaha erdirmiştir.

İslam iktisadının çerçevesi belirlenmeden bir İslami finans çalışması kurgulamak kanaatimizce ciddi bir eksikliğe neden olacaktır. İslami finansın başlangıç noktası İslami bir ekonomik yapının içerisindeki kurallardan ibarettir. Geniş anlamda İslami finans; ribanın olmadığı, İslam'ın haram olarak nitelediği yollardan edinilmemiş kazançlardan oluşan, spekülasyon, bahis ve kumara dayanmayan, riskin paylaşımını öne çıkaran, gerçek varlıklara endekslenmiş, ticari bir işlemi içeren finansal ağ yapılarıyla sınırlıdır. İslami finans; İslami etik ve ahlak kurallarına paralel olarak, adalet, refah, felah ve sosyal huzur gibi amaçlara ulaşmaya çalışmaktadır. Bu amaçlara ulaşırken de geleneksel finans yapısına alternatif finansal enstrümanlar sunmaktadır.

İslami finansa uygun finansal enstrümanlar, sayıca yetersiz olması ve kullanımında yer alan fazlaca bürokratik işlem nedeniyle Türkiye'de İslami finansın

temsilcisi olan katılım bankalarınca bir sektörel gelişim engeli olarak bulunmaktadır. Buna karşın, katılım bankalarının kendisine has, inançları nedeniyle bu tür kurumları tercih eden sadık ve KOBİ ağırlıklı bir müşteri portföyü bulunmaktadır. Katılım bankaları reel varlıklar üzerinden fon kullandırma özellikleri nedeniyle bir gelişmekte olan ülkenin karşılaşacağı kur ve faiz risklerine karşı daha dayanıklı bir finansal görünüm sunmaktadır. Ayrıca katılım bankalarında kar ve zararın bölüşülmesi yoluyla girişim yapılması, riski azaltıcı bir görev üstlenmektedir.

Tüm bu bilgiler ışığında, çalışmamız kapsamında öncelikle kapitalizm, kökenleri, doğuşu, ahlaki yapısı ve dinlerle olan bağlantısı analiz edilmiştir. İslam dini ve kapitalizm hakkında literatürde yer alan bağlar ele alınmış ve tartışılmıştır. İslam iktisadına dair, birikim, nitelik ve metodoloji tartışmalarına yer verildikten sonra, İslam iktisadının politika amaçları ve bu amaçlara ulaşırken kullanacağı araçlar titizlikle ele alınmıştır. İslami finans İslam ekonomisi kuralları altında gelişen bir alt alan olarak bu tez kapsamında kurgulanmıştır. Bu nedenle yukarıda sözü edilen, kapitalizm ve İslam ekonomisinin genel çerçevesi layıkıyla ortaya konulmadan, İslam ekonomisinin felsefesi tartışılmadan İslami finans üzerine çalışma yapmak, yazarın eğitimi ve ideolojisine aykırı düşmektedir.

İslam iktisadına ait çalışmaları, dört tür ile sınırlayan Ahmet Tabakoğlu'ndan tekrar nakletmek gerekmektedir. Öncelikle İslam iktisadını, kapitalist iktisada yaklaştıran ve faizsiz- zekatlı kapitalizm ya da İslam kapitalizmi ile tanımlayan ve uluslararası literatürde "İslamic economics" olarak yer bulan yaklaşımlar mevcuttur. İkinci olarak, fıkıh kökenli, fıkhu'l iktisad çalışmaları gelmektedir. Üçüncü saha, İslam iktisadının tarihine odaklanan çalışmalardan ibarettir. Son olarak, iktisadi kavramları kullanarak, üretim, tüketim, toprak, ticaret, fiyat gibi konularda kendisine İslam'ı temel alan çalışmalar mevcuttur. Çalışmamız, dördüncü türe dahildir.

Öncelikle modern ekonomiyi ifade eden kapitalizm ve ona ilişkin eksiklikler sunularak İslam ekonomisinin gerekliliğine dair bir arka plan oluşturulmuştur. İslam ekonomisinin ilkeleri belirlenmek suretiyle ondan doğan İslami finans alanı öncelikle dünyada finansal kapsayıcılık tartışmaları, ardından dünyada İslami finansa ilişkin büyüklükler, son olarak da Türkiye'de konvansiyonel bankacılık ve katılım

bankacılığına ilişkin büyüklükler ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Tüm bu çıkarımlardan sonra, Türkiye’de katılım bankacılığının güçlü ve zayıf yönleri ile kendisine dönük tehdit ve fırsatlar SWOT analizi yapılmak suretiyle değerlendirilmiştir.

İslam iktisadı düşüncesinin gelişiminin geç kalmış olması, İslam toplumlarında görülen atalet, geri kalmışlık, İslam iktisadı çalışmalarının nostaljik bir özlemde, realiteden uzak bir duygusallıktan ileri geldiği eleştirilerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak bilinmelidir ki, iktisadı bilim haline getirme çabalarının tersi istikametinde olmakla itham edilen İslam iktisadı, bir İslam ekonomisinin varlığı ya da uygulanabilirliği üzerine tartışmalar ve hatta bizzat biz, Müslümanlar kusur içindeyizdir. Bu nedenle bu çalışmanın eksikleri de bizim şahsımızın eksiklikleri olarak algılanmalıdır. Bizim de konu ile ilgili çalışmalara yönelttiğimiz eleştiriler, yazarların çalışmalarının eksikliklerine dönüktür. İslam kusursuzdur.

BİRİNCİ BÖLÜM: KAPİTALİZM KAVRAMI, KÖKENLERİ, İNANÇ, AHLAK ESASLARI

Çalışmamızın bu bölümünde öncelikli olarak kapitalizm kavramı değerlendirilecektir. Kapitalist üretim tarzının özellikleri ve kapitalizmin öğelerine değindikten sonra, kapitalizmin diğer ekonomik düzenlerden farkı kısaca ele alınacaktır. Kapitalizmin doğuşu ve detaylıca feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları değerlendirilecektir. Çalışmanın ana gövdesine yaklaşmak bağlamında kapitalizm ahlakı gözler önüne serildikten sonra inanç ve kapitalizm meselesi derinlikli olarak yer alacaktır.

1.1.Bir Ekonomik Sistem Olarak Kapitalizm

Kapitalizm, üretimin yapıldığı araç ve aletlerin, yapı ve hammaddelerin, başka bir deyişle sermayenin, ağırlıklı olarak kişisel mülkiyette olması demektir. Kapitalizm en geniş şekliyle “özel girişim” düzeni olarak ifade etmek mümkündür. Karl Marx, kapitalizmi, üretim araçlarının toplumda ayrı bir sınıf oluşturan kapitalistlerin elinde bulunduğu bir üretim tarzı olarak tanımlamıştır (Dobb, 2001: 10).

Kapitalizm kavramı, yeni bir üretim anlayışı, yüksek karlılık, rekabet ve rasyonalite temelinde biçimlenmiş bir ekonomik düzen için kullanılmaktadır (Lordoğlu, 1996: 11).

Farklı bakış açısı ile kapitalist üretim tarzını, tarihsel gelişim içerisinde önce mutlak kölelikten feodal kölelik durağına ulaşan ve oradan da günümüzün ücretli kölelik düzenine evrilen iktisadi gelişim tarihinin, içinde yaşadığımız dönemi olarak da tanımlamak mümkündür (Erdoğan, 2000: 48).

Mevdudi kapitalist düzeni özetlerken çok çarpıcı olan şu satırları yazmıştır: “Kapitalist düzenin üzerinde bina edildiği görüşün basit ve sade bir dille tanımı; herkesin kazandığı malın yegane sahibi olmasıdır. Bu kazançta kimsenin hakkı yoktur. Mal sahibi kendi malını istediği gibi kullanmakta serbesttir.” Bu satırlar zihinlere, kapitalizmin bir popüler politika aracı olan neo-klasik iktisadın, bencillik düşüncesinin

hücum etmesine neden olmaktadır (Mevdudi, 2014:17).

Kapitalizmin literatürde, “özgür piyasa ekonomisi”, “özgür girişim ekonomisi” gibi farklı kavramlarla adlandırıldığı görülmektedir. Dünyanın farklı kültürlerinde, farklı coğrafya ve inanç yapılarında kapitalizme yaklaşım da, isimlendirme de, tanımlama da farklıdır. Örneğin, Kıta Avrupası’nda karşımıza çıkan kavram kapitalizmken, Amerika’da “özgür girişim” in vurgulanması bilinçli bir tercihtir. Amerika’da, özgür bir ekonomik yapının vurgulanıyor olması kapitalizme meşruiyet kazandırma çabası olarak dikkat çekmektedir. Avrupa’da kapitalizm ifadesi tercih edilmektedir. Kapitalizm ancak serbest rekabet şartları içerisinde meşru kılınabilmektedir. Hiç müdahale gerekmeyen Amerikan görüşünde kapitalizm, ahlaki bir güdü ile hareket etmektedir. Ancak Avrupa görüşüne göre, kapitalizme regülasyonlarla ile ahlaki bir boyut kazandırılması gerekmektedir (Skidelsky, 2009: 138).

Karlılık, kapitalizmin en önemli öğelerinden biri olan girişimcinin temel güdüsüdür. Kar güdüsü, girişimcinin üretim etkinliğine girişmesini ve etkinliğin sürekliliğini sağlayan etkidir. Kar, bir üretim etkeni olarak girişimcinin üretimden almış olduğu paya verilen addır. Girişimciler, üretimi en az harcama ile gerçekleştirmek amacıyla, yani kârı en çoklama uğraşındadırlar. Serbest rekabet ortamında; çalışan, işgücünün yarattığını, sermayedar, sermayenin getirisini ve girişimci ise bu iki unsuru eşgüdümlemiş olmanın getirisini almaktadır (Hazlitt, 2021: 15).

Kapitalizmin en önemli argümanlarından biri, her ekonomik aktörün, kendi bireysel çıkarını gözeterek ekonomik etkinlikte bulunmak zorunda olmasıdır. Elbette bunu yaparken, toplumun kalanına da hizmet edeceği varsayılmaktadır. Bireysel hakların korunması oldukça önemlidir (Branden, 2003: 3). Birey haklarının tanınması, zor kullanmayı yasaklamaktadır. Özgür girişim düzeni kavramı bu noktadan beslenmektedir. Bireylerin hakları, zorlama aracılığıyla zarara uğratılabilir. Kapitalist bir toplumda hiç kimse bir diğer bireye karşı zor kullanımını desteklemez, devletin yegane görevi, bireyleri ve haklarını zor kullanımına karşı korumaktır (Aktan, 2008: 8).

1.1.1. Kapitalist Üretim Tarzının Özellikleri

Ekonomik aktörlerin gereksinimlerini doyuracak ekonomik mal ve hizmetlerin meydana getirilmesi, yaratılması ekonomide, üretim olarak adlandırılmaktadır. Üretimin sürecinin işleyebilmesi için üretim etkenlerinin bir araya getirilmesi gerekmektedir. Üretim etkenleri her iktisat bölümü öğrencisinin ilk derslerde öğrendiği üzere; emek, toprak, sermaye ve girişimciliktir. Üretim etkenlerinden olan emek, kişilerin bir mal ve hizmet üretimi sürecinde ortaya koydukları fiziksel ve düşünsel çabayı içermektedir. Bir üretim etkeni olarak toprak, kara, deniz, hava kaynaklarını içermektedir. Doğal kaynaklar; su, maden, petrol, ormanlar bu etkenin birer parçasıdır. Emek ve toprak etkenlerine ek olarak, kapitalizme gücünü veren etken sermayedir.

Yukarıda sıralanan üç üretim etkeninin girişimcilik olmadan bir araya gelmesi mümkün değildir. Özetle girişimci olmadan, kapitalist üretim sağlanamaz. Girişimcilik, mal ya da hizmet üretimi işini düzenleme ve riski yüklenme eylemidir. Kapitalist üretim tarzı bu dört etkenin birleşimi ile ortaya çıkmaktadır. Sıraladığımız bu etkenler arasından girişimcilik kapitalizme ayırt edici özellik kazandırmaktadır.

1.1.2. Kapitalizmin Öğeleri

Bir önceki kısımda kısaca tanımladığımız kapitalist ekonomik düzenin olmazsa olmaz birtakım unsurlardan oluştuğunu belirtmek gerekir. Bunlar; özel mülkiyet, özgür piyasa, rekabet, iş bölümü ve küreselleşme olarak özetlenebilir.

1.1.2.1. Özel Mülkiyet

Kapitalizm, mülkiyetin sahiplenildiği, bireyselliğin mülkiyet anlamında oldukça ön planda olduğu toplumsal bir düzendir. Çağdaş toplumlarda üretim araçlarının özel mülkiyet anlayışına sıkı sıkı bağlı olması, mülkiyetin göreceli olarak daha az sayıdaki elde toplanması gereğini de ortaya çıkarmaktadır. Mülkiyetin az sayıdaki elde toplanması da, kendi tezatını içinde barındırmaktadır; yani diğerlerinin - toplumun çoğunluğunun- mülkiyet hakkı ortadan kalkmaktadır (Dobb, 2001: 11).

Özel mülkiyet, kökleri uygarlık tarihi kadar eski olan bir öğedir. Kapitalizmin

ruhu, kişinin ancak özel mülkiyet hakkı korunduğunda, çabasının sonuçlarını alacağı ve karşılığını aldıkça çalışmayı isteyeceği varsayımına dayanmaktadır. Sözgelimi, tarlasını ekip biçen bir çiftçi, bir mahsulü üretmek için emeğini, sermayesini ortaya koyarken, sonuçta aldığı ürünü ve onu satmaktan elde edeceği karı öngörmese, üretim faaliyeti için, emek ve sermayesini seferber etmeyecektir. O halde çiftçinin tarlasının ve oradan aldığı mahsulün mülkiyetine sahip olması, üretimin devamlılığı açısından hayatidir. Bu nedenle kapitalist düzenin işlerliğini sürdürebilmesi için, özel mülkiyeti korumaya yönelik hukuki ve ahlaki bir temelin olması elzemdir (Hazlitt, 2021: 18).

1.1.2.2. Özgür Piyasa

Kapitalizmin en önemli ikinci unsuru şüphesiz özgür piyasadır. Özgür piyasa ortamında, tüm bireyler bir engelle karşılaşmaksızın, kendi mülkünü başka mülklere erişmek için piyasada para karşılığında satışa sunabilmektedir. Özgür piyasa ve özel mülkiyet birbiri ile ilintili kavramlardır. Özel mülkiyet, tüketim ve üretim için kullanma hakkını içermekte iken, özgür bir piyasa ortamı bireyin malını istediği gibi alma-satma veya değiş-tokuş yapmasına imkan sunmaktadır (Hazlitt, 2021: 23).

Kapitalizmin geçerli olduğu ekonomik düzende üreticiler tek tek ya da firma olarak istediklerini yapmakta özgürdürler. Üretim faaliyetine girecek olan bireyler, istediklerini üretebilirler, istedikleri fiyattan istedikleri piyasada satabilirler, sermayelerini istedikleri yerde ve istedikleri şekilde değerlendirebilmektedirler. Bu yaklaşım, kapitalizmin plansız bir düzen olduğunu düşündürmektedir. Kapitalizmin bir tür, “üretim anarşisi” olarak da nitelenmesinin ana sebebi budur. Ekonomik düzen merkezi bir yönlendirme olmaksızın adeta “gizli bir el ile” sağlanmaktadır (Savaş, 2007: 21). Böyle bir düzenin işlerliğini sağlayan temel unsur, özgür piyasa ve bu piyasadaki fiyat hareketleridir. Her üretici birim; hangi ürünü üreteceğine, ne kadar üreteceğine, hangi alana ya da alanlara yatırım yapacağına, kaç işçi çalıştıracığına, hangi ölçekte üretim hammaddesi alacağına, kendisinin dahil olduğu piyasa fiyatlarının ışığında karar verir. İzah ettiğimiz bu durumdan güç alan Maurice Dobb, kapitalist düzenin kişi iradesinden bağımsız olarak, nesnel güçlerce yönetildiğini iddia etmektedir (Dobb, 2001: 19-20).

1.1.2.3. Rekabet

Rekabet kavramı, bireylerin ve kurumların genel yasalarla çelişkili olmamak kaydı ile diledikleri alanda ve yönde ekonomik etkinlikte bulunabilmelerini anlatmaktadır (Lordoğlu, 1996: 10). Kapitalist düzeninin kurallarına göre her iktisadi aktör, varlığını sürdürmek için üretim harcamalarını, piyasada maruz kaldığı satış fiyatının altında tutmalıdır. Söz konusu harcamalar, piyasa fiyatının ne kadar altında kalırsa karı o kadar artacaktır. Kar oranı ne kadar yüksek olursa -ceteris paribus- girişimci gelecek dönem üretimini o ölçüde artırabilmektedir. Uzun süreli zararlarla karşılaşan üreticinin üretim faaliyetlerine devam etmesi mümkün değildir. Bu durum, Henry Hazlitt'e göre, özgür rekabetin daha verimli üretim yöntemlerini desteklediğini, üreticinin maliyetleri azaltma eğiliminde olduğunu göstermektedir (Hazlitt, 2021: 24).

Gerçekten Hazlitt'in ifade ettiği üzere, kapitalizmde rekabet, üretim harcamalarını düşürme ve daha iyi ürünleri daha ucuza mal etme zorunluluğu ile yeni üretim yöntemleri ve buluşlar yapmaya, var olan koşulları iyileştirmeye sevk etmektedir. Kapitalizmin çizdiği ideal piyasa ve aktörler ile, rekabet ortamında firmaların her biri, rakibini, harcamalarını düşürmeye, ürününü geliştirmeye zorlamaktadır. Rekabetin yersiz yere eleştirildiğini ifade eden Henry Hazlitt, bu konudaki haksızlığı izah etmek üzere bir kağıt oyunu olan briçi örnek göstermektedir. Briç rekabete dayalı bir oyundur, ancak oyunun oynanabilmesi için dört kişinin iş birliği gerekmektedir; oyuna oturmak istemeyen biri rekabetçi olmamakla değil, işbirlikçi olmamakla suçlanabilir (Hazlitt, 2021: 25).

Rekabetin olumlu yönlerine yapılmış vurgular kadar, literatürde aksini iddia eden pek çok görüş bulunmaktadır. Örneğin, Orta çağ iktisat ahlakında kirli ve zararlı bir rekabetten uzak kalmak için verilen mücadeleyi Sabri Ülgener şöyle açıklamaktadır: “İş başına ne kadar geç gidilir ve oradan ne kadar erken dönülürse o kadar hayırlı ve selametli bir yol tutulmuş olurdu. Orta çağ ahlakının aslında dini-manevi bir kaygı ile (yani ibadete ve istirahate bol vakit ayırmak ve dünya işlerine fazla kapılmamak düşüncesiyle) ileri sürdüğü bu fikri bilahare lonca siyaseti pratik yönden, içtimai adalet ve muvazene (denge) endişesi ile devam ettirecektir. Maksat, esnafı mutad iş saatlerinden fazla çalışıp komşu kısmetini ayağına düşürmek -yâran

payına sarkmak- gibi kirli ve zararlı bir rekabet yolundan uzak tutabilmektir.” (Ülgener, 2006: 81-82).

1.1.2.4. İş bölümü

Kapitalizmde iş bölümü, üretim sürecindeki karmaşık uzmanlaşma ve makineleşme nedeniyle vazgeçilmez unsurlardan biridir. Adam Smith, Ulusların Zenginliği adlı çalışmasında iş bölümünün önemini aktarmıştır. Smith, “emeğin üretim gücündeki en büyük gelişmenin ve emek harcarken gösterilen ya da yönlendirilen ustalık, beceri ve muhakeme yeteneğinin büyük bir bölümünün iş bölümü sonucu ortaya çıktığını” belirtmektedir (Smith, 2022: 29). Üstelik verimlilik de, işbölümü yardımıyla artırılabilir. Bir işçinin tüm üretimi tek başına yapması ile yalnızca uzmanlaştığı alanda tek bir işi yapması arasında büyük zaman farkı vardır. Smith, iş bölümü sonucunda aynı sayıda çalışanın iş miktarını artırabilmesini üç nedene bağlamaktadır: (Smith, 2022: 31)

1. Her bir işçinin becerisi artmıştır.
2. Bir işten diğerine geçerken yitirilen zaman ortadan kalkmıştır.
3. İş kolaylaştırıp kısaltan ve tek bir kişiye birçok kişinin yerini tutma olanağı sağlayan çok sayıda makine bulunmaktadır.

İş bölümü, aynı zamanda toplumsal iş birliğini geliştirmektedir. Smith’e göre kişiler arasında en birbirine benzemez yetenekler bile birbirine yararlı olmaktadır. Her birinde ayrı ayrı bulunan yeteneklerin değişik ürünleri, genel bir mal değişimi, alışveriş eğilimiyle, kişinin diğer kişilerin yeteneklerinin ürünlerinden gerek duyduğu kadarını satın alabileceği ortak bir yerde toplanmaktadır. Smith, bireyin her zaman başkalarına ihtiyaç halinde bulunduğunu ve bu yardımı sadece onların eli açıklığına bağlı olarak beklememesi gerektiğini belirtirken, kişinin kendisine yarar sağlayacak biçimde diğer insanların bencilliğine seslenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Yani, başkalarıyla alışveriş yapmak isteyen kişi, yardımseverlik erdemine değil, bencillik gerçeğine seslenmelidir. Birey kendi gereksinimlerini değil, karşısındakinin kazançlarını vurgulamalıdır (Smith, 2022: 36).

Toplumsal iş birliği, özgür pazar düzeninin her noktasında işlemektedir. Üretici ile tüketici arasında, alıcı ile satıcı arasında toplumsal iş birliği vardır. Her biri diğerine gereksinim duyduğu için, her iki taraf da kazanır, zaten kazanmak için bu iş birliğini gerçekleştirmektedirler (Hazlitt, 2021: 29).

1.1.2.5. Küreselleşme

Kapitalizm, ulusal çeşitliliklerle değişmeyen, bir genel devinim yasasıyla var olan düzendir. Bu düzen, durmadan genişler ve uluslararası hale gelir, doğuşundan itibaren “küresel” olma eğilimindedir ve bugün küreselleşmede eskisiyle ölçülemeyecek kadar ileridedir (Wood, 2003: 11). Kapitalizm, bir uluslararası ticaret düzeni içinde gelişmiştir. Kapitalizmin ayakta kalmasını sağlayan sonu gelmeyen birikim gereksinimi, söz konusu küreselleşmenin temel katalizörü olmuştur.

Kapitalizmin tanımına ve temel öğelerine yer verildikten sonra, kapitalizmin diğer üretim sistemlerinden farklılıkları ele alınacaktır.

1.1.3. Kapitalizmin Diğer Ekonomik ve Sosyal Yapılardan Farkı

Kapitalist ekonomi düzeninin farklılıklarını anlayabilmek için önce kavram karmaşalarından kendimizi arındırmamız gerekmektedir. Bu konuda akla gelen ilk terimlerden yola çıkarak kapitalist üretim tarzının farklılıklarını vurgulayacağız. Bu kavramlar; kapitalizm, liberalizm, sosyalizm, komünizm olarak ifade edilebilir.

Liberalizm, bireysel özgürlüğü en önemli değer olarak ele alan bir düşünce akımıdır. Liberalizmin temel ilkeleri; ussalık, bireysellik, özgürlük, doğal düzen, piyasa ekonomisi, sınırlı sorumlu devlettir. Bu ilkelere bakıldığında, kapitalist ekonomik düzenin felsefi altyapısını liberalizmden aldığı açıkça görülmektedir.

Sosyalizm, öne sürdüğü ekonomik ilkelerle kapitalizmden farklılaşmaktadır. Sosyalistler, kapitalizmin yarattığı eşitsizlikleri bertaraf etmek adına, modern teknolojinin de kullanılarak, herkes için eşit koşulların ve hakların bulunduğu bir toplum yaratmayı istemektedirler. Sosyalizm, Karl Marx’ın da içinde bulunduğu 19.yy radikal düşünürlerinin çalışmalarından ortaya çıkmış bir öğretilerdir.

Komünizm, ortak mülkiyete dayalı sınıfsız, eşit bir toplum yaratma ile ilgili ekonomik, politik düşüncelerin ve toplumsal eylemlerin bir bütünüdür. Çok sık olarak tek bir parti ile yönetilen devlet düzenini ifade etmek için kullanılan bir kavramdır; herkese eşit koşulları sunmayı amaç edinmiş, tek bir partinin iktidarı ile sınıfsız bir toplum yaratımına yönelik, devlet ve planlama merkezli ekonomik düzendir. Komünizmde kusursuz bir toplum düşüncesi her zaman var olmuştur. Bu kusursuz nitelikli topluma ulaşmaya yönelik çözüm önerileri farklı politik, ekonomik düzenleri getirmektedir. Devletin tamamen saf dışı bırakılması gerektiğine inanan anarşistler bu çözüm önerilerinde uç noktalardan birini oluşturmaktadırlar. Diğer uç noktada, devletin üretime, tüketime ve dağıtımına yönelik tüm kararları aldığı, bütüncül bir düzen kurmasını amaçlayan komünistler bulunmaktadır.

Piyasa ekonomisi, en saf biçimini bırakınız-yapsınlar kapitalizminde bulunmaktadır. Bu çalışmamızda genel olarak sözü edilen düzen budur. Marksizm, Marx'ın sosyalizmi ve komünizmi etkileyen düşünceler birliğidir. Avrupa'da, Sovyetler Birliği'nde, Çin'de ve birçok gelişmekte olan ülkede ekonomik planlayıcıları etkilemiştir.

Sosyalizm, sosyal reformları içeren ve 19. yy radikal düşünürlerinin ortaya attığı tohumlardan yeşermiş bir düşünce sistemidir. Genel olarak sosyalizmin, bırakınız-yapsınlar kapitalizmi ile Sovyet modeli arasında bir düzen olduğu söylenebilir. Sosyalizm, üretim araçlarının ortaklaşa sahipliği, planlama, gelirin yeniden bölüşümü konularında farklılıklar göstererek ayrıışmaktadır (Aksu, 2010: 48).

Geleneksel olarak sosyalist, kapitalizmin temel hareket noktası olan özel mülkiyet ve mülkiyet haklarının korunmasına saldırmak suretiyle varlık ortaya koymaktadır. Demiryolları, kömür, demir ve çelik endüstrileri gibi temel dalların kamulaştırılması yani devlet tarafından satın alınıp işletilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Sosyalizmde güvenilmeyen unsur, görünmez eldir. Kapitalizmin iddia ettiği serbest ve özgür pazarda kargaşa hakimdir. Sosyalist çerçevede, piyasa ekonomisine en büyük alternatif Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirilmiştir. Sovyet türü planlı ekonomi, Doğu Avrupa ve Çin tarafından da uygulanmıştır. Bu model çerçevesinde, devlet tüm toprağın, sermayenin çoğunun sahibidir, ücretleri ve fiyatları

belirler ve ekonomiyi yönetmektedir.

Piyasa düzeninde, kişiler isteyerek ve kazanç sağlama ya da kişisel tatmin amacıyla hareket etmektedirler. Şirketler, üretim unsurlarını temin etmekte, kârlarını en çoklayacak şekilde üretim yapmaktadırlar. Tüketiciler, gereksinimlerini gidermek için ürünler satın almaktadırlar. Üretimdeki ve tüketimdeki birbirine bağlı durumlar, satıcı ve alıcıların isteyerek ortaya koydukları davranışların sonucudur. Fiyatlar piyasada belirlenmektedir. Bireylerin farklı ekonomik güçlere sahip olmalarına rağmen, bağlar yataydır, ilişkiler gönüllüdür ve silsilesizdir (Aksu, 2010: 49).

Planlı ekonomide ise, kararlar her zaman devlet tarafından alınmakta, üretim devlet tarafından üstlenilmekte ve üretim araçlarının mülkiyeti, kontrolü devlet elinde toplanmaktadır. Bu yaklaşıma göre, kişiler dikey bir bağ ile bağlıdırlar, böylece denetim çok boyutlu bir silsile aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Bürokrasi, hangi ürünlerin üretileceğine, nasıl üretileceklerine ve kim için üretileceklerine karar vermektedir. Bireyler yaptırımlarla güdülenmekte ve fiyatlar planlayıcılar tarafından belirlenmektedir (Aksu, 2010: 50).

Kapitalizmin, tanımı, unsurları ve diğer sistemlerden farklarına kısaca değindikten sonra, doğuşu ve kökleri irdelenecektir.

1.2. Kapitalizmin Doğuşu ve Tarihi Kökenleri

Kapitalizmin kökenlerine, beslendiği düşüncelere bakıldığında merkantilizm akımından söz etmek doğru olacaktır. Görülecektir ki, merkantilizmin sınırları çizildiğinde kapitalizmi besleyen bir şuur oluşturmuştur. Esasen kanaatimizce insan fitraten kapitalizme yakındır ancak ilerleyen bölümlerde de değinileceği üzere kirlenmiş ve özünden uzaklaşmıştır. Merkantilizm ya da başka bir tanımlamayla ticari kapitalizm, Orta Çağ'ın karanlık günlerinden sonra yeni toprakların keşfi, ticaret hacminin artması ve değerli metallere yönelim ile güç kazanmaya başlamıştır. Altın ve gümüş başta olmak üzere kıymetli metallerin ülkede tutulmasını öngören, bu bağlamda ithalatın ve hammadde ihracatının kısıtlandığı milli bir ekonomiden beslenen, sömürgecilik faaliyetlerinin özendirildiği, toplumsal manada kalabalık ve çalışkan nüfusun önemli olduğu bir sistem olarak özetlenebilmektedir. Orta Çağ'da

toplumsal sınıf ayırımında önemli bir yer tutmayan tüccarların, faaliyetlerinin yönlendirilmesi durumunda, krallıklara zenginlik katacakları görüşü güç kazanmış ve tüccarların saygınlıkları artmıştır. Merkantilist dönemde imtiyazlı ticaret şirketleri yeni pazarlar ve mamullerin gelişimine imkan sağlayarak Avrupa'nın iktisadi gelişimine büyük katkılar sunmuşlardır.

Toplum ve kapitalizm arasındaki süre gelen ilişkiye kısaca göz gezdirdikten sonra kapitalizmin toplumda ne zaman ortaya çıktığına bakmak uygun olacaktır. Kapitalizmin ortaya çıkışı dünya tarihi açısından bakıldığında çok kısa süre önceymiş gibi görünse bile bu isim altında anılmasa da dünyada eski çağlardan beri var olan bir sistemdir.

Özel, kapitalizmin ortaya çıkışının 19. yüzyıl olarak belirtildiğini, ancak aslında eski çağlardan beri farklı şekillerde kapitalizmin var olduğu konusunda düşüncelerin olduğunu ifade etmiştir. Bu düşünceye göre, kapitalizmin asıl tohumları orta çağda atılmaya başlanmıştır. Hatta Yahudiler, bu dönemde, kendi aralarında iletişim halinde olmaları ve coğrafi olarak her yere dağılmış olarak bulunmaları nedeniyle önemli ticari ve mali işlemlere sahip olmuşlardır. Orta çağla birlikte artık kiliseler de bir mali bir güç odağı olarak ortaya çıkmışlardır. Sahip oldukları gayrimenkullerin ve tarla, bahçeden elde ettikleri kazançlarla önemli miktarlarda sermayeye sahip olmuşlardır. Daha sonra kilisenin ticaretle uğraşması tepki çekmeye başlamış, bunun sonucunda da kiliseler ticaretten elini çekmek için sermayesini, üyelerine dağıtmış ve böylece kapitalist düzenin oluşumunda önemli bir yere sahip olan sermaye ortaya çıkmıştır (Özel, 1993: 9).

Febvre'ye göre ise 16. yüzyıl, kapitalizmin doğuşunun yaşandığı dönemdir. Bu dönemin bir başka özelliği de Rönesans ve Reform hareketlerinin yaşanması yaşanması ve din adamları, imparatorlukların kralları ve doktorlar tarafından şekillendirilen Orta çağ yönetimiyle zıt, ulusal siyasetlerin doğmasıdır. Febvre, bu konuda şu yorumu yapmıştır: “Bunların aynı zamana denk gelmesi tesadüf değildir, siyasal devrim, entelektüel devrim, dinsel devrim, bütün bunlar tek ve aynı yönlendirici ve egemen olgudan, yani ekonomik devrimden kaynaklanmaktadır” (Febvre, 2001: 90). Bütün bu sözü edilen dönüşümlerden sonra, sermaye oluşumu

başlamıştır ve beraberinde kapitalist bir ruh can bulmuştur. Bunun sonucunda da kapitalizm; siyaseti, dini duyguları ve inançları etkileyerek, değişime zorlamıştır.

Orta Çağ'da zenginliğin göstergesi ve sembolleri kıymetli madenlerdir - özellikle altın ve gümüş. Fakat 15.-16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da ticarette ve değiş-tokuşa kullanılan altının yerini sembolik bir değer olan para almaya başlamıştır. Bu dönemde para kavramı önemini artırmış, ona sahip olma ve onu kazanma tutkusu ortaya çıkmış ve insanlar para kazanmak için çeşitli yollara başvurmuşlardır. 17. yüzyılda ise para kazanma tutkusu artarak devam etmiştir, 18. yüzyılın ilk yarısında da İngiltere, Fransa ve Hollanda'da söz konusu gelişmeler yaşanmıştır (Sombart, 2016:28). Daha sonra bu tutkunun derecesi azalmıştır. Fakat bu tutku bütün ulusları etkilemiş sonrasında da temsili bir değer olan paraya olan düşkünlük modern toplumun ayrılmaz bir parçası olmuştur. Sombart, kapitalizmin tarihsel çerçevede incelenmesi gereken iktisadi bir düzen olduğunu iddia etmiştir.

Kapitalist olan her sistemin kalbinde, üretim araçlarının sahipleri ile o araçları kullanarak bir emek karşılığında metayı ya da hizmeti ortaya çıkaran işçiler arasındaki ilişki vardır. Bu durumda, üretimi ilgilendiren kararları, kar güdüsü ile çalışan iş adamları vermektedir. Özetle, kapitalist düzende toprak veya fabrika sahibi maaşla işçi çalıştırarak üretim yapmakta, bu üretimi en düşük maliyet esası ile gerçekleştirmekte ve onu serbest piyasada satabildiği kadar yüksek fiyatlara satmaya çalışmaktadır. Feodal üretim kalıbında, üretilen malın niteliği, miktarı ve üretim şekli, kapitalist düzenden oldukça farklıdır. Feodal üretim formunda, üretici, mamul ile uzun sürede üretmesi, özel olması ve emek-yoğun üretim formunda işlemesi nedeniyle bağ kurmaktadır. O yüzden bu mamul nadirdir, fiyatı da yüksek olmaktadır. Kapitalist sistemde ise, üretim bolluğundan kaynaklanan bir ürün çeşitliliği bulunmaktadır. Sermaye ve teknolojinin gücüyle kitle üretim yapan üreticinin ürettiği ile bağı kalmamaktadır. Sözünü ettiğimiz bu sürecin ortaya çıkması yani, feodal üretim yapısındaki mamulün, kapitalist dönemdeki metaya dönüşmesi ancak 19. yüzyıldan sonra olabilmıştır (Özel, 1993: 10).

Rönesans ile ortaya çıkan özgürlük ve bireycilik akımlarının arkasından merkantilizm ve katı düzenlemeler gelmiştir. Bu uygulamalar, 18. yüzyılın sonu ile

19. yüzyılın başlarında, yasa tanımaz, fren tutmaz, dizgine gelmez büyük çağdaş kapitalizmin güçlü atılımıyla ortadan kalkacaktır (Febvre, 2001: 83). Max Weber gibi pek çok düşünür, konunun ilerleyen kısımlarında değinileceği üzere dinlerin ekonomik yaşam üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Ancak, ekonomik etkinliklerin de dinler üzerinde etkisi olduğu kuşkusuzdur.

16. yüzyılın başında, batı dünyasında, çılgın bir para iştahının, kapitalist bir bireyciliğin ilk ve dayanılmaz atılımının, binlerce kişiyi dur durak bilmez ve arsız bir şekilde sarmakta olduğuna, artık onları dizginleyen herhangi bir ahlak kuralının, kaygının, geleneğin bulunmadığına dikkat çekilmektedir. Özgürlük diye haykıranlar tüccarlardır; burjuva sınıfı doğmaktadır (Febvre, 2001: 95).

Burjuvazide akılcılık, temkinlilik ve ılımlılık geçer akçelerdir. Paranın harcanmasının kolay, kazanılmasının güç olduğunu bilmektedirler. Din onların üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir (Sombart, 2008:38).

1.2.1. Adam Smith’e Göre Kapitalizm ve Kapitalizmin Doğuşu

Kapitalizmin sosyal bilimler literatürüne dahil oluşu, her ne kadar isim babası olmasa da, kanaatimizce Smith’in etkilerinden bağımsız düşünülemez. Daha sonraki kısımlarda görülecektir ki, Smith, Marksistlerden liberallere kadar geniş bir düşünce alanını etkileyecektir. Kapitalizm, bir kavram olarak Smith’in herhangi bir eserinde geçmemekle birlikte, Smith bir anlamda sezgisel olarak dönüşen toplumsal ilişkileri kavramıştır. Smith’in bu anlamda kapitalist sistemin kökenleri konusundaki temel tezlerini açıklamak gerekmektedir.

Smith, Ulusların Zenginliği isimli önemli eserinde değişim değeri ve kullanım değeri arasındaki farkı vurgulamıştır (Smith, 2022: 70). Böylece hem değer dualistik yapısını ortaya koymakta, bir malın kullanılması ile ortaya çıkan bireysel faydaya dayanan kullanım değeri ile bu malın piyasada salt değişimini temsil eden piyasa değeri arasındaki farka işaret etmektedir. Smith, yaşadığı dönemde tüccarların ve sınai faaliyetlerle ilgilenenlerin değişim faaliyeti içerisindeki en yüksek kar saikinin farkındadır. Bu anlamda kapitalist değişim ekonomisinin hız kazanması, tarihsel

sürecin tümünde var olan bir değişim güdüsünün, kullanım güdüsüne baskın çıkmasıyla açıklamaktadır.

Kapitalizmin temel öğeleri arasında sıralamış olduğumuz iş bölümü, ortaya çıkan zenginliği öngörerek, planlı ve bilinçli bir mahiyette tarihsel süreçte tezahür etmemiştir. İş bölümü, zorunluluklar nedeniyle, tedrici bir şekilde gelişmiştir (Smith, 2022: 32). Smith'in tasviri ile, insan tarihsel bir zorunlulukla takas eğilimine girmiş, iş bölümü yapmak durumunda kalmış ve bu yollarla piyasa ekonomisinin gelişmesine neden olmuştur. O halde, kapitalizm doğal bir insani eğilim ve karşılaşılan zorunluluklar silsilesi ile açığa çıkmıştır.

İş bölümü ağlarının hacmi doğrudan pazarın büyüklüğüne bağlıdır. Ancak iş bölümü bir alt kültür olarak sisteme yerleştiğinde, birey kendi emeği ile karşılayabileceği ihtiyaçları yerine, diğer bireylerin fazlalarıyla değişim ilişkilerine girmeyi yeğlemektedir. Bu nedenle kendi üretimini de pazarda daha fazla takasa yer açabilmek adına artırmalıdır. İşte bu yolla toplum, ticaret toplumuna dönüşmektedir (Smith, 2022: 34).

Smith sermaye stokunu iş bölümünün önüne koymaktadır. Sermaye stokunun büyüklüğü, iş bölümünün hacmini belirlemektedir. Dolayısıyla iş bölümünün gelişimi, sermaye birikiminin geldiği aşamayla sınırlanmıştır (Smith, 2022: 223). Smith, servetin doğal gelişimini açıklarken, gelişmekte olan toplumlarda, sermayenin en büyük dayanağının öncelikle tarım olduğunu savunmaktadır. Sonra sırasıyla manifaktüre ve dış ticarete yöneleceğini vurgulamaktadır (Smith, 2022: 229).

Smith; kapitalizmin bir diğer ögesi olan karlılık ile ilgili görüşlerini de sıralamaktadır. Ona göre, tüccarlar ve taşralı toprak sahibi arasında, kar saikine dayanan ve dayanmayan veya girişimci ruha sahip olan ve olmayan gibi önemli farklı davranış kalıpları mevcuttur. Taşralı toprak sahibi kar saikine dayanmamaktadır ve girişimci bir ruha sahip değildir. Halbuki tüccar kar kavramını incelemektedir ve bunu girişimci bir ruhla yapmaktadır. İşte bu tüccar, piyasa ekonomisinin güçlenmesine ortam sağlamaktadır. Sistemin işleyişini ve karlılığını gören mülk sahipleri, tüm ürünlerini mübadele edebilecekleri, daha fazla kar elde edebilecekleri ve toprağa sahip

olmaları nedeniyle bunu tek başlarına, paylaşmaksızın ceplerine koyabilecekleri düşüncesiyle sisteme hevesle dahil olacaklardır (Smith, 2022: 92).

Smith, kapitalizmi tüccar ile özdeşleştirmektedir. Smith'in iktisat tarihinde en önemli temsilcisi olan neoklasik iktisadi öğretinin, bir ekonomik aktör olarak baş köşede konumlandığı rasyonel insan tipini analizlerinin temeli haline getirmeleri buradan kök almaktadır. Bu analiz ve çıkarımın altının boş olduğunu söylemek mümkün değildir. Smith'in bir ahlak profesörü olduğunu unutmadan, bireysel çıkarlar ile ahlaki kaygılar arasında kalmış ekonomik aktör tasvirinden söz etmek gerekmektedir. Bir nevi ahlaki kaygılarını önceleyip, kendi bireysel arzularını sınırlandıran bir birey vardır. Bu açıdan dikkate değer bazı çalışmalarda, Smith'in portresini çizdiği bireyin pür rasyonel olmadığı ve bencilliğin bir takım içsel çatışmalarla, tutkularla birlikte ele alındığı ifade edilmektedir (Ashraf, vd., 2005: 142).

Eğer bütüncül bir gözle analiz edilirse, Smith'in doğrudan kapitalizmle ilgili bir söyleminin olmadığı ortadadır. Ancak kapitalizmi tanımlayan öğelere tek tek bakıldığında neredeyse hepsi hakkında Smith düşüncelerini öne sürmüştür. Ticari faaliyetinin zamanla ve doğal bir şekilde gelişerek piyasa ekonomisine doğru evrilişini açıklamıştır. İşte bu noktada kapitalizmin doğuşunu anlattığı görülmektedir.

Smith, toprağın özel mülkiyet kapsamına alınması ile toprak sahibinin, emekçinin yetiştirdiği ve topladığı bütün üründen bir pay talep ettiğini ifade etmekte ve bu bağlamda tarihsel süreçten farklı bir gelişime işaret etmektedir (Smith, 2022: 133). Elbette bu yeni durum, mülk sahibi ile kiracı arasında çatışmaya yol açmaktadır. Ortalama emek ücretleri, çıkarları farklı olan ve çatışan bu iki kesim arasında bir anlaşmaya varmak suretiyle belirlenmektedir. İşçiler emek ücretlerini mümkün olduğunca fazla talep ederken, tüccarlar, bir maliyet kalemi olan işçiliğe mümkün olduğunca düşük pay vermek istemektedirler (Smith, 2022: 75).

1.2.2.Alman Tarihçi Okulu'nda Kapitalizm: Weber ve Sombart

Bu kısımda kapitalizm konusunda çok tartışılan fikirleri ortaya atmış olan ve çalışmamızın din ve kapitalizmle ilgili kısmında da sıklıkla isimlerinden ve

eserlerinden söz edeceğimiz Werner Sombart ve Max Weber'in kapitalizmin doğuşuna ilişkin fikirleri ele alınacaktır.

1.2.2.1. Max Weber: Protestan Ahlakı

Max Weber, gerek kapitalizme yüklediği anlam itibariyle, gerekse de kapitalist kültürün bileşenlerini ortaya koyma çabasıyla önemli bir sosyal bilimcidir. Kapitalizmi tanımlarken gösterdiği özgün yaklaşımı ve sosyolojik yöntemi açısından etkisi önemlidir. Weber, Sombart'ın kitlesel üretim için savaşın gerekli olduğuna vurgu yapmasına katılmamaktadır. Ayrıca kapitalist düzeni açıklarken Smith'in değindiği ticaret güdüsünün önemsiz olduğunu iddia ederek dinsel kurumlara ve farklılıklara yönelmektedir (Weber, 2011: 15).

Weber'in ilk önemli vurgusu, kapitalizmin ruhunun sınırsız bir kazanma hırsına indirgenmemesi gerekliliğidir. Tam aksine kapitalizm, onun için bu akıldışı güdünün dizginlenmesi ve akılcı olarak dengelenmesi ile özdeşdir. Yine ona göre kapitalist işletmenin akılcılığı, sürekli yinelenen ve verimlilik peşinde koşan bir rasyonel örgütlenmeye dayalıdır (Weber, 2011: 17). Burada Weber'in, verimliliği önceleyen ve salt ucuza alıp pahalıya satma anlamına gelen temlik karını dışlayan bir güdülenmeyi kapitalist ruh ile eş anlamlı tuttuğu açıktır. Tüccar, kapitalist olarak gözüксе de onu harekete geçiren ruh, temellerini geleneksel ekonomi modelinden almaktadır (Weber, 2011: 60).

Birey mesleğini icra ederken “Tanrı'nın yüce şanı”na hizmet etmektedir. Mesleğini layıkıyla icra etmek Tanrı'nın dünyada insana verdiği tek ödevdir. (Weber, 2011: 75). Burada açık bir şekilde ahlaki bir sınırı olamayan, açgözlü kapitalist bir ruh değil, iş bilinci, örgütlenme ve ahlak temelli bir bakış açısından dem vurulmaktadır. Böylece meslek uğraşısının kutsal vurgusu ve birey ile Tanrı arasına çekilen Protestan düşünüş, mülk arttıkça mülkü Tanrı'nın şanı için kaybolmadan tutmak ve durmadan çoğaltmakla yükümlü olmaktadır. Weber bununla birlikte, çağdaş kapitalist ruhunun Orta çağa uzandığını fakat en önemli ahlaki temellerini asketik (çileci, münzevi) Protestan ahlakında bulduğunu açıkça ifade etmiştir (Weber, 2011: 150).

Weber'in kapitalist ruh tanımı aşağıdaki unsurları barındırmaktadır (Turner, 2019: 28):

- Emeğin ücretli çalışanlar olarak üretim araçlarından ayrıldığı ve işgücünü kapitalist işverenlere sattığı özgür bir işgücü piyasası mevcuttur.
- Değişim için sınırsız alan sağlayan, kendi kendilerini idare eden kentsel kuruluşlar sistemi vardır.
- Meta değişimi için kesin veya tam hesaplama imkanı veren bir para ekonomisi bulunmaktadır.
- Ticari ve idari düzenlemeleri garanti altına almak için bir rasyonel ve hukuki bir sistem mevcuttur.
- Üretimde makineleşme için bilimsel tabanlı teknolojinin varlığı şarttır.
- Mesleki tutku geleneksel olmamalı ve para mevhumu ahlaki olarak masum kılınmalıdır. Yani Protestanlık bilhassa kültürel anlamda dünya geneline hakim olmalıdır.

Bu açıklamalar kapitalizmi sistemleştirme ve çerçevesini çizme konusunda Weber'in ne kadar başarılı olduğunu açıkça göstermektedir. Rasyonalite kapitalizmin sınırlarını çizerken Weber'in kilit kavramlarından biri olmuştur. Habermas, Weber'in, rasyonalite kavramını; kapitalist ekonomik etkinliği, bürokratik yapıyı ve hukuk sistemini ayırmak için kullandığını ifade etmektedir (Habermas, 2004:33).

Weberyen teoriye göre rasyonel kapitalizm, mevcudiyetini tüccara değil, zamanla güçlenen ve yükselen orta sınıfa borçludur (Weber, 2011: 58). Ayrıca kapitalizm ortaya çıkarken, Protestanlık 'tan beslenmemiştir fakat, Protestanlığa dair dini öğretiler kapitalist kültürün oluşmasında etken olmuştur (Weber, 2011: 81). Weber, kapitalizme, onun doğuşuna ve kültürüne vurgu yaparken, Protestanlık 'tan faydalanmak suretiyle, kapitalizmin ahlaki boyutunu rasyonelleştirmek niyetindedir (Baechler, 1994:50).

Weber'in kapitalizmin ruhu ve Protestanlığın bu ruha katkısı üzerine görüşleri literatürde ciddi eleştiriler almıştır. Buna göre, Weber, Protestanlığın kapitalist ruh üzerindeki etkisini ortaya koyarken bir kronoloji hatası yapmıştır. Protestan ayaklanma, Hristiyanlıkta Katolik mezhebine karşı bir tutumdur ve söz konusu mezhepteki katı çerçeveyi yıkmak hedeflenmiştir. Bu bağlamda bireyler Protestan oldukları için kapitalist ruhu taşımamaktadırlar. Aksine birer kapitalist oldukları için inançlarına başkaldırmış ve yeni bir mezhep ortaya çıkarmışlardır (Hill, 1998: 41).

Weber'in kapitalizme dönük teorisinde, ideal tipleri içeren bir sosyolojik yöntem mevcuttur. Bu yöntem bütüncül olmaktan uzaktır. Weber'in, Avrupa dininin eşsizliğini ve Batılı kent yapısını ifade ederken, bu inanç sisteminin dışında kalan bölgelerde görülen kapitalist yapılanmaları dışsallaştırdığı göze çarpmaktadır (Wood, 2003: 25).

1.2.2.2.Werner Sombart'a Göre Kapitalizmin Doğuşu

Alman tarihçi okulunun bir diğer önemli düşünürü olan Sombart kapitalizmin doğuşu konusunda Weber gibi dini inancı temel almaktadır. Kapitalizmin doğuşuna ve köklerine dönük her çalışma, tarihsel bilgi ve yöntem tartışmasına dönüşmek durumunda kalmaktadır. Sombart, tanımını her ne olursa olsun bir ekonomik yapılanmanın önce ruhu, ardından biçimi ve son olarak tekniğiyle incelenmektedir. Örneğin, bir ekonomik yapı, kısıtlılık-özgürlük, özel girişim üretim araçları üzerindeki kamusal mülkiyet, demokrasi-aristokrasi, yoğunluk-gevşeklik gibi ikilikler üzerinden incelenmelidir (Sombart, 2016:15).

İktisat tarihi, kapitalist yapılanma çerçevesinde gelişmiştir ve temelde üç dönemden müteşekkildir. Bunlar; ön-kapitalist dönem, erken-kapitalist dönem ve baskın kapitalist dönemdir. Ön kapitalist dönem, kendi içerisinde yerli ekonomi ve zanaat ekonomisi olmak üzere birbirinden farklı iki dönemden oluşmaktadır. Erken kapitalist dönemin başlangıcı olarak 13. yüzyıldır ve bu dönemin orijini olan pazarlar; İtalya, Almanya, Hollanda, Lüksemburg ve Belçika'nın çeşitli şehirleridir (Sombart, 2016: 17). Kapitalizmin asıl başlangıcı, baskın kapitalist döneme tekabül etmektedir ve 15. yüzyılın ikinci yarısını kapsamaktadır. Baskın kapitalist dönemde, Orta

Avrupa’da altın ve gümüş madenleri keşfedilmiş, Amerika kıtası ve Hint deniz yolu keşfedilmiş, feodal monarşiler gelişimini tamamlamış, modern ordular kurulmuş ve kitle üretim yaygınlaşmıştır (Sombart, 2016:18).

Modern ordular ve savaşlar kapitalizmin itici gücü olmuşlardır. Çünkü ordu gereksinimleri, kitle üretim felsefesini tetiklemiştir. Ayrıca, modern ordular ve savaşlar, sömürgeciliğe zemin hazırlamıştır. Modern ordular sayesinde daha önce ihtiyaç duyulmayan düzenli, kitle üretim ciddi bir gereksinim halini almıştır. Söz konusu orduların sömürgecilik alanındaki başarısı ise yeni ve büyük pazarların oluşmasına neden olmuştur. O halde savaşlar, kapitalist düşüncenin ortaya çıkmasında ve güçlenmesinde önemli rol oynamıştır (Sombart, 2016: 20).

Ayrıca Sombart, kanaatimizce, kapitalizmin çarpıklığını ve ruhunun en derinlerindeki ahlaksızlığı işaret etmesi bakımından eşsiz bir eser olan *Aşk, Lüks ve Kapitalizm*’de lüks tüketimin feodal zenginliğin borçlanma yoluyla burjuva zenginliğine nakledilmesini belirtirken, bu noktada asıl önemli unsurun, “lüks” olgusunun kapitalist bir yapıda pazar kurucu olarak rol alması olduğunu ifade etmiştir (Sombart, 2008: 158).

Sombart kapitalist ruha dair söylemlerini geliştirirken, inanç sistemlerine ve Yahudiler konusuna özellikle eğilmiştir. Kendisini bu noktaya eğilmeye iten sebebi ise, Weber’in kapitalizm ile Protestanlığı ilişkilendiren yaklaşımıdır (Sombart, 2016:174). Sombart’ın kapitalizm ile özdeşleştirdiği dini inanç sistemi ise Yahudilik’tir. Bu düşünce onun kitabının isminde de açıkça ortadadır. Yahudilerin kapitalizmi besleyen üç karakteristik özelliği vardır: Sonsuz bir hükmetme isteği, kişisel çıkarları ön planda tutma, kavrama yeteneklerinde soyutluluk. Ona göre bu üç özellik modern kapitalizmin ruhunun yansımalarıdır ve kapitalizmin zaferine giden yolda Yahudiler önemli bir kilometre taşıdır (Loader, 2001:73).

Borsalar ve borsacılık, bir Yahudi’nin karakterine en uygun ekonomi sahalarıdır. Ayrıca borsalar, yalnızca ekonomik işlemlerin sürdüğü bir sistem değil, aynı zamanda kapitalist ruhun vücut bulmuş şeklidir (Sombart, 2016: 83). Sombart’ın

Yahudiler ve kapiatlizm ile bağlarını dayandırdığı temel nokta, Yahudilerin yaşadığı bölgelerde görülen kapitalist gelişmedir (Loader, 2001: 73).

Kapitalizmin özü, doğduğu şartlar ve kültürel, dini yapılar üzerine, eksiklikleri bulunsa dahi, hem Weber hem de Sombart'ın öncü ve önemli görüşleri mevcuttur. Her ikisi de kapitalist sistemde emeğin sömürüldüğü fikrini açık ya da dolaylı yollardan ortaya koymuş olsalar dahi, Marx kadar şiddetle vurgu yapmadıkları nedeniyle eleştirilmişlerdir. Weber, kapitalizmin ahlaki modelini Püriten ile özdeşleştirmektedir ki bu kapitalizmin pozitif yönünü öne çıkaran bir açıklamadır. Kapitalizme yönelttiği tek eleştiri, “demirden kafes” olarak izah edilen fenomendir (Loader, 2001: 72). Ruhunu ve özünü, mesleğini Tanrı'nın ödevi olarak ifa eden Protestan'ın çalışma ahlakından, tutumluluğundan alan kapitalizm güçlenirken, Protestanlık geride kalırsa, kapitalizmin getirdiği bürokratik ilişkiler demirden bir kafes olacaktır. Sombart'ın kapitalizme yaklaşımı ise eleştireldir.

Sombart Yahudilik inancının kapitalizme uygunluğunu ifade etmek için, daha önce ifade edildiği üzere bir Yahudi'nin sahip olduğu üç temel özelliği vurgulamıştır. Bunu yanında, kapitalist sistemi sürdürme ve daha ileriye taşıma hususunda göstermiş oldukları başarıyı belli faktörlere bağlamaktadır. Bunlar; dünya üzerinde pek çok coğrafi alanda varlık göstermeleri, nakit zenginlikleri, bulundukları toplumda yarı-yurttaş sınıfında kalarak birtakım iltimaslardan yararlanmaları ve birbirlerine özellikle ticari ilişkiler yoluyla sıkıca bağlanmalarıdır (Sombart, 2016: 35).

1.2.3. Henri Pirenne'de Kapitalizmin Gelişimi

Henri Pirenne, liberal ve Marksist görüşten olması fark etmeksizin, her iki ucun da atıf yaptığı bir isimdir. Sombart kadar sınırları belirli, ruhu ve özü ortaya konulmuş bir kapitalizm tanımlaması yapmamış olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Kısaca Pirenne'in kapitalizm tanımı, uzun mesafe ticaret ile eş anlamlı görünmektedir. Bir kapitalist faaliyet aynı zamanda bir ticari faaliyettir.

Pirenne, kapitalizmin beşiği olan gelişmiş Avrupa kentlerine dikkat çekerek, kapitalizmin doğuşuna ışık tutmaktadır. Kapitalist gelişme için, Roma tarihi dikkate alınmaktadır. Roma İmparatorluğu öncesindeki dönemde, Avrupa içe kapalı bir

görünüm sergilemektedir. M.S. 9. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasında, Müslüman Devletler ciddi manada güç kazanmış, İspanya fethedilmiş, Avrupa kısmen de olsa Müslüman Arap Devletleri'nin egemenliği altına girmiştir (Pirenne, 2021: 11). Zamanla doğu-batı arasındaki denizaşırı ticaret sekteye uğramıştır. Dolayısıyla uzun mesafeli ticaretin engellenmiş olduğu söz konusu dönemde, tüccarlık ve pazar kavramları önemini yitirmiş, toprağa bağlı, geçimlik bir malikane ekonomisi hakim olmuştur. Bu dönemin iktisat literatüründe adı, feodal sistemdir (Pirenne, 2021: 10).

Ülkeler arası uzun mesafeli ticaret geliştikçe, kentler gelişmiştir ve sayıca ya da iş hacmince artan tüccarlara ayrılabilir mekanlar yetersizleşmiş ve tüccarlar kentlerin dışına bir dış burg kurmak zorunda kalmışlardır (Pirenne, 2021: 14). Gelişen bu kentler ve pazarlar, kentsel zenginliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gelişen ticaret ve tüccarların örgülenmesiyle oluşan loncalar, sonrasında zanaat erbabının da örgütlenmesi, bir anlamda yaygınlaşan bir kapitalist mantığa işaret etmektedir (Pirenne, 2021: 15). Tüccarlar, günlük ve geçimlik ihtiyaçların teminini aşan niyetlerle işlerini idare etmektedirler. Yegane amaçları, karlarını maksimize etmek ve sürekli meta birikimini sağlamaktır. Dolayısıyla daha geniş ölçekte bir mübadele ekonomisini geliştirme imkanına bu güdülenme ile ulaşacaklardır (Pirenne, 2021: 18).

Pirenne, üzerinde durduğu “kent” olgusu ile kapitalizmin mikro kozmosunu ortaya çıkarmaktadır. Kentlerin gelişmesi ve bu kentlerde, kendilerine özgü yeni bir hukukun ortaya çıkması, kölelik ve toprak hakkındaki kısıtlamalar ile ticaret ve sanayiye dair engellerin ortadan kalkmasına neden olmuştur (Pirenne, 2021: 19). Kentler, içeride bugün bireysel hak ve özgürlükler diye ifade edilen siyasal özgürlüklerin yer aldığı fakat dışarıya karşı bu özgürlüklerin kıskançlıkla korunduğu küçük bir ulus-devletti (Pirenne, 2021: 20). Endüstri ve ticaretle uğraşan kentlilerin üretimleri de ihtiyaçları da yerel imkanların üstündedir. Bu nedenle kentliler, tüccarlarını dışarıya karşı korumak zorundadır (Pirenne, 2021: 26).

Pirenne'in amacı, ekonomik tarihin, çeşitli evrelerinin karakteristiklerini açıklamaktır ve bunu yaparken kapitalizmin doğasından ve temellerinden beslenmektedir. Kapitalizm, bizim düşünebildiğimizden çok daha eskidir. Ancak örneğin Orta Çağ'da modern dönemde olduğu kadar dikkat çekici olmamıştır. Her

dönem kapitalizmin doğası aynıdır. Fakat niceliksel olarak, şiddet ya da yoğunluk olarak kapitalizm dönemsel farklılıklar taşımaktadır. Bu farklılıklar asla niteliksel değildir (Pirenne, 2021: 29)

Pirenne'in kapitalizmin ne zaman doğduğu ve ne olduğu konusunda açıklamalarının yetersiz olduğu hatta, bu konudaki fikirlerinin birer varsayım olduğunu ifade eden eleştiriler mevcuttur. Kapitalizm, insanlığın ilk gününden beri varsa, önündeki engellerin kalkmasını bekleyen bir embriyo gibi dünyaya doğmayı beklemiştir (Wood, 2003: 65).

1.2.4. Karl Marx: Kapitalizm ve Kökenleri

Marx bu çalışma açısından ayrıca özel bir önem taşımaktadır. Çünkü hem çalışmanın bundan sonraki kısımları Marksist zeminde yürütülen tartışmalar olacaktır hem de Marx'ın fikirleri kapitalizme ilk güçlü başkaldırı olarak nitelenmektedir.

Konu ile ilgili ortaya atılabilecek ilk sav, Marx'ın kapitalizmi tarihsel ve toplumsal bir sistem olarak tanımladığıdır. Marx'ın kapitalizm tasavvuru, bir tarafta kapitalist girişimcilerin, öbür tarafta da sömürülen ücretli emekçilerin olduğu dualistik bir üretim tarzını içermektedir (Hilton, 1984: 33). Marx'ın kapitalizmin doğuşu üzerine farklı eserlerinde farklı farklı görüşleri savunduğunu ileri sürmek mümkündür. *Alman İdeolojisi* ve *Komünist Parti Manifestosu* isimli eserinde, feodalizmin çatlaklarından sızan bir kapitalizm olgusu hakimken, *Kapital* ve *Grundrisse*'de sermayenin oluşumunun kapitalizme yol açtığı tezini savunmaktadır. *Manifesto*'da “feodal düzenin yıkıntıları arasından sürgün veren” bir burjuva toplumundan söz etmektedir (Marx ve Engels, 1993: 110).

Marx, eski düzen ve yeni düzen arasındaki gelişimi analiz ederken, bugün yeni olarak kabul ettiğimiz her düzenin, bir önceki düzenin bağrında yetiştiğini iddia etmektedir. Hatta bu yeni düzen, eski toplumsal yapıdan bağımsız gelişmişse kabul görmesi imkansızdır. Bu nedenle, insanlık çözebileceği problemleri tartışmaktadır ve bu problemler çözülebileceği ortamda gün yüzüne çıkmaktadır. Günümüzün ekonomi stili, modern burjuva üretim sistemidir. Bireysel kazançlar ve toplumsal kazançlar

arası çelişkileri barındırmaktadır. Bu çelişki ve sorunlar da ancak bu üretim şeklinin hakim olduğu sistemde çözüm bulacaktır (Marx, 2013: 36)

Yukarıdaki ifadeleriyle Marx, kapitalizmin tarihsel sürecinin gelişimini, üretici güçlerin gelişimi ile illiyetlendirmektedir. O halde sermaye birikimi üretici bir gücün ortaya çıkmasında önemlidir. Bu ikilinin paralel olarak gelişimi üstelik de evrimsel nitelikler sergilemektedir. Marx'ın, ilerleyen dönemlerde yazdığı, örneğin Kapital'de ise bu görüşten saptığı göze çarpmaktadır. Üretim ve geçim araçları ile para ve metalar kendiliğinden bir sermaye sayılmamaktadır. Bunların sermayeye dönüşmesi için ticari ilişkilere konu olmaları gerekmektedir. Kapitalizm, emeklerini satan özgür emekçiler ile sermaye birikimine sahip ve sahip olduğu birikimi artırmak isteyen sermayedarın bir pazarda buluşması neticesinde doğmuştur (Marx, 2014: 678).

Marx, insan yaşamının maddi koşullarının yeniden üretiminin, tarihsel ve ekonomik üretim ilişkileri içerisinde yer aldığını söylemekte ve üretici güçleri tarihsel gelişim içinde ele almaktadır. Marx, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki bağlantının içsel olduğunu ima etmektedir. Yeni üretim ilişkilerine denk düşen maddi süreç, daha önceki üretim ilişkilerinden miras kalması nedeniyle toplumsaldır. Netice itibarıyla Marx'ın daha çok teorik yönüne değinmiş bulunduk ki, zaten kendisinden sonraki bölünmeleri ciddi biçimde etkileyecek bir Marksist literatürle karşı karşıya olduğumuz aşıkardır. Üstelik Marx, kapitalizme geçiş sürecinin tarihsel dinamiğiyle birlikte serfliğin çöküşü ve yukarıda bahsettiğimiz bağlamda, ücretli emeğin ortaya çıkışı üzerine de görüşlerini ifade etmiştir. Ancak Marx, kapitalizmin tarihsel anlatımı noktasında kendi görüşleri arasındaki tenakuz nedeniyle, biri teknolojik süreç, diğeri de sınıf mücadelesine başat rol veren iki temel eğilime yol açmıştır (Mooers, 2000:33).

1.2.5.Kapitalizmin Gelişimi Üzerine Birinci Kuşak Tartışmalar

Kapitalizmin kökenlerine, doğduğu ve beslendiği ortama atfen iktisatçılar farklı fikirler öne sürmüşlerdir. Birinci kuşak olarak adlandırılan bu kısımda önce Dobb, ardından Sweezy, Takashashi ve diğer katkıları inceleyeceğiz.

Kapitalizmin gelişimi üzerine ilk kuşak tartışmalarının temel hareket noktaları şu şekilde özetlenebilir:

1. Üretim araçları değişmiştir. Feodalizmde, serfler arazileri işleyerek, emek-yoğun üretim yaparken, kapitalist bir yapıda üretim araçları fabrikalar, makineler ve teknolojik araç-gereçler haline gelmiştir.
2. Burjuva sınıfı yükselmiştir. Feodal derebeylerin yerini yeni dönemde burjuvalar almıştır.
3. Sınıf farklılıkları ortaya çıkmış ve ayrışma artmıştır. Kapitalist dönemle birlikte, sınıf farklılıkları artmış, işçiler ve tüccarlar arasında gelir uçurumu artmıştır.
4. Ekonomik özgürlük güç kazanmıştır. Kapitalizm, serbest piyasa ekonomisinin gelişmesine neden olmuş, şirketler arasındaki rekabet artmış, tüketici seçenekleri çoğalmıştır.
5. Sanayileşme bu dönemin anahtar kavramlarından. Endüstriyel üretim artmış, fabrikalar kurulmuş ve yeni teknolojiler keşfedilmiştir.
6. Emek piyasasında belirgin değişiklikler olmuştur. Üretim araçlarına sahip olanların, işçileri istediği şekilde kullanabileceği bir sistem gelişmiştir.
7. Hukuki ve siyasi rejimlerde değişimler olmuştur. Devletlerin yönetim yapısı değişmiş, hukuk sistemleri yeniden tanımlanmıştır.

1.2.5.1. Maurice Dobb ve Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler

Maurice Dobb'un kapitalizmin gelişimi üzerine yaptığı çalışmanın, ilk satırlarında, kendisinden önceki tüm kapitalizm tanımlarını açmakta ve eleştiriye tabi tutmaktadır. Özellikle bizim de üzerinde durduğumuz Sombart ve Weber başta olmak üzere kapitalizmin kendisinden önceki sistemlerde veya tarihsel düzlemin tümü içerisinde bir “ruh”a veya kapitalizmi “rasyonel ve sistematik kazanç tutumuna indirgeyen” tanımları sıkı bir eleştiriden geçirmiştir. Burada kavramsal çerçevenin belirlenmesi adına büyük çaba gösterdiğini ifade etmek mümkündür. Zira özellikle Pirenne'in “kapitalizm” kavramına net sınırlar çizmemiş olması, kapitalizmin tanımı ve gelişimini ortaya koymada bir sınıflandırma yaparken sorunlar çıkarmaktadır.

Bütün meselelerde olduğu gibi, kapitalizmi tartışırken de teorik ve tarihsel yaklaşım önem arz etmektedir. Dobb, üç farklı kapitalizm tanımı olduğundan dem

vurmaktadır. Bunlar; tarihsel gelişim sınırlarının dışında kalan bir ruh olarak kapitalizm, pazarda üretim örgütlenmesi anlamına gelen kapitalizm ve nihayet, Marx'ın tanımladığı üretim ilişkileri ekseninden kapitalizmdir. Küçük çaplı üretim ve çıktı potansiyeline sahip olan zanaatkar faaliyeti, kapitalist üretim sisteminin sınırları içine dahil değildir. Ayrıca yalnız bir tüccar ve finansörü şeklindeki piyasa ilişkilerinin olduğu bir ekonomik yapıda kapitalizmden söz edilemez. Kazanç peşinde koşmak, geçimlik ücrete tamah etmek, karın tokluğuna çalışmak ve üretmek anlayışı da kapitalist bir anlayış değildir (Dobb, 2007: 12).

Bir toplumda, egemen olan sınıflar, kendi kazançlarını korumak adına sistemin savunucusu olmaktadır. Bir toplumsal değişim, mevcut egemen sınıfların hegemonyasını sarsacak krizler ve oluşacak boşluğu doldurmaya hevesli yeni bir sınıfsal yapı ile mümkün kılınacaktır. Söz konusu yeni sınıf, orta gelir düzeyinde şehirli ya da çiftçi sınıftır. Yeni egemen sınıfın yeni üretim yapısını ise ticari faaliyetler yoluyla çözmek imkansızdır (Dobb, 2007: 14). Kapitalizmin oluşumunda önemli basamaklardan biri olan kabul edilen şehirleşme, kapitalizmin mikro kozmosu değildir. Şehirler, derebeyler tarafından sömürülmüş ve hayvandan daha aşağı yaşam koşullarına mahkum edilmiş çiftçi emeği için kaçış noktası olmuşlardır. Şehirler, bu yönüyle feodal yapının bir unsurudurlar. Bu yapılanma içerisinde tüccar sınıf, kırsal kesim ile kentler arasında bir asalak ve yarı hizmetkardır (Dobb, 2007: 45).

Kentlerdeki ekonomik sistemde, küçük ölçekli üretim yapan zanaatkarlar ve köylüler bulunmaktadır. Kapitalizmin başlangıcı ise burjuva sınıfının kentlerde egemen sınıf haline gelmesi yoluyla olmuştur. Kent burjuvazisinin üç tane karakteristik özelliği vardır: kentte tüketime konu olan malların fiyatını düşük tutarak tüketici dostu bir tavır sergilemek, yabancılarla alışverişe sınırlar koymak, loncalar yoluyla satıcılar arasındaki rekabeti kısıtlamak, dayanışmayı artırmak (Dobb, 2007: 82)

Kapitalizme geçişin iki farklı yöntemi mevcuttur. Öncelikle, üretim nitelik ve nicelik yönünden değişmelidir. El zanaatına dayalı, emek-yoğun ve küçük ölçekli üretim formu, kitle üretime dönüşmelidir. İkinci olarak, tüccar sınıf, toplumda egemen sınıf haline dönüşmeli ve üretim sürecini de yönetmelidir (Dobb, 2007: 83). Maurice

Dobb'un kapitalizmin gelişimine yönelik en önemli tespiti, zanaatkar kesimin içinde yer alırken ticaretle uğraşarak büyüyen, sermaye birikimi elde eden ve son olarak üretim ilişkilerini değiştiren kesimin gücünü gözler önüne sermesidir.

1.2.5.2. Paul Sweezy ve Kapitalizmin Gelişimi

Sweezy, kapitalizmin kökleri konusundaki görüşlerini öne sürerken Dobb'un pek çok noktada eleştirisini yaparak tezlerini kuvvetlendirmeye çalışmaktadır. Bu eleştirilerden ilki Dobb'un feodalizm tanımı üzerinedir. Dobb'un feodalizmi kölelik ile özdeş tuttuğunu ifade eden Sweezy, feodal özellikleri barındırmasa dahi köleliğin geçerli olduğu toplumları görmezden geldiğini öne sürmektedir. Bu yaklaşım Sweezy'e göre, çok geniş ve genelleme içeren bir önermeden ibarettir. Feodalizm, kullanım için üretim sistemidir ve kendi dengesini koruyan bir sistemdir. Orta çağ koşullarında feodal yapı, kullanılacak toprağın bol olması nedeniyle kolaylıkla gelişmiştir. Lordlar ve vassallar arası rekabet ile, hızla artan nüfus feodal yapıda dengenin bozulmasına neden olmuştur (Sweezy, 2007: 34)

Serflerin ve köylülerin topraklarını terk ederek kaçması hususunda Dobb ile aynı görüşte olduğunu bunun lordların halk üzerindeki baskısının bir sonucu olduğunu ifade eden Sweezy, aynı zamanda kentleşme konusunda, 12 ve 13. yüzyıllarda kentlerin bir cazibe merkezi haline gelmesinin de önemli olduğunu eklemektedir (Sweezy, 2007: 39). Sweezy'nin Dobb'a karşı çıktığı bir diğer argüman da, feodalizmin krize girmeye başladığı 14. yüzyıl ile kapitalizmin başlangıcı olan 16. yüzyılın ikinci yarısı arasındaki dönemi feodalizm olarak tanımlamasıdır. Sweezy, sözü edilen döneme, ne feodal ne de kapitalist yakıştırmasının yapılamayacağını belirtmektedir, bu dönemin adı 'kapitalizm öncesi meta üretimi'dir. Kapitalizm öncesi meta üretimi olarak adlandırdığı bu dönemde, hem hala güçlü kölelik kalıntıları, hem de ücretli emeğin canlılık kazanması vardır. Bu dönem, feodalizmin temellerini sarsacak kadar güçlüdür ancak kendi başına bağımsız bir yapıyı geliştirmek için yayıftır (Sweezy, 2007: 54).

Sweezy ile Dobb bugünkü kullandığımız manada sanayici kapitalistin ortaya çıkışı hususunda da ayrışmaktadır. Dobb, kapitalist sınıfın ortaya çıkışına dair

görüşlerini Marx'a dayandırmaktadır. Zanaatkar sınıf kendi içerisinde kapitalist sınıfının öncülerini oluşturmuştur. Sweezy'e göre ise, zamanla bir üreticinin sistem içerisinde hem bir tüccar hem de emeği istihdam eden kapitalist rollerinin her ikisini birden yüklenmek suretiyle dönüşüm mümkün olacaktır (Sweezy, 2007: 57).

1.2.5.3. Takahashi'nin Kapitalizmin Doğuşuna Dair Tartışmalara Katkısı

Takahashi, kapitalizmin doğuşuna ve kökenlerine yönelik tartışmada uçları birleştirici bir rol üstlenmiştir. Makalesinde hem Dobb'un hem de Sweezy'nin yaklaşımlarının kabaca özetlerini ve önemli noktalarını vurgulamış ve her iki yaklaşıma da eleştirel yaklaşmıştır. Takahashi, Sweezy'nin, Dobb'a yönelik, serfliği feodalizmle eş tutma noktasındaki eleştirilerini yadsıdığını belirtmektedir. Sweezy, bu eleştiriye yönelttikten sonra, ona göre bunun yerine daha özgün ve gerçekçi bir feodalizm tanımı oluşturamamıştır (Takahashi, 1984: 74). Farklı üretim tarzlarındaki emeğin, toplumsal varoluş biçimini, feodalizmden kapitalizme geçişte bir dayanak haline getirmiştir. Söz gelimi, serfliği feodalitenin tanımlayıcı unsuru olmaktan çıkaran Sweezy, feodalizmin tanımlayıcı unsurunu başka mecralarda aramak durumunda kalmıştır (Takahashi, 1984: 75). Sweezy'e göre, hatırlanacağı üzere, feodalizm bir 'kullanım için üretim' sistemidir. Feodalizmden kapitalizme evrilirken değişen ise artık pazar için üretim formudur. Salt üretim mantalitesinin değişmesi ile kapitalist bir yapıya erişmek imkansızdır. Çünkü kapitalist bir yapı, yalnız yeni bir üretim şeklinden değil, yeni sınıfsal oluşumlar ve ilişkilerden müteşekkildir.

Kapitalizme geçiş süreci, üretim araçlarının üreticilerinden uzaklaşması ve bunun neticesinde emeğin toplumsal varoluş biçimindeki değişimle tanımlanmaktadır. Takahashi'ye göre, birbirinden farklı toplumsal yapılarda kapitalizme geçiş de farklı yansımaktadır. Örneğin, Asya toplumlarında kapitalizme geçişin geç olmasının ya da olamamasının temel sebebi, Asya'daki feodal mülkiyet ilişkilerinin iç yapısındaki kararlılıktır (Takahashi, 1984: 82).

Kapitalizme geçiş sürecinde bir toplumun başarılı ve başarısız olacağı, iki yol mecuttur. Ya toplumda üretici-zanaatkar sınıf ticaret ve pazar egemenliğine sahip olup tüccarların gücünü kıracaklardır. Ya da tüccar sınıf, üretim tarzını korur ve ekonomik sistemin değişmesine engel olur, kapitalizm kendine yaşam alanı bulamaz. Takahashi

bu açıklamaları ile hem Dobb hem Sweezy'den farklı bir noktada kendini konumlandırmıştır (Özyüksel, 2004:50).

1.2.5.4. Karl Polanyi ve Kapitalizmin Gelişimi

Karl Polanyi, piyasanın kendi kuralları ile işleyen sarmal bir yapısı olduğu savını öne sürmektedir. Ekonomi birbirinden farklı iki anlam taşımaktadır. Biçimsel tanıma göre, her iktisat ders kitabının giriş cümlesi olacak şekilde, kıt kaynakların sınırsız ihtiyaçlara en verimli şekilde dağılımı iken, kök tanım, insanın çevresiyle kurduğu etkileşim sürecine işaret etmektedir. Bütünsel bir toplum anlayışı ve tarihsel süreçleri önceleyen bir anlayışın vücut bulmasıyla Polanyi'nin piyasa toplumu özellikli bir nitelik kazanmaktadır (Polanyi, 2007: 91).

Polanyi, kapitalizmin kökenleri konusunda, Smith'in üzerinde durduğu, bireylerin kendi ürettiklerinden ihtiyaçlarını aşan kısmını takas etme eğilimlerine karşı çıkmaktadır. Polanyi'ye göre bu doğal takas eğilimi kapitalizmi oluşturmaktan oldukça uzak bir hediyeleşmeden ibarettir. Takas bir geçim faaliyetidir, ekmek ile balığın takası basit bir karın doyurma çabasından öteye geçmemektedir (Polanyi, 2007: 92). Ayrıca bireyin kendi çıkarını maksimize etmek suretiyle davranıyor olduğu varsayımı da oldukça subjektif bir değerlendirmeden ibarettir. Pekala farklı yönetim tarzı altındaki bireyler, ya da farklı refah konumundaki bireyler farklı amaçlarla ekonomik faaliyetlerde bulunacaklardır (Polanyi, 2007: 89). Polanyi, farklı çağlarda insanların farklı toplumsal tutumlar sergilediklerini ifade etmektedir. Ona göre, 19. yüzyıl kişisel çıkarını maksimize eden bireylerin yer aldığı ekonomi öncelikli bir görünüm arz etmektedir. İşte kendi kurallarına göre işleyen piyasa, bu kişisel çıkarını en çoklama amacı ile harekete geçen bireylerin baskın olduğu ekonomik yapılarda geçerli olacaktır (Polanyi, 2007: 69).

Çağlara, şartlara ve tarihsel süreçlerin işleyişine göre insanların farklı öncelikleri olduğunu savunan Polanyi, üretim faktörlerinin de piyasa ekonomisinde farklı özgül ağırlıkları olduğunu savunmaktadır. Söz gelimi, emek, toprak, sermaye ve girişimciden müteşekkil bir piyasada, emek ve toprak insanın doğrudan etkilendiği çevreyi oluşturmaktadır. Bu nedenle, bu iki unsurun piyasa ekonomisinin hakimiyeti

altına girmesi, piyasa ekonomisinin bütün ekonomik sistemi ele geçirmesi demektir (Polanyi, 2007: 118).

İlkel toplumların takas faaliyetlerine, “ticaret limanı” (port of trade) denilmektedir. Ticaret limanları, farklı ekonomik ve kültürel yapıların bir araya gelerek ticaret yaptığı coğrafi bir yerlerdir. Ticaretin kuralları takas haddi belirlemektedir. Ülkelerin kendi takas oranları mevcuttur ve ticaret bu şartlar altında gelişmektedir (Polanyi, 2007: 98). Orta çağ ise, ticari ilişkilerde ilkel dönemden farklı bir yapı arz etmektedir. 14. yüzyıl ile başlayan bu süreçte, feodal üretim şekli hakimdir ve toprak ticarileşmektedir. 19. yüzyıl modern piyasa ekonomisine kadar varlığını sürdüren feodalite, köleliğin tamamıyla tarih sahnesinden silinmesi ile geçmişe gömülmüştür. Feodalitenin sonunu hazırlayan ise bireylerin, kentleşme nedeniyle topraktan uzaklaşmasıdır. Ortadan kalktığı kabul edilmekle birlikte feodalite, tıpkı Marx’ın bir sonraki şartların kendinden önceki şartların bağrında yeşerdiği fikri ile paralel biçimde piyasa toplumunu hazırlamıştır (Polanyi, 2007: 81).

Son olarak piyasa ekonomisi dönemi ise, feodaliteden kalan kölelik alışkanlığının ortadan kalktığı, 19. yüzyıl sonrası tarihsel sürece işaret etmektedir. Bu dönemin de kendine has özellikleri mevcuttur. Örneğin, üretim faktörlerinden olan, toprak, emek ve sermaye önceki dönemdeki gibi yaşamın temel unsuru değildir. Temsili ve hayali metalar haline gelmişlerdir. İnsanın doğal çevre ile bağlarını koparan bu yeni süreç “çifte hareket” içermektedir. Metalaşmaya direnmek, piyasa ekonomisini sekteye uğratacaktır. Metalaşmayı kabul etmek ise, insanı varoluşundan bu yana içinde şekillendiği doğadan alıkoyacaktır (Polanyi, 2007: 102).

Polanyi, piyasa toplumunu irdelerken, İngiltere örneğinden yola çıkmaktadır. İngiltere’nin piyasa ekonomisi tarihinde kendine has özellikler taşıyan üç farklı dönem bulunmaktadır. Bunlar; 1795-1834 arası Speenhamland Yoksullar Yasası’na müteakip yaşanan gelişmeler, 1834’ü izleyen on yıl boyunca Yoksullar Yasası Reformu’nun getirdiği güçlükler ve 1834-1870 arasındaki dönemde işçi sendikalarının gelişimi ve kabul görüşüdür (Polanyi, 2007: 131).

Speenhamland ya da Yoksullar Yasası olarak bilinen yasa, fakir halkın, kazançlarına bakılmaksızın, bölgesel farklılıklar dikkate alınmak suretiyle ekmek fiyatlarına göre düzenlenen bir oran ile mali olarak desteklenmesini içermektedir. Gelir seviyesini temelde belirli bir seviyenin üzerinde tutmayı ve halkın insanca yaşam koşullarına yaklaşmasını amaçlayan yasa, işçi kesimin, işveren memnuniyeti ve verimlilik gibi konularda tembellik etmesine neden olmuştur (Polanyi, 2007: 128).

Speenhamland, emek piyasasında bir örgütlenmenin güçlü varlığı açısından önemli bir işarettir. Bu yasanın kapsadığı gelir grubu orta sınıftır. O halde piyasa ekonomisinin gelişiminde hakim sınıfsal grup orta gelir grubudur. Bu yasa sayesinde, kentte daha yüksek gelir imkanı bulunduğu gerekçesiyle köyünü terk etmek isteyen işçiler, göçten vazgeçmişlerdir. Çünkü ekmeğe oranlı ve bölgesel farklılıkları temel alan söz konusu yasa, bir geçimlik ücret standardı ile yoksulluktan kurtuluş çözümü olarak algılanmıştır. Kente göçün yaratacağı olumsuz sonuçlar da böylelikle bertaraf edilirken, kırsal üretimde devamlılık sağlanmıştır (Polanyi, 2007: 147). Yasa, emeğin hayali bir metaya dönüşümünü engellemiştir, bu direniş piyasa toplumunun aksaklıklarını giderip güçlenmesinde önemli rol oynamıştır (Polanyi, 2007: 57).

Polanyi, tarihsel bağlamda kapitalizmin gelişimini ayrıntılı bir şekilde ele alırken, farklılıklar ve çatışmalara odaklanmamaktadır. Sınıfsal ayrım, piyasa toplumunun yaratmış olduğu toplumsal tahribatı bertaraf etmek adına ortaya çıkmıştır (Block ve Somers, 2002: 69). Anlaşılabileceği üzere, sınıfsal ayrım ve çatışmaları negatif bir yaklaşımla ele alan Marx ile bu çatışmaları olağan ve hatta pozitif kabul eden Marx arasında literatürde pek çok mukayese bulunmaktadır. Polanyi, piyasa ekonomisindeki gerilimi, yapının içerisinde yani birey davranışları ile yapısal gereklilikler arasında aramaktadır. Marx ise sınıflar arası çatışmalara odaklandığından, bireysel gerginlikleri irdelemektedir (Özel, 2002:102). Marx'ın kapitalist gerilimi piyasa faaliyetlerinin sonunda paylaşımda ortaya çıkmakta iken, Polanyi, piyasa sisteminin en başta, üretim faktörlerini metalaştırdığı eleştirisini sunmaktadır (Block, 2003:281). Marx, içinde barındırdığı gerilim ve çelişkiler nedeniyle kapitalizmin çökeceğine inanmaktadır. Polanyi ise, çeşitli yasal önlemlerle metalaşma probleminin önüne geçileceğine ve piyasa ekonomisinin yoluna devam edeceğine inanmaktadır (Levitt, 2005: 162).

1.2.5.5. E. P. Thompson ve Kapitalizmin Gelişimi

E. P. Thompson, kapitalizmin doğuşuna yönelik örtük açıklamalar yapmıştır. Sınıf oluşumu kavramının üzerinde durmak suretiyle, kapitalizmin gelişimine dönük ikinci kuşak tartışmalarda önemli rol oynamaktadır. Kapitalizmin köklendiği dönemde, üretim ilişkilerindeki dönüşüm, sınıfsal mücadelenin gerisinde görünmektedir. Kapitalist oluşum, onun oluşmasına neden olan fail ile, ortaya çıkmasını sağlayacak koşullanmaya dayanmaktadır. Toplumsal bir sınıf hem bir dizi olayı hem de bireyleri buluşturan bir tarihsel süreci ifade etmektedir (Thompson, 2006: 39). Thompson'a göre bir sınıf ortaya çıkarken hem dış etkenler hem de sınıfın kendi kendini oluşturması söz konusudur. O halde sınıf bilinci ve sınıfsal oluşum aynı kefedede değerlendirilmelidir (Thompson, 2006: 183).

Bir toplumda sömürüden söz edildiğinde akılda negatif bir ön koşullanma belirlemektedir. Sömürü, bu negatif çağrışımın ötesinde, tarihsel süreçte şekillenmiş yönetim ve mülkiyet biçimi nedeniyle ortaya çıkmış bir fenomendir. Serbest piyasa ekonomisinde, sömüren kesimin temel odağı, işgücünden maksimum seviyede yararlanmaktır ve bunun için minimum ücret ödemesi yapmaktır. İşçi sistemin içinde bir aletten farksızdır, yalnız maliyet unsuru niteliğindedir (Thompson, 2006: 258). Thompson, sanayi işçilerini kapitalist üretim sisteminin ilk ve yegane işçi sınıfı olduğu tezine de karşı çıkmaktadır. Tarım işçileri de pekala, sanayi devriminin bir parçası ve temsilcileridir. Thompson'a göre, kapitalist sömürü biçimindeki değişim veya tam anlamıyla çalışmamızın bu noktada özünü oluşturan kapitalizme geçiş, üretim ilişkilerinde en erken üretim dönemlerinden beri var olan bir koşullanmanın neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

1.2.5.6. Immanuel Wallerstein ve Kapitalizme Geçiş

Wallerstein, kapitalizme geçiş tartışmalarına kendine özgü, kavramsal çerçevenin belirlenmesi ve içinin doldurulması vurgusu ile dahil olmaktadır. Wallerstein'a göre iki tür dünya sistemi mevcuttur. Bunlar, dünya-imparatorluklar ve dünya-ekonomiler olarak adlandırılmaktadır. Bir dünya-ekonomi sistemi, içinde iş bölümünü barındıran, mal ve hizmetlerin dikkate değer ölçüde mübadele edildiği, sermaye ve emek arasında akışkanlık olan büyük bir coğrafi sahadır (Wallerstein,

2004: 24). Tanımına bakıldığı zaman, dünya-ekonominin kapitalist özellikler barındırdığını örmek mümkündür. Ancak dünya-ekonomiler, varlıklarını sürdürmek üzere kendilerine çatı oluşturacak politik yapılardan yoksun olduklarından süreç içerisinde birliklerine ilişkin birtakım tehditlerle karşılaşmışlardır. Politik yapıların noksanlığı nedeniyle tarihsel gelişimde kesikli bir yapı sergilemektedirler.

Dünya-imparatorluk ise, dünya-ekonominin aksine, politik çatının iktisadi süreçler üzerinde etkin olduğu bir yapıya işaret etmektedir. Dünya-imparatorluk sistemindeki siyasi istikrarsızlıklar, Avrupa dünya-ekonomisinin yayılmasına ön ayak olmuştur. Wallerstein'a göre kapitalizmle eşdeğer olan dünya-ekonomi, uzun vadede daha karlı bir artı değer dağıtımına imkan sağlamaktadır. Dünya-imparatorluklar, çarpıcı bir ifadeyle, haraç toplama mekanizmasından ibaret olarak yorumlanmaktadır (Wallerstein, 2004: 32).

Kapitalist bir sistemi temsil eden dünya-ekonomi sistemi, toprakların genişlemesi, büyüyen coğrafi alanda, farklı bölgeler ve farklı ürünler için emek kontrol yöntemlerinin geliştirilmesi ve eksikliği durumunda zamanla dünya-ekonomi sistemini zaafiyete uğratacak politik yapı kurgulanması ile güçlenecek ve varlığını sürdürecektir (Wallerstein, 2004: 54). Dünya-ekonomisinin oluşum süreci, fiyat hareketlerinin analiz edilmesi yoluyla da anlaşılabacaktır. Dünya-ekonomisinin gelişimi sayesinde dünyanın farklı bölgelerindeki fiyatların eşitlenmesi ya da birbirine yaklaşması söz konusudur. Ortaya attığı tezi güçlendirmek adına Wallerstein, Doğu Avrupa ile Hristiyan Akdeniz arasındaki fiyat farklılıklarını ele almaktadır. 16. yüzyılda iki farklı bölgede benzer ürünler için fiyat 1/6 iken, 17. yüzyılda 1/4, 18. yüzyıl ortalarında ise 1/2 olarak gözlenmektedir. Bu nedenle 16. yüzyıl, kapitalist sistemin baş gösterdiği döneme tekabül etmektedir (Wallerstein, 2004: 90).

Wallerstein, literatürde ortak bir tarih olarak sıklıkla bahsedilen 1450 ile 1750 yılları arasında kalan dönemin feodalizmden kapitalizme geçiş dönemi olarak servis edilmesini doğru bulmamaktadır. Feodalizmden kapitalizme geçiş süreci kökten reddedilmelidir. Söz konusu süreçte hem kapitalizm hem de feodalizme benzeyen fakat ikisi olarak da adlandırılmayacak özel bir dönem bulunmaktadır. Bu özel ara dönemin özellikleri:

- Yeniden dağıtım üzerine kurgulanan dünya-imparatorluğu, feodal yapıdan kapitalist bir hüviyete bürünmüştür.
- Yapının dışında kalan bölgeler, başarılı bir şekilde sistemle birleşmiştir.
- Kapitalist dünya-ekonomi sisteminin ilk adımları atılmıştır. Bunlar; işgücünün proleterleşmesi ve toprağın ticarileştirilmesidir (Wallerstein, 2004: 276).

Wallerstein'a göre kölelik, dünya-ekonomisinin erken dönemlerinde kullanılmıştır. Kalifiye olmaktan uzak bir emek yapısı ile hızla büyüyen piyasa şartlarında, kölelik, ucuz yollu emek temini için sürdürülmüştür. Unutulmamalıdır ki, kapitalizmin en temel güdüsü karlılığı artırmanın yollarını bulmaktır (Wallerstein, 2004: 102).

Kapitalizme geçiş tartışmaları boyunca birçok sosyal bilimci farklı tezler üretmiş olsalar da, her birinin üzerinde anlaşıldığı nokta İngiltere'de metalaşan işgücüne bağlı olarak gelişen üretim tarzının kapitalizmin açık işareti olduğudur. Wallerstein da 16. yüzyıl İngiltere'sini; yerleşik hayata dahil olmayan serseriler, geçimlik gelir elde edecek düzeyde toprak sahibi olan çiftçiler ve şehirlerdeki lümpen proleterlerden oluşan Avrupa dünya-ekonomi sistemi olarak tanımlamaktadır (Wallerstein, 2004: 270).

1.2.6. Kapitalizme Geçişte İkinci Kuşak Tartışmalar: Brenner Tartışmaları

Brenner'in kapitalizme geçiş tartışmalarına yaptığı katkı, birinci nesil tartışmalar içinde yer verdiğimiz Dobb'un kapitalizmin köklerini İngiltere'deki tarımsal sınıf ilişkilerine odaklanarak arama çizgisini devam ettirmesi olarak özetlenmelidir. Bu bağlamda kendisinin Marksist literatüre ve onun mülkiyet ilişkilerine katkı sağladığını ifade etmek doğru olacaktır.

Brenner'e göre kapitalizm, kendisinden önceki tüm tarihsel sistemlerden farklı özel bir mülkiyet sisteminden ibarettir. Kapitalizmi, kapitalizm öncesi ekonomik işleyiş yöntemlerinden ayıran temel nokta, mutlak artık emeğe karşı göreceli artık

emeğin genişlemesi eğilimine sahip olmasıdır. İşgücünün çalışma süresi, emek yoğunluğu ve reel ücretler veri kabul edilmektedir. Bu şartlar altında ürün fiyatlarının düşmesi ve emek verimliliğinin artması ve bu yolla oluşacak artığın sistematik bir şekilde sürmesi gerekmektedir (Brenner, 1977: 30). Brenner'a göre kapitalist gelişmenin temel odağı toplumun sınıfsal yapısında yatmaktadır. Sınıfsal yapı, ekonomik sistemin bileşenlerini oluşturan her bir birimin yeniden üretimini belirlemektedir (Brenner, 1977: 32). Brenner'e göre kapitalizmin gelişmesi için, Batı Avrupa toplumu, mülkiyet sistemi nedeniyle biçilmiş kaftandır. Mülk edinenler, karlılığı artırmak için sarf ettikleri çaba neticesinde, üretici güçlerin gelişmesine zemin hazırlamışlardır (Brenner, 1977: 68).

Kendinden önce neredeyse bütün isimlerin odaklandığı gibi Brenner da, kapitalizm konusunda İngiltere örneği üzerine odaklanmıştır. Brenner'a göre, İngiltere'de, köylülerin toprak üzerinde mülkiyet haklarının olmayışı, toprak sahiplerinin topraklarını birleştirerek büyütmesine zemin hazırlamıştır. Büyük çiftlikler ve geniş arazilerin yönetimi konusunda sıkıntı yaşadıklarında ise, kapitalist kiracılar devreye girmiştir (Brenner, 1976: 63). Derebeylerin kapitalist kiracılara olan baskısı ise kapitalizmin ivmelenmesine neden olmuştur. Tam da bu noktada, Brenner, İngiltere örneğinin yanında farklı bir toplumsal yapıda kapitalist gelişimin de farklı olduğunu göstermek adına Fransa örneğini de öne sürmüştür. Fransa'da toprakların birleştirilmesi, büyük çiftliklerin oluşması söz konusu değildir. Derebeyler toprağı işlemek için köylülere ihtiyaç duymaktadır. Yine derebeyler bir artık sızdırma için köylüye yüklenmektedir. Sistemde kapitalist kiracı bulunmamaktadır (Brenner, 1976: 48). O halde farklı ülkelerde feodal sistemden kapitalist sisteme geçiş farklı yansımalarla olmuştur. Feodal üretim sistemi, daha güçlü bir askeri sistem ile toprak güvenliğinin korunması ve toprakların fetih yoluyla genişletilmesine dayanmaktadır. Genişleyen topraklarda daha fazla artık üretmek için sömürü düzeni kurulacaktır.

1.3. Kapitalizm Ahlakı ve Kapitalizm Ahlakını Oluşturan Unsurlar

Kapitalizm ahlakı kavramı; kapitalist toplumun unsurlarından olan bireylerin birbirleriyle ve içinde bulundukları toplumla olan ekonomik etkinliklerini, ilişkilerinde kendilerinden beklenen davranış kalıplarını ve kısacası kapitalist bir toplumun değer

yargılarının bütününe içermektedir. Bu ahlaki değerler bütünü, kapitalizmin sürekliliğini ve etkinliğini sağlamaya yöneliktir ve bireylerin koşulsuzca bu değerleri yaşatması elzemdir. Sözünü ettiğimiz ahlaki kurallar, evrensel ve genel-geçer değişmez kuralları ifade etmemektedir. Aksine, her ne kadar kapitalist toplumlarda benzer yapılarla karşılaşılrsa da, bir takım farklılıklar olması mümkündür. Çalışmanın bu kısmında, öncelikle kapitalizm ahlakını ortaya çıkaran yaklaşımlar, bu ahlaka ait genel ilkeler ışığında ahlaki değerler ve kurallar incelenecektir.

Toplumun şartları, kuralları, hatta adet ve göreneklerinden beslenerek ortaya çıkan ahlaki değerler ve ekonomik yaşam, toplumun bireylerinin davranış ve kararlarından teşekkül ettikleri için, aralarında ciddi bağlar bulunmaktadır. Ekonomi en genel tanımıyla; şayet sınırsız ihtiyaçlar ve sınırlı kaynaklar tanımının ötesine geçmek istersek, ekonomik aktörlerin, iktisadi davranışlarının ve seçimlerinin nedenlerinin, sonuçlarının ortaya konulması ve yorumlanması ve geleceğe yönelik çıkarımlarda bulunulmasıdır. Bir davranış ekonomik olsun ya da olmasın, onun nasıl olması gerektiğine bakıldığı zaman artık ahlakın sınırlarına girilmiş demektir. Bu açıdan bakıldığında, neredeyse tüm günlük kararlarımız ekonomiktir ve şayet ekonomik ise aynı zamanda ahlakidir (Hazlitt, 2021: 32). Kapitalizmin, özgürlükle bağları da yukarıda saydığımız nedenlerle önem kazanmaktadır. Çünkü kişiler, yalnızca özgür olduklarında ahlaklı ya da değil, birtakım tercihler yaparak ekonomik uygulayıcılar olmaktadır.

Geleneksel kapitalist ahlak ölçütlerine karşı, Marksist, komünist ve sosyalistlerden ciddi eleştiriler hatta saldırılar mevcuttur. Kapitalist sistem, ahlaksız, bencil, vahşi rekabet kurallarının işlediği, materyalist bir sistem olarak nitelendirilmektedir (Hazlitt, 2021: 32). Kapitalist ahlakı korumak için ise, sosyalist saldırıların doğrudan kapitalist ahlaka dönük, saymış olduğumuz eleştirileri bertaraf edilmelidir. Kapitalizmin ahlaki çatısını oluşturan birtakım kavramlar bu bölümde detaylıca ele alınacaktır.

1.3.1. Görünmez El

Görünmez el kavramı, 1723-1790 yılları arasında yaşamış olan İskoç ahlak profesörü, ekonomist Adam Smith tarafından ortaya atılmıştır. Aslında Adam Smith,

kapitalizm ilkeleriyle birlikte sürekli kendisine atfettiğimiz görünmez el kavramını birkaç kez Ulusların Zenginliği isimli meşhur eserinde ifade etmiştir. Ancak görünmez ele ilişkin daha ayrıntılı analizleri Ahlaki Duygular Kuramı adlı felsefe kitabında mevcuttur.

Adam Smith, insanların toplumsal olaylar ve ekonomik faaliyetler için birbirlerine ihtiyaç duyduklarına işaret etmektedir. Bireyler, özgür iradeleriyle hareket ederken ayrıca kendi bireysel çıkarlarını ön plana almaktadırlar. Piyasanın düzenleyici unsuru ise, bireysel çıkarların toplumun geneline hizmet eden davranışlara dönüşmesine imkan sağlamaktadır. Smith, görünmez el kavramının, birçok insanın kusurlarını telafi etmek için bir araya geldiği piyasa ekonomisi gibi koordinasyon mekanizmalarında gözlemlendiğini belirtmektedir. Bu tür bir piyasa düzeni, tedarik ve talep arasındaki dengeyi sağlamak ve böylece herkesin en iyi sonucu elde etmesine olanak tanımaktadır (Smith, 2022: 119).

Tüm övgülere rağmen, görünmez el, her zaman mükemmel bir düzenleyici olarak işlev görememektedir. Örneğin, işlerine düşkün veya aşırı hırslı insanlar, piyasaların dengeleyici işlevini bozabilmektedirler. Bu nedenle, devlet belli ölçülerde düzenleme yapmalıdır (Smith, 2022: 124).

Görünmez el kavramının ilham kaynağı, Newton'un "doğal düzen" ifadesidir. Newton'a göre doğal düzen, evrenin mekanik, uyumlu ve yararlı bir organizasyonudur. Ayrıca, doğal düzen, yaratıcının akıllı ve iyilik dolu olduğunun da bir kanıtıdır. Doğal düzen kavramı, piyasanın kendiliğinden, güzellikle ve uyumla dengeye gelmesi noktasında görünmez el ile oldukça benzerdir (Savaş, 2007: 17).

Adam Smith'in bir diğer ilham kaynağı ise hocası Francis Hutcheson'dur. Hutcheson'a göre, içimizdeki ahlaki kurallar bizi başkalarına iyilik yapmaya ve yapılan iyiliklerle mutlu olmaya sevk etmektedir. Başkalarına iyilik yaparken, kendi mutluluğumuzu pekiştiririz (Savaş, 2007: 17).

Görünmez el, serbest piyasa şartlarının gerekliliğine ve nihai faydasına çıkarım yapma imkanı vermektedir. Smith'in ifadesiyle, ekonomik etkinliklerde düzeni sağlayan ve hangi malların, kimler için, ne kadar üretileceği gibi temel ekonomik

sorunları kendiliğinden yoluna koyan bir görünmez el, müdahaleye ya hiç ihtiyaç duymayan ya da çok sınırlı müdahaleleri gerekli kılan bir yapıyı betimlemektedir. Sözelimi, akşam yemeği için kasabın iyilikseverliğine değil, çıkarına hitap edilmektedir. Karnını doyurmak üzere kasaptan alışveriş yapan tüketici karnını doyurmayı, kasap ise bu yolla kazanç sağlamayı hedeflemektedir. Birinin doyduğu diğerinin para kazandığı bu sistem her iki tarafın da yararına işlemektedir. İnsanın yalnız iyiliğine yönelik talepte bulunmak dilencinin işidir (Smith, 2022: 342).

Yukarıda betimlemesini yaptığımız Smith'in doğal ekonomik düzeni, devlet müdahalesinden uzak serbest piyasa ekonomisinin geçerliliğinden ibarettir. Sermayelerini nasıl sarf edecekleri, hangi alana, ne miktarda bir girişim yapacakları müteşebbislere bırakılmaktadır. Aksi takdirde, devlet hem boşa zaman harcamış olacak hem de piyasa dengesinin dışına çıkmış olacaktır. Müdahaleyi minimum ölçülerde tutması gereken bu asker-devlet, toprakları dış saldırılardan korumalı, iyi bir hukuki çatı oluşturmali ve vatandaşlarının haklarını gözetmeli, özel sektörün sermaye yetersizliği ya da karlılık anlamında sorunlu olması nedeniyle üstlenemediği projeleri üstlenmelidir (Smith, 2022: 521).

1.3.2. Makyavelcilik

Makyavelcilik, 1494-1564 yılları arasında yaşamış olan önemli düşünür, Niccolò Machiavelli'nin siyasi yazılarından esinlenilerek doğmuş bir görüştür. Machiavelli, siyaset kurumunun, ahlaktan ayrıştırılması gerektiğini öne sürmektedir. Machiavelli'nin batı düşünce tarihine en önemli armağanı, ancak kendisinin ölümünden sonra yayınlanan *Prens* adlı çalışmasıdır. *Prens*'in, batının siyasi düşünce dünyasında devrim yaratacak güçte bir eser olduğunu söylemek asla abartılı olmayacaktır. Orta Çağ'ın, siyasi yönetimi Hristiyan anlatımı ile çerçeveleme geleneğini reddetmiştir. Ona göre devlet, dini veya ahlaki kurallara tabi olmaması gereken bir kurumdur.

Makyavelciliğin, bir kapitalist ahlaki unsur olmasının temel nedeni, kapitalizmin doğduğu ve güçlendiği toplumların siyasi altyapısını oluşturan görüşleri barındırmasıdır. Machiavelli'nin kendi prensine sunduğu öneriler arasından günümüz kapitalizmi ile bağdaşanlar şu şekildedir (Machiavelli, 2017: 13-98):

- Bir prens, yeni bir yeri fethettiğinde, etrafında hem güvenemeyeceği yeni dostlar, hem de zarar verdiği düşmanlar vardır. Ele geçirilen bir toprağı elde etmenin yolu, eski hükümdarın ve soyunun katlidir. Şayet, prens, kendi kültürüne yabancı bir toprağı ele geçirmişse oraya kendi tebaasından güvenilir kimseleri yerleştirmeli, halka da ya saygılı davranmalı ya da ezmelidir. Orta yol izlenerek, hafif yaralar alan halk öcünü alır, ancak ağır yaraların intikamı alınamaz.
- Bir prens asla kimsenin kendinin önüne geçmesine izin vermemelidir. Çünkü bu durum onun sonunun gelmesine neden olacaktır.
- Yeniliğe ulaşmak bir prensin temel hedefi olmalıdır. Yenilik yapana mevcut düzendeki gücünü korumak isteyen unsurlar karşı çıkarken, yeniliğin getireceği düzene ihtiyaç duyan ezilmişler destekleyecektir.
- Bir prens, egemenliği altındakilere zarar vermek istediğinde bunu tek seferde, keskin ve hızlıca halletmelidir. Aksi takdirde bir uyanış ve direnişle karşılaşacaktır. Eğer bir ayrıcalık sunulacaksa da tek seferde topluca değil yavaş yavaş sunulmalıdır.
- Bir prens, en çok savaş sanatına hakim olmalıdır. Bu sayede ellerindeki toprakları koruyacaktır. Savaş sanatı unutulur ve zevklere dalınırsa, eldekilerin yitirilmesi kaçınılmazdır. Barış zamanları geçicidir.
- Şayet prens, övülesi özellikler taşımıyorsa, gücünü korumak için işlediği kusurlar dışındaki kusurlarından uzaklaşmalıdır. Erdemli davranışlar ile varlığını koruyacak davranışlar arasında kaldığında, kendi varlığını korumaya dönük davranmayı seçmelidir.
- Halk, prensine karşı tamamen boyun eğmiş ise, ünü ne denli kötü olursa olsun korkulacak bir durum söz konusu değildir. Halk prensine karşı hem sevgi hem korku besleyememektedir. Bu ikisi arasından tercih yapması gereken prens için korku yaratmak tercih edilmelidir. Halk

prensten öylesine korkmalıdır ki, sevgi duymasa dahi nefret edememelidir.

- Verilen sözleri yerine getirmek bir prensin temel kaygısı olmamalıdır. Kurnazlıkla verilen sözler savuşturulmalıdır. Ayrıca, tabasındaki tüm halk prene karşı verdikleri sözleri tutacak değildir. O halde prens de pekala vermiş olduğu sözü unutabilir.
- Toplumsal ahlaki kurallar çerçevesinde ahlaksızca olduğu kabul edilmiş birtakım davranışları olsa dahi prens, daima ahlaklı biri olarak kendini lanse etmelidir.
- Bir prens, güvenini sergilerken de dikkatli olmalıdır. Güvenmediği kimselere yönelik güvensizliklerini gizlemeli, güvenini kazanmış olanları açıkça ödüllendirmeli ve halkta bu noktada rekabet duygusu oluşturmalıdır.
- Orta yoldan giderek tarafsız kalmak prene uygun bir davranış değildir. Saygı görmek istiyorsa, birtakım insanlar tarafından dost, bazıları tarafından ise azılı bir düşman olarak algılanmalıdır.
- İttifak olma konusunda prens, kendisinden güçsüz dostlar seçmelidir. Birlikte çarpışmış olsalar dahi prenslerden güçlü olan, hakim olacaktır.
- Devlet adamı seçerken prensin temel hareket noktası bencillik ve fedakarlık dengesidir. Şayet bir devlet görevlisi hizmet ettiği prensin çıkarlarından çok kendi çıkarlarına hizmet ediyorsa, bu görevde bulunmamalıdır.
- Prens, kendi saygınlığını korumak adına tebaasından herkese söz hakkı vermemelidir. Halkın içindeki dalkavuklara dikkat etmeli, hoşuna gitmeyen gerçekleri de dinlemeye hazır olmalıdır. Ancak bu sese kulak verirken belirli sınırlar çizmelidir. Öncelikle halkın içinden güvenilir

kimseleri belirlemelidir ve yalnızca kendilerine sorduğunda fikir beyan etmelerini sağlamalıdır.

Makyavelcilik, kapitalizmin tüm kurumlarının oluştuğu ve güç kazandığı coğrafyalarda -özellikle Batı Avrupa olmak üzere, geçerli olmuş bir yönetim anlayışıdır. Bu açıdan bakıldığında kapitalizmin ahlak esasları belirlenirken, Makyavelciliğin göz ardı edilmesi ciddi bir boşluğa sebep olacaktır. Çünkü bu yönetim ilkeleri, eş zamanlı olarak kapitalizm ile birlikte sisteme dahil olmuştur. Aralarında güçlü bir illiyet bağı bulunmaktadır.

1.3.3. Kalvencilik

Kalvencilik, Protestanlığın bir koludur ve kısaca, 1509-1594 yılları arasında yaşamış olan John Calvin'in Tanrı ile kul arasına kimsenin giremeyeceği ve Hristiyanlığın sadeleşmesi gerektiğine dayanan görüşlerini içermektedir. Kalvencilik, Tanrı'nın sonsuz gücünden ve kulların bu güç karşısındaki acziyetinden dem vurmaktadır. Calvin'in dini motifinde; korkutucu, hatta kızgın bir Tanrı bulunmaktadır. Bu kızgın Tanrı az sayıda kişiyi kurtuluş için seçmiştir. Kalvenizmde kader inancı da baskındır. Kulların, kurtarılanlardan mı yoksa lanetlenenlerden mi oldukları yazgıdır. Üstelik kaderi etkilemek olanaksızdır ve kullar kurtarılanlardan olup olmadıklarını asla bilememektedir. O halde kurtarılmışlardan olduğunu ölçmenin yolu ekonomik refahına bakmaktır. (Aksu, 2010: 58).

Calvin, tüm tek tanrılı dinlerde yasak kabul edilen, faizli alışverişi meşru kabul etmektedir. Kalvenciliğin temel noktası, kişinin dünyadan elini eteğini çekerek bir münzevi gibi yaşaması değil, kendisine dünya hayatında verilen tek ödev olan mesleğini icra etmesidir (Febvre, 2001: 105).

İnsanlık tarihi boyunca, kültürden zaman ve mekandan bağımsız olarak insanın ticari faaliyetleri farklı şekillerde tezahür etmiştir. Salt para kazanma arzusu ve buna dönük ticari ilişkileri kapitalizm olarak nitelemek konusunda Weber bu yaklaşımların doğrudan kapitalizmle eşdeğer tutulmasına karşı çıkan cephededir. Ona göre, para kazanma arzusu, doktorlardan fahişelere kadar toplumun tüm meslek dallarında geçerlidir. Sınırsız kazanç arzusu, akıl dışı bir yönelimdir ve ancak akılcılıkla birleştiği

zaman kapitalizme doğru evrilmektedir. Kapitalist kendi kazancını en çoklarken, akılcılıkla verimlilik ve devamlılık unsurlarını dikkate almaktadır ve bu şartlar altında kapitalizm ortaya çıkmaktadır (Weber, 2011: 16).

Max Weber, kapitalizm ve din konusunda uzunca değineceğimiz üzere, dinsel dogmaların ve kuralların, bireylerin ekonomik davranışlarına yön vermede etkili bir unsur olduğunu iddia etmektedir. Weber, dinler ile ekonomik yapılar, karar ve davranışlar arasındaki ilişkileri çözümlerken, bazı inanışların çileciliği, bazılarının mistisizmi ön plana çıkardığını savunmaktadır. Bu durum da kapitalizmin bazı dini yapılarda hayat bulmasına ve güçlenmesine imkan sağlarken, bazılarında can bulamamış olmasına getirilmiş bir izahtır. Kalvencilik ile kapitalizm arasındaki bağları en güçlü şekilde ortaya koyan Weber'dir. Çünkü Weber, kapitalizmin doğduğu coğrafyada diğer toplumlardan farklı olanın din ögesi olduğunu savunmaktadır (Aksu, 2010: 44).

Kapitalizmin filizlendiği toplumlar dışında, dünyanın genelinde, kar saiki bireyin açgözlülüğü ve tamahkar olmayışı ile formüle edilmiştir. Oysa Kalvenizm'de çalışmaya ve kazanca dönük olmaya yönelik bir telkinle birlikte, çalışkan ve tutumlu olma, dakik ve adil olma gibi ahlaki bir destekle söz konusu güdüler harekete geçmektedir. Bütün bunların ötesinde, müritlerinin durmaksızın servetlerini artırma düşünceleri mevcuttur. Bu düşünce, kapitalizm ruhunu, bireysel tutku alanından çıkarmakta ve inançlarının gerektirdiği ahlaki bir emir kategorisine sokmaktadır. Weber, Çin, Hindistan ve Babil'de ve hatta Orta Çağ'da dahi kapitalizm emarelerine rastlandığını belirtirken, batı örneğinde görülen özel tutumdan inanç farklılığı nedeniyle yoksun olduklarını ileri sürmüştür (Ritzer, 2011: 233).

Kalvencilik, kapitalist yapının güçlenmesi aşamasında çok önemli bir basamak görevi görmüştür. Fakat artık bugünkü kapitalist yapı, bireylere, içinde yaşanılması gereken değişmez bir barınak, uçsuz bucaksız bir evren sunmaktadır (Weber, 2011: 51). Öyleyse Kalvenizm kapitalizmin güçlenmesi konusunda, vazifesini yerine getirmiştir. Bu nedenle günümüzde, kapitalizmin olmazsa olmaz bir dayanak noktası değildir (Ritzer., 2011: 233).

Konunun başında da belirttiğimiz üzere, kapitalizm ve dini yapılar arasındaki değerlendirmelerimize ilerleyen bölümlerde daha detaylıca değineceğimizden konuyu burada noktalamak kanaatimizce uygun olacaktır.

1.3.4. Sosyal Darwincilik

Kapitalizmin ahlaki arka planında, kapitalizmi bilimsel bir zemine çekme gayreti olarak tanımlanabilecek bir diğer unsur olan Sosyal Darwincilik yer almaktadır. Darwin'den alınan doğal seleksiyon izahı, toplumsal yapı analizinin içine entegre edilmiştir ve ortaya Sosyal Darwincilik, kavramı çıkmıştır. Toplumların canlı organizmalara benzediğini ifade eden Sosyal Darwinizm'in öncüsü Herbert Spencer, toplumsal davranışları çözümlemek için biyoloji bilimine gerek olduğu, biyolojinin kavranması yoluyla sosyolojinin anlaşılabilirliğini ve nihayet sosyoloji gelişince biyolojiye artık ihtiyaç duyulmayacağını ifade etmektedir (Ritzer, 2011: 113).

Biyoloji ile toplum bilimi arasındaki elbette evrimci görüşlere sahip olan Spencer için, tıpkı Darwin'in öne sürdüğü gibi, yararlı ve gerekli olanlar hayatta kalırken, gereksiz olanlar varlığını sürdüremeyecektir ve doğal seçim böylelikle gerçekleşecektir. Spencer, biyolojik ya da sosyal evrimin, tüm sistemler arasında, güneşten dünyaya, dünyadan canlılara, canlıların bir araya geldiği toplumsal yapılara kadar her yerde geçerli olduğunu iddia etmektedir (Spencer, 2020: 22).

Spencer'a göre, söz konusu doğal seçim hayatta kalacak kadar yararlı olanların mükemmele ulaşmak kendi özelliklerini takip eden nesle, bireye aktarması ile sonuçlanmaktadır. Toplumsal evrim, Spencer'a göre, daha büyük hacme, tutarlılığa, belirliliğe doğru bir ilerlemeden ibarettir. Toplumsal evrimin yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere ilk aşaması nicel artıştır. Toplumlar bütün canlı organizmalarla benzer şekilde, önce tohum olarak yaşama başlamakta, üyelerinin artması ve birleşmesi ile büyümektedir (Ritzer, 2011: 118).

Spencer'a göre, evrimsel sürecin toplumsal yapılardaki geçerliliğine paralel olarak, toplumlar ilerlemekte, gelişmektedir. Spencer'ın çalışmalarının ucu "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" anlayışına dokunmaktadır. Evrim kuramının toplumun ekonomik yapısına en uygun hali bu durumdur. Çünkü Spencer'a göre, genel

mutluluğa ulaşmanın yolu doğal süreçlere müdahale etmemekten geçmektedir. O halde devlet ekonomi yönetimi konusunda, tıpkı Smith'in öngördüğü gibi minimal fonksiyonlara sahip olmalıdır. Devletin görevi iç ve dış güvenliği sağlamaktan ibarettir. Spencer'a göre devlet, girişimciliği kısıtlamamalı ve toplumsal eşitliği sağlamak adına düzenlemeler getirmemelidir. Bu ifadeler bize Spencer'ın sosyal devlete karşı olduğu izlenimi vermektedir. Spencer'ın, yeni şartlarda hayatta kalabilen güçlünün, bir yaşam hakkı olduğuna dair görüşü vahşi kapitalizm ile paralellik arz etmektedir (Aksu, 2010: 51).

Sosyal Darwinciliğin önemli temsilcilerinden William Graham Sumner, tıpkı Darwin gibi, tıpkı Spencer gibi, doğal seçilimin gerektirdiği şekilde, güçlünün varlığını sürdürmesi gerektiğini savunurken, doğal şartlara karşı zafer kazananları bir toplumun en uygun bireyleri olarak tanıtmıştır. Girişimcilik ve rekabetçilik kapitalist yapının en önemli unsurlarıdır. Devlet, kendi hayatını idame ettirmekten aciz olanları destekleyerek, yani bir sosyal devlet anlayışını benimseyerek, doğal seçilime zarar vermektedir. Onlar, ayıklanmalı ve mükemmel sistem güçlülerle devam etmelidir (Ritzer, 2011: 45).

1.3.5. Nesnelcilik

Nesnelcilik, akılcılık ve bencillik varsayımlarının geçerli olduğu bir yaklaşımdır. Ayn Rand tarafından literatüre kazandırılan nesnelcilik, “gerçeklikle doğrudan doğruya ilişkili olmayan ya da gerçeklikten bağımsız değilse tam anlamıyla anlaşılabilir bir kavramdır”. Rand, insanların nesnel gerçekliği tanınması gerektiğini ve çevrelerindeki dünyayı tam olarak anlamak için mantık ve akıl kullanmaları gerektiğini savunmaktadır (Rand, 2010: 23).

Kapitalizm, tarihin en yüksek ekonomik sistemidir. Kapitalizm, bireysel hakların korunması esasına ve serbest piyasanın özgürlüğüne dayanan bir sistemdir. Kapitalizm, insanların kendilerini gerçekleştirebileceği en iyi sistemdir. Rand, kapitalizmin bir durumunun değil özünün özgürlük olduğunu savunmakta ve kapitalist özgürlüğün, bireyin yaşama hakkına katkı sağladığını ve insanın doğasına uygun olduğunu düşünmektedir. Bir bireyin sorumluluk alması, akıl ve mantık ile davranması, özgür tercihler yapabilmesi, kendi çıkarlarını korumaya dönük olması

gerekmektedir (Rand, 2010: 35). Böylece, nesnelcilik ve kapitalizmin tutarlılık gösterdiği açıktır.

En büyük ahlaki görevi, kendini kurban etmek olan ve başkalarına hizmet etmeyi var olma gerekçesi gösteren bireyin var olma hakkı yoktur. Kişi hayatta ancak kendisi için yaşamalı, akılcı bencillik sergilemeli ve çıkarlarının peşinden koşmalıdır. Kapitalizmin en ideal şekli, “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” dir. Ekonomik olarak bu, bugünün özgürlük ve hükümet kontrollerinin karışımı değil, “devlet ve kilisenin ayrılmasıyla aynı şekilde ve aynı nedenlerden dolayı devlet ve ekonominin tamamen ayrılması” anlamına gelmektedir ([Felsefe - AynRand.org](http://Felsefe-AynRand.org) , Erişim Tarihi: 03.05.2023).

Rand’a göre kapitalizm, bireysel haklar sistemidir. Böyle bir sistemde, hükümetin hayati bir işlev de olsa tek bir işlevi vardır: fiziksel gücün misilleme amaçlı kullanımını nesnel kontrol altına alarak her bireyin haklarını korumak. Kimse cellat değil, kimse köle de değilken çıkarlarını koruyarak bir sistem içinde yaşayan bireyler, kapitalist sistemi oluşturmaktadır. Devlet, sadece sınır güvenliğini korumak ve toplumdan suçluları tecrit etmek için vardır. Devletin ekonomiye müdahalesi, asla kabul edilemez ([Felsefe - AynRand.org](http://Felsefe-AynRand.org) , Erişim Tarihi: 03.05.2023).

Üretimin bütün faktörlerini de kapsayacak şekilde özgür olması, sömürü düzeninin oluşmasına değil, servetin artmasına olanak sağlamaktadır. Bireysellik, rasyonelce kendi çıkarını gözetme ahlakıdır. Nesnelciler, bu noktada ekonomistleri, bireysellik vurgusundan uzaklaşma noktasında eleştirmekte ve yüzyıllar boyunca toplum vurgusunu öne çıkardıklarını iddia etmektedirler. Ayrıca iş adamlarının, vergi geliri elde edilmek üzere sağılacak inek yerine konulduklarını öne sürmektedirler. Nesnelciler, kapitalizm ahlakının bozulmaya uğradığını, bireyin üretim araçlarından biri olarak nihai hedefi topluma hizmetmiş gibi yansıtıldığını belirtmektedirler. Bu bağlamda nesnelcilere göre 20. yüzyıl kapitalizmi sözde kapitalizmdir, lakin özünde feodalizme daha yakın bir duruş sergilemektedir. Sözde kapitalizm, bireyin kendisini toplum için feda etmesini öngören bir ahlaki yapı üzerinde yaşamaktadır. Kapitalist düzen öylesine güzel bir sistemdir ki, “vahşi kapitalist dönem” şartlarında bile kapitalizm öncesi döneme göre, insanlık kardadır (Aksu, 2010: 55).

Nesnelciler için toplum, dünyanın gerçekliği ile uyumsuz bir soyutlamadan ibarettir. Eski İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher'ın, bu düşüncenin çarpıcı olan şu ifadelerle temsilcisi olmuştur: "Toplum diye bir şey yoktur, sadece bireyler vardır"(<http://www.margarethatcher.org/speeches/displaydocument.asp?docid=106689>). Nesnelci yaklaşımda kesinlikle toplumsal bellek, ortak kültür, milli birlik gibi kavramların yeri yoktur. Nesnelciliğin savunucuları, ekonomik manada devletçiliği ahlaksızlık olarak nitelemektedirler. Çünkü devletçilik, bireyin rasyonelliğinden süzülen üretim özgürlüğünü engellemektedir. Kapitalizmin eksenini ise tüm bu engellenenler, yani; rasyonalite, bireycilik ve özgür girişimden oluşmaktadır. Diğer taraftan, devletçiliğin güçlendirdiği kavramlar ise, tasavvuf, toplumsallık ve paylaşımdır (Aksu, 2010: 54).

Nesnelci bakış açısına göre, insan, kendini başkalarına, başkalarını da kendine kurban etmeden yaşamalı ve mutluluğunu arama hakkına sahip olmalıdır. Bu öğretinin temel mihenk taşı, kapitalizmin, başkalarına hizmet ve feragat ilkeleriyle çalışmadığıdır. Oldukça fazlaca bireyin bencilliğine vurgu yapılsa da, nesnelciler kapitalist düzenin ahlaki bir temelden yoksun olmadığını belirtmektedirler. Kapitalizm ahlakı, kişilere kendi rasyonel çıkarlarının peşinde koşmak için eşit haklar sunmaktır. Kapitalizm sadece gelirden yüksek pay alan girişimci kesimi değil, toplumun bütün unsurlarını iş birliği yapmaya zorlamaktadır (Aksu, 2010: 56).

1.3.6. Girişimcilik

Yukarıda aktarılan yaklaşımlara ek olarak, kapitalizmin ahlaki çatısını oluşturan bir diğer unsur girişimciliktir. Girişimcilik, bir işletmeyi kurmak ya da mevcut bir işletmeyi yeniden düzenlemek için sermaye, zaman ve diğer kaynaklar gibi bir dizi faktörü kullanarak, yeni bir işletme veya faaliyet başlatmak adına bir iş fikrini uygulamaya dönüştürmek anlamına gelmektedir. Girişimcilik, yenilik, yaratıcılık, risk alma, fırsatları görme yeteneği, liderlik vasfı gibi bir dizi özellik gerektirmektedir. Girişimciler, bir iş fikrini hayata geçirirken, ciddi riskler alırken aynı zamanda başarıya ulaşma şansını da yakalamaktadırlar.

Girişimcilik, kapitalizmin ana yapı taşıdır. Kapitalizm, sermaye birikiminin olduğu ve rekabetin yüksek olduğu ekonomik bir sistemdir. Girişimcilik, bu sistem

içerisinde önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü yeni fikirlerin üretilmesi, yeni işletmelerin kurulması ve ekonominin büyümesi girişimcilik eylemlerine bağlı olarak gelişmektedir. Girişimciler, işletmelerindeki yenilikler ve verimlilik artışları nedeniyle belirli bir kar elde etmekte ve bu karlarını yeni yatırımlara yönlendirerek ekonomiyi canlandırmaktadırlar. Bu nedenle, girişimcilik kapitalizmde önemli bir özellik olarak kabul edilmektedir. Ekonomik büyümenin ve inovasyonun en önemli kaynaklarından biridir. Günümüzde girişimcilik, toprak, sermaye, emek gibi bir üretim faktörü olarak iktisat literatürüne dahil olmuştur. Evvelce kapitalizmle ilgili ifadelerden anlaşılabileceği üzere, girişimci kapitalist düzenin ve ahlakın bel kemiğidir.

Joseph Schumpeter, girişimciliği kapitalist sistemin gelişmesine katkıda bulunan bir faktör olarak tanımlamaktadır. Girişimcilik özellikle yaratıcılık ve yenilikçilik kavramlarına dayanan bir süreçtir. Girişimciler piyasadaki dengeleri değiştirecek yenilikçi ürün veya hizmetler sunarak rekabeti artırmaktadırlar. Bu süreç, uzun vadeli ekonomik büyüme ve kalkınma için önemlidir. Schumpeter, girişimcinin rolünü piyasa dinamiklerini yaratan bir güç olarak görmektedir. Girişimciler, teknolojik ve sosyal değişikliklerle ilgili riskler alarak yeni fikirlerin ve işletmelerin ortaya çıkmasına öncülük etmektedirler (Schumpeter, 2021: 40).

Schumpeter, girişimciliğin kapitalist ekonomilerde yarattığı dönüştürücü etkileri vurgulamaktadır. Yenilikler, üretim süreçleri ve pazarlama stratejilerinde büyük hızlanmaları beraberinde getirmektedir, bu da ekonomik büyüme ve verimliliği artırmaktadır. Ancak, Schumpeter'e göre girişimcilik sistemin içinde kapitalizmin çöküşüne de yol açmaktadır. Bu, geliştirilen yeniliklerin sınırlı kalması veya piyasalarda etkili olamaması nedeniyle ortaya çıkmaktadır (Schumpeter, 2021: 78).

Girişimciliği pek haklı olarak, kapitalizmin can damarı olarak gören Schumpeter, girişimcinin ekonomik gelişmenin ana sürükleyicisi olduğunu belirtmektedir. Üstlenilen riskin ve gerekli olan esnekliğin ödülü ise kardır. Ekonomik karlılığın konusunu alabilme anlamında sezgisel gücü ve risk alabilme yeteneği, girişimciyi diğer ekonomik aktörlerden sert bir şekilde ayırmaktadır. Girişimci, önsezileriyle bir iş fırsatını fark etmekte ve risk alarak bunu hayata geçirmektedir. Tüm bu sözü edilen özellikler, girişimcinin hızla değişen ekonomik koşullarda hayatta

kalmasına yeterli olmayabilmektedir. Çünkü rekabet ortamı sürekli yeni nitelikler gerektirmektedir. Ekonomik aktiviteleri sürdürme savaşında, girişimci yeniliklere açık olmalı, değişimin bir parçası olmalı, esnekliğe önem vermelidir (Aksu, 2010: 57).

Kapitalizm ahlakını oluşturan hemen yukarıda sıraladığımız birtakım görüşler, kapitalizmin sürekliliğini güvence altına almak adına bir dizi değer ve kurallar bütünü hüviyetinde karşımıza çıkmaktadırlar.

Kapitalizm ahlakı, kapitalist ekonomik sistemde yer alan bireylerin ve kurumların genel davranış biçimleri ve etik değerlerini ifade etmektedir. Bu ahlak, bireyin kendi çıkarı için maksimum kar elde etmeye yönelik bir anlayışa dayanmaktadır. Kapitalizm ahlakında öncelikli olarak bireylerin özgürlüğü ve özgüveni, kendi başına başarının önemsenmesi, rekabetin kutsanması ve işçi sömürsünün normal kabul edilmesi gibi değerler ön plana çıkmaktadır. Bu ahlakın temel özellikleri arasında bireysel başarı, kâr elde etme odaklılık, az insanla daha fazla iş yapma, çok fazla çalışma ve daha az uyuma gibi faktörler yer almaktadır. Bazı görüşler, kapitalizm ahlakının çıkarıcılık, bencillik, materyalizm, duygusuzluk gibi olumsuz faktörleri kışkırttığını savunurken, bazıları da serbest piyasa ekonomisinin özgürlük, girişimcilik ve yenilikçilik gibi pozitif faktörlerini vurgulamaktadırlar.

Önemine bir kez daha vurgu yaptığımız kapitalizm ahlakının temel çıkarımları yukarıda sıralanan görüşler çerçevesinde şunlardır (Aksu, 2010: 57-58):

- Kapitalist sistemde birey son derece bencildir. Kendi çıkarlarından toplum çıkarları için vazgeçenin yaşama şansı yoktur.
- Bireysellik temel güdüdür. Önce toplum değil, önce birey vardır.
- Bireyin, sistem içerisinde aldığı payı artırmasının en temel yolu ahlaki zemine oturtulmuş hırslılıktır.
- Birer ekonomik aktör olan bireyler daima rasyonel davranmaktadır.
- Kar peşinde koşmak meşrudur.

- Birey bulunduğu ekonomik şartları mutlaka hak etmiştir. Mesleğini bir ödev gibi yerine getiren, kar peşinde koşan, rasyonel, bencil ve bireysel olan kişi, daima refah içinde yaşayacaktır.
- Devlet, asker-devlet şeklinde tasvir edilmektedir. Sosyal devlet anlayışı, doğal seçilime zarar vermektedir.
- Güçlü olan doğal seçim sayesinde varlığını sürdürürken, zayıf olan, sisteme entegre olamayan yok olmaya mahkumdur.
- Birey, kendi mutluluğunu ön plana almalı, hazzcı bir tutum sergilemelidir.
- Belirsizlik durumunda risk üstlenen girişimcinin ödülü kardır.
- Kapitalist bir yapının içindeki tüm ekonomik aktörler değişken koşullara karşı esnek olmalıdır.

1.4. Din ve Kapitalizm İlişkisi

Kapitalizm ekonomik bir sistem olarak algılsa da, kanaatimizce hayata yön veren, siyasi ve toplumsal ilişkileri belirlemekle kalmayıp bireysel etkileşimin de sınırlarını çizen yönü nedeniyle hayatın her aşamasında karşılaştığımız ideolojik bir yaklaşımdır. Kapitalizmin toplumla ilişkisi ele alındığında görülecektir ki, toplumun değer yargılarından ayrı olarak düşünülmesi mümkün değildir. Toplumdan etkilenecek belli bir forma bürünen kapitalizmin, toplumu emir ve yasaklarıyla şekillendiren ve yaptırım gücü toplum üstünde çok yüksek olan dinin etki alanına girmesi kaçınılmaz bir gerçektir.

Kapitalizmin din ile ilişkilerini ilk olarak inceleyen ismin Marx olduğunu ifade etmek mümkündür. Marx'ı takiben Sombart bu görüşleri ayrıntılı bir biçimde, derinlemesine ele alarak ilerlemiş, *Aşk, Lüks ve Kapitalizm* isimli eserinde kapitalizmin genel anlamda dinin de dahil olduğu bütün değer yargılarından etkilendiği görüşünü savunmuştur. Toplumun inanç, gelenek gibi unsurlardan oluşan zihniyetinin, kapitalizme dair her türlü ilişkiyi etkileyeceğinden, kapitalizmle ilgili

fikir üretmeden çok önce toplum zihniyetinin incelenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Daha sonra dünya genelinde daha çok ses getiren çalışmalara imza atan Weber ise, dinin kapitalizmle ilişkisi hususunda Sombart'a paralel düşüncelerini bir adım daha ileri taşımıştır. Ona göre, toplumda egemen olan dini yapı, kapitalizmin o toplumda hakimiyet kurup kuramayacağını dahi belirlemektedir. Bu görüşü desteklemek için ünlü çalışmasında, Protestan ahlakının kapitalizmin gelişimine olan katkısını irdelemiştir.

Kapitalizm, ekonomik bir sistem gibi görünmesine rağmen çalışmamızın başından beri vurguladığımız üzere, kendi ahlaki yapısı olan, sosyal ilişkileri de içeren bir tezahürü olduğundan doğrudan doğruya içinde şekillendiği toplumsal yapıdan etkilenmektedir. Kronolojik işleyişe baktığımız zaman, önceleri piyasa ilişkileri toplumsal etkileşimden bir hayli uzaktır. Toplumsal kuramlara ait temeller ilk atıldıklarında ekonomik işleyiş ile bağlarının hiç olmayışı da bunun bir göstergesidir. Sonraları güçlenen zihniyet ve ekonomik yapı arasındaki ilişkiler sayesinde, toplumun yaşamını doğrudan doğruya etkileyen kurallar, anlayışlar ve zihniyetler, kapitalist oluşumu da yapılandırmaktadır. Bir toplumun kültürel yapısını oluşturan gelenek-görenekler, dini inanışlar ve hatta tarihi bellek öncelikle bireyin yaşamını şekillendirmekte ve bu yolla bireyler iktisadi birer aktör olduklarından kapitalizmi de oluşturmaktadırlar.

Hangi dönemde olursa olsun, bir disiplinin dünyayı algılayışının ve yorumlayışının içinde yeşerdiği döneme ait toplumsal zihniyetin bütünüyle ilişkisi vardır. Öyle ki, ekonomi bilgisinin niteliği dahi ekonomistin dünya görüşünden beslenmektedir. Üstelik bu etkileşim tek yönlü değildir. Bir iktisatçı toplum yapısından etkilenerek iktisat bilgisini nitelendirirken, aynı zamanda toplumsal yapıyı da dönüşüme uğratmaktadır (Buğra, 2021: 55).

Alain Touraine'e göre batı dünyasında hakim olan görüş, toplumsal hayatın ortak değerlere hatta özellikle dine dayanması gerektiği inancıdır. İnananların kutsal kitabı olan İncil, Amerikan Anayasası'nın temeli olarak hala kabul edilmektedir. Kapitalist toplumda görülen dini inanışlara sıkı sıkıya bağlılık Touraine'e göre, zaman içinde kapitalizmin güçlenmesine neden olacak ve bu güçlenme beraberinde

kapitalizm dini asimile ederek yeni bir din gibi kendi inananlarını etrafında toplayacaktır (Touraine, 2022: 34).

Din, kendi muhafazakar ve dogmatik yapısından dolayı, piyasa, para, spekülasyon ve riba gibi oluşumlara uzak kalmıştır. Örneğin kilise, ancak mücbir sebeplerden dolayı ekonomik ilişkilere dahil olmuş ve finansal sistem ile barışmıştır. Faiz karşılığında herhangi bir alışveriş, Reform hareketine kadar yasaktır (Braudel, 2023: 71). Dini inanışlarını önceleyen topluluklarda, Katolik kilisesi gibi gelenekselliğin egemen olduğu yapılarda kapitalist sisteme geçişte dirençle karşılaşıldığı söylenebilmektedir. Dini kuralların ve kurumların nispeten daha esnek olduğu Protestan toplumlarında ise kapitalizme geçişin daha rahat ve yumuşak olduğu fark edilmektedir. Buradan açıkça anlaşılabileceği üzere, dini inanışlar bazen kapitalizmin gelişimini hızlandırırken, bazen de engelleyici bir role sahip olabilmektedir (Şaylan, 2016: 33).

Tersinden düşünmek gerekirse, bazen dini inançlardan kaynaklanan birtakım ritüeller de ekonomik değişime neden olmaktadır. İnsanlık tarihinde hayvancılığın başlaması, insanın tanımak istediği hayvanları bir çit içerisine toplayıp gözlem yapması neticesinde gelişmiştir. Örneğin, Hindistan'daki Toda kabilesi, sığırları kutsal kabul etmektedir. Üstelik bu hayvanların barındığı mandıralar da kutsal yerlerdir. İneklerin sütünü sağma ve onlardan tereyağı yapma işi din görevlisinin sorumluluğundadır (Kehrer, 2007: 118). Bu yaklaşım analiz edildiğinde, özünde her ekonomik hareketin kutsal bir norm oluşturduğunu anlamak mümkündür.

Kapitalizm ve din arasındaki ilişkilere kısaca değindikten sonra bu kısımda Karl Marx ve dine dair görüşlerine, bizim çalışmamız açısından daha anlamlı bulduğumuz Sombart'ın görüşlerine ve en son Weber'in inanç ve kapitalizme dair görüşlerine detaylıca yer verilecektir.

1.4.1. Karl Marx'ın Din ve Kapitalizme İlişkin Görüşleri

Karl Marx, 19. yüzyılın en önemli iktisat felsefecisidir. Çağdaşlarından neredeyse tamamen farklı bir bakış açısı vardır. Kendisi, bir başkaldırının, bir kopuşun ana kahramanıdır (Aydoğan, 2015: 277). “Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli

biçimlerde yorumladılar, asıl olan onu değiştirmektir” (Marx 2013: 17).

Karl Marx’ın kapitalizm tanımı, üretim araçlarının toplumda ayrı bir sınıf oluşturan kapitalistlerin elinde toplandığı farklı bir üretim tarzını kapsamaktadır. Marx’ın kendine özgü tanımında kendisine değin kapitalizmi tanımlarken hiç yapılmamış olan sınıf vurgusu önemlidir. Onun özgün anlatımına göre, kapitalist bir düzende, toplumun küçük bir kısmı yani kapitalistler üretim araçlarının sahibidir, diğerleri ise sözü edilen üretim araçlarına sahip olanların emri doğrultusunda çalışmak zorundadır. Bu iki sınıf arasındaki çizgiyi belirleyen en önemli faktör sermayeye sahip olmaktır (Dobb, 2007: 120).

Marx, kapitalizme kendi döneminin hatta tüm dönemlerin en güçlü meydan okumasını yapmış ve kapitalist koşulların işçi ile emeğini birbirine yabancılaştırdığını ifade etmiştir. Onun çizdiği tabloya göre ideal düzen olan komünizmin gerçekleşebilmesi de kapitalizmin toplumun bütün katmanlarında ve tam olarak yaşanmasına bağlıdır. Şayet kapitalist süreç toplumun tüm unsurlarını tamamıyla içine almazsa komünist rejimin ortaya çıkması da zorlaşacaktır (Kündeyi, 2009: 14). Tam da bu noktada din olgusunun kapitalizmin gelişimine ciddi katkıları olduğunu iddia etmektedir.

Marx’ın yukarıda kısaca ifade ettiğimiz üzere işçi sınıfının kendi emeğine yabancılaşması hususunda öne sürdüğü yorumlar açıklamaya değerdir. Yabancılaşma eleştirisinin yöneldiği toplumsal sınıf, kapitalizmi tanımlarken kullandığı sermayedarlar yani burjuva sınıfıdır. Kapitalist sistem insanı emeğini satan bir robota dönüştürdüğünde, emekçiler artık sadece üretmek ve kazanmak için çalışır hale evrilmektedirler. Bu çalışma anlayışı, Marx’a göre, işçiyi kendine yabancılaştırmaktadır. İşçi kendi işine yabancılaşmaktadır. Marx’ın sahip olduğu bu fikirleri örneklemek amacıyla yapılan odun örneklemesi dikkat çekicidir: “Yalnızca sahibinin satabileceği odun, artık bir nesne değildir, ekonomik ve sosyal önemin bir nesnesidir. Bu odun hem satıcı için hem de alıcı için önemlidir. Odun cansızdır, insani bir boyutu yoktur. Fakat tüm bu önemsiz gibi görünen özelliklerine rağmen, insanın nesneyle ilişkisini düzenlemektedir. Odun, insana hükmetme niteliğine sahip değildir, alım satım konu olduğunda ise insanı sınırlamaktadır. Kapitalist sistemde odun

insanı belirleyebilir. Çünkü kapitalizmin kalbinde yer alan her meta gibi fetişik bir niteliğe sahiptir.” (Löwith, 1999: 141).

Marx’ın bu satırlarla anlatmaya çalıştığı açıktır: insanlar en başta kendi ürettikleri mallara yabancılaşmaktadırlar. Şahsi çıkarlar, sınıf çıkarlarına klasik ekolün iddia ettiği gönüllülükte değil, istemsiz olarak dönüşmektedir. Marx’a göre, emek, insan kontrolünün dışında bağımsız bir güç olarak ortaya çıkmaktadır (Löwith, 1999: 141). Birey emeğini kullanmak suretiyle üretim yapmaktadır ve emeğini kullanarak ortaya çıkardığı bu ürünü genellikle sermayedar pazarlamaktadır. Devamlı işleyen bu sirkülasyon sonucunda kişi ürettiği malın esiri olmaktadır. Artık amacı sadece üretmek ve emeğini satarak geçimini sağlamaktır. Bu suretle zamanla kendi emeğine yabancılaşacaktır.

Marx’ın yabancılaşma teorisinin çıkış noktasını oluşturan ‘yabancılaşmış emek’, işçinin dışsal dünyaya ve duyuşal dünyaya ne kadar sahip olursa, bu dünyaların onun emeğine ait bir parça olmaktan uzaklaşmasını anlatmaktadır. Bu doğal yapı artık kişinin yaşaması için bir araç olmaktan çıkmakta, bir fiziksel beslenme ihtiyacının ötesine geçmektedir (Marx, 2014: 76). İşçinin emeğine yabancılaşmasıyla başlayan süreç, daha sonra dünyaya yabancılaşmasına ve en sonunda da bireyin kendine yabancılaşmasına evrilmektedir. Söz konusu duruma bir son vermenin temel yolu, işçinin kendisi için mücadele etmesidir. Kapitalizmin ortadan kalkışını işçi sınıfının ayaklanması sağlayacaktır. Kapitalizm yerini, tüm uzlaşmalardan sıyrılmış olan komünizme bırakacaktır (Durand, 2002:12).

Marx, kapitalist düzenin, çalışmamızın başından beri üzerinde durduğumuz özel mülkiyet esasına dayanmasına değinmiştir. Ona göre kapitalizmin önemli katalizörlerinden biri olan özel mülkiyet, yabancılaşmayı beslemektedir. Bu nedenle komünist sistemin en ayırıcı özelliği özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasıdır. Birey, etrafındaki doğanın mülkiyetine sahip değilken, etkendir. Sahip oldukça eşyanın nesnesi haline gelmekte ve edilgenleşmektedir. Ürettiği miktar arttıkça daha fazla sömürülmekte, daha çok yoksullaşmaktadır (Marx, 2014: 75).

Ürettiği metaya yabancılaşan işçi zamanla ve mutlaka çalışmak fiilinin

kendisine de yabancılaşacaktır. Çünkü, sömürülen işçi, çalışırken mutlu değildir. Kapitalist tarafından çalışmaya zorlanmaktadır. Sonuçta ürettiği zenginliğin sahibi de kendisi değildir (Marx, 2014: 78). Söz konusu ortamda önce emeğine yabancılaşan işçi, artık çalışmaya da yabancılaşmıştır (Aydoğan, 2015: 279).

Marx'da yabancılaşmanın bir diğer tezahürü türe yabancılaşma olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan, kendi geçimi için araçlar üretmeye başlar başlamaz, hayvanlar ve diğer varlıklarla arasına keskin bir sınır çizmiştir. Bu geçimlik üretim sayesinde türüne özgü özelliklerle sınıflaşan insan, üretim nesnesinden koparılacak suretiyle başlayan yabancılaşmada, artık kendi türüne de yabancıdır (Marx, 2014: 82).

Komünizm sayesinde, insanlığın mülkiyetsizleştirilmesi, ve insanın bir refah ve kültür ortamına sokulması mümkün olabilecektir. Bu iki unsurun gerçekleşmesi ile üretici güçler gelişecektir (Marx, 2013: 42). Ayrıca, din, aile, ahlak gibi kavramlar, insanı kendi varlığından uzaklaştıran yasalar bütünüdür (Kündeyi, 2009: 15).

Marx'a göre insanların, kapitalist düzene uyumu ancak belli bir ideoloji tarafından uyuşturulmalarına bağlıdır. "Din afyondur" ifadesinin altındaki anlam işte bu uyuşmanın sağlanması ve kapitalizme müktesebat için dinin kullanılmasıdır. Çünkü ancak bu sayede emekçi, önce emeğine, sonra çalışmaya ve son olarak kendi türüne yabancılaşarak işverene karşı çıkmayacaktır. Daha önce de vurguladığımız üzere kapitalizm, nihai hedef ve idealler dünyası komünizme ulaşmanın bir basamağıdır (Kündeyi, 2009: 16).

Marx, dine ilişkin görüşlerini, dinlerin tek tanrılı, çok tanrılı olup olmamasına bakmaksızın ifade etmiştir. Buna göre, dinlerin iddia ettiği gibi din insanı değil, insan dini yaratmaktadır. Din, insanın evreni bütünüyle kavramamasının bir yansımasıdır. İnsan, dünya gerçekliğinin dışında soyut bir varlık değil, dünyası devlet ve toplumdan oluşan somut bir varlıktır.

"Din bu dünyanın genel kuramı, onun ansiklopedik bir özeti, kitlelerin anlayacağı biçimdeki mantığı, manevi onur sorunu, heyecanı, ahlaki yaptırımı, görkemli tamamlayıcısı, teselli ve haklılığının genel temelidir. Bundan dolayı dine karşı mücadele, dolaylı olarak manevi rayihası din olan bu dünyaya karşı bir

mücadeledir” (Marx, 2013: 39).

Marx’ın yukarıdaki ifadeleri, dinin hayatın her alanında olduğuna yapılmış vurguyu içermektedir. Marx’a göre din, bu dünyada ezilmekte olanların sığındığı limandır. Ezildikçe daha çok inançlarına sığınan işçi sınıfı, daha çok sömürülmenin de önünü açmış olmaktadır. Sözü edilen bu durum kapitalizmin de ekmeğine yağ sürmektedir. Çünkü inananlar bu inançları sayesinde toplumdaki eşitsizlikleri gidermekle uğraşmak yerine çileci bir anlayışa bürüneceklerdir (Kündeyi, 2009: 16).

Bireyin özgürlük alanının genişlemesi Marx’a göre dini inançlarından kendini soyutlaması ile mümkündür. Birey kendini dini inançlardan uzaklaştırmak suretiyle özgürleştirirse, önce toplum ve ardından da devlet özgürleşecektir. Marx, dindar bireyi de kapitalist sistemin bir tabakası olarak nitelemekte ve dindar ya da dindar olmayanlar arasında sınıfsal farklılıklar ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Dindar insanla dindar olmayan arasındaki ayrım tıpkı dükkan sahibi ve işçi, toprak sahibi ve işçi ayrımına benzemektedir Hristiyanlar ve Yahudiler özgürleşmek adına, dini yaşayışta bir özgürlük talep etmek yerine dinden tamamen azat olmak zorundadırlar. (Lüwith, 1999: 157).

Marx, dini inançların gölgesinde de siyasi anlamda özgürleşmenin mümkün olduğunu savunmaktadır. Örnek olarak ise, iki ülkeyi, dinin devlet erkinden başarıyla ayırdığı Amerika ve Fransa’yı göstermektedir. Marx’a göre tıpkı Fransa ve Amerika örneğinde olduğu gibi hür devletlerin vatandaşları, bireysel ve toplumsal olmak üzere ikili bir hayat sürmektedirler. Birey dünya ile bütünleşmiştir ve din, yabancılaşmış insan kalbinin çılgılığıdır. Din, kapitalizmin yarattığı yabancılaşma ortadan kalktığında önünde sonunda buharlaşıp, yok olacaktır (Özel, 1993: 90). Toplumda dinin yok olması her ne kadar komünizm için bir gereklilik olsa da, dini terk etme adına bir baskı sistemi oluşturmanın gereği olmadığı çıkarımına ulaşılmaktadır. Komünizm sayesinde işleyen süreçler, dini zamanla ortadan kaldıracaktır.

Karl Marx, kapitalist zihniyetin oluşumunda, din motifinin 19. yüzyılda belirginleştiğine dikkat çekmektedir. Bu fikrini desteklemek adına Yahudilik inancından hareketle çıkarımlarda bulunmuştur. Yahudilik konusunda, Marx’ın zaman

içerisinde görüşlerinin değiştiğini ifade etmek gerekmektedir. Önceleri, Yahudilerin toplumsal ve ekonomik ayrımcılık gördüğünü ve bu ayrımcılık nedeniyle onların toplumsal hayatta geri kaldığını düşünmüştür (Marx, 2013: 56). Ancak daha sonra, Yahudiliği eleştirerek, Yahudilerin sermayedar sınıfına dahil olduğunu ve bu nedenle kapitalizmle bütünleşmiş bir toplumda özgürleşemeyeceklerini savunmuştur. Ona göre Yahudilik, pratik ihtiyaçlar ve kişisel çıkarlardan müteşekkildir. Yahudiler, paraya aşırı önem atfetmekte ve her türlü alışverişte çok sıkı pazarlıklar yapmaktadırlar. Bu pazarlığın tek nedeni mülkiyetlerinde bulunan parayı sarf etmemek değil, inançlarını yaymaktır (Marx, 2014: 105). Hristiyanlar bu noktada Yahudiliğe dair bu bakış açısından etkilenerek bir Hristiyan ruhu oluşturmuşlardır. Bu yeni yaklaşım, kapitalist yapının da gücünün etkisiyle Hristiyan inananları Tanrı yerine paraya tapmaya itmiştir. Zaten bir süre sonra, önceleri yalnız Yahudilerin Tanrısı olan para, bütün dünyanın tanrısı olacaktır (Özel, 1993: 141).

Açıkça görüleceği üzere Marx'ın kendi özgün düşüncesini dünyaya anlatırken karşısına aldığı, eleştirilerinin ve tespitlerinin temelinde olan sistem kapitalizmdir. Din de kapitalizmi, yabancılaşan işçinin sığındığı bir liman olması hasebiyle beslemektedir. Karl Marx'ın Yahudiliğe dair özel bir kitabı yoktur. Ancak din üzerine görüşlerinin ve mektuplarının derlendiği bir derleme çalışması mevcuttur. Ayrıca *Aşırı Mülkiyetin Eleştirisi* adlı eserinde, Yahudileri diğer toplumsal sınıflardan ayıran özellikleri tartışmakta iken, *Alman İdeolojisi* kitabında, Yahudilerin kapitalizm içindeki rollerini de ele almaktadır. *Das Kapital* adlı eserinde ise, Yahudilerin finans sektöründeki yeri ve etkisi hakkında fikir beyan etmektedir. Ancak, Marx'ın Yahudilik konusundaki düşünceleri genel olarak sosyo-ekonomik bağlamdadır ve doğrudan bir eleştiri içermemektedir.

Karl Marx, özetle dinin insanlar tarafından yaratıldığını ve toplumsal yapıdaki bir ürün olduğunu düşünmektedir. Ona göre, dine inanmak, gerçekliği doğru bir şekilde anlama çabasından kaynaklanan bir “yanılsama”dan ibarettir. Marx, dinin toplumsal sınıf farklılıklarının oluşmasına zemin hazırladığını iddia etmektedir. Üstelik din, dünyada insanın karşılaştığı sorunlara gerçek bir çözüm önerisi getirmek yerine Tanrı'ya sığınmak gibi soyut bir yolu öğütlemektedir. Marx, insanların gerçek

kurtuluşunun, toplumsal yapıdaki adaletsizliklerin ortadan kalkmasıyla mümkün olacağını ve dine bağlılığın kapitalizme ve adaletsizliğe hizmet ettiğini düşünmektedir.

1.4.2. Werner Sombart'ın Din ve Kapitalizme İlişkin Görüşleri

Werner Sombart, kapitalizm üzerine fikirleri incelendiğinde kanaatimizce en dikkat çeken düşünürdür. Din ve kapitalizmin ilişkisini Weber'den önce ortaya koymuş olması kendisine atfedilen önemin nedenidir. Daha evvelce kısaca yer verdiğimiz fikirlerine çalışmanın bu kısmında daha derin bir şekilde değinilecektir. Ardından farklı dinlerle kapitalizm ilişkisine dair çıkarımları ele alınacaktır.

Sombart'ın kapitalizm üzerine yaptığı çalışmaların içeriği, toplumun kültürel ve dini yapılarını önemli bir aktör olarak işlemesi bakımından anlamlıdır. Kapitalizmin gelişimine dair getirdiği açıklamaların özgünlüğü, bu gelişmenin din ve felsefeye, lüks ve harcama şevkine bağlanmasından ileri gelmektedir. Sombart, kapitalizm ve inanç meselesi düşünüldüğünde, kendisinden ünü daha fazla olan Weber'le birlikte Alman tarih okulunun üçüncü kuşağında yer almaktadır. Açıkça görülmektedir ki Sombart, iktisadi gelişmelere maddi izahat getiren dar çerçevenin sınırları içinde kalamamış, sosyal meselelerin üzerine de önemle eğilmiştir (Kündeyi, 2009: 19).

Her ne kadar 1880'lerden sonra Alman sosyalist düşünce sisteminde kapitalizm ifadesi kullanılıyor olsa da bunun bir kitap başlığında karşımıza çıkışı, 1902 yılında iki cilt olarak yayınlanan *Modern Kapitalizm* eseridir.

Orijinal ismiyle *Der Moderne Kapitalismus* Sombart'ın bir önceki paragrafta kısaca özetlediğimiz görüşlerini güçlü bir şekilde vurguladığı eseri olması bakımından önemlidir. Bu eserin bir başka önemli özelliği, kapitalizm ifadesinin ilk kez başlıklandırılmış olmasıdır. 1800'lerin son çeyreğinde Alman sosyalist çevrelerince kapitalizm kavram kullanılıyor olsa dahi iktisadi yazında bu anlamda cesurca ilk kez söylenmiştir (Febvre, 2001: 93). Elbette kapitalizm Sombart'ın ifadesinden çok daha önce yaşamakta olan bir yapıdır. Ancak terminolojiye dahil oluşu ve bir kitap ismi olarak literatüre kazandırılması Sombart sayesinde olmuştur demek yanlış olmayacaktır.

Sombart *Modern Kapitalizm* eserini, tüm Avrupa'nın iktisadi geçmişini, ilk günden yazıldığı güne kadar ele alan sistematik bir kitap olarak tanıtmıştır. Eser, öncelikle iktisadi bilgiden yoksun olduğu, teorik temelli olduğu, کافی ölçüde katıyet belirtmediği, mübalağa ve kılı kırk yarmakla klasik iktisatçılar tarafından ciddi anlamda eleştirilmiştir (Kessler, 1942: 76).

Sombart, klasik ekolün kendisine yöneltmiş olduğu eleştirilerin aksine, ne sırf teorik varsayımlarla dolu bir ekonomi, ne ekonomi tarihi yapmak niyetindedir. Onun amacı, bir iktisat sosyolojisi, ya da iktisat tarihi felsefesi zemini oluşturmaktır. Sombart'a göre genel geçer iktisadi kurallar yazmak anlamsızdır. Çünkü her büyük devrin kendine özgü bir bakış açısı mevcuttur. Bu nedenle yalnız kapitalist dönem üzerine odaklanmak niyetindedir. Kapitalizm zihniyetini anlamak, bu zihniyeti bütün eski ve farklı zihniyetlerle mukayese etmek istemektedir. Kapitalist iktisadi zihniyet ve onun tezahürü olan ideal tipleri gözler önüne sermektedir (Kessler, 1942: 76).

Sombart'ın bu geniş eseri, hukuk tarihi ile iktisat tarihi arasındaki ilişkileri göz ardı etmesi, orta çağ ve hatta Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerine hiç değinmemiş olması, feodaliteyi yanlış tasvir etmiş olması, şehirlerin doğuşu hususunda objektif olmaması, iktisadi bir güç odağı olan kiliseye bu hakkını teslim etmemiş olması, kapitalizm ve Yahudilik arasında biraz abartılı bir bağ kurmuş olması yönüyle eleştirilmiştir (Kessler, 1942: 78).

Sombart, Marksist ekolün öncülerinden biridir ve kendi eserini, Marx'ın eserinin devamı olarak nitelemesine rağmen, pek çok önemli meselede Marx'tan ayrışmaktadır. Sombart'a göre, kapitalizmle ilgili ilk azametli sözün sahibi Marx'tır. Kendi ifadeleri ancak son mütevazi söz olarak nitelenmelidir (Ülgener, 2006: 97). Sombart'ın bu söylemlerinde, kapitalizm hakkında ilk düşüncelerin Marx'a ait olduğu ve kendisinin de bu konuda söz söylemiş son kişi olduğu vurguları öne çıkmaktadır.

Sombart, ekonomik aktörler olarak bireylerin inanç sistemlerinin, ekonominin işleyişi ve hakim olan sistemler üzerindeki etkisi hususuna ayrıcalıklı anlamlar yüklemiştir. Ona göre, kapitalist ruha dair dini kaynaklar çok eskilerden, hatta Eski Ahit'ten gelmektedir. Avrupa'nın ekonomik hayatında, eski köklerinde dolayı

Yahudilik inancının etkin olduğunu iddia etmiştir (Kündeyi, 2009: 21). Daha sonra da değinileceği üzere, Weber'in din ve kapitalizme ilişkin kuramında Püritenler rol oynamakta iken, Sombart'ın formülasyonunda Yahudilik inancı yer almaktadır.

Sombart'ın, bir Marksist olduğu hatırlandığında, her ne kadar kapitalizm üzerine oldukça detaylı çalışmaları olsa dahi, olumsuz bir ön kabul ile baktığı düşünülmektedir. Kapitalizm ahlaken çökmüş bir sistemdir. Doğuşunda ve erken dönemlerinde, insanların dinlerinden, kültür ve geleneklerinden beslenen kapitalizm, hakimiyetini kurduktan sonra bireylerin değerlerini, inançlarını reforme etmeye başlamıştır. Kapitalizmi besleyen zihniyet ise, kapitalizm gelişimini nihayete erdirdikten sonra artık gereksiz bir kurum gibi ortadan kaybolacaktır (Kündeyi, 2009: 21).

Sombart kapitalizm teorisinin, ekonomik sisteminin üç ögesinden oluştuğunu söylemektedir. Bu üç öge; kapitalist ruh, örgütlenme biçimi ve teknolojidir. Kapitalist ruhu ifade ederken, iki farklı ruh tasvir eder: burjuva ruhu ve girişim ruhu. Sombart'a göre, girişim ruhu; bireysellik, inisiyatif alma yetisi, enerji ve güç mücadelesi özellikleri ile şekillenmekte iken, burjuva ruhunun özellikleri ise; hesap ve bu hesaba uygun politika, rasyonalite ve tutumluluktur (Kündeyi, 2009: 22).

Sombart kapitalist zihniyetin nasıl ortaya çıktığı sorusuna cevap aramıştır. Bu soruya cevap ararken yaygın bir şekilde ortaya atılan, kapitalizmle birlikte zihniyetinde kendiliğinden ortaya çıktığı savına şiddetle karşıdır. Ona göre, değişen zihniyet kapitalizmi doğurmuştur. Kanaatimizce kapitalist zihniyetin ortaya çıkışı değerlendirilirken, kapitalist sistemin gelişiminin evrelerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Çünkü zihniyetin gelişimi, evrelerdeki değişimle bir arada olmuştur. Çünkü, kapitalizmin doğuşu aşamasında, kapitalizme yön veren unsur girişimci iken, kapitalizm gelişirken girişimci kapitalizmin eseri konumundadır (Sombart, 2008: 88).

Sombart, kapitalizmin gelişiminde üç evreden söz etmektedir. Bunlardan ilki erken kapitalizm evresidir ki, bu evrenin karakteristik özellikleri; küçük ölçekli ve ilkel üretimdir. Tam kapitalizm adını verdiği ikinci dönem, Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllara tekabül etmektedir ve kapitalizmin bugün anladığımız manada

gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Son aşama ise kapitalizmin tüm dünyayı etkisi altına aldığı geç kapitalizm dönemidir. Geç kapitalizm döneminde, sistemin ilkel ve saf öğeleri gittikçe karmaşıklaşmış, sistemin yapısı tamamen değişmiş, tekelleşmeler görülmüş, kapitalist ruh zarar görmüştür. Kapitalizme has esneklik özelliği ortadan kaybolmuş ve katı bir sistem hüküm sürmeye başlamıştır (Sombart, 2008: 105).

Sombart, sosyal yapılarını ortaya koymak bağlamında Fransa ve İngiltere örneklerini analiz etmiştir. Her iki ülkenin sosyal tabakaları birbirinden farklı olsa da, temelde aynı gelişmeleri yaşadıklarını ve erken çağ kapitalizminin bütün unsurlarını barındırdıklarını iddia etmiştir. İngiltere’de erken çağ kapitalist dönemde soylu olmayan, ikinci sınıf soylu olarak nitelenebilecek, şövalye ve baronlardan müteşekkil bir grubun varlığı dikkat çekicidir. 1611 yılından itibaren İngiltere’de parayla şövalyelik ünvanı satılmaya başlanmıştır ve bu bağlamda doğuştan soylu sayılmasalar da kişiler maddi güçleri doğrultusunda soyluluk ünvanı elde eder olmuşlardır (Sombart, 2008: 19). Sözü edilen dönemde tüccarlık vasıtasıyla sonradan zengin olan bireyler, köklü, bir bağlamda gerçek soylu ailelerin üyeleriyle, akrabalık kurmak konusunda oldukça ısrarcıdır. Sombart, soylu seçkinliği ile burjuva parasının bu şekilde kaynaşmasının yüzyıllar boyunca sürdüğünü ve Almanya, İtalya, Fransa ve İngiltere’de benzer şekilde gözlemlendiğini iddia etmiştir (Sombart, 2008: 20).

Erken kapitalist döneme dair bir diğer tartışma konusu lüks ve kapitalizm arasındaki ilişkidir. Sombart, lükse düşkünlük ve daha fazla para kazanma hırsinın erken kapitalist dönemin genel özellikleri olduğunu iddia ederken, kapitalizmin oluşumunu doğrudan, bu daha fazla harcama ve daha fazla kazanma şevkine bağlamaktadır. Lüks ve harcamanın yanında kapitalizm ile değişen bir kalıp da zenginliktir. Şöyle ki, kapitalizm öncesi dönemde zenginliğin kaynağı topraktır. Yani şayet biri zengin ise, bunun nişanesi çokça gayrimenkulün sahibi olmasıdır. Ancak bu durum, sömürgecilik yoluyla sermaye birikimin artması ile son bulmuştur (Sombart, 2008: 28).

Sombart erken kapitalizm dönemindeki tüccarların, yaz mevsimi boyunca çalışmadıklarını, belli bir servete eriştikten sonra ise çalışmayı tamamen bıraktıklarını ifade etmektedir. Tüccarların birbirleri arasındaki rekabet yanıltır, her tüccarın kendi

müşteri portföyü bulunmaktadır. En az satışı yaparak en yüksek kara ulaşmak temel hedeftir. Reklam ya da indirimler küçük düşürücü davranışlardır. Şayet tüccar söz konusu ilkelere uygun davranmazsa ciddi bir toplum baskısı ile karşı karşıya kalmaktadır (Sombart, 2008: 32).

Sombart, erken kapitalizm döneminde halkın yaşamına dair kesitler de sunmaktadır. Köylü sınıfın hayat standartları oldukça kötü düzeydedir. Zanaat ile meşgul bu sınıfın temel düşüncesi, kazancının kendisini toplumsal tabakada eşleniklerine benzer şekilde yaşatması gerektiğidir. Yani kişi yalnız geçimi kadar çalışmalıdır. Buradan çıkarılacak açık sonuç şudur ki, dönemin temel üretim mantığı var olmak ve varlığını sürdürmek üzerine konumlanmıştır. Zanaatkar, işinin ehlidir ve ortaya çıkan ürünü en iyi şekilde üretme düsturuyla hareket etmektedir. Üretimde zaman kaygısı yoktur ve bu nedenle üretim çok uzun zaman almakta, emek-yoğun olarak tanımlanmakta ve ürünler pahalı satılmaktadır (Sombart, 2020: 112).

Sombart'a göre kapitalist zihniyet yukarıda sıraladığımız özelliklerin tamamen zıttı konumundadır. Kapitalist zihniyet; girişimcilik ruhu ve elde etme becerisi yani kazanç aşkının yanı sıra burjuva erdemleri olarak adlandırdığı birçok psikolojik nitelikten oluşmaktadır (Sombart, 2020: 115).

Detaylı bir şekilde aktardığımız feodal döneme ait zihniyetin değişmesiyle birlikte, lükse dönük harcamalar kısılmış ve tasarruf, çalışkanlık övülmeye başlanmıştır. Kapitalist sistemde, sistemin öznelere olan bizlerin, yaşamsal değerlerinde değişiklik olmuştur. İnsana ait diğer bütün duygular, sevinçler, acılar, gereksinimler ve istekler ikinci plana itilirken, kazanç ve iş insanların temel nitelikleri konumunu almıştır. Ekonomik insanın aklında yalnızca iki mesele yer tutmaktadır: kazanabildiği kadar çok para kazanmak ve iş hacmini mümkün olduğunca büyütmek. Kapitalist birey, durmak bilmeksizin hep daha fazlasını isteyerek ve çok çalışarak yaşamakta, sistemin tıkanıp yerde yeni arayışlara başlamaktadır. Kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte ekonomik hayatta daha önce görülmemiş bir canlılığın yaşandığını ifade etmek mümkündür. Artık kapitalizmin erken dönemlerinde olduğu gibi, az mal üretilmemekte, üretilen bu az mal yüksek fiyata satılmamaktadır. Kar algısı tamamıyla değişmiştir. Az üretim yüksek karlılık felsefesi yerini kitle üretim ve

az birim karlılık düşüncesine bırakmıştır (Sombart, 2020: 158).

Sombart'ın kapitalizm tasviri bir Marksist olduğunu hatırlamak suretiyle şu şekilde özetlenebilir:

- Kapitalizm, ekonomik gelişme ve refah için gereklidir.
- Kapitalizm, özel mülkiyete ve piyasa ekonomisine dayanmaktadır.
- Kapitalizm, rekabet, yenilikçilik ve girişimcilik teşvik etmektedir.
- Kapitalizm, sınıf farklılıkları ve eşitsizliklere neden olmaktadır.
- Kapitalizm, emekçi sınıfı sömürme eğilimindedir.
- Kapitalizmin meşruiyeti, toplumsal refahın artmasıyla doğrudan ilişkilidir.
- Kapitalizm, tarihsel olarak batı toplumlarının özelliği olmuştur.
- Kapitalizm, sınır tanımaz bir şekilde tüketimi teşvik eder ve çevre sorunlarına neden olmaktadır.
- Kapitalizm, siyasi gücü zenginlere ve büyük şirketlere verme eğilimindedir.
- Kapitalizmin geleceği, eşitsizliklerin azaltılması, toplumsal adaletin sağlanması ve sürdürülebilirliğin sağlanmasıyla doğrudan ilişkilidir.

Sombart'ı çalışmamızın bu kadar odak noktasına almamızın yegane sebebi onun kapitalizmin gelişmesini açıklarken kullandığı din motifidir. Bireyler şüphesiz inandıkları dine göre toplumsal yaşantılarını şekillendirmektedirler. Ekonomik yaşantı da inançlardan etkilenmektedir. Kapitalizmin gelişiminde dini etkilerin yerine büyük önem atfeden Sombart, dini etkileri üç bölümde incelemektedir. Bunlar; Katolik inancı, Protestanlık ve Yahudiliktir. Çalışmamızın içeriği açısından bu konulara değinmek anlamlı olacaktır.

1.4.2.1. Sombart'ın Yahudilik İnancı ve Kapitalizme Dair Görüşleri

Sombart Yahudiliğin kapitalizme katkısını diğer inanç sistemleriyle mukayese etmektedir ve bu mukayese sonucunda ekonomik hayatı yönlendirme hususunda Yahudiliğin önde olduğunu vurgulamaktadır. Sombart'a göre, bir Yahudi'nin dini

kaidelere sıkı sıkı sarılmasının temel nedeni inandıkları dinin müdahil bir din olmasıdır (Sombart, 2020: 240).

Sombart, tıpkı Weber gibi kapitalist zihniyetin oluşmasında dinin önemli bir yeri olduğunu vurgulamaktadır. Ancak Weber'in tezi kapitalizmin hareket noktasının Protestanlık olduğu yönünde iken Sombart Yahudilik olduğunu iddia etmektedir. Sombart, açıkça ifade etmese de örtük anlamda kapitalizmin ruhunu taşıyan Protestanlığın Yahudiliğin izinden gittiğini ima etmektedir (Sombart, 2020: 201).

Yahudiliğin temel argümanı olan rasyonellik, dini liderlerin aynı zamanda iyi birer tüccar olmaları, çalışarak daha çok kazanma güdüsünün hakim oluşu sayesinde kapitalizm gelişmiştir. 15. yüzyılın sonlarına doğru yaşamakta oldukları, dönemin güçlü ekonomik bölgesi olan İspanya'dan sürülen Yahudiler, Kuzaybatı Avrupa'ya yerleşmişler ve geldikleri bu coğrafyaya da kapitalizmin temellerini atmışlardır. Finansal sistemlerin gelişimine katkı sağlamışlar, kredi ve tahvil gibi kendi dönemleri için öncü sayılabilecek ve bugün kapitalizmin önemli argümanlarından istifade etmişler, denizasırtı ticareti ve buna bağlı olarak vuku bulan sömürge girişimlerini desteklemişlerdir (Özel,1993: 58).

Sombart, dinler arasında, inanlarının yaşama bakışları açısından mukayese yapmıştır. Söz gelimi, Hıristiyanlık dini, yoksulluğa, kaderciliğe ve çileciliğe övgü yaparken, Yahudilik zenginliği ve rasyonelliği övmektedir. Reklamlar kapitalizmin temel araçlarından biridir ki bu yolla mal ve hizmetler daha geniş bir kitle tarafından tanınmakta, ürünlere karşı bir gerçek ya da suni bir talep doğmaktadır. Hıristiyan bir tüccar reklam vasıtasıyla malını satmak ve özendirmek yoluna gitmekten inancı nedeniyle beri durmuşken, Yahudiler bu yöntemi kullanmıştır. Sombart'a göre Yahudiler, kapitalizmin dayandığı dinamizmi, sınır tanımayan girişimcilik ruhunu ve para kazanma isteğini destekleyen bir kültürel yapının bir parçasıdır (Sombart, 2020: 242). Sombart, kapitalizmin hareket noktası olması açısından kazanan tarafı Yahudilik inancı olarak deklare etmektedir. Çünkü yukarıda saydığımız bütün bu yaklaşımlar kapitalizmin hem sözüne hem özüne oldukça uygundur (Sombart, 2020: 245). Werner Sombart'ın, Yahudilik konusundaki tasvirleri, kendisinin anti-semitik olarak nitelendirilmesine yol açabilecek türdendir.

Sombart'ın görüşlerini daha derinlemesine ele aldığımız zaman, Yahudiliğin temel kuralları üzerinden kapitalizm ile bağlantısını ustalıkla kurduğu göze çarpmaktadır. Yahudi bir inananın kendi dini dışında biri ile evlenmesi yasaktır. Ayrıca evlilik dışı ilişkinin sonucunda da ölüm cezası vardır. Yani inananın cinsel hayatı katı kurallarla denetim altındadır. İşte bu denetim altında tutulan cinsel hayat Sombart'a göre, Yahudi'yi iktisadi girişimciliğe yönlendirmiştir. Üstelik aynı dinden yapılmak suretiyle sınırlanan evlilikler, kast sisteminin de etkisiyle ekonomik anlamda güçlü kesimin evlilik yoluyla güçlerini pekiştirmelerine olanak sağlamıştır. Sombart'a göre Yahudiler inandıkları dinin tesiriyle aile yaşantısına düşkünlüdürler ve bu gerçeklik ekonomik zenginlik açısından onları avantajlı hale getirmektedir. En önemlisi düzenli aile hayatının getirdiği girişimci enerji, kapitalizm gibi karmaşık bir ekonomik yapıyı ateşleyecek kadar büyük alanlar yaratmaktadır (Sombart, 2020: 244).

Yahudiler daha önce vurguladığımız üzere bulundukları topraklarda misafir-azınlık hükmünde yaşadıklarından gayrimenkul yatırımlarından ziyade tarihler boyunca menkul değerlerle ilgilenmiş ve bu sahada söz sahibi olmuşlardır (Sombart, 2020: 248). Yahudiler, sürüldüklerinde taşıma açısından herhangi bir zorluğu olmayan menkul değerlerini alıp kolaylıkla mobil hale gelmekte, üstelik yeni gittikleri bölgelerde paraları sayesinde eskisi kadar güçlü hayat şartlarına sahip olmaktadır. Yahudilerin tarihte yaşadığı sürgünler de Sombart'ın kapitalizm ve Yahudiliğe ilişkin tezini güçlendirmek için kullandığı savlardır. Yahudiler 15. yüzyılda bugünkü Almanya'dan ve 16. yüzyılda İtalya'dan göçe zorlanmışlardır. Yahudiler gittikleri coğrafyalara ticari zenginliği götürmüş ve ayrıldıkları topraklarda da ekonomik anlamda çöküşler yaşanmıştır (Sombart, 2020: 249).

Yahudi tüccarların ticari faaliyetleri zaman zaman engellenmiştir. Çünkü Yahudiler ticarete rekabeti önceleyen saldırgan politikalar uygulamaları ile ünlenmişlerdir. Mesela, benzer malları Avrupa sınırları içerisinde Hristiyan tüccarlardan çok daha ucuza satmışlardır. Bu durum zamanla Hristiyan ticaret erbabının tepkisine neden olmuştur. Hristiyan satıcılar, Yahudilerin, sattıkları malları çaldıklarını, kullanılmış, ayıplı malları niteliklerini değiştirmek suretiyle piyasaya sürdüklerini, Yahudi tacirlerin kendileri ile aynı ölçü birimini kullanmadıklarını iddia

etmişlerdir. Onlara göre, işte bu nedenle aynı kumaşın metre fiyatı Yahudilerde daha ucuzdur, ama ölçü farkına dikkate alınırsa Yahudilerin aslında malı ucuza satmadığı görülecektir (Sombart, 2020: 250).

Yahudilerin Avrupa topraklarından çeşitli nedenlerle göçe zorlanmaları neticesinde Amerika kıtasının keşfinden hemen sonra yoğun bir şekilde Amerika'ya yerleştikleri bilinmektedir. Bugün Amerika'da Yahudi diasporasının ne denli etkili olduğu malumdur. Amerika'ya ekonomik bağlamda yön veren bankacılık sisteminin hakimiyeti Yahudilere aittir. Yahudiler, sermaye birikimlerinin çokluğu sayesinde, hisse senedi, tahvil, kambiyo gibi kapitalizmin güçlü araçlarıyla borsaların da gelişmesine katkı sağlamışlardır. Üstelik ticaret yoluyla elde ettikleri kişisel zenginlikleri vasıtasıyla spekülatif hareketlerle borsaları hakimiyetleri altına almışlardır (Sombart, 2020: 250).

Yahudiler, kutsal kitaplarında yer alan “kardeşinden yararlanmayacaksın” mottosunu dikkate almışlar kendi dinleri dışındakilere faiz karşılığında borç para verirken, din kardeşinden faiz yoluyla yararlanmamaktadırlar. Bir Yahudi, özgürce kendi dininden olmayan insanlardan yararlanabilecektir çünkü kitaplarında “başkalarından yararlanmayacaksın” ifadesi yoktur. İnancına ait temel söylemleri kendi menfaatine göre anlamlandıran Yahudiler, bu yolla, hem Tanrı'nın buyruğunu yerine getirmiş olacak, hem de zenginleşecektir. Ayrıca bir Yahudi, kendi dinine mensup olamayan biri ile yaptığı alışverişte kendi lehine hesap hatası olduğunu fark ederse bunu söylemek zorunda değildir, durumu İlahi buyruğa dayanarak kendi lehine özgürce kullanabilmektedir (Sombart, 2020: 251).

Sombart, Yahudilerin yaşadıkları coğrafyalardaki konumunu analiz ederek de nasıl kapitalist sistemin şekillenmesinde bu kadar çok etkili olduklarını gözler önüne sermiştir. Öncelikle Yahudiler, geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Yahudiler özellikle ticari işlerinde asla bireysel bir tutum sergilememektedirler. Onlar dünyanın en geniş ticaret şirketinin bir üyesi gibi davranmakta ustadırlar. Yahudiler bu şekilde davranabilmek için temel gereksinim olan iletişimi her zaman sıkı tutmaktadırlar. Buradan yola çıkarak örneğin, Hristiyan bir tüccar ticari herhangi bir faaliyete girse sözgelimi ithalata yönelse, malları bir Yahudi tüccarı kadar kısa sürede ve daha ucuza

temin edemez. Sombart'ın anlatımıyla Yahudiler “uluslararası ticareti yürütecek ve uluslararası krediyi kullanacak ölçüde büyük ilişkilere” sahiplerdir (Sombart, 2020: 266).

Sürgün hayatları, Yahudi halkının nesilden nesile aktardığı bir öğreti haline gelmiştir. Bu nedenle alt bilinçlerinde, hayatlarını idame ettirebilmek için yerleşiklere göre daha fazla çalışmak zorunda oldukları düşüncesi vardır ve bunu gerçekleştirerek zenginliğe ulaşmışlardır. Sosyolojik anlamda ise bir yabancı gibi davranmışlar ve ekonomik ilişkilerini kendi içlerinde yürütmek suretiyle hem birlikte kalkınmışlar hem de ilişkilerini geliştirmişlerdir (Sombart, 2020: 253).

Yahudiler yaşadıkları toplumun üstünde bir refah seviyesine sahip olmuşlardır ve Sombart'a göre Yahudilerin zenginliğinin arkasındaki güç borç verme sistemleridir. Aslında kapitalizm de bu ödünç verme hareketinden destek almaktadır. Yahudilerin para ödünç vermeleri; kapitalist ruhu yaratmakta, yaymakta ve desteklemektedir. Yahudilikte zenginlik ile inanç paraleldir görüşü hakimdir. Allah'ın hükümlerine uyan bir Yahudi bu dünyada ve öteki alemde zengindir. Aksi söz konusu ise çok çalışarak zenginliğe ulaşmak yoluyla inancını da pekiştirmiş olacaktır. Zenginlik, onlara doğru yaptıkları işler neticesinde Allah tarafından verilen bir tasdiknamedir. Bu noktada Hristiyanlığa atıf yapan Sombart, Hristiyanlıkta zenginliğin bir sınanma aracı olduğunu ve hatta zengin kişinin, iyi bir Hristiyan olmadığını ifade etmektedir. (Sombart, 2020: 255).

1.4.2.2. Sombart'ın Katolik İnancı ve Kapitalizme Dair Görüşleri

Katolik inancının ve tarihsel süreç bağlamında bu inancın içinde yer aldığını bildiğimiz skolastik düşüncenin kapitalizmin kaynağı olduğunu iddia etmiştir. Sombart, skolastik dönemde hakim olan dini yapının özünde Yahudilik ile benzer olduğunu savunmaktadır. Skolastik dönem, Kilisenin dini çıkarımlarla batı coğrafyasında bütün dünya hayatına yön verdiği bir dönemdir. Batının inanç sistemini belirleyen bu hegemonik yapı 15. yüzyıla kadar canlılığını ve gücünü korumuştur. Tarihsel anlamda bölgeyi ve dönemi analiz eden Sombart, Katolik inancının hakimiyetine en güçlü örnek olan İtalya'yı ele almıştır. İtalya, döneminin ticari

anlamda en canlı topraklarından biridir ve bu yönüyle kapitalizmin gelişmesinde ve yayılmasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca bir diğer örnek ise İspanya'dır. Çünkü İspanya Katolik inancın güçlü kalelerinden biridir, uzun yıllar bölgede İslamiyet ve Hıristiyanlık arasında mücadeleler sürmüştür. Üstelik vergi sistemi bu topraklarda ortaya çıkmıştır (Sombart, 2020: 234).

Hıristiyan etiğinin kapitalist düşünceyi besleyen damarlarına bakan Sombart, savurganlığın yasak olduğuna değinmektedir. Şehvet ve harcama tutkusu anlamına gelen 'luxuria' Katolik inancına göre hoş görülmeeyen davranışlardır. İnananlar daima ölçülü ve iffetli bir yaşam sürmeli ve savurganlıktan kaçınmalıdırlar. Maddi çıkarlarını gözetmek ve korumak iyi bir Hıristiyan olmanın şartlarındanıdır. Skolastik düşüncede, çok savurgan olmak da cimrilik de yasaktır. Hıristiyan inancında, aylaklık yerilmiş, çalışmanın ve zamanın iyi kullanılmasının önemi vurgulanmıştır (Sombart, 2020: 236). Katolik mezhebine dair bu temeller iyi bir girişimcinin başarıya ulaşmasını sağlayacak niteliklerdir.

Sombart, Katolik kilisesinin faizi yasaklayarak, kapitalizmin gelişimine katkıda bulunduğunu iddia etmiştir: "kilise otoritelerinin kazanç ve kar konusundaki tavırlarını irdelediğimizde her ne şekilde olursa olsun faiz karşılığında para vermek yasakken; kaynağı ister ticarethane, ister komandit şirket, ister ulaşım sigortacılığı, ister bir şirkete hissedar olma olsun sermayeden elde edilen kazanç her zaman yasal olarak görülmüştür." (Sombart, 2020: 255). Kapitalizmin gelişmesinin önündeki büyük engellerden olan tefecilik inanç sistemince yasaklanmış, bankacılık sisteminin önemli bir özelliği olan faiz karşılığında borç para verme işlemi kabul görmüştür.

Sombart'ın Katolik inancı ve kapitalizme ilişkin görüşleri yalnızca "Burjuva" adlı kitabında kendine yer bulmuştur. Bu kitabın temel vurgusu, skolastik felsefenin kapitalizm açısından önemli oluşudur. Çünkü Sombart'a göre en az Yahudilik kadar skolastik düşünce de kapitalizmin ruhu oluşurken oradadır.

1.4.2.3. Sombart'ın Protestanlık ve Kapitalizme Dair Görüşleri

Sombart, en açık şekliyle Protestanlık inancının kapitalist zihniyet açısından ciddi bir tehlike olduğunu ifade etmektedir. Çünkü dini duyguların yoğunluğu

dünyevi hayata duyarsızlık olarak tezahür etmektedir ve ekonomik yaşam da dünyevi hayatın bir parçasıdır. Dinde yapılan reformlar -ki Protestanlık reformist bir süreçtir- bireylerin metafizik alana yönelmesine ve içine kapanmalarına neden olmaktadır.

Sombart’a göre Püriten etiği, zenginliğe karşı nefretten beslenmektedir. Skolastik felsefenin günümüzdeki savunucusu olan Thomasçılık, zenginlik olgusunu hoşgörüle karşılarken, Püritenlik yoksulluğun erdemine odaklanmaktadır. Püriten inancın kalbinde zenginlik kovalamak değil ibadet vardır (Sombart, 2020: 236).

Daha önceki bölümde Katolikliğe dair ileri sürdüğümüz belirleyici kurallar Protestanlık açısından da geçerlidir. Her iki inançta da, aylaklık ayıplanmakta, inanalar ölçülü yaşamaya teşvik edilmektedir. Ancak aralarında belirgin bir fark bulunmaktadır: Katoliklerde normal kabul edilen gösteriş, Protestanlığa aykırıdır. Buna en bariz örnek kiliselerdeki süsleme farklarıdır. Katolik kiliselerindeki özenli bina yapıları süslemeler, Protestan kiliselerinde bulunmamaktadır. Protestan ahlakı gösterişi savurganlıkla eşdeğer tutmaktadır. Püritenler için en büyük erdem, skolastiklerin büyük bir günah olarak saydıkları cimriliktir (Sombart, 2020: 235).

Protestan ahlakının savunduğu ve övüldüğü tutumluluk olgusu, Sombart’a göre cimrilikten başka bir şey değildir. Çünkü bir tarafta dünyevi faaliyetlere önem verilerek ekonomik gücün sağlanması, diğer tarafta dünyevi hazların ve lüksün sınırlandırılması söz konusudur. Elbette bu aşamada çatışma ortaya çıkacaktır. Para kazandıkları halde harcamamaları kapitalizmi tek boyuta indirgemektedir. Halbuki kapitalizmin iki önemli unsurundan biri çok çalışmak, kazanmak, zengin olmak ve bir diğeri de aşırı uyarılmış tüketimdir.

1.4.3. Max Weber’in Din ve Kapitalizme İlişkin Görüşleri

Weber, bir topluma kapitalizm nüfuz ederken zihniyetin öneminden bahsederken, zihniyeti oluşturan en önemli unsurun ise din olduğunu ifade etmektedir. Ünlü “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” adlı kitabında Weber, Protestanlığın kapitalizmi kapsayan ve gelişimini destekleyen yegane araç olduğunu ispatlamak gayesindedir.

Weber'e göre kapitalizmin alt yapısını oluşturan unsurlar; tüm fiziksel üretim araçlarının doğru bir şekilde paylarının ayrıldığı rasyonel sermaye muhasebesi, sınır ve sınırlamaların olmadığı piyasa serbestliği, teknoloji, güvenilir ve tarafsız bir hukuk sistemi, emeğini satmak isteyen iradesinin özgürce yansıdığı bir emek piyasası ve iktisadi hayatın ticarileşmesidir. Kapitalizm ancak bu maddelerin her birinin bulunduğu ve kusursuzca işlediği ekonomilerde hayat bulacaktır. Bütün şartlar sağlansa da Weber'e göre, kapitalizmi yaşatacak ruh çok önemlidir. Bu noktada belirtmekte fayda vardır ki, Weber demografik yapının kapitalizm üzerinde etkisi olmadığı görüşünü savunmaktadır. Avrupa'da nüfusun artmasının kapitalizmin gelişmesine katkı sağladığını ifade ederken kapitalizmin ortaya çıkışına tek başına sebep olmadığını vurgulamaktadır (Weber, 2011: 19).

Weber, insanın sahip olduğu zihniyet, ideoloji ve ahlakın iktisadi davranışlarına yansıdığını ifade etmiştir. Bu bağlamda diğer inanç ve öğretilerle bir mukayese yapan Weber, en yüksek düzeyde felsefi derinliğin Hristiyanlıkta ve hatta onun özelinde Protestanlıkta olduğunu düşünmektedir. Daha da ileriye giderek, kapitalizmin uygulanmasındaki başarı aranıyorsa batının kapitalizmini besleyen Protestan etiğinin ardına sığınılması gerektiğini ifade etmektedir (Türkdoğan, 2002: 206). Weber'e göre batı dünyasının sahip olduğu dini inançları da kapsayan 'zihniyet', dinde reform hareketi ile kendini göstermiştir. Protestanlığın hakimiyeti altında batı etiği, Avrupa topraklarına önce çalışkanlık ardından refah getirmiştir. Weber, kapitalizm ve din ilişkisini analiz ederken dini davranış motiflerini yani dinlerin bireylere öğütlerini ele almaktadır (Weber, 2011: 142).

1.4.3.1. Max Weber'e Göre Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu

Weber'e göre kapitalistleşme sürecinin fitilini ateşleyen daha önce de vurguladığımız üzere, Protestanlık ve onun kapitalizmin ruhuna uygun öğretileridir. Protestan etiği, inanların çok çalışmasını ve bunun paralelinde çok kazanmasını, hatta bu sayede Tanrı ile daha yakın olmasını öğütlemektedir.

Protestanlar dünyevi meselelerde öncelikle kendi kutsal kitaplarına yönelmeleri sayesinde rasyonellikten kopmamaktadırlar. Kilise söylemleri ve

yaptırımları kutsal kitapları ile aralarına girmemektedir. Ayrıca büyü, ayinler gibi mistik unsurlar kutsal kitaplarında yer almamaktadır. Protestanlar, inanç esaslarında duygusal öğelere yer verilmemesi sonucunda Tanrı'ya daha maddi daha somut bağlarla bağlıdır. Dini törenler gösteriştense uzak bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Katolik kilisesinde bir gereklilik gibi gösterişle icra edilen ilahi söylemek gibi dini işlevler, bir püriten için anlam ifade etmemektedir. Çünkü Püritenlere göre duygusal inançların ardından batıl inançlar gelmektedir bu nedenle benzer uygulamalardan kaçınılmalıdır (Weber, 2011: 160).

Protestanlığa göre Tanrı, dünyayı kendi şanına hizmet etsin diye yaratmıştır ve bir Püriten bu buyruğa hizmet etmekle görevlendirilmiştir. Tanrı, Hristiyan'ın bir münzevi gibi olmasını istemez, sosyal olmasını, mümkün olduğunca onun buyrukları doğrultusunda regüle edilmiş toplumsal hayatın içinde hatta merkezinde yer almasını istemektedir. Bir Püriten, Tanrı'ya mesleğini icra etmek yoluyla kulluk eder, iyi bir meslek için dua etmez. Meslek, püriten için sadece Tanrının lütfunu kazanmak amacıyla kullandığı bir araçtır (Weber, 2011: 161). Mesleki çabayı ilahi şanın tezahürü olarak, bütün enerjisini vererek ve dürüstlikle sergilemek bir Hristiyan için bağlayıcıdır.

Meslek kavramının, Protestanlığa has dini bir terim olduğunu vurgulamak doğru olacaktır. İşte bu ifade dahi, kapitalizm ruhunun dini bir yapıdaki akslerini göstermektedir. Bir mesleğe sahip olmak işini en kısa zamanda ve en doğru şekilde yapmayı içermektedir. Bu nedenle meslek kavramı kapitalist düzenin şiarlarından. Kullanımı yeni sayılabilecek bu kelimenin ortaya çıkması reform dönemine tekabül etmektedir (Weber, 2020: 185).

Bir Protestan'ın dünyadaki ödevlerini ifa ederken sahip olduğu konum mesleğidir. Meslek kavramı kutsallaştırılırken, insanın kendini ona uydurmak zorunda olması ve Tanrı buyruğu olarak kabul edilmesi söz konusudur. Protestanların Tanrıya ibadet etme ve onu yüceltmesinin ölçüsü, ahlaki kurallara bağlılıkla toplum için üretim yapmaktır. Zaman içinde, kapitalizm güçlenmiş ve ahlaki kurallara bağlı olma ilkesi yerini daha yüksek karlılık için daha az maliyet anlayışına bırakmıştır (Tanyaş, 2007: 18). Buradan örtük olarak anlaşılmaktadır ki, kapitalizm inanç unsurlarından

güçlenerek ortaya çıkmıştır ancak zamanla kendisini oluşturan değerleri yok ederek ahlaksızlaşmıştır.

Protestan meslek etiği ve kapitalizm arasında var olan ilişki Weber'e göre, inanç temellidir. Kapitalizm, Protestanlığın olduğu toplumlarda gelişmeye başlamış, güçlenmiştir. Bir püritenin inancının gereğini yerine getirerek kapitalizme aykırı davranması mümkün değildir. Dini vecibelerini yerine getirmek üzere, mesleğini en iyi şekilde icra eden püriten, bu işin neticesinde para kazanacaktır. Weber tam bu noktada, kazanmanın insan yaşamının amacı olduğuna işaret etmektedir. Protestanlıkta çok çalışarak, meslek edinerek kazanmak teşvik unsuru iken lüks tüketimden uzak durulması tavsiye edilmektedir. Bu sayede servet birikimi sağlanmış ve bu birikim de kapitalizmin itici unsurlarından biri olmuştur. Ancak zenginlik, insanı tembel ve günahkar yaşamaya sevk ediyorsa o zaman tehlikelidir (Weber, 2011: 30).

Weber, sermaye ve üst kademelere sahip olan kesimin inançlarını sorgulayarak bunların genellikle Protestan olduklarını ifade etmiştir. Ancak ona göre Protestan olmak zengin olmanın nedeni değil sonucudur. 16.yüzyıl örneğinde bütün zengin kentlerde hakim dini görüşün Protestanlık olduğu görülmektedir (Weber, 2011: 32) Bu konuda Weber bir takım yerli eleştirilere maruz kalmıştır. İnsanlar Protestan oldukları için kapitalist ya da kapitalist oldukları için Protestan olmamışlardır. Kapitalizmin tohumlarının atılmış olduğu bir toplumda, Protestanlık sadece işleri kolaylaştıran bir etmendir (Hill, 1998: 69).

Weber, Protestanların, diğer inanç sistemlerinin mensuplarına nazaran daha fazla teknik ya da ticari eğitime yönelim gösterdiğini ifade etmektedir. Ona göre, örneğin Katolikler, beşeri eğitim veren kurumları tercih etmektedirler. Ayrıca Katolikler, kendi zanaat kollarını korumak adına usta-çırak ilişkisinin hüküm sürdüğü sahalara önem verirken, Protestanlar, işçi kadroları ve yöneticilik makamlarının olduğu fabrikaları yeğlemektedirler. “Katolik daha sakindir; daha az kazanma güdüsü ile donatılmıştır, çok az bir geliri de olsa, olanaklı en emin yaşam biçimini, sonunda ona onur ve zenginlik getirebilecek tehlikeli, heyecanlı bir yaşam biçimine tercih eder. Atasözü, şakayla karışık, ya iyi yiyin ya da rahat uyuyun der. Buna göre Protestanlar çok iyi yerlerken Katolikler rahat uyumak isterler” (Weber, 2011: 35).

Birbiri içine bu derece girmiş olan ikiliden, Protestan ahlakı, kapitalizmin ruhunun inananları esir alması ile birlikte erozyona uğramıştır. İnanan, dünyevi araçları Tanrının buyruğunu yerine getirmek için kullanarak yaratıcı gücü gözden kaçırmaya başlamıştır. Erken dönemde kapitalist girişimci, çalışmak ve servet edinmeyi dinin bir buyruğu gibi ifa ederken, dinsel bağların zenginlikle gevşemesi söz konusu olmaktadır. İnanç sistemleri hem çalışkanlığı hem de tutumluluğu yüceltse de, zenginlik artınca dünya sevgisi ve lüks tüketim ön plana çıkarken dine bağlılık azalacaktır. Amaç ve araçların yer değiştirmesi ile birlikte Protestan etiği kapitalist ruhun gölgesinde kalmaktadır (Schroeder, 1997: 98). Önceleri Tanrıya ulaşmayı hedef edinen püriten, başarı ve daha çok kazanma arzusunu öncelemektedir. Yukarıda izah edilen dini yozlaşma fikrini Weber reddetmektedir. Ona göre, zenginlik arttıkça istihdam artacak ve yoksul kesime yardımlar da artacaktır.

Weber'e göre bir ekonomik oluşumdan önce onu besleyecek ruh ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda modern kapitalizmin ruhu, Protestanlığın ruhudur. Protestan ahlakı kapitalizmin gelişip serpileceği gövdeyi oluşturmuş ve zaman içinde onu beslemiştir (Weber, 2011: 91).

1.4.3.2. Max Weber'in Protestanlık Haricindeki Dinler ve Kapitalizm Üzerine Görüşleri

Weber, kapitalizmin ruhunu irdelerken, Protestanlık dışında Konfüçyistleri, Hinduistleri, Budistleri, Hristiyanları, Yahudileri ve son olarak Müslümanları incelemiştir. Kapitalist sistemin neden bazı bölgelerde daha başarılı olduğuna ve toplumları kalkındırdığına dair görüşlerini dinsel farklılıklar temelinde izah etmeye çalışmıştır. Weber dinleri kişisel kutsal varlıklı (İslam, Yahudilik ve Hristiyanlık) ve gayri kişisel varlıklı (Hinduizm, Budizm gibi) olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Bu ayrımın özünde kutsal kitapların varlığı yatmaktadır (Schreoder, 2003: 99).

Protestan ahlakı ile mukayese edildiğinde, Konfüçyüsçü düşünce tarzı tamamen birbirine karşıt sayılabilecek ilkelerle doludur. Weber bu inanışın, büyü ve mistik birtakım semboller üzerine inşa edildiği düşüncesindedir. Ahiret ve ölüm sonrası yaşama dair değerleri de bünyesinde barındırmadığı için Konfüçyüs'ün

görüşleri ile şekillenmiş olan bu sistem kapitalizm açısından dışsaldır (Schroeder, 2003: 100).

Farklılıklar bu denli belirgin olsa da eğitime verilen önem ve çalışmanın övülmesi nedeniyle Protestan ahlakına benzer noktaları da vardır. Örneğin her iki inanç sistemi de metodik ve yararcı olarak nitelendirilebilir. Her ikisinin de inanç tarzı metodik ve yararcıdır. Ancak Tanrı inancı bağlamında farklılık bulunmaktadır. Protestan etiğinde toplumsal hayat, Tanrının belirledikleri doğrultusunda şekillenmektedir. Konfüçyüsçü inanış, insanı daha önce belirlenmiş kurallara bağlaması ve faydacılık görüşünü benimsemesi hasebiyle Weber’e göre dinsel ahlaki sınırlara sahiptir. Weber, Konfüçyüsizm için rasyonellik vurgusu yaparken, bunun batılı tarzda bir rasyonellik olmadığını da eklemiştir. Geleneksel yapı ve toplumsal değişime izin vermeyen katı anlayışı nedeniyle Konfüçyüsizm kapitalizmi desteklemeyecektir (Weber, 2011: 326).

Taoizm ve Budizm inançlarına göre inanan insan dünyadan elini eteğini çekmeli, daima bir teslimiyet içinde bulunmalıdır. Weber’e göre hem Taoizm hem de Budizm, inananlarını tefekkür etmeye sevk ettiğinden dolayı, inananlar mevcut şartlara uyum sağlamış, bir değişim ya da dönüşüm arayışına girmemişlerdir. Üstelik Taoizm ve Budizm’de, Weber’in mistisizm ve büyü olarak nitelediği, olağanüstü güçlerin evrende yer aldığı fikri hakimdir. Weber, Konfüçyüsizm, Taoizm ve Budizm’den yola çıkarak, Çin’de dini yapının “efsunlu bir büyülü bahçe” olduğunu ileri sürmektedir (Schroeder, 2003: 102). Üstelik Budizm, belli bir işte çalışmak ve meslek edinmekten yoksun, dilenerek karnını doyuran keşişlerin dindar kabul edildiği bir öğretiyi sahiptir. Dilenme ve karın tokluğuna yaşamanın kutsandığı bir anlayışın kapitalizmle bağdaşır bir noktası bulunmamaktadır (Weber, 2011: 327).

Bir diğer inanış olan Hinduizm’de ise, sosyal tabakalaşmanın eğitim ve zenginlikten ziyade soy bağına dayanarak katılaştığı görülmektedir. Sosyal sınıflar arasında dikey hareketlilik mümkün değildir. Daha fazla çalışmak bir inananı bir üst sınıfa terfi ettirmemektedir. Üstelik büyü tılsım gibi metafizik kavramlar hayatın içinde kuvvetlice yer almaktadır. Weber’e göre öyle geleneksel ve katı bir yapı mevcuttur ki kapitalist sistemin bu dini yapının içinde yeşermesi, kendine yer bulması

mümkün değildir (Weber, 2011: 342).

Weber, Hristiyanlık, Musevilik ve İslam'ın inanç sistemini dünya hayatına bağlılık açısından mukayese etmiştir. Buna göre, Hristiyanların Tanrı inancı daha rasyonel bir görünüm arz etmektedir. Ayrıca Yahudiliğin ve özellikle ilk dönemlerde İslam inancının çileciliği reddettiğini belirtmektedir. Yeri gelmişken, Weber'in asketizm tanımlamalarına da kısaca değinmek gerekmektedir. Asketizm yani çilecilik, dünyevi ve uhrevi olmak üzere iki türdür. Dünyevi asketizm, kendini dünyaya adamaktır. Uhrevi asketizm ise, dünyadan elini eteğini çekmek anlamına gelmektedir. (Weber, 2011: 343).

Yahudilik ve İslam mistisizmi bünyesinde barındıran dinlerdir. Bu yaklaşım, Weber'e göre kapitalizme engel teşkil etmektedir. Weber, Museviliğin bugünkü anlamda batının ekonomi felsefesini şekillendirmede önemli bir etkisi olduğunu ifade ederken dinin dünyevileşmesinin köklerini Eski Ahitte aramak gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak, Museviliğin seçilmişlik düşüncesi ve ırksal olarak üstünlük yarışının hakim olması kapalı bir toplumsal yapıya neden olmakta ve kapitalizmi baltalamaktadır (Kündeyi, 2009: 69).

Weber'in İslam inancı ve kapitalizme ilişkin görüşleri bir sonraki bölümde detaylıca ele alınacağından bu bölümde konuya dair açıklamalar kısa tutulmuştur.

1.5. İslam Dini ve Kapitalizmin Ruhü

Çalışmamızda bundan önceki bölümlerde dini inançlar ve kapitalizmle olan etkileşimi geniş bir şekilde tartışılmaya çalışılmıştır. Bir sonraki bölüm olarak kurgulanan İslam ekonomisinin esaslarına değinmeden önce, İslam inancı ve onun kapitalizmle etkileşimi konusu ele alınacaktır.

20. yüzyılın başlarında batıdan İslamiyet üzerine çalışmalar yapıldığında çıkan ses, İslam'ın ilke olarak değişmezliği benimsediğidir. Katı kurallar nedeniyle çağa uyum sağlamada geri kalan İslam toplumlarının, kalıcı olarak kalkınmayacağı öne sürülmektedir. Şarkiyatçılar Müslümanlığı bir ekonomik geri kalmışlık nedeni olarak izah ederken, Müslümanların Müslüman kaldıkları sürece kapitalizmin getirdiği

bolluk ve zenginlikten istifade edemeyeceğini ifade etmişlerdir. 1883- 1907 yılları arasında Mısır'ı bir sömürge toprağı olarak İngiltere adına yönetmiş olan Lord Cromer, İslam topraklarında batının gelişimine ve bugününe zemin hazırlayan reform dönemi gibi bir dönemin asla olmayacağını, çünkü reform yapılırsa İslam'ın özünden uzaklaşacağını ifade etmiştir (Cromer, Aktaran T. Kuran, 2002: 223).

Elbette çalışmamızda da kendisine yer vereceğimiz Turner gibi, İslam'ın kapitalizme uygun olmayan katı yapısına itirazları olan görüşlerin de sesi çıkmıştır. Kapitalizmle İslam'ın özünün uygun olmadığına kanıt olarak İslam toplumlarındaki az gelişmişliği öne sürenlere karşı Turner'in tezi açıktır: inananları gerçek İslam'dan uzaklaştırmıştır. Oysa saf İslam eylemci ve bu dünyaya dönüktür (Turner, 2019: 55). İslam'ın temel handikabı mezhep ekseninde yaşadığı kaymalar ve yayıldığı kültüre dair geleneksel yapıların dini bir kaide gibi toplumsal hayatta kurallaşmasıdır. Turner tezini, tarihi gerçekliğe dayandırmaktadır. Saf İslam'ın yaşandığı dönemde Ortadoğu, Kuzey Afrika ve İspanya gibi Müslüman olan toplumların ekonomileri oldukça gelişmiş durumdadır. İslam hukukunu esas alarak yapılan ticari faaliyetler, ekonomik kalkınma ve refaha zemin hazırlamıştır.

İslam ve kapitalizm üzerine tartışmalara temel bir giriş yaptıktan sonra Max Weber, Maxime Rodison ve Bryan S. Turner'in konu ile ilgili değerlendirmelerine yer vereceğiz.

1.5.1. Max Weber'e göre Kapitalizm ve İslam

Weber, bir önceki kısımda ifade ettiğimiz üzere dinleri iki gruba ayırmaktadır: kişisel kutsal varlıklı dinler; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam ilk grubu oluştururken, gayri kişisel varlıklı dinler; Hinduizm, Budizm'dir. Üzülerek fark ettiğimiz bir gerçek vardır ki, batıda kendine yer ve mümin bulmuş dinleri ve kapitalizmle bağlarını oldukça yoğun analize tabii tutan Weber, doğu dinleri ve özellikle İslam inancı özelinde oldukça yüzeysel değerlendirmeler yapmıştır. Ancak, Weber'in bu eksikliğini politik tercihleri ile izah etmek yanlış olacaktır. Bu tutum tamamen Weber'in kendine has metodolojisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Weber, çalışmalarında kendi savını destekleyen tutarlı kısımları kullanarak, tezlerini gerçeğe

yaklaştırmaktadır. Ayrıca bu yöntemle birlikte, batı toplumlarında din ve kapitalizm arasındaki ilişkileri incelerken, kendi dahil olduğu topluma ilişkin değerleri, batının “öz varlığını” sorunsuz bir şekilde incelemiştir. Farklı din ve toplumları değerlendirme hususunda, toplumların kendilerine has değerlerini göz ardı ederek merkeze yine batının “öz varlığını” konumlandırmıştır. Bu nedenle Weber, doğu dinlerinin kapitalizme geçiş sürecinde sorunlarla karşılaşacağını ileri sürmüştür (Ülgener, 2006: 57). Bu hatalı metodoloji elbette hatalı tezlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Weber’in dinsel farklılıkları vurgulamak için tahlil ettiği farklı dinlere sahip inananlar, öylesine keskin bir şekilde farklı renklere boyanmıştır ki, gerçeklikten kopmuştur. Bu farklılıkların çok şiddetli bir şekilde üzerine giderek anlatımı dikkat çekici hale gelen Weber, kontrastı artırmak adına gerçekliği feda etmektedir (Ülgener, 2006: 57).

Weber, kapitalizmle aralarında tam bir illiyet bağı kurduğu Protestan ahlakıyla İslam dinini karşılaştırdığında, dine ait kurallar yerine uygulama şekillerine odaklanmıştır. İslam’ın kapitalizmle bağdaşmadığını ifade ederken seçtiği cümleler bunu açıkça ortaya koymaktadır: “rasyonel, biçimsel ya da formel hukuk, özerk şehirler, bağımsız bir şehirli sınıf ve politik istikrar İslam’da bütünüyle eksiktir” (Turner, 2019: 58). Bu söylemiyle Weber, İslam toplumlarında kapitalizmin başarısızlıkla sonuçlanmasını dört temel sebep ile izah etmektedir (Hanioğlu, 2009: 52):

- Feodal yapının hüküm sürmesi nedeniyle, bağımsız ticari faaliyetlerde bulunan kentlerin oluşmaması,
- Hukuki kararların kadı tarafından verilmesi ve standardizasyondan yoksun oluşu,
- İslam dininin hukuki çatısını oluşturan şariat hükümlerinin keyfi yorumlamalara tabii tutulması
- İslam ülkelerinde var olan “Sultanizm” olarak adlandırılan istikrarsız yönetim şekli.

Weber, *Ekonomi ve Toplum*’da Püriten ve Müslüman’ı karşılaştırmış ve esasen

İslam'ın eksikliklerini vurgulayarak, Protestanlığı yüceltmıştır. Weber'in çıkarımlarına göre; Hristiyanlıkta, cinsellik üreme motivasyonuna dayanmaktadır ve evlilik de hayvani bir güdünün kurumsallaşmış halidir. Ancak İslam inancında kadınlar cinsel birer meta, savaş ganimeti ve cariye'dir (Weber, 2018: 468).

Weber, püriten ahlakına sahip bir inananın sermayesini yeni yatırımlar için kullanarak zenginleştiğini ifade ederken, Müslüman sermayesini lüks tüketim malları, şahsi zevki ve süsü için harcamaktadır. Püritenlerin gündelik yaşamda ziynet eşyası ve süs ile toplumda itibar edinmek gibi bir yaklaşımlarının olmadığını ifade eden Weber, Müslüman tüccarların bu tür eşyalarla toplumda saygınlık kazanma derdinde olduğunu vurgulamaktadır. Turner'ın Weber ile paralel olarak hatta kanaatimizce ondan esinlenerek ifade ettiği şu sözler dikkat çekicidir: “Püritenlik, yüksek kar arayışını hem aptalca hem de ahlaksızca kabul eden koşullanmayı üretirken, İslami gelenekte ise, inananlar, şık giyimli, özenli saç ve sakallarıyla resmedilmektedir (Turner, 2019: 241).

Weber, zenginliğe atfedilen aşırı önemin esasen Protestanlık dışında neredeyse bütün dinler için geçerli olduğunu, İslam inancının da sağlık, uzun ömür ve zenginliği kutsamada, Zerdüştlük, Yahudilik, Budizm ve Hinduizm gibi doğu dinleri ile aynı yaklaşımı benimsemekte olduğunu savunmaktadır. Toplum katmanları içinde yukarıda sayılan dünyevi unsurlarla ilgilenmeyen kesimler; din adamları, keşişler, sofular ve dervişlerdir. Bu gruplar öteki dünyayı kazanmak üzerine hayatlarını şekillendirmektedirler (Weber, 2011: 257).

Elbette Weber, doğu dinlerinde yer aldığını ifade ettiği öteki dünyayı kazanmak için bu dünyadaki zenginlikten vazgeçmiş kesimlerin de kapitalizmin ruhuna uygun olmadığını düşünmektedir. Oysa diğer tarafta, Protestan ahlakına sahip bir birey bu dünyada çok çalışıp lüks tüketimden uzak kalarak, mesleğinin gereklerini layıkıyla yerine getirip Tanrının sevdiği kullarından olacaktır. Bir diğer ifadeyle, püriten bu dünyada çok çalışarak Tanrı'nın gözüne girmeye çalışır. Çalışmasının neticesinde zenginleşen Püriten için bu, ahireti adına doğru yolda olduğunun ve Tanrının kendisini ödüllendirdiğinin göstergesidir (Weber, 2011: 258).

Weber'e göre bir Müslüman'ın Allah'ın takdirini bu dünyada kazanmak gibi

bir derdi olamaz. Çünkü İslam dininde kaderci bir anlayış hakimdir. İnsanlar gayret sarf etmeksizin en baştan kaderci bir anlayışla, kendilerini Allah’a teslim etmektedir. Weber, Müslümanların nimet vermesi için Tanrı’ya yakardığını ve bunun haricinde hiçbir çaba göstermediklerini iddia etmiştir (Weber, 2011: 258).

Weber, saf İslam inancının zamanla değişime uğradığını ve yayıldığı toplumların kültürel yapısına ait özelliklere göre yeniden şekillendiğini ifade etmiştir. İslamiyet’in ilk dönemlerindeki ekonomik gelişmişliği ve gücünü ileri sürdüğü tezi kuvvetlendirmek için kullanan Weber, ilk dönem İslami yaşayışın Protestanlık ile oldukça benzer olduğu düşüncesindedir. Weber’e göre İslam inancında gerçek bir mümin, bir bilge olarak tasvir edilmez, o bir savaşçıdır. Savaşçı kimliğini ön plana çıkaran Müslüman, bu yolla elde ettiği ganimetlerle dünyevi güce erişmektedir. Weber, İslam dininin insanı öteki dünyaya hazırlayarak kurtuluşa erdirecek bir din olarak görmemekte ve nitelendirmemektedir. İslam toplumları, kutsal kitaplarına bağlılık göstermek yerine, yeni topraklar fethederek bu topraklarda yaşayan insanları aşırı vergiler yoluyla, kendi dinlerine inandırmaya çalışmışlardır (Turner, 2019: 243).

Üstelik savaşlar yoluyla elde edilen ganimetler, üretim sisteminin çökmesine ve ihmal edilmesine neden olmuştur. Weber, İslam’ın kabile hayatı yaşayan Arap savaşçıların, düzene girmesini sağlayan bir programdan ibaret olduğunu ima etmektedir. İslam’ın dininin savaşçı bir anlayışa sahip olmasının en büyük nedenini Hz. Muhammed olarak niteleyen Weber, karizma tanımından da yola çıkarak, Hz. Muhammed’in insanların ganimet ve fetih beklentilerini fark eden bir “fırsatçı” olduğunu ifade etmiştir. Çünkü inananları beklentileri doğrultusunda motive ederek dinin yayılmasını sağlamıştır (Turner, 2019: 243).

Şer’i hükümlerin uygulandığı İslam toplumlarında Hz. Muhammed’in vefatıyla birlikte patrimonyal yapı ortaya çıkmıştır. Çünkü Dört Halife Devri olarak İslam tarihinde kendine yer bulmuş dönemden sonra, gündelik yaşamda yön bulmakta zorlanan İslam toplumları eski adet ve göreneklerini dini birer uygulama gibi sistemin içine sokmuşlardır. Nihayetinde Arap gelenekleri İslam normlarının önüne geçerek patrimonyal yapıyı doğurmuştur. Osmanlı Devleti, sözü edilen bu patrimonyal yapının en belirgin tezahürüdür. Sultanizm yönetim şeklinin de geçerli olduğu Osmanlı

toplumunda, kapitalizmin ortaya çıkması imkansız hale gelmiştir (Weber, 2011: 245). Sultanizm kısaca, babadan oğula geçen ve yönetimde bütün hak sahibi olarak sultanın konumlandığı bir yönetim sistemidir.

Ayrıca Weber, İslam toplumlarında prebendal feodalizm adını verdiği bir sistemin geçerli olduğunu ileri sürmektedir. Prebendal feodalizm, ikta, tımar, zeamet gibi batıdan farklı olan ve İslam toplumlarında görülen bir toprak yönetim şeklidir. Prebendal feodalizm ve patrimonyal yönetim şekli –sultanizm- rasyonelliğe dayalı kapitalist sistemin gelişeceği ortamı sağlamaktan uzak görünmektedir (Turner, 2019: 246).

Weber'e göre, İslam toplumlarında kişi toprağın mutlak sahibi olamamaktadır. Çünkü bütün topraklar devletindir ve birey ancak devletin izni ile bu topraklardan istifade etmektedir. Toprağa sahip olamamak, batıda görüldüğü gibi bir sermayedar sınıf, yani burjuva sınıfının oluşumunu engellemiştir. Toplumsal katmanlaşmanın geri kalması kapitalizmin İslam toplumunda gelişimine ket vuran bir diğer etmendir (Weber, 2011: 186).

Weber, İslam inancının kapitalizmle olan bağlarını sorgularken, İslam inancını ussal olmaktan uzak olmakla itham etmektedir. Akılcı ve rasyonel olmayan bir dini yapının, modern bir toplumu oluşturamayacağı kanaatindedir. Çünkü modern toplum, ancak akılcı, karakteristik bir batı tipi yapı ile mümkün olabilecektir. Weber'e göre, mevcut yapı ve düzeni korurken, karşılaşılan sorunları rasyonelce çözmek batı tipi bir düşünüş, inanış, yaşayış ve yönetim ile mümkündür. Weber, ussal devlet yapısının, akılcı tüze bağılıktan geçtiğini iddia etmektedir (Weber, 2011: 149).

Batı akılcılığı, eksenini Roma hukukundan almaktadır. İslam inancında ise hukuki işleyişin kişisel kararlarla yani bir yasaya dayanmaksızın kadılarca yürütüldüğü görülmektedir. Kapitalizmin gelişeceği ortamı anlatırken akılcı bir hukuk sisteminin varlığını vurgulayan Weber, İslam toplumlarının bu özellikten de yoksun olduğunu bu nedenle kapitalist ruhun gelişeceği uygun bir ortamın bulunmadığını savunmaktadır (Weber, 2011: 189).

Weber'in asketizmle ilgili görüşlerine de değinmek gerekmektedir. Asketizmin

manası kısaca ve en genel anlamda çilecilik olarak ifade edilebilir. Ancak Weber dünyevi asketizm olarak nitelediği bir tabir geliştirmiştir ki buna çilecilik demek doğru olamayacaktır. Dünyevi asketizm, bireyin Tanrının şanını dünyada sürdürebilmek için daha çok çalışması ana fikrine dayanmaktadır. İlk dönem İslam anlayışında da çilecilik anlamında asketizmin yer almadığını ifade eden Weber'e göre, İslam, dünyevi asketik tavrı desteklememektedir (Weber, 2011: 248). Weber'in dünyevi asketizm olarak tanımladığı yapı ise Protestan etiğinin önemli bir unsurudur. İslam inancına mensup bireyler, bu dünyada zevk, sefa ve lüks içinde yaşamayı önemserken ancak tasavvuf ehli Müslümanlar çilecilik yoluyla, münzevi bir hayat tarzıyla Allah'a inançlarının gereğini yapmaktadırlar. Bu dünyadan elini eteğini çekmek manasına gelen uhrevi asketizm türüdür. Tasavvuf, dünya nimetlerinden mahrum kalarak nefsi terbiye etmeyi öğütlemektedir. Zaman içinde, İslam dininin sufiliği ön plana çıkarmasıyla birlikte burjuva tekkeleri ortaya çıkmıştır (Weber, 2011: 249).

Weber'in İslam dini ve kapitalizm değerlendirmeleri çerçevesinde üzerinde durduğu bir diğer konu büyü ve mistisizmin varlığıdır. Bu mevcudiyet ona göre ekonomik gelişmişliği yani kapitalizmi olumsuz yönde etkilemektedir. Weber, mistik ve coşkulu bir yapıya sahip olmakla nitelediği İslam inancına sahip inananların ekonomik hayata düşmanca bir bakış açısı geliştirdiğini iddia etmektedir. Coşkulu bir dini yapı gündelik hayatın realitesine ve akışına uygun değildir, bu yüzden Müslüman günlük hayatın gerektirdiği ekonomik faaliyetlere karşı da mesafelidir (Weber, 2011: 351). Bu mesafe kapitalist ruhun oluşmasını ve gelişmesini engellemiştir.

Weber'in İslam ve kapitalizm üzerine derlendiğimiz görüşlerinde son olarak kentleşme meselesini ele alacağız. Weber'e göre kırsal kesimde yaşayan köylüler, din ile bağlantısı zayıf ve sermayeden, mülkten yoksun bir sınıftır. Kapitalizmin can bulduğu, geliştiği yerler ise kentlerdir. İslam toplumlarında kapitalizmin güçlenmesini sağlayacak şehirleşmeye, düşük gelirli kesimin şehirleşme yerine asker olarak kullanılmasına neden olan savaşı bir dindarlık anlayışı ket vurmuştur. İslam toplumlarında şehirler ulema tarafından yönetilen garnizon statüsüne sahip birimlerdir. Kırsal kesim ise siyasi anlamda boşluktadır ve şehirli için tehlikelerle doludur (Turner, 2019: 247). Weber'in tasvirine dayanan bu kentleşme meselesi de kapitalizmin İslam

toplumunda yayılmasına engel teşkil eden bir diğer unsur olarak göze çarpmaktadır.

Weber'in İslam hakkında kanaatimizce yeterli derinliğe sahip olmayan görüşleri analiz edilmeye çalışılmıştır. Weber'in İslami kurallardan çok günlük yaşamda karşılaştığı yanlış uygulama ve tutumlarla yorumlar yapmış olduğu açıktır. İslam noksan değildir, uygulamada karşılaşılan problemler Müslümanın hatalarıdır. Weber'den sonra, dikkate değer bulduğumuz Maxime Rodinson ve Bryan Turner'ın görüşlerine yer verilecektir.

1.5.2. Maxime Rodinson'a göre Kapitalizm ve İslam

Çalışmamızda Maxime Rodinson'un İslam ve kapitalizme ilişkin görüşlerine yer vermemizin temel nedeni Marksist analiz yönteminden istifade etmesi hasebiyle farklı bir tarza sahip olmasıdır. Rodinson, İslam devletlerinin tarihin belli dönemlerinde gösterdiği sıçrama ve ekonomik canlılığı neden kaybettikleri, neden çağın gerisinde kaldıkları konusuna odaklanmıştır. Genel anlamda da yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz Weber'e karşıt fikirlerle analizlerini temellendirmiştir.

Rodinson'un, Weber'in tezlerine ilk eleştirisi, kapitalizmin Avrupa'ya özgü bir ekonomik yapı olduğu konusundaki iddiasıdır. Rodinson'a göre İslam dininin teorik bazda kapitalizme itirazı yoktur. Bu yaklaşımını Gazali'den yaptığı alıntı ile temellendirmektedir: “Tevekkülün, beden ile kesbi, kalp ile tedbiri terk edip bir paçavra gibi yere atılmak ve bir et parçası gibi tablaya konmak anlamında olduğu sanılır ki, bu cehalet görüşüdür ve dinimizde haramdır.” (Rodinson, 2002: 146).

İslam dininin toplumsal adet, gelenek ve göreneklerden etkilenmesi ve bunların patrimonyal yapı içerisinde birer dini vecibe gibi algılanması hususunda Weber ile benzer görüşleri paylaşan Rodinson, çalışmasını korumak adına kendince bir yol belirlemiştir. Bu sayede Weber'in düştüğü duruma düşmekten kendisini korumak istemiştir. Öncelikle, toplumsal dönüşümlerden kaynaklanan bozulmalardan etkilenmemek adına uygulama inceleme sahası olarak İslam'ın ilk dönemlerini tezlerine dahil etmiştir. Ancak bu yolla kapitalizm ve İslam üzerine tarafsız bir görüş bildirileceği kanaatindedir.

Rodinson'a göre İslamiyet'in yayılmaya başladığı ilk yıllarda, dünyanın geri kalanının da, İslam devletlerinin de üretim ve ticaret ile ilgili uygulamalarına dair bilgiler kısıtlıdır. Kapitalist gelişmişliğin beşiği olarak görülen Avrupa'da da, İslam inancının hüküm sürmeye başladığı Arap yarımadasında da geçim ekonomisi şartları geçerlidir. Fakat dış ticaretin gelişmişliğine dair birtakım deliller mevcuttur. İslam topluluğu, kendi topraklarından geçen ünlü ticaret yolları vasıtasıyla dış ticarete oldukça önemli bir konuma sahiptir. Diğer topluluklarla kendi çağlarına göre oldukça yoğun bir ticari ilişkide bulunmuşlardır. Weber'in ifade ettiği gibi İslam toplumu, savaştı bir yapıdan ibaret değildir. Bu noktada Rodinson bir noktaya işaret etmektedir ki, ticaret yollarının güvenliği önemli bir sorun olmuştur. Dış ticaret güvenli bir şekilde yapılamadığından gelişmesi sınırlanmıştır (Rodinson, 2002: 146).

Rodinson, İslam'ın ilk dönemlerinde toplum yapısını analiz ederken, Mekke şehrine odaklanmış ve ticaretin bu şehirde zenginliğin kaynağı olarak, oldukça önemli bir konumda yer aldığını izah etmiştir. Söz konusu bu zenginliğin ezici gücü nedeniyle, Hz. Muhammed Mekke'deki ilk vaazında servetin insanı Allah'tan uzaklaştırdığını söylemiştir. Zenginlerden zenginlikleri nispetince alınacak bir vergi yoluyla, fakir halkın ihtiyaçları giderilecektir (Rodinson, 2002: 147). Rodinson'un tasvirini yapmış olduğu servet vergisinin adı zekattır ve kendi ifadesiyle dönem şartlarında bu oldukça reformist bir adımdır.

İslamiyet öncesi Arap toplumunda, az sayıda banka benzeri kuruluşla faiz ile borçlanma oldukça yaygın bir uygulamadır. İslamiyet öncesinde olduğu gibi İslam'ın yayılmaya başlamasıyla da bu tür faizli alışverişler bir süre devam edegelmiştir. Ribayı yasaklayan ayet, en son inen ayettir. Ticarete oldukça gelişmiş olan İslam toplumunda ayet, emek harcamadan kazanılan her kuruşu haram saymaktaydı. Bu nedenle, insanlar, kar/zarar ortaklığı şeklinde çalışan kuruluşlar oluşturmuşlardır (Rodinson, 2002: 148).

Rodinson'un bu tasvirlerinin yegane amacı, Mekke'nin kapitalizmi andıran yapısını gözler önüne sermektir. Mekkelinin sermaye oluşturmasının yolu ticarettir ve bu yolla elde edilen kazanç ödünç verme sayesinde yeni bir getiri çeşidini ortaya çıkarmıştır –faiz. Arap topraklarından geçen Baharat Yolu ticari malların nakliyesi

konusunda uzmanlaşan özellikle Kureyş kabilesine kazanç sağlamaktadır. Bütün bu gelişmeler neticesinde Arap yarımadasında geleneksel yapının hüküm sürdüğünü ifade etmek anlamsız olacaktır. Çünkü geleneksel yapının kırılmasına neden olacak kadar aktif bir dış ticaret ve bunun yardımıyla kültürel etkileşim mevcuttur.

Araplar, Emevi ve Abbasi İmparatorlukları vesilesiyle, fethettikleri topraklarda edindikleri vergiler sayesinde daha güçlü bir ekonomik refah düzeyine ulaşmışlardır. 14. yüzyıla kadar etkisini sürdürecektir olan ekonomik kalkınma dönemi, Weberci kapitalist ruh ile örtüşmektedir. Tüccar sınıfı, Weberci kapitalist etkinlik ölçütlerine uygundur; kazanç sağlamanın tadına varmakta ve gelir gider hesaplarını parasal değerlerle ifade etmektedirler (Rodinson, 2002:54).

Weber'in İslam ve kapitalizmin dışsallığı üzerine kurguladığı tezi çürütmek adına, Gazali'den sonra İbn-i Haldun'dan alıntı yaparak zenginleştiren Rodinson şunları aktarmıştır:

“Bilmek gerekir ki, tecim malı ucuza alıp pahalıya satmak ve böylece başlangıç sermayesini artırarak bir kazanç sağlamanın peşinde koşmaktır, bu mallar ise köleler, hububat, hayvanlar ya da kumaşlardır. Bu sağlanan artışa kar denilir. Bu kar, ya mallar istiflenip pazar fiyatlarında bir yükselme beklenerek elde edilir, fiyatlardaki bu yükselme büyük bir kar bırakır; ya da söz konusu mallar talebin yüksek olduğu bir başka bölgeye nakledilip orada satılır, bu da büyük bir kar bırakır. Tecimin özü nedir diye kendisine soran birine yaşlı bir tecimen şu yanıtı verir: ‘bunu sana iki sözcükle yanıtlayayım; ucuz al ve pahalıya sat iste tecim budur’” (Rodinson, 2002: 58).

İbn-i Haldun'un ticaret ile ilgili tanımına yer verdikten sonra Rodinson, tüccar tasvirine de yer vermiştir. İbn-i Haldun'a göre tüccarlar, ekseriyetle namussuz insanlardır, borçlarına sadakat göstermezler. Mesleklerinin gereği olarak; kurnaz, düzenbaz, kavgacı ve boşboğazdırlar. Tüccarların evrensel manada özelliklerini sıralayan İbn-i Haldun, tüccarın her devirde ve her coğrafi konumda, tüm güçleriyle para kazanmaya odaklanmış bireyler olduğunu ifade etmektedir (Rodinson, 2002: 59).

Rodinson, İslamiyet ve kapitalizm arasındaki bağları belirginleştirmek için

tarihsel argümanlara da yer vermektedir. Tarihte, bugünkü Cezayir'in güneyinde, vahada yaşayan ve İslami kurallarla hayatlarını yönlendiren Mozabitler, İslami Müslüman püritenlerdir ve Weber'in kapitalizm ile özdeşleştirdiği Protestan ruhuna sahiptirler. Mozabitler yaşadıkları bölgede hurma üretmiş ve ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Tarımsal üretime bağlı olarak gerçekleştirdikleri ticari faaliyetler neticesinde büyük servetler edinen Mozabitler, ödünç sisteminde de faiz uygulamasına başvurmuşlardır. Bu sayılan özellikleri, Mozabitlerin hem Müslüman hem de kapitalist bir toplum olduğunu düşündürmektedir (Rodinson, 2002: 61).

Weber'in batının özünü eksene alan metodolojisinden farklı bir yol izleyen Rodinson, İslam ve kapitalizm arasındaki ilişkileri irdelerken İslam'ın özü ve sözüne kulak vermiştir. Hz. Muhammed'e ait olduğunu ileri sürdüğü bir hadis ile piyasa serbestisinin İslam'da geçerli olduğunu vurgulamaktadır: “Şeriat arz ve talebin özgür oluşumunu bozabilecek uygulamaları kınamaktadır.” Bu ifadeden yola çıkarak İslam inancında, mallar için fiyat sınırlaması yapmak, tavan ve taban fiyatlar belirlemek dünya üzerindeki otoritelerce yapılmamalıdır. Çünkü mutlak olarak fiyatları belirleyecek olan Allah'tır (Rodinson, 2002: 62). Müslümanlar için Kur'an ve sünnetin eşgüdümlü olarak önemli bir yere sahip olduğu düşünüldüğünde, İslam'ın serbest piyasa mekanizmasına müdahaleyi menettiği anlaşılmaktadır ki serbest piyasa ekonomisi kapitalizmin en temel şartıdır.

Rodinson, Kur'an-ı Kerim'de kapitalizm kavramının yer almadığını ifade ederken, özel mülkiyetin serbest olması, piyasa serbestisi gibi özelliklerden yola çıkarak Müslüman'ın kapitalist olmasının önünde bir engel bulunmadığını vurgulamaktadır. Mülkiyet hakkının sınırları ise diğer İlahi dinlerde mevcut olduğu gibi tefeciliğin, faizli alışverişin yasak olması ve zekat sistemidir (Rodinson, 2002: 62). Ayrıca Rodinson'a göre diğer ilahi kitaplarla mukayese edildiğinde Kur'an; akılcılık, ölçülülük ve hesap sistemi ile daha öndedir.

Görüşlerini İslam'a has kurallar ile güçlendiren Rodinson'un diğer işaret ettiği nokta şans oyunlarının yasaklanmış olmasıdır. Müslüman, bir rastlantıdan, bir belirsizlikten kazanç sağlamaktan men edilmiştir. Şans oyunlarını yasaklayan İslam, emek karşılığında elde edilen helal kazancı yüceltmektedir. Rodinson'un emek

hususunda tasavvuf ehline dair tespitleri de önem arz etmektedir. İslam toplumlarında elit tabaka olarak nitelendirilen sufiler dahi, dünyadan el etek çekmemiş, geçimlerini sağlamak adına ticaret, tarım zanaat gibi sektörlerde faaliyet göstermişlerdir. Pek çok tarikat öğretisinde el emeği onurlu bir iş olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda tarikat yapısı 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik gelişmişliğine katkı sağlamıştır (Rodinson, 2002: 110).

Weber'in kapitalizmin İslam inancına aykırılığı başlığı altında öne sürdüğü savlardan biri olan mistisizm ve büyü'nün varlığı üzerine Rodinson'un ifadeleri olmuştur. Ona göre de İslam inancında büyü, metafizik hadiseler vardır. Fakat İslam'da büyü metaforu Orta çağ Avrupa'sından daha kuvvetli değildir. Orta çağ Avrupa'sında büyü, Tanrısal bir yargı gibi algılanmışken, İslam inancında büyü şiddetle yasaklanmıştır. Büyü bütün İlahi dinlerde kendine yer bulmuş bir olgudur ve ekonomik gelişmenin sağlandığı Avrupa'da da sanayinin gelişimine ket vurmamıştır. Doğunun teknik ilerleme hususunda geri kalmışlığını İslamiyet ile açıklamak yanlış olacaktır (Rodinson, 2002: 111).

İslam dünyasında kapitalist bağlamda geri kalmışlığa bir diğer sebep ise kadercilik anlayışı olarak servis edilmektedir. Müslüman sözün gelimi dünyada nimet vermesi için Tanrıya yakarmak dışında bir sorumluluk üstlenmemektedir. Esasen tüm İlahi dinlerde, dünya nimetine tamah ve kazanç hırsı eleştirilmektedir, İslam inancında bu durumun diğer İlahi dinlerden daha fazla olduğuna dair bir kanıt bulunmamaktadır. Söz gelimi, Hristiyan inancında ihtiyaç olandan fazla servet edinmek için uğraşmak günah sayılırken, İslam'a göre serveti artırmak toplumsal bir fayda yaratmaktadır. Kazanılan servet, akıllıca harcanmalı ve cömertçe paylaşılmalıdır. Bu bakış açısı, kapitalist gelişmenin, İslam inancında Hristiyanlığa göre daha az dirençle karşılaşması gerektiğini göstermektedir (Rodinson, 2002: 111).

Rodinson'a göre Müslüman toplumlarda kapitalist gelişmeye imkan sağlayan, sermayedar, burjuva sınıfının oluşması konusunda batıya göre geri kalınmıştır. Bunun temel nedeni, yaşanan çağda yoğun olarak çatışma ve savaş mefhumlarının geçerli olmasıdır. Müslüman devletler zaruri olarak askeri yapılanmayı ön plana çıkarmak durumunda kalmışlardır. Weber'in iddia ettiği üzere, Müslüman devletler inanç gereği

savaşçı değildir, tarihsel süreçler askeri yapılanmaları önemsemeyi gerekli kılmıştır (Rodinson, 2002: 113).

Rodinson, İslam toplumlarında kırsal kesim ile kent yaşamı arasındaki bağların zayıf olması ve kırsalda yönetim gücünün zayıflığı hususunda Weber ile hemfikirdir. İmalatçı sermaye asla batıdaki düzeye erişememiştir. Ancak Weber'den farklı olarak Rodinson ekonomik geri kalmışlığın nedenlerini İslam inancına bağlamanın yanlış olduğunu ifade etmektedir. Teknolojik gelişmenin geri kalmasının nedeni inanç sisteminin katılığı değildir, İslam topraklarında ucuz iş gücüne imkan veren bir nüfus yoğunluğu vardır. Üstelik inancın hakim olduğu topraklar sürekli doğu ile batı arasında istila edilmek üzere saldırılara uğramıştır (Rodinson, 2002: 113).

11. yüzyıla doğru Türklerin İslam topraklarında hakimiyeti, asker kastının güçlenerek, burjuvazinin gerilemesine ve dolayısıyla kapitalizmin ivme kaybetmesine neden olmuştur (Rodinson, 2002: 114). Bu dönemden sonra, devlet politikası olarak fetih hareketlerinin ilk sıraya alınması, gelirlerin savaş ganimetlerine dayanmasına neden olmuştur. Ticari faaliyetlerin ve üretim ekonomisinin geri planda kalması, zamanla kaybedilen savaşların ekonomiye katkı yerine zarar vermesi ekonomik duraklamayı beraberinde getirmiştir.

Marksist metodolojik yöntemi benimseyerek Weber'den farklı bir yaklaşımla İslamiyet ve kapitalizm arasındaki ilişkileri analiz eden Rodinson, İslam inancının yeşerdiği topraklarda, dinin yayılmasından önce görülen ticari hareketliliği ve sonraları İslamiyet'in güç kazanmasından sonra, bu hareketlilikteki güç kaybını kabul etmektedir. Bu noktada Weber ile aynı görüşü paylaştığı kabul edilmelidir. Ancak Rodinson'a göre İslam inancının temel kaynakları olan Kur'an ve sünnete başvurulduğunda kapitalizme karşı bir söylem, kapitalizmin gelişimine engel olacak nitelikte bir emir ve yasak bulunmamaktadır.

1.5.3. Bryan S. Turner'e Göre Kapitalizm ve İslam

Çalışmamızda İslam inancı ve kapitalizm üzerine görüşlerine değineceğimiz son isim Bryan S. Turner'dır. Özellikle "Max Weber ve İslam" adında bir kitabının bulunması dikkat çekicidir. Turner'ın İslam üzerine yapılmış çalışmaları eleştirdiği

nokta oryantalizmden esinlenmiş ve önyargılı olmaları yönündedir. Ona göre Weber de İslam üzerine ifadelerine bakılacak olursa bir oryantalisttir (Turner, 2019: 28). Turner, Weber'i öncelikle diğer İbrahimi dinlerle pek çok noktada benzeşmesine rağmen İslamiyet üzerine yaptığı çalışmaların azlığı ve yüzeyselliği yönünden eleştirmektedir. Ayrıca İslam'ın Weber'in üzerinde yoğun olarak çalışmaya değer bulunduğu diğer İbrahimi dinlerle olan güçlü bağlantısı, Peygamberlik olgusunun benzerliği, dünyevi kurallar konusunda tahakküm veren bir yapının oluşu, kurtuluşu müjdelemesi gibi ortak noktaları nedeniyle, din ve kapitalizm tezinin içine dahil edilmesini gerektirmektedir. (Turner, 2019: 30-32).

İslam dini hakkında oryantalistler dışında batı dünyasının pek az kaynak geliştirdiğini ifade eden Turner, bunu birkaç nedene bağlamaktadır (Turner, 2019: 34):

- İslam'ın kendine has, ayırıcı özelliği yoktur.
- İslam dini İlahi dinlerin en sonuncusu olarak kendinden önceki öğretileri tekrar etmektedir.
- İslam'ın geleneksel ilmi yapısı gelişmemiştir.
- İslam üzerine Weber gibi önemli sosyologların çalışma yapmamış ve yaptıkları eksik kalmıştır.
- Karl Marx ve Emile Durkheim gibi alanlarında çığır açmış toplumbilimciler ise İslam üzerine hiçbir şey söylememişlerdir.

İslam inancına batının gerekli önemi vermediği tespitinden hareket eden Turner, konu üzerine kolları sıvamıştır. İslamiyet öncesi Arap yarımadasının durumunu tasvir eden Turner, topluluklar ve çöl ile kent arasındaki kabilelerin çatışma ve mücadelelerinden söz etmektedir. Yönetimsel manada güçlü imparatorluk yapıları, özellikle kırsal kesimde karşılaşılan başıboşluk ile mücadele etmeye imkan vermektedir. Çeşitli nedenlerle zayıflayan yönetim, ticaret yollarının güvenliğini sağlama konusunda eksik kalmakta ve bu durum yerleşik hayatın güvenliğini dahi etkilemektedir. Turner bu durumu Yemen örneği üzerinden açıklamıştır. Yemen

güvenlik zafiyeti nedeniyle ticaret merkezi olma konumunu zamanla kaybetmiş ve Mekke bir ticaret merkezi olmuştur. Göçebe halk da Mekke'ye göç etmiştir (Turner, 2019: 170).

Turner, İslam coğrafyasında yaşayan göçebe halkın şehirleşme üzerindeki olumsuz etkilerine de değinmiştir. Bedevilerin birlik duygusunun oldukça güçlü olduğunu belirten Turner, göçebe yaşamlarının devecilikle ilgili olduğunu ifade etmektedir. Bedevilerde görülen güçlü birlik yapısı İslam kentlerinde oluşmamıştır. Buna bağlı olarak kentlerde yaşayanları bir araya getirecek yapılar yoktur, kurumsal yapıları sağlayarak birlik duygusunu güçlendirme yönündeki çabalar da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Birlik duygusunun noksanlığından güç alan bedevi kavimler, şehirli tüccarların mallarına kastetmiş, şehirlere baskınlar yapmışlardır. Dolayısıyla şehirlerde ve ticaret yollarında güvenlik kalmamıştır. Göçebe hayatın içinde grupsal bazda birbirleriyle oldukça yakın ilişkiler içinde bulunan bedevi kabileler, şehir hayatına geçerek bu bağlılıklarından uzaklaşmışlardır. Turner'a göre Müslüman köylerde şeriat kuralları, belirli kurallar vasıtasıyla toplumun her katmanına nüfuz etmiştir. Ancak şehirlerde grupsal manada birlik duygusunun oluşmasını sağlayamamıştır (Turner, 2019: 171).

Çalışmalarında İslam devletlerinin yönetsel yapısı üzerine savlarını ortaya koyan Turner'a göre, Hz. Muhammed'den sonra seçilen, İslam ülkelerinin en büyük yöneticisi olan halifeler, ilk dönemlerde demokratik yöntemlerle seçilmişlerdir. Emevi Devleti'nin kurulmasından sonra halifelik miras yoluyla sonraki nesillere taşınmıştır. Halife Muaviye'den itibaren halifelik karizmatik liderlik özelliğini yitirmiş ve patrimonyal bürokratik baskı unsuru haline gelmiştir (Turner, 2019: 142).

Halifelik makamının 13. yüzyılda Memluklu Devleti'nin eline geçmesi ile patrimonyal yapının güçlendiğini öne süren Turner, Memluklu Devleti'ne has olan tımar sisteminden ve toplumsal yapıdan da söz etmektedir. Buna göre, memurlara hizmetleri karşılığında ödemeler toprak vermek şeklinde yapılmaktadır. Verilen topraklar karşılığında bu memurlar belli sayıda askere bakmak ve toprağın vergilerini toplamakla mükelleftirler (Turner, 2019: 143). İzah edilen bu yapının feodalizme benzediğini ve zaman içinde İslam devletlerini ele geçirdiğini ima eden Turner,

patrimonyal bürokratik yapının katkısıyla feodalizmin gücünü artırdığını vurgulamaktadır.

Turner, Weber gibi İslam’da mistisizm ve büyüye dair unsurlar olduğunu kabul etmektedir. Ancak bu yapı İslam dininin feodal yapıyı güçlendirmesi neticesinde, zamanla, tedrici olarak ortaya çıkmıştır. Özünde İslam büyü mefhumuna karşıdır. Öyle ki, Hz. Muhammed, peygamberliğine kanıt olarak, diğer peygamberlerin yaptığı gibi büyü ile ispat yoluna gitmemiştir. Kendisinden büyü ve mucize istenildiğinde Kur’an’ı işaret etmiştir (Turner, 2019: 105). Büyünün İslam dinine ait bir unsurmuşçasına Weber gibi düşünürlerce ele alınmasının nedenini İslamiyet’ten önce Arap toplumunun yapısına bağlayan Turner, Arap toplumunda her kabilede gelecek hakkında kehanette bulunan en az bir kişinin olduğunu ifade etmiştir (Turner, 2019:106). Hatta kabile şefleri, alacakları her önemli kararı bu kahinlere danışmaktaydılar. Ancak İslamiyet, Peygamberi bir mesaja dayanan, rasyonel dini yapısı ile yukarıda izah edilen mistik atmosferi dağıtmıştır.

Weber kapitalizmin ruhu ile İslam inancının örtüşmediği tezini temelde iki unsur üzerine kurgulamıştır. Bunlardan ilki, İslam toplumlarının cihad anlayışına bağlı olarak geliştirdiği savaşçı yapıdır. Turner, İslam toplumlarının savaşçı özelliklerinin Weber tarafından abartıldığını düşünmektedir. İslam toplumuna askerlerden çok tüccarların etki ettiğini ileri sürmektedir. Turner’a göre Orta Çağ’ın kendine özgü yapısı incelendiğinde, savaşların yapılması bir zorunluluk olarak nüks etmiştir (Turner, 2019: 110).

Weber’e göre İslam inancını kapitalizmden uzaklaştıran diğer unsur ise patriyarkal yapıdır. Patriyarkal yapı sebebiyle, İslam’ın toplumsal düzeninde kadınların ikincil bir konumda olduğunu ve aile içinde erkeklerin hakimiyetinin olduğunu vurgulamıştır. Turner, İslam’ın kadınların miras hakkını kısıtlamak, mirasın erkekler arasında paylaşımını öngörmek ve kadınların evliliklerinde babalarının iznini almalarını gerektirmek gibi kurallar getirdiğini belirtmektedir. Buna ek olarak, İslam toplumunda erkeklerin çok eşlilik, evlat edinme ve boşanma gibi haklara sahip olduğunu, ancak kadınların bu haklardan yoksun kaldığını vurgulamaktadır. Turner, İslam’daki patriyarkal yapıyı sağlamlaştıran bu kuralların temelinde, din adamlarının

erkek egemen bir toplumda büyük bir etkiye sahip olmalarının yattığını iddia etmektedir. Patriyarkal yapının sürdürülmesi, İslam toplumlarında orta sınıfın gelişimine engel olmuştur. Ticari faaliyetler, azınlık gruplarının tekeline verilmiştir. Çok güçlü İslam imparatorluklarında orta sınıfın olmaması, burjuva sınıfının oluşumunu yavaşlatmıştır (Turner, 2019: 142).

Turner, İslam inancını Hristiyanlığa benzetmekte ve bunu ispat etmek adına ikisinde farklı isimde olan fakat birbirine benzeyen kurum ve yapıları ele almaktadır. Örneğin; Hristiyanlıkta din adamı olarak aziz sınıfı vardır ki bunlar İslam inancında tasavvuf ehline benzemektedirler. Nefis terbiyesi, tefekkür, çileci anlayış, ayinsel zikir ve raks her iki sınıfın da inançları gereği uyguladıkları yöntemlerdir. Komşuluk müessesine atfedilen önem bağlamında her iki dinin de ortak paydada buluştuğunu söylemek mümkündür (Turner, 2019: 113).

Turner, Weber'in İslam inancı ve kapitalizm üzerine yaptığı analizlerin sınırlılığı ve hatalı yöntemi üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre, Weber'in İslam hakkındaki görüşleri, ideolojik saplantılarla desteklenmiş, Hristiyanlık için İslamiyet'in bir tehdit olarak algılandığı dönemlerden kalma bir önyargıdan ibarettir. Weber'e göre, İslamiyet, Hristiyan teoloji ve ahlaksız Müslümanlar sayesinde yayılmıştır. Müslümanlar, şiddet taraftarı, savaşçı, şehvetlerine düşkün ve güvenilmez insanlardır. Weber, Hz. Muhammed'in, savaşçı kabilelerin ganimet iştahını körükleyen bir fırsatçı olduğunu ve bu kabileler arasında İslam'ın böylece yayıldığını iddia etmektedir. Turner'ın bu hususa da itirazı vardır. Hz. Muhammed ve ilk inananlar dine menfaat üzerine bağlanmak konusunda oldukça hassas davranmışlardır. Hata İslam inancında üç çeşit bağlılık bulunmaktadır: inanan, inanmayan ve münafık yani ikiyüzlü (Turner, 2019: 292). İslam ve Hristiyanlık arasındaki ilişkiler çağımızda hem askeri hem ekonomik bağlamda şekil değiştirmiştir. Ancak Weber gibi düşünürler, Orta Çağ'ın karanlık İslam'ı karalama politikalarına sarılmaktadırlar.

Daha evvel Weber'in İslam konusundaki değerlendirmelerinin sınırlı olduğunu bunun da onun metodolojisinden kaynaklandığını öne süren Ülgener'in tersine Turner, Weber'in İslam inancını ve Müslümanları Hristiyanların gözünde küçük düşürme

gayesi taşıdığını iddia etmektedir. Weber İslam üzerine yaptığı açıklamalarda kendi yöntemlerine başvurmamış, Kur'an üzerinde araştırma yapmamış ve İslam'ın emirlerine ya da İslam alimlerinin çalışmalarına hiç değinmemiştir. Turner, Weber'in İslam'ı incelerken inancın doğduğu toplum yapısını, coğrafyayı, tarihi gerçekliği ihmal ettiğini düşünmektedir. Protestan ahlakı üzerine yazdıklarında ise tüm bunları en ince ayrıntısına kadar ele almıştır (Turner, 2019: 293).

Turner, Weber'in İslam hakkındaki düşüncelerinin temelinde oryantalizmin olduğunu iddia etmektedir. Weber tipik bir oryantalisttir. Oryantalizmin epistemolojisi, İslamiyet'in statik, Hristiyanlığın dinamik olarak karakterize edilmesidir. Turner oryantalizmi, İslam inancına ait tüm yapıların, batılı bakış açısıyla değerlendirilmesi olarak tanımlamaktadır. Turner'a göre oryantalizmin İslami toplumlar hakkında öne sürdüğü tezlerden ilki Hristiyanlığın dinamik toplum yapısının tersine İslamiyet'in tüm sahalarda durağanlığıdır. Bu durağanlığın nedeni, oryantalist bakış açısına göre, özel mülkiyetin olmaması, kölelik ve despotik yönetim yapısıdır. Despot yönetici ile halkın arasında kurumsal yapının eksikliği nedeniyle bir sınıfın olmaması, Müslümanı yöneticisine bağımlı bir köle yapmıştır. Orta sınıf özel mülkiyet anlayışının olmaması nedeniyle zenginleşememiştir. Oryantalist, Müslüman psikolojisini tanımlarken, halife despot yöneticinin emirlerine sorgusuzca uymak zorunda olan bir tabakadan bahsetmektedir (Turner, 2019: 295).

Turner, Weber'in İslamiyet ve kentleşme üzerine ileri sürdüğü tezlere de karşı çıkmaktadır. Ona göre, İslam ülkelerinin şehirleri çağının ticaret ve eğitim merkezleri olacak niteliktedir. İslamiyet'in kutsal Mekke, Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki ticari yolların üzerindedir. Hz. Muhammed'in mensubu olduğu Kureyş kabilesi, asırlar boyu tüccarlık faaliyetleri ile ilgilenmişlerdir. Müslümanların peygamberi, bir tüccardır. Hatta Kur'an'ın dili, ticari terminolojiyi içermektedir: “Şüphesiz, Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden, gizlice ve açıktan Allah yolunda harcayanlar, asla zarar etmeyecek bir ticaret umabilirler- Fatr 29-” ve “Ey iman edenler! Sizi elem dolu bir azaptan kurtaracak bir ticaret göstereyim mi size? –Saf 10-” (Turner, 2019: 296). İslam dininin peygamberi kazancını ticaretten sağlamıştır. Peygamberinin hal ve hareketini “sünnet” olarak İlahi

emirlere eş bir anlayışla uygulayan Müslümanlar için ekonomik faaliyetlerin önemi büyüktür. Kur'an'da ve sünnette ticari hayata ilişkin pek çok emir ve yasak bulunmaktadır.

Oryantalistlere göre İslam'ı benimseyen toplumlar feodalizmin kısır döngüsü içine girmişlerdir. Feodaliteden kurtulmanın yolu, dini bırakmaktır. Turner'ın da izah ettiği üzere, feodalizm kapitalizm öncesinde bütün toplumların basamağı olan bir ekonomik sistemdir. Bu sistemden kapitalizme geçiş esnasında hiçbir toplum dinini değiştirmemiştir. Feodalizm tarımsal üretim sistemine dayanmakta iken zamanla sanayi üretiminin artması doğal olarak feodalizmden kapitalizme geçişi beraberinde getirmiştir. Toplumsal bazda feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasında, geleneksel ve modern yapılar arasında çok şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmaların ekseriyetle Müslüman olmayan toplumlarda yaşandığına dikkat çeken Turner, geleneksel inanç sisteminin bu süreçte Müslüman toplumlarda hiç zedelenmediğine değinmektedir. İslamiyet, oryantalistlerin iddia ettiği gibi toplumsal hareketlerin despot yönetim anlayışı nedeniyle zayıf kaldığı bir inanç değildir. Modernizm karşısında gerçek benliğini kaybeden inanışların aksine, canlılığını korumuştur (Turner, 2019: 312).

İlk bölümde konu, kapitalizmdir. Öncelikle nasıl ve hangi şartlarda ortaya çıktığı tartışılmış, ardından kapitalizme ilişkin ahlaki sınırlar çizilmiştir. Bu sınırlar, kapitalizmin geri planında dini öğretilerin yerinin sorgulanmasına neden olmuştur. hangi dinler kapitalizme uygundur ya da hangi dini yaşayış ve algılayış kapitalizmin ortaya çıkmasını sağlamıştır sorularına cevap aranmıştır. Sorular bizi, öncelikle İslam'ın genel sınırları ve ardından ticari hayata dönük uygulamalarını, kural ve yasaklarını ortaya koymaya zorlamaktadır. Bu sayede çalışma, kapitalizm ve İslam arasındaki benzerlikleri ayrılıkları açıkça göreceğimiz bir aşamaya evrilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM: İSLAM İKTİSADI VE İSLAM İKTİSADININ TEMEL İLKELERİ

Çalışmamızın ilk bölümünde kapitalizm ve kapitalizmin dinler ile bağlantısını analiz etmiş bulunmaktayız. İslam inancı ve kapitalizm konusundaki görüşler çalışmamızın doğal akışını İslam iktisadı ve onu oluşturan temeller üzerine yönlendirmiştir.

Bu bölümde öncelikle İslam'da bilginin ne olduğunu ve hangi yöntemlerle elde edildiğini ortaya koyacağız. Çalışmamızda kullanacağımız yöntemi ortaya koymak adına İslam iktisadının kaynaklarını incelerken, özünde İslam inancının kaynaklarını değerlendireceğiz. Ardından İslam iktisadının esaslarını ele aldıktan sonra, ilk kısımda genişçe ele aldığımız kapitalizmin ruhunu, İslam iktisadının yasakları ve farzları bağlamında ele alacağız.

2.1.İslam İlmi Usulünde Bilginin Kaynakları

Kur'an-ı Kerim İslam dini ile ilgili tüm çalışmalarda, dinin bozulmamış ve temel kaynağı olarak büyük önem arz etmektedir. Şüphesiz İslam iktisadı çalışırken de İslam hukuku, İslam felsefesi, sosyolojisi gibi disiplinler arası dallarda çalışırken de Kur'an temel kaynak olarak ele alınmalıdır. Aksi halde çalışma, büyük bir noksanlık içinde, objektif bakış açısından ve değerlendirmelerden münezzeh olacaktır.

Kur'an varlık alemini iki sınıfa ayırmaktadır. Bunlar gaybi alan ve şehadet alanı olarak özetlenebilir. Gayb alanında İslam bilgisi, vahiyler, ilham, hadis ve rüyalarından kaynaklanmaktadır. Şehadet alanında İslami bilginin kaynakları ise havass-ı selime (beş duyu), akıl ve havadis-i sadıka (doğru haber) olarak izah edilmektedir (Ökten, 2015: 9). Bunlara kısaca değinmek çalışmamızın bu kısmının gövdesini oluşturacağından önem arz etmektedir.

2.1.1. İslami Bilginin Kaynakları: Gaybi Alan

Gayb kelimesinin anlamına baktığımız zaman; gizli kalmak, görünmemek şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Sözlük anlamı dışında kavramsal anlamı ise, duyu ve akıl yoluyla mahiyeti idrak edilemeyi ihtiva etmektedir (Ragıp, 2002: 616).

Aklı ile kavradığını ve beş duyu organına dayanarak gerçekliğe eriştiğini bildiğimiz insan için, gayb meselesi bilgi edinme hususunda önemli bir kısmı oluşturmaktadır. Gaybi bilginin İslam’da mutlak sahibi Allah’tır. O’nun dışında hiçbir canlı mutlak gaybi bilgiye sahip değildir. Ancak Allah dilediğine izafî gaybtan bilgiler verebilmektedir. Allah’ın dilemesi ile gaybi bilgiye erişmenin yolları; vahiy, ilham, hadis ve rüya olarak sıralanmaktadır.

“İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi. Ancak kendilerine apaçık gerçekler geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden, o kitap hakkında, sadece onun verildiği kimseler anlaşmazlığa düştüler. Sonra Allah kendi iradesiyle, onların, hakkında ayrılığa düştükleri gerçeği müminlere gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir.” (Bakara Suresi, 213)

Vahyin varlığına delalet olarak Kur’an’ın işaretini almak doğru olacaktır. Bakara Suresi’nin 213. ayeti, insanın dünyada Allah’ın izin verdiği kullarca, aralarında ihtilafa düştükleri meselelerde vahiy yolu ile bilgilendirilip, doğru yola sevk edileceğini anlatmaktadır.

Vahyin bir bilgi aktarımı olarak varlığını ortaya koyan Kur’an, bu vahyin nasıl gediği konusunda zihnimizde oluşacak sorulara da cevap vermektedir:

“Herhangi bir beşer ile Allah’ın konuşması ancak vahiy ile yahut perde arkasından ya da bir elçi gönderip, izni ile, dilediğini vahyetmesi şeklinde olabilir. Muhakkak ki O çok yücedir, engin hikmet sahibidir.” (Şura, 51)

Şura Suresi, Allah’ın bir perde arkasından peygamberlere doğrudan seslenmesinin yahut bir elçi (melekler) vasıtasıyla bilginin aktarıldığını izah etmektedir. Doğrudan doğruya Allah’ın konuştuğu Peygamber ise Hz. Musa olarak Nisa Suresi 164. ayette nakledilmiştir:

“Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık, bir kısmını ise sana anlatmadık. Ve Allah, Mûsâ ile gerçekten konuştu.” (Nisa, 164)

A'raf Suresi 143. ayette ise Hz. Musa'nın Allah ile konuşması nakledilmektedir:

“Musa, tayin ettiğimiz vakitte gelip de Rabbi onunla konuştuğunda o, ‘Rabbim! Bana görün; sana bakayım’ dedi. Rabbi, ‘Sen beni asla göremezsın. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin’ buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Musa da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: ‘Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.’” (A'raf Suresi, 143)

Allah'ın Hz. Musa ile doğrudan kurduğu bağlantı yukarıda Kur'an'dan aktarılmıştır. Allah'ın melek vasıtasıyla –Cebrail- da vahiy gönderdiği sabittir. Kur'an, Cebrail vasıtasıyla, Hz. Muhammed'e vahyedilmiştir. Hz. Muhammed'in vasıtasız olarak vahiy aldığına dair rivayetler de mevcuttur. Bakara suresinin son iki ayeti, doğrudan vahiy kategorisindedir (Müslim, İman, 279).

Âl-i İmran suresinin 44. ayeti de Allah'ın bir bilgi iletme yöntemi olarak vahiy ile Hz. Muhammed'i bilgilendirdiğine delil olarak gösterilmektedir:

“Bunlar sana vahiy yoluyla bildirmekte olduğumuz gayb haberlerindendir. İçlerinden hangisi Meryem'i himayesine alacak diye kura çekmek üzere kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; onlar tartışırken de sen yanlarında değildin.” (Al-i İmran, 44)

Ku'an'dan delillendirdiğimiz bu bilgiler, Allah'ın gaybi bilgiye vahiy yoluyla peygamberlerine naklettiğini göstermektedir. O halde vahiy gaybi alanın önemli bir bilgi kaynağıdır.

Gaybi alanda İslamda ikinci bilgi kaynağı ilhamdır. İslam terminolojisinde ilham, bilginin delile gerek olmaksızın kalbe malum olması anlamını taşımaktadır. Yalnız peygamberlere özel bir bilgi edinme metodu olan vahiy ile yine belli özelliklere haiz insanların kalbine de doğması mümkündür. Peygamberlere gelen ilham, bir sünnet vahyi olarak ifade edilmektedir ve namaz vakitleri ve rekatlarına ilişkin bilgiler bu kapsamda ele alınmaktadır (Ökten, 2015:15).

Nübüvvet ehli dışındaki insanlara gelen ilham ise İslam alimleri arasında ihtilaflara neden olmaktadır. Peygamberlere gelen ilham üzerinde kuşku duyulmayacak geçerlilikte iken, insana gelen ilhamın sadece kendisi açısından bağlayıcı olduğu genel anlamda kabul görmektedir (Çelebi, 1991: 203-206). Tasavvuf ehlinin konu ile ilgili görüşü başkadır. Dilediğine bilgiyi veren Allah, pekala insana da fitri bir takım bilgilerin dışında bilgileri ilham edebilmektedir. İlhamla ilişkin Gazali'nin ifadeleri dikkat çekicidir: "Tatmayan bilmez, erişmeyen idrak edemez" (Gazali, 2013: 258). Tasavvuf ehlinin; nefis terbiyesi, irfan ve edep hususunda eriştiklerini ileri sürdükleri ilhamın Kur'an'da kendine yer bulmayışı, objektif bir bilgi kaynağı olmadığını göstermektedir.

İlham ve hads birbirleri yerine kullanılan kavramlar olsalar da, Gazali aralarında farklar olduğuna işaret etmektedir. Ona göre, ilham ile bir bilgiye vakıf olunurken, Levh-i mahfuz ile akıl arasındaki örtü ortadan kalkmaktadır. Hakikatin bilgisi bütün açıklığıyla malum olmaktadır. Hads ise, kalp ile ilintili bir iç deneyimden ibarettir. Ancak, insan aklı devreden çıkmamıştır ki bu kalbi bilgiyi dönüştüren akıldır (Vural, 2011: 158-160).

Kur'an'da tıpkı ilham kavramı gibi hads kavramı da yer almamaktadır. Ancak, kalbi bilgiye işaret edildiği görülmektedir:

"Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir." (Hac, 46).

Ayet bize havass-ı selime yani tıpkı beş duyumuz gibi bilgi edinmemize yardım edecek bir havass-ı batıniden, yani kalpten söz etmektedir.

Gaybi alanda bir bilme yöntemi de rüya olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayet ve hadislerde kendisine yer bulan rüya ile ilgili Buhari, Hz. Muhammed'den şu hadisi nakletmiştir: "Rüya, Allah'tan, hulum ise şeytandandır." (Buhari, Tabir 3,4).

Kur'an'da rüya kavramını içeren ayetler mevcuttur. Fetih Suresi 27. Ayet, rüyanın bir bilgi kaynağı olduğuna dair delil sunmaktadır:

“Allah, resulüne gerçeğe uygun rüyasında doğruyu bildirmiştir. Allah izin verirse hiçbir şeyden korkmaksızın, (umrenizi yaptıktan sonra) ya saçlarınızı kazıtarak veya kısmen kestirerek, güven duygusu içinde Mescid-i Haram’a muhakkak gireceksiniz. Allah sizin bilmediğinizi bilmektedir ve bundan başka hemen gerçekleşecek bir fethi de takdir buyurmuştur.”

Yukarıda nakledilen ayet gibi Kur’an’da beş ayet daha rüya kavramını içermektedir. Ancak rüyası işlenen kimseler peygamberlerdir. Şu halde, İslam toplumu açısından bir bilgi kaynağı olarak istifade edilecek rüyaların peygamber rüyaları olduğu ileri sürülebilmektedir. Kişilerin bireysel hayatlarını etkilemesi ve bununla amel etmeleri bağlamında rüyalar sübjektif bilgi kaynaklarıdır. Bir rüyanın hem içeriği hem de rüyayı gören kişi ile birlikte, rivayet eden de önem taşımaktadır.

2.1.2. İslam’da Bilginin Kaynakları: Şehadet Alanı

İslam’da şehadet alanı, varlıklar alemi yani beş duyumuzla algıladığımız ve aklımızla kavradığımız bir alemi ifade etmektedir. Varlık aleminde, insanın tecrübesine konu olacak her şey şehadet alanına ilişkin bilginin sınırları içine girmektedir. Bu kısımda şehadet alanında bilginin elde edildiği kaynaklar; havass-ı selime yani beş duyu ve akıldır. Ayrıca sadık haber de şehadet alanında bilginin kaynağı olarak ileri sürülmektedir (Tabakoğlu, 2013: 53).

Duyular, canlılarda içten ve dıştan uyaranların sinyallerini almayı sağlayan bir güç olarak kabul edilmektedir. Bu şekilde bir idrak ise, beş duyu organının devreye girmesi ile mümkün olmaktadır. Kısaca belirtmek gerekir ki, İslam’da duyular beş ile sınırlandırılmamıştır. Bu ancak görünen yüze dair bir dışsal bilgi edinme metodudur. Kur’an’da duyuların içsel ya da dışsallığına ilişkin bir tasnifinin olmadığını belirtmek gerekmektedir. Duyulara işaret eden ayetlerden biri Nahl Suresi 78. ayettir:

“Sizler hiçbir şey bilmez bir durumdayken Allah sizi analarınızın karnından dışarı çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler, kalpler verdi.”

Ayetin anlamı açıktır; Allah insanları bilgiden münezzeh bir formda dünyaya göndermiş ve bilgiye erişmeleri için ise duyular vermiştir.

A'raf Suresi 179. ayette ise Allah şöyle buyurmaktadır:

“Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmış olduk. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler, kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.”

Duyuların varlığını, onları kullanamayanların içinde bulunduğu vehme değinmek suretiyle ele alan yukarıdaki ayet gibi gözler, kalpler, kulaklar ve akıl vurgusu Kur'an'da kendisine sıklıkla yer bulmaktadır. O halde duyularla algıladıklarımız önemli bir bilgi kaynağıdır. Ancak kalbimiz de önemli bir bilgi kaynağıdır. Daha evvelki kısımda belirttiğimiz üzere kalbimiz, bir meseleyi kavramada önemli konumdadır. Kalp gözü tabirinin ifade ettiği anlama bakılacak olursa, batını bilgiyi kavradığımız kalp, zahiri dünyayı gördüğümüz gözlerimizle birlikte kalıplaşarak sanki bir zahiri duyu organıymış gibi bilgi edinme sürecine dahil olmaktadır (Gazali, 2013: 112-113).

Her ne kadar duyularla kavrananın doğruluğu ve bu kavrayışın önemi vurgulanmış olsa da, Kur'an'da duyu organlarının yanılsama neticesinde yanlış göreceği, yahut inanmayan bir aklın mutlaka gördüğünü inkar edeceği de ele alınmıştır. Araf Suresi 115 ve 116. ayetler bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir:

“Sihirbazlar dediler ki: ‘Ey Musa! Sen mi atacaksın (değneğini), yoksa (ilk) atan biz mi olalım?’ ‘Siz atın’ dedi. Onlar atınca insanların gözlerini büyülediler, içlerine korku saldılar ve böylece büyük bir büyü gösterdiler.”

Neml suresi 44. ayet ise göz yanılsaması ile ilgili bir hadiseye işaret etmektedir:

“Ona, ‘Köşke gir’ denildi. Kraliçe salonu görünce, onu oraya toplanmış su sandı ve eteğini topladı. Süleyman, ‘Bu, billûrdan yapılmış bir köşkün şeffaf zeminidir’ diye uyardı. Kraliçe, ‘Rabbim, ben gerçekten kendime zulmetmişim! Artık Süleyman’la beraber âlemlerin rabbi olan Allah’a teslim oldum’ dedi.”

Enfal suresi 44. ayet yine gözün gördüğünün hatalı olabileceğini anlatmaktadır:

“O, karşılaştığınız sırada da sizin gözünüzde onları az gösteriyordu, onların gözünde de sizi az gösteriyordu ki, Allah olmasını murat ettiği şeyi gerçekleştirsin; zaten bütün işler Allah’a döner.”

İnsanın akli ve kalbinin inanmadığına gözü ile gördüğünün de kanıt olmayacağı Kur’an’da açıkça işaret edilmiştir:

“Şayet sana kağıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik ve onlar elleriyle onu tutmuş olsalardı, yine de o inkarcılar, ‘Bu apaçık bir büyü, başka bir şey değil’ derlerdi.” (En’am,7)

Kur’an’dan ayetlerle izah etmeye çalıştığımız üzere, insan duyuları vasıtasıyla bilgiye ulaşmaktadır. Ancak her ulaştığı bilgi doğru değildir. Duyu organları da insanı kavrayışta yanıltabilmektedir. Allah, dilediğini bilgi ile doğruya iletmektedir.

Varlık alanında bilgi edinmeye ilişkin ikinci vasıta akıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Akıl kavramı, ahmaklığın zıddı olarak izah edilmekte ve sahibini kötülüklerden korumakla görevlendirilmektedir. Akıl, insanı yaşayan diğer varlıklardan ayıran ve onu ayırt etme yetisiyle donatan, bunun mukabilinde ise onu davranışlarından sorumlu kılan bir mevhumdur (Bolay vd., 1989: 238).

Bilgi edinme bağlamında akıl kavramını ele alışımızın temel nedeni Kur’an’da sıklıkla zikredilmiş olmasıdır. Belirtmek gerekir ki, Kur’an’ın vurgusu akıl sahibi olmakla ilintili değil, temelde onu kullanmakla ilgilidir. Bu çıkarımı yapmamızın temel nedeni, akıl kavramının fiiliyat içerecek şekilde kendisine yer bulmasıdır, isim olarak değinilmemektedir, işlevselliği ön plandadır. Bakara suresi 164. ayet güzel bir örnektir:

“Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah’ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır.”

Etrafında değişip duran dünyadan ve onu gözlemlemenin öneminden bahseden Allah, insanın aklını kullanarak varlığına ve birliğine inanması gerektiğine işaret etmektedir. Akıl, ilahi hakikatleri kavrama, doğru ile yanlışı birbirinden ayırma, düşünme yetisi ile insanı donatmakta ve imana yönlendirmektedir. Bu açıklamaları destekleme noktasında Mülk suresi de önemlidir:

“‘şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şimdi şu alevli cehennem mahkumları arasında olmazdık!’ diye de ilave ederler.” (Mülk,10)

Kur’an daima iman etme hususunda, bilimsel bir metodolojiyi ön plana çıkarmaktadır. Akıl etmekten bahsedileceğinde öncelikle her insanın anlayacağı akli deliller sunulmaktadır:

“Yine O’nun kanıtlarındandır ki, korku ve  mit vermek üzere size şimşeği gösteriyor, gökten su indirip ölümünün ardından yeryüzünü onunla canlandırıyor. Gerçekten bunda, aklını kullanan kimseler için ibretler vardır.” (Rum, 24).

Yunus suresi 99-101. ayetler insanın aklının kavradıkları ile davranmayı emrederken, aklını kullanmayanların çekeceği azaptan söz etmektedir. İnsanın iradesine de vurgu yapan bu ayetler oldukça dikkat çekicidir:

“Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın? Allah’ın izni olmadıkça hiç kimsenin inanması mümkün değildir. O, akıllarını kullanmayanları inkar bataklığında bırakır. De ki: ‘Bir bakın da görün, göklerde ve yerde neler var?’ Fakat iman etmeyecek topluma ne o kanıtların ne de uyarıların yararı olabilir.”

Kur’an’a göre pekala aklın mümin olmanın bir şartı olduğu görülmektedir. Ancak salt bir akıl varlığı değil, dış dünyayı duyuları ile kavrarken, akklı ile tüm bunları yaratana fark etmiş bir akıl gereklidir. Duyuları ile deneyimlediği gerçekliğin sahibini akklı ile idrak edemeyen için  etin bir azap olduğu açıkça ifade edilmektedir. şu halde akıl önemli bir bilgi kavrama mekanizmasıdır. Ancak akla sahip olmanın insana yüklediği bir sorumluluk da vardır. Akıl nihayetinde insanı imana sevk etmelidir. Aksi taktirde layıkıyla işlediğinden söz etmek mümkün değildir.

Sonuç olarak, İslam’da bir bilginin varlık alanında Kur’an’a göre temin edileceği iki kaynak bulunmaktadır. Sadık haber de bir zahiri bilgi kaynağı olarak kabul edilmektedir. Ancak, haberi getiren kişi ve haberin doğruluğu meselesi oldukça önemlidir. Bu nedenle bir bilgi kaynağı olarak ele alınıp işlenmesi zorlu hale gelmektedir. Beş duyu ve aklın birer bilgi kaynağı olma durumları ise Kur’an’da sabittir. Duyuların yanılgıya düşürebileceği ve aklın ancak iman ile gerçek bilgiye ulaşabileceği şerhi de düşülmüştür.

2.2. İslam Hukukunda Delil Kaynakları

Çalışmamıza zemin oluşturması açısından önem arz eden bir diğer husus, İslam üzerine yapılacak çalışmalarda delillere dair kaynakların tasnifidir. Çalışmamızda tercih edeceğimiz kaynaklar, elbette İslam iktisadı olan araştırma konumuza uygun şekilde, İslam’ın çizdiği kaynaklar olacaktır.

İslam hukukunda delil meselesi tartışmalı olmakla birlikte çoğunluğun üzerinde anlaşmaya vardığı deliller; kitap, sünnet, icma ve kıyastır. Bunun dışında üzerinde ihtilaf bulunan bir takım fer’i sayılabilecek deliller de mevcuttur. Bunlar; örf ve adetler, istihsan, istislah, istishab, mütekabiliyet, yasal mevzuat, sahabe kavli şeklinde sıralanmaktadır (Tabakoğlu, 2013: 55-59).

2.2.1. İslam’da Asli Deliller

Yukarıda belirttiğimiz üzere asli deliller; kitap, sünnet, icma ve kıyastır. İcma ve kıyas modern tasnife göre fer’i deliller sınıfına girmektedir. Ancak klasik yaklaşımla icma ve kıyas da asli delillerdendir (Tabakoğlu, 2013: 54).

İslam kaynaklarında asli delillerin ilki kitap, yani Kur’an’dır. Gazali’ye göre kitap, Allah’ın Hz. Muhammed’e vahiyle bildirdiği, bize kadar tevatür yoluyla nakledilmiş, yazılı kelimadır (Gazali, 2013: 101). Kur’an İslami hükümlerin temel kaynağıdır ve asli delillerin de aslı olarak –aslü’l usül- adlandırılmaktadır (Tabakoğlu, 2013: 54). Bir Müslüman üzerinde hiç ihtilaf bulunmaksızın Kur’an hükümlerini kabul etmektedir, Kur’an hükmüyle amel etmek farzdır. Kur’an bir meselede hüküm vermişse ondan başka hüküm aramak caiz değildir. Bizim çalışmamızın da İslami nazar doğrultusunda temel kaynağı, asli delili Kur’an olacaktır.

Asli delillerin ikincisi sünnettir. Sünnet, Kur'an'ın hükümleri dışında, İslam peygamberi Hz. Muhammed'e ait davranış ve takrirlerdir (Hallaf, 1973: 79). Takrir ifadesi, bir fiil karşısında susma anlamına gelmektedir. Takrir bir sünnettir ancak Hz. Muhammed'in sözleri Kur'an'da Necm suresi 3 ve 4. ayetlerde şu şekilde nitelenmiştir: “Kişisel arzularına göre de konuşmamaktadır. O, kendisine indirilmiş vahiyden başka bir şey değildir.”

Sünnetin bir delil olduğuna dair deliller için yine başvuru kaynağı Kur'an'dır. Haşr suresi 7. Ayet Peygamber'in hükümlerinin dikkate alınması gerektiğine işaret etmektedir: “Allah'ın (başka) belgeler halkından alıp resulüne fey olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlar, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir. Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının. Allah'a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir.”(Haşr, 7).

Bu hususta daha da çarpıcı bir diğer ayet Nisa suresi 80. ayettir: “Resûlullah'a itaat eden Allah'a itaat etmiş olur, yüz çevirenlere gelince seni onlara bekçi olarak göndermedik.” (Nisa, 80). Yine Nisa suresi 65. ayet de sünnetin ehemmiyetine vurgu yapmaktadır: “Hayır, Rabbine andolsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiği hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın onu kabullenmedikçe ve boyun eğip teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar.” (Nisa, 65).

Nur suresi 51. Ayet ise Hz. Muhammed'i rehber edinmekle ilgili önemli bir ayettir: “Aralarındaki anlaşmazlıkları çözüme bağlasın diye Allah'a ve resulüne çağrıldıklarında müminlerin sözü, ‘Dinledik ve boyun eğdik’ demekten ibarettir. İşte kurtuluşa erenler de bunlardır!” (Nur, 51). Kur'an ve sünnetin Müslüman için rehber olduğuna dair bir diğer ayet de Azhab suresi 36. ayettir: “Bir mümin erkek veya bir mümin kadının, Allah ve Resulü bir emir ve hüküm verdiklerinde artık işlerinde bundan başkasını seçme hakları olamaz. Allah'ın ve Resul'ünün emrine itaat etmeyenler doğru yoldan açıkça sapmışlardır.” (Ahzab, 36).

Bir fikirde bir görüşte ittifak etme anlamına gelen icma', asli delillerden bir diğeridir. İcma' Resulullah'ın vefatından sonra, belirli bir zaman ve mekanda, bir şer'i hüküm üzerinde ittifak etmek suretiyle hüküm çıkarmasıdır. İcma' delilinin varlığına dair işaretler Kur'an ve sünnette aranmaktadır. Bu noktada Al-i İmran suresi 110. ayet, Müslüman toplumunun üzerinde ittifak ettiği birtakım meseleler olduğuna işaret ederek karşımıza çıkmaktadır: "Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır." (Al-i İmran, 110).

Ümmetin üzerinde hemfikir olduğu meselelerde bir fazilet olduğu açık görünmektedir. Ayrıca Hz. Muhammed'e ait hadisler de icma' delilinin varlığı ve faziletinden söz etmektedir: "Ümmetim dalalette ittifak etmez" (İbn Mace, 1992: 8). İcma' Kur'an'ın özünden ve Hz. Muhammed'in sünnetinden beslenmektedir. Bu bağlamda bir icma' asla nassa aykırı bir hüküm taşıyamaz. Sahabe icma'ı daha kuvvetli bir delil kabul edilmekle birlikte icma' hükmüne uymamak da kişiyi kafir statüsüne sokmaktadır (Serahsi, 2006: 311).

Asli delillerden sonuncusu olan kıyas, hakkında nas bulunmayan bir meselede, başka bir mesele ile benzerliğinden yola çıkarak hüküm vermek anlamına gelmektedir. Kıyas meselesini örneklendirmek için pek çok fakihin tercih ettiği gibi Maide suresi 90. ayete bakmak anlamlı olacaktır: "Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz." (Maide, 90).

Ayette açıkça şarap haram ilan edilmektedir. Şarabın Müslümana haram olmasının nedeni sarhoşluk vermesidir. O halde insana sarhoşluk veren ancak ayette yer almayan diğer maddeler de haram hükmündedir. İşte açık olandan örtük olana doğru bu çıkarım kıyastır. Kıyasın delil olarak ele alınması üzerine sünnetten açık bir örnek sunmak anlamlı olacaktır: "Haş'am kabilesinden bir kadın, ölmüş babası üzerine borç olan hac vazifesini yapıp yapamayacağını Hz. Muhammed'e sorar. Hz. Muhammed de cevaben: 'Babanın başka bir borcu olsa onu ödemeyecek miydin?' der. Kadının 'evet' demesi üzerine Hz. Peygamber: 'Babanın Allah'a olan borcunun

ödenmesi daha gereklidir.’ buyurmuştur” (Nesai, 2020: 388). Bir konuda kıyas ile hüküm verileceğinde, başkaca bir hükümden yararlanmak için, illiyet bağıını dikkatle analiz etmek ve titizlikle çalışmak gerekmektedir.

2.2.2. İslam’da Fer’i Deliller

Bir önceki kısımda İslam’da asli delilleri sıralamıştık. Asli delillerin yanında İslam’da ikincil delil olarak kabul edilen; örf ve adetler, istihsan, istihlah, sahabe kavli, istishab, mütekabiliyet, yasal mevzuat (sedd-i zerayı) gibi unsurlar mevcuttur. Çalışmamızda, kendilerine yer vermeyecek olduğumuz için kısaca değinmek yeterli gelecektir.

İstihsan, kamu yararını gözetmek kaydıyla, daha kolay bir yol için güçlüğü terk edilmesidir. İstihsanın bir delil olduğuna dair Kur’an ve sünnette geçen hükümler önem arz etmektedir. Buna göre Bakara suresi 185. ayette Allah şöyle buyurmaktadır: “Allah sizin için kolaylık istiyor güçlük çekmenizi istemiyor.” (Bakara, 185). Hz. Muhammed’in şu sözü de istihsana kaynaklık etmektedir: “Kolaylaştırın, güçleştirmeyin, müjdeleyin, nefret ettirmeyin.” (Buhari, 1992: 60).

İstislah, istihsandan daha kapsamlı bir kavram anlamı taşımaktadır. İstislah zaruri halleri kapsayan bir delil kaynağı iken, istihsan kamu yararına bütün maslahatları geçerli sayan bir yaklaşımı ifade etmektedir. İstislah ile bir hüküm getirildiğinde ya bir kamu yararı oluşmalı ya da muhtemel bir zarar defedilmelidir. Hz. Ömer’in kıtlık döneminde hırsızlık yapan birinin elini kesmemesi istislaha örnek olarak literatürde gösterilmektedir. Ayrıca Osmanlı’da görülen para vakıfları da güzel bir örnektir (TDV İslam Ansiklopedisi).

Yasal mevzuat ya da sedd-i zerayı, kişiyi harama götürecek bir yola set çekmek manasında kullanılmaktadır. Toplumun yasama organları, zarar vermesi muhtemel olan bazı mübahları yasaklama serbestisine sahiptir. Örneğin, Hz. Muhammed, başka birinin yaptığı alışveriş üzerine pazarlık yapmak ya da alışveriş yapmak gibi dinen yasaklı sayılmayan uygulamaları, Müslümanlar arasında kin ve nefret oluşturabileceğinden yasaklamıştır (Zeydan, 2003: 234).

Örf ve adet hükümleri İslam’da önemli delil kaynaklarını oluşturmaktadır. Örf ve adet, bir konuda hüküm verileceğinde, konunun yerelliği ve dikkate alınan çağ gibi unsurları bünyesinde barındırmasından dolayı önem arz etmektedir. Ancak. Örfi uygulamalar nassa aykırı olamaz. A’raf suresi 199. ayette Allah şöyle buyurmaktadır: “Kolaylığı seç, örf ile emret, cahillere aldırma!” (A’raf, 199).

İstishab, evvelce sabit olan bir durumun aksine yeni bir delil yoksa geçerli sayılacağına hükmetmektir. Eski durumun değiştiği ortaya çıkarsa, geçerliliği yoktur. İstishabın varlığına ilişkin şu örnekler nakledilmektedir: İran’ın fethinden sonra Hz. Ömer, ziraat gelirleri ile ilgili eski hükümlerin, aşırı olanları müstesna tutularak uygulanmasını emretmiştir (Tabakoğlu, 2013: 58).

Bir diğer ikincil delil kaynağı sahabe kavlidir. Sahabe, Hz. Muhammed’i bizzat tanımış kimselere verilen bir unvandır. Hz. Muhammed’den tebliğleri almış, O’nun yaşantısına tanık olmuş, söz ve davranışlarından haberdar olmuş kimselerdir. Bu nedenle birtakım fakihler onların aktardıklarını da delil saymaktadır.

Bizden önceki dinlerin inanışları da fer’i bir delil kaynağı olarak literatürde yer almaktadır. Elbette buradaki kasıt, semavi dinlerdir. Kur’an’da ve sünnette yasaklanmamış ve üzerine yeni hükümler verilmemiş meseleler için, Hristiyanlık ve Musevilik inancına ait kaideler delil olarak kullanılabilir.

Son olarak mütekabiliyet yani karşılıklılık da bir delil olarak sıralanmaktadır. Burada anlayacağımız, mütekabiliyetin ticari ve siyasi meselelerde kullanılmış olmasıdır. Örneğin, Hz. Ömer dış ticarete, yabancı tacirlerin mensup olduğu devletlerin İslam Devleti’ne olan ticari uygulamalarına ayniyle karşılık verilmesine hükmetmiştir. Eğer tacirin devletinin bir vergi uygulaması yoksa o halde tacir %10 gümrük vergisi ödeyecektir (Tabakoğlu, 2013: 58).

2.3. İslam İktisadının Kavramsal Çerçevesi

Kanaatimizce önce İslam ve ardından iktisat kavramlarına ilişkin açıklamak yaparak çerçeve oluşturmak anlamlı olacaktır.

İslam dini, semavi dinlerin sonuncusudur. Bunun açık delili Kur'an'da Al-i İmran suresi 85. ayette sabittir: “Kim İslam'dan başka bir din arama çabası içine girerse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o ahirette ziyan edenlerden olacaktır.” (Al-i İmran, 85). Sonuncu din olduğuna ve diğer dinlerin de hak din olduğuna dair deliller yine Kur'an'dadır: “Kuşkusuz Allah katında din İslam'dır. Kitap verilenler, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki hak tanımazlık yüzünden ayrılığa düştüler.” (Al-i İmran, 19). Kur'an'da İslam kavramının ilk kez ifade edildiği ayetin söz konusu ayet olduğunu belirtmek gerekmektedir.

İslam, sözlük anlamı ile, “bağlanmak, itaat etmek, teslim olmak, esenlik ve barış içinde olmak” demektir (Karaman vd., 2016: 522-525). Sözlük anlamının dışında kavramsal anlamına baktığımız zaman, İslam; Allah'ın, Hz. Muhammed vasıtasıyla insanlığa, din adına bildirdiklerinin tamamına inanmak, benimsemek ve teslim olup insanlarla ve Allah'la uyum içinde olmak demektir (Elmalılı, 1993: 1021). Terim ve sözlük anlamlarına bakılacak olursa, kavramın büyük ölçüde ahenk barındırdığı görülecektir. Yaradan iradesiyle yaratılmış arasında ve yaratılmışların kendi aralarındaki uyum ve barış ön plana çıkmaktadır (Elmalılı, 1993: 1022).

Kur'an dışında, kendine tabiiyet duyulacak dinlere dair tanımlama yapılan bir kutsal kitap bulunmamaktadır. Bu nedenle Yahudilik ve Hristiyanlık isimlendirmesi sonradan yapılmıştır. Allah katında dinin İslam olduğunu bize ilan eden Al-i İmran suresi 19. ayeti, esasen başka bir gerçekliğe ışık tutmaktadır. Hz. Muhammed'in tebliğ vasıtasıyla ümmete taşıdığı dinin, önceki inanışlardan farklı birtakım düsturları olsa da, evvelce gelmiş dinlerin ve peygamberlerin kabulüne yer vermektedir. Maide suresi 3. ayette ise Allah şöyle buyurmaktadır: “Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslamiyet'i beğendim.” (Maide,3). O halde önceki dinler de özünde İslam ile bağdaşmaktadır. Ancak İslam İlahi dinlerin sonuncusu olarak kemale ermiş bulunmaktadır.

Kur'an İslam'ı kendisine yol tutmuş insanı tanımlarken, bedeviler ile Hz. Muhammed arasında geçen bir hadiseden sonra onların gönülden iman etmiş olmadıklarını vurgulayan ayetleri –Hucurat, 14- müteakiben, şu ifadelerle yol göstermektedir: “Müminler ancak, Allah'a ve resulüne iman eden, sonra şüpheye

düşmeyen, Allah yolunda malları ve canlarıyla cihad eden kimselerdir. İçleri dışları bir olanlar işte bunlardır.” (Hucurat,15).

Çalışmamızda özellikle tercih ettiğimiz iktisat kavramının tanımını yapmadan önce ekonomi kavramı ile farklılıklarına değinmek gerekmektedir. İktisat Arapça kökenli bir kavramdır ve “kıst” ile “kasd” kelimelerinden türediği ileri sürülmektedir. Kast, bir hedefe dönük olma, bir amaca yönelme anlamına gelmekte iken, kıst, adaletle taksimi yapılmış pay, hakkını verme durumunu ifade etmektedir. Kökü olan kelimelerin anlamlarına bakıldığı zaman, iktisadın içerdiği derin anlam ortaya çıkmaktadır. Şemseddin Sami Kamus-i Türki’de iktisat için iki farklı anlamdan söz etmektedir. Birincisi, ölçülü olma, ılımlı davranma, ikincisi ise tasarruflu olma şeklindedir (Sami, 2017: 592). Özetle iktisad, itidalli olma, tasarruflu olma, ölçüyü aşmama, hakkettiğince muamelede bulunma, kanaat etme anlamlarına gelmektedir. Amaçlılık, ölçülülük ve hesaplılık unsurlarını içermektedir.

Ekonomi, Roma kökenli bir sözcüktür ve “oiko” (ev) ile “nomia” (kural, yasa, yönetim) köklerinden müteşekkildir. O halde ekonomi, ev idaresi olarak özetleyebileceğimiz bir sözlük anlamına sahiptir. Bu terimin anlamı sonradan en büyük aileyi, yani devletin ekonomisini anlatacak biçimde genişletilmiştir (Rousseau, 2019: 85).

İslam sosyologlarından İbn-i Haldun’a göre iktisadi muameleler insanı diğer varlıklardan ayırt eden bir özellik olması yönünden önem arz etmektedir. Kavimler, kabileler, boylar halinde yaşayan insanların iktisadi faaliyette bulunmaları bir zorunluluktur, üstelik Kur’an’da açıkça delillendiği üzere –İbn-i Haldun burada “Allah katında rızkı arayınız” (Ankebut, 17) ayetine işaret etmektedir- Allah’ın emridir (İbn-i Haldun, 2016: 119). Üstelik Allah, insanı yaşamını idame ettirebilmesi için beslenmek zorunda olduğu bir yaşama mecbur kılmış ve ihtiyaçlarını giderirken karşılaşacağı sınırları da kutsal kitaplar ve peygamberler vasıtasıyla kullarına iletmiştir (İbn-i Haldun, 2016: 120).

İktisat ve ekonomi bugün bizim dilimizde, birbirini ikame edecek şekilde kullanılsa da ve hatta iktisat olarak yazdığımız kelimeyi “economy” olarak

İngilizce'ye çeviriyor olsak da, bu kavramlar ayrı zihinlerin ürünleridir. Ekonomi en küçük birim olan ailelerin, işletmelerin, ülkelerin ellerindeki olanakları en iyi şekilde değerlendirmesi ve kalkınmayı sağlaması bilimidir. İktisat ise, kıt kaynakları yöneterek, en iyi verimliliği sağlama bilimidir. Esasen bu kavramlar batı ve doğunun zihni yapısına özgü bir görünüm arz etmektedir. Doğu toplumları, alışverişte en iyi ürünü en uygun fiyata edinme üzerine odaklanırken, batılı toplumlar, ev geçimini refah içinde temin etmeye dönüktür. Kavramlar arasındaki bir başka farklılık kapsam üzerinedir. İktisat, tasarrufu temel alarak, bu amaca dönük zihinsel bir arka plan ve teori iken, ekonomi ise bu teorik boyutun uygulanmasıdır. Yani ekonomi, bir iktisat politikasıdır. Bu bakımdan daha dar ve sığ bir anlam ifade etmektedir.

Kur'an'da iktisat kelimesinin doğrudan yer aldığı bir ayet bulunmamaktadır. Ancak kökü olarak tanımladığımız “kast” ifadesi yer almaktadır. Nahl suresi 9. ayette “kasdu's-sebili” olarak geçen kavram, “yolun doğrusu” olarak çevrilmektedir. Yine “kast” köküne “vaksid” şeklinde Lokman suresi 19. ayette rastlamaktayız: “Yürüyüşünde ölçülü ol, sesini yükseltme; çünkü seslerin en çirkini eşeğin anırmasıdır.” (Lokman, 19). Burada “vaksid” ölçülü olmak, orta yollu olmak anlamında kullanılmıştır. Tevbe suresi 42. ayette de seferin kısılgını ve kolaylığını vurgulamak için kullanılmıştır: “Kolay elde edilecek bir kazanç ve kısa bir yolculuk olsaydı mutlaka peşinden gelirlerdi.” (Tevbe,42). “Kast” kökü ayrıca, dini yaşayışta orta yollu bir tutum sergilemekle ilgili ayetlerde de yer almıştır:

“Sonra biz kullarımızdan seçtiklerimizi o kitaba mirasçı kıldık. Onlardan kimi kendine kötülük eder, kimi orta bir durumdadır, kimi de Allah'ın izniyle hayır işlerinde yarışır; işte büyük fazilet budur.” (Fatr, 32).

“Dalgalar onları koyu gölgeler gibi sardığında dini Allah'a özgü kılarak O'na yakarırlar; Allah kendilerini sağ salim karaya çıkardığında ise içlerinden bir kısmı ortada kalır. Hıyanete gömülmüş nankörler topluluğundan başkası ayetlerimizi inkar etmez.” (Lokman, 32).

“Şayet onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rableri tarafından onlara indirileni doğru dürüst uygulamış olsalardı göğün ve yerin türlü türlü nimetlerinden yararlanırlardı.

İçlerinde orta yolu tutan bir zümre var; çoklarının yaptıkları işler ise pek kötüdür.” (Maide, 66).

Açıkça görülmektedir ki, Kur'an'da iktisat kelimesinin kökü olan “kast” kavramı; itidal, orta yollu bir tutum, doğru yol ve maksada yönelik amel anlamlarında kullanılmaktadır (Gül, 2010: 32).

Her ne kadar konu başlığı içinde Kur'an'da iktisat kavramına yer vermiş olsak da iktisadi meseleler Kur'an'da yalnızca lafzi birtakım ifadeler olarak yer almamaktadır. Pek çok ayette, iktisadi hayatı düzenleyen, reforme eden, üretim, tüketim, ticaret gibi sahalarda davranış ve zihniyeti düzenleyen hükümler bulunmaktadır. Her ne kadar konu ile alakalı geniş bilgi bir sonraki başlık altında verilecek olsa da, Kur'an'da emek, ücret, icare, faiz, alışveriş, mal, para, kredi, sermaye, ihtiyaç, fayda, zarar, kar, eşyanın değerinin korunması, zekat, ticaret, ziraat ve özel mülkün korunmasına dair kuralların konulduğu pek çok ayet mevcuttur (Eskicioğlu, 2010: 42).

Yukarıdaki bölümlerde kısaca köklerine inmek suretiyle açıkladığımız İslam ve iktisat kavramlarından sonra İslam iktisadının tanımını yapmak kanaatimizce daha anlamlı olacaktır. Öncelikle konu üzerine yaptıkları çalışmalarla öne çıkan isimlerin İslam iktisadı yahut İslam ekonomisi tanımlarına yer verilecektir. Sabahattin Zaim'e göre İslam ekonomisi, insanın ekonomik yaşamına ilişkin şartları ve ortaya çıkan ekonomik problemlerle alakalı İslam dini merkezli bir çabadır. Ancak Zaim şu noktaları da ilave etmektedir: üretim, tüketim ve dağıtım faaliyetlerinde uygulanacak politikalar ile politika uygulayıcı kurumların alt yapılarının da teorik bazda geliştirilmesi ve bilimsel ortamın sağlanması gerekmektedir (Zaim, 1992: 46).

İslam ve ahlak üzerine çalışmalarıyla dikkat çeken Naqvi İslam iktisadını, tipik bir Müslüman toplumda yaşayan Müslümanın davranışlarını konu edinen, normatif tabiatlı, olgusal yargılarda bulunmakla yetinmeyen, dine dayalı değerleri özgürce kullanan bir disiplin olarak tanımlamaktadır. Ona göre İslami ahlakı temel alan iktisadi çıkarımlar, ahlaki değerlerden uzak ve pozitif, neoklasik iktisadın çıkarımlarından

daha az nesnel değildir. Hatta ahlaki yapıya dayanan anlayış, çıkarımların doğruluğuna da kolaylıkla referans bulacaktır (Naqvi, 2018: 11).

Khan, tipik olarak bütün İslam iktisadı literatürüne katkı sağlayanların ahlaki boyut ve kapsamlı nitelik konusunda hemfikir olduklarına değinmektedir. Ona göre İslam iktisadı, yeryüzündeki kaynakların, iş birliği ve katılım temelinde organize edilmesi suretiyle gerçekleştirilen, insan felahının incelenmesidir. Felah tabiri, dikkat çekicidir. Zannımızca Khan bu terimi Kur'an kaynaklı olması hasebiyle tercih etmiştir. Bilindiği üzere felah, "mutluluk", "amaca ulaşmak" anlamlarına gelmektedir. Ancak mutluluktan daha derin bir manası vardır. Çünkü hem iktisadi hem de manevi bir tatmini ifade etmektedir. Ayrıca tanımdaki iş birliği ve katılım unsurları da oldukça dikkat çekicidir (Khan, 2017: 5).

İslam'ın iktisadi çizgisini sui generis, yani benzeri olmayan bir kapitalist yapı olarak adlandıran Çizakça, İslam kapitalizmini, Sanayi Devrimi sonrası ivmelenen Avrupa tarzı kapitalizminden ayırmaktadır. Ona göre İslam iktisadının esas mahiyeti 7-13. yüzyıllar arasında şekillenmiş ticari ve ahlaki bir kapitalizmden ibarettir (Çizakça, 2019: 8).

Tabakoğlu, İslam iktisadını tanımlarken, farklı yaklaşımların varlığından dem vurmaktadır. Ona göre, İslam iktisadı, dört farklı yaklaşımla ele alınmaktadır. Öncelikle İslam iktisadını, kapitalist iktisada yaklaştıran ve faizsiz- zekatlı kapitalizm ya da İslam kapitalizmi ile tanımlayan ve uluslararası literatürde "Islamic economics" olarak yer bulan yaklaşımlar mevcuttur. İkinci olarak, fıkıh kökenli, fıkhu'l iktisad çalışmaları gelmektedir. Üçüncü saha, İslam iktisadının tarihine odaklanan çalışmalardan ibarettir. Son olarak, iktisadi kavramları kullanarak, üretim, tüketim, toprak, ticaret, fiyat gibi konularda kendisine İslam'ı temel alan çalışmalar mevcuttur (Tabakoğlu, 2013: 71). Tabakoğlu'nun bu tasnifi İslam iktisadı üzerine çalışma yapacak herkes için bir tarafını seçme ve ideolojiye göre metodolojiyi belirleme imkanı sunmaktadır. Bu bakımdan yapılan her çalışmaya bir ayna olduğu vurgulanmalıdır.

Sıddıki, İslam iktisadını tasvir ederken insanın iradesinin varlığına vurgu yapmaktadır. Kendi iradesini göz önünde bulunduran insan, İslami emirlerin çizdiği rota çerçevesinde bir ekonomik tavır geliştirmektedir. İslam ekonomisinin özü budur (Sıddıki, 2013: 200).

Çobanoğlu'na göre İslam ekonomisi, İslam'ın yaşandığı bir toplumda bireyin davranışlarını hazırlamakta, dini, ahlaki, sosyal, siyasal ve yapısal kurallar bağlamında insanın hal ve gidişini ele almaktadır (Çobanoğlu, 2013: 24).

Mevdudi'ye göre İslam, toplumun bütününe kapsayan zaruri kurallarla insanları muhatap kılarak, bir çerçevenin içinde tutarken öte taraftan bu çerçeve içinde insanların gönüllülük esası ile hareket etmelerine imkan sunmaktadır. Sözü edilen manevi ilkeler ve hukuki denetimler İslami ekonomik yapının da temel argümanlarıdır (Mevdudi, 2014: 137). İslam ekonomisi rehber ilkeler üzerine kurulu olması hasebiyle diğer sistemlerden ayrılmaktadır. Bu ilkeler bölüşümün adaletli olduğu faaliyetleri helal, bölüşümün adaletsiz olduğu, birinin kazanırken diğerinin kaybettiği ekonomik faaliyetleri haram olarak kabul etmektedir (Mevdudi, 2014:138).

Sadr, İslam ekonomisinin genel yapısını çizerken, üç unsurun varlığından söz etmektedir. Bunlar; karma bir mülkiyet anlayışı, sınırlı bir ekonomik özgürlük ve sosyal adalettir. İslam ekonomisi temel olarak bu üç unsur üzerinde yapılanmaktadır (Sadr, 1993: 287).

İsmail, İslam'ın ekonomik yönünün özgünlüğüne şüphe ile yaklaşmaktadır. Ona göre, İslam ekonomisinin mevcut düzen ve sistemlerden ayrı, orijinal bir teorisi bulunmamaktadır. Yalnızca İslami kurallar çerçevesinde iktisadın belli sınırlılıkları bulunmaktadır (İsmail, 1990: 68).

İslam iktisadı üzerine öncül ve önemli ifadeleri bulunan Zerka, İslam iktisadının varlığı ve anlamlılığından ziyade lüzumluluğu üzerinde odaklandığını ifade etmektedir. Son yıllarda kapitalizm ve sosyalizm karşısında İslam iktisadi yapısını ortaya koyan çalışmalar, İslami olmayan iktisadi sistemlerin tenkitleri ile faiz gibi yalnız belli bir konudan hareketle İslam iktisadını ele alan çalışmaların yapıldığını vurgulamaktadır. Bu yöntem ve metodolojiden uzaklaşarak, konu ile ilgili çalışma

yapanlar, İslam iktisadının kendi özelliklerini kavrayarak, modern bir formülasyon çerçevesinde derinlemesine ele almalıdırlar (Zerka, 1996: 19).

Kahf, İslam iktisadının kendine özgü yapısını vurgularken, İslami teorinin tüketicinin felahını maksimize etme çabası içinde olduğu, zekat ve ribanın yasaklanmış olması ve ticaretin teşvik edildiği bir sistem şeklinde özetlemektedir (Kahf, 1996: 37).

Mahmud Ebu Suud, İslam toplumlarında uygulanan cari bütün ekonomik yapıların toplamının İslam ekonomisi olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, ideolojiden beslenmeyen veya ideoloji ile çatışan bir ekonomik sistemin varlığı ve devamlılığı mümkün görünmemektedir. İslam ekonomisi, İslam'ın özünden uzaklaşmaksızın, eşitlik, adalet ve hakkaniyet prensiplerine dayanmaktadır (Ebu Suud, 1996: 54).

Yukarıda İslam iktisadı yazınında yer alan isimlerin İslam iktisadı tanımlamaları birkaç meselenin altını çizmek gerektiğini düşündürmektedir. Öncelikle, bütün yaklaşımların ortak vurgusu, İslam iktisadının İslam'ın emir ve yasakları çerçevesinde geliştiği hususudur. Neoklasik iktisadın temel tasviri olan kaynakların kıtlığı, ya da insanın sonsuz arzularının mevcudiyeti hiç ele alınmamış ve İslam iktisadının sınırlarına dahil edilmemiştir. İktisadı pozitif bir bilim haline getirmeye çalışan ve bunu gerçekleştirirken, rasyonellik, ceteris paribus, fayda maksimizasyonu, bencillik gibi adeta bir malzeme çantası ile insanı ve davranışlarını yontmaya kasteden ana-akım iktisadi düşünceye atıf yapan bir tanım bulunmamaktadır. O halde tıpkı Naqvi'nin ifade ettiği gibi İslam iktisadı pozitif değildir, normatiftir (Naqvi, 2018: 12).

Khan, zannımızca en sistematik ve Kur'an kaynaklı İslam iktisadı tanımını yaparken, seçtiği terimlerin derinliği ilgi çekicidir. İş birliği ve katılım, sınırlılık sıfatından münezzeh bir şekilde yeryüzündeki kaynakların mevcudiyeti ve insanın felahı... Üzerinde hemfikir olunan, uzlaşılmış kavramlar olduğu kadar, İslam iktisadının kapitalist mi sosyalist mi, yoksa her ikisinden biraz içererek karma bir yapı mı sergilediği, ya da Çizakça'nın tabiriyle sui generis bir kapitalist model mi olduğu

konusu tartışmalıdır. Bu nedenle çalışmanın ilk kısmında kapitalizme ilişkin geniş bir araştırma sunulmuştur. İslam iktisadının çerçevesi sunulduktan sonra kapitalizm ile benzeşip benzeşmediği ayrıca ele alınacaktır.

Bütün bu değerlendirmeler ışığında bizce İslam iktisadı, temelde kendisine inanmış Müslümanları bağlayan kurallarla çevrilmiş, bir ekonomik aktör olarak insanı ve insanın iktisadi davranışlarını haram-helal ekseninde değerlendiren, zekatın farz olduğu faizin haram olduğu, faydacılık yerine hem dünyevi hem uhrevi kurtuluşu hedefleyen bir disiplindir. Sosyalist, kapitalist ya da karma bir tezahürü yoktur, özgündür ve sözü edilen bütün sistemlerden kronolojik olarak daha önce ortaya çıkmıştır. Üstelik tarihsel bazda emir ve yasaklarına ilişkin esasların bir ekonomi politikası olarak uygulanması, uygulandığı toplumları refaha erdirmiştir.

İslam iktisadı düşüncesinin gelişiminin geç kalmış olması, İslam toplumlarında görülen atalet, geri kalmışlık, İslam iktisadı çalışmalarının nostaljik bir özlemde, realiteden uzak bir duygusallıktan ileri geldiği eleştirilerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak bilinmelidir ki, iktisadı bilim haline getirme çabalarının tersi istikametinde olmakla itham edilen İslam iktisadı, bir İslam ekonomisinin varlığı ya da uygulanabilirliği üzerine tartışmalar ve hatta bizzat biz, Müslümanlar kusur içindeyizdir. Bu nedenle bu çalışmanın eksikleri de bizim şahsımızın eksiklikleri olarak algılanmalıdır. Bizim de konu ile ilgili çalışmalara yönelttiğimiz eleştiriler, yazarların çalışmalarının eksikliklerine dönüktür. İslam kusursuzdur.

2.3.1. İslam İktisadının Tarihi Birikimi

Bir önceki başlıkta İslam iktisadına dair tanımlamalara yer verdikten sonra, İslam iktisadının literatüre geçişi meselesi üzerinde durulacaktır. Bunun dışında İslam'ın iktisadi yapısı elbette İslamiyet'in ortaya çıkışı ve yayılışı sürecinde dünya sahnesinde kendisine yer bulmuştur. Fakat İslam iktisadı kavramının yazında kendine yer bulması, İslam'ın ortaya çıkışından yaklaşık on üç yüzyıl sonra yani 1900'lü yılların ikinci yarısında ortaya çıkmıştır.

İslam iktisadı üzerine öncü söylem ve çalışmaların sahibi Ebu'l A'la Mevdudi olarak kabul edilmektedir. Mevdudi, "İslam iktisadı"nın babasıdır. Pakistan kökenli

Mevdudi, İslam'ı bütünüyle yaşamı kuşatan bir yaşam formu olarak kabul etmiş ve yalnızca iktisat değil, İslam'ın, tıp, eğitim, hukuk, sanat, politika gibi bütün alt dallarla ilintili birer alt disiplin oluşturulması gerektiğini ve İslam'ın insanoğlunun dünya hayatının yaşadığı her tecrübeyi kuşattığını vurgulamıştır (Mevdudi, 2014: 75).

İslam'ın iktisadi boyutunun ortaya çıkması elbette Kur'an'ın vahyi ile başlayan bir süreçtir. Ancak Müslüman düşünürlerin konuyu ele alışının oldukça geç bir döneme rastladığını görmek mümkündür. İslam toplumlarında İslam iktisadı başlığı altında toplanabilecek bir takım bağımsız eserler; toprak, ticaret ve fiyat mekanizması, helal rızkın temini üzerine yazılmıştır. Pek çok alternatif çalışmada iktisadın gerçek babası olarak ilan edilen İbn-i Haldun da Mukaddime'sinde 14. yüzyılda iktisadi görüşlere ve değerlendirmelere yer vermiştir. Müslüman bir düşünür olması hasebiyle onun yaklaşımını İslam iktisadı tasnifine sokan çalışmalar da görülmektedir. İktisadi bilgi birikimine de katkısının olduğu açıktır. Ancak bugün bizi anladığımız manada bütünsel ve sınırları çizilmiş İslam iktisadı literatürüne dahil etmek mümkün görünmemektedir.

İslam'ın doğduğu Arap topraklarında, Mevdudi'den sonra Mısırlı Seyyid Kutub ve Iraklı Muhammed Bekir Sadr İslam iktisadına öncülük eden çalışmalarını literatüre kazandırmışlardır. Arap ülkelerinde İslam iktisadına yönelik çalışmalar Hasan el-Benna'nın kurucusu olduğu Müslüman Kardeşler Teşkilatı öncülüğünde yürütülmüştür (Tabakoğlu, 2013: 74). Söz konusu dönem ve tarihler 20. yüzyılın ikinci yarısına işaret etmektedir. Mevdudi, Kutub ve Sadr'ın eserleri incelendiğinde İslam iktisadı fikri genç olmasına karşın birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Farklılığın kaynağı, piyasa mekanizmasının işleyişi gibi önemli bir konudur. Mevdudi, piyasa aktörlerinin davranışlarının İslam'ın çerçevesi ile uyumlu olması gerektiğini savunurken, piyasanın işleyişine müdahaleler konusunda isteksiz görünmektedir. Sadr ve Kutub ise piyasanın işleyişine kuşkuyla bakmaktadırlar. Devlet müdahalesinin gerekliliğine inanmaktadırlar. Mülkiyet ve piyasa işleyişi gibi önemli bir iktisadi konudaki İslam iktisadının öncüleri arasındaki görüş farklılıkları, İslam iktisadında alt ekollerin oluşumu ile sonuçlanmamıştır. Temel görüşler farklı olsa da literatürde birlik duygusu hakim görünmektedir. İslam iktisadının felsefesinin oluşmamış olması,

inananların pratik çözümlere yönelmiş olması ve bilim üzerine çalışmaların eksikliği bunun en temel nedenidir.

Ülkemiz açısından bakıldığında zaman, İslam iktisadına ilişkin çalışmaların Pakistan ya da Arap ülkelerine göre daha geç geldiği ve konu ile ilgili çalışmaların son yıllarda ele alındığı görülmektedir. Hatta çalışmaların büyük bir çoğunluğu, faizsiz/katılım bankacılığı tartışmalarına dönüktür. Esasen bu çalışmaları da bütünsel olarak İslam iktisadı çalışmaları bağlamında değerlendirmek doğru değildir. Ülkemizde İslam iktisadı üzerine öncü eserler; Nurettin Topçu, Salih Tuğ, Namık Zeki Aral, Sabahaddin Zaim, Ahmet Tabakoğlu, Sezai Karakoç tarafından yazılmıştır. Fıkhi boyutta ise; Hamdi Döndüren, Hayreddin Karaman, Celal Yeniçeri, Abdülaziz Bayındır, Beşir Gözübenli, Mehmet Şeker gibi ilahiyatçılar meseleye dair önemli çalışmalar yapmışlardır.

İslam iktisadının tarihi gelişimine baktığımız zaman, Batı’da iktisadi literatürü geliştiren çok sayıda ve nitelikli bilimsel çalışmaların aksine henüz derinleşmemiş, metodolojisi ve alanı belirgin olmayan bir yapı tezahür etmektedir. İslam iktisadına yönelik kongre ve çalıştaylar ile teşkilat ve kuruluşlar da her geçen gün artmaktadır. Yine de bu alanda da beklenen seviyenin gerisinde olunduğunu ifade etmek gerekmektedir. Özellikle bizim ülkemiz açısından İslam iktisadı çalışmalarının, çoğunlukla bankacılık kesimi üzerinden tek yönlü ve sığ bir literatür dahilinde ilerlediğini görmek çarpıcıdır.

2.3.2. İslam İktisadının Nitelikleri

İslam iktisadının tanımını yapıp tarihsel gelişimine kısaca değindikten sonra İslam iktisadının, kendisini diğer ekonomik sistemlerden ayıran belli başlı niteliklerini sıralamak anlamlı olacaktır. İslam iktisadının fıkıh ilmi ile olan bağlantıları nedeniyle fıkıhın özelliklerini İslam iktisadının özellikleri ile ilintilendirmek de mümkündür.

- İslam iktisadı, Kur’an ve sünnete dayanması yönüyle ilkecidir.
- İslam iktisadında kanun koyucu Allah’tır.
- Zamanın değişmesi ile özden uzaklaşmamak kaidesiyle, hükümlerin değişebilmesine imkan olması nedeniyle İslam iktisadı esnektir.

- İslam iktisadında bireyin çıkarları ile toplum çıkarları arasında bir maslahat olursa önce toplum gelir.
- İslam iktisadında İslam'ın genel hükümleriyle ters düşmedikçe devlete itaat esastır. Bu bağlamda devletçi bir yapı dikkat çekicidir. Nisa Suresi 59. ayette Allah şöyle buyurmaktadır: “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü’l-emre de.” (Nisa, 59).
- İslam toplumunda sınıf farklılıklarına yer yoktur. İslam iktisadının da ana öznesi insan olduğundan bireyi sınıfsal sistemin içine dahil etmemektedir.
- İslam iktisadında servet, tabana yayılması gereken bir unsur olarak sistemde yer almaktadır. “Servet içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir.” (Haşr, 7).
- İslam iktisadında adil gelir dağılımı önemli bir niteliktir.
- İslam iktisadında emeksiz kazanç haramdır.
- İslam iktisadında mülkün mutlak sahibi Allah’tır. İnsanın özel mülkiyeti görmezden gelinmemiştir ancak kullar ‘malların ve evlatların birer imtihan sebebi’ olduğu konusunda ikaz edilmektedir (Enfal, 28).
- İslam iktisadı bir tüketim ekonomisi değildir, bir ihtiyaç ekonomisidir.
- İslam iktisadında zekatın farz olması özel ve önemli bir niteliktir. Zekat hem mali hem de sosyal boyutları ile ayrıcalıklı bir müessesedir.
- İslam iktisadında riba haramdır.

İslam iktisadını tanımlayıp, tarihsel gelişimi ve temel niteliklerini ele aldıktan sonra İslam iktisadının metodolojisine değineceğiz.

2.3.3. İslam İktisadının Metodolojisi

Metodoloji, genel anlamda bir sahanın akıl yürütme, bilgiye ulaşma ve onun doğruluğunu sorgulama, teori ve prensiplerine karşı eleştirel bakış açısından müteşekkildir. Ana-akım iktisat gibi İslam iktisadının da kendine has bir metodolojisi mevcuttur. Örneğin iktisat bilimi nezdinde bakarsak; klasik iktisat ekolü, varsayımların doğrulanması üzerine kurgulanmış iken, neoklasik ekol öngörülerin yanlışlanmasını esas almaktadır. Pozitif ve normatif, tümdengelim ya da tümevarım,

değerleri içeren ya da içermeyen, tasvir edici ya da sınır koyucu gibi pek çok manada metodolojik çıkarımlar yapılmaktadır. Bu kısımda mukayeseli olarak, iktisat ve İslam iktisadının metodolojik yöntemleri ele alınacaktır.

Metodolojik yaklaşımın temel işlevi, hakikate ulaşmada takip edilen yolları sorgulamak ve buradan hareketle hakikate ulaşmayı kolay kılmaktır. İslam iktisadının özü, ilahi bir kaynağa dayanmaktadır. Daha önce ifade edildiği üzere İslam iktisadında atıfta bulunulacak temel bilgi kaynakları Kur'an ve sünnettir. İslam iktisadı, her durumda bu iki asli kaynaktan yola çıkmaktadır. İslam iktisadında insan aklı, bu iki kaynaktan mevcut duruma ilişkin bir emir yahut tavsiye olmadığı zamanlarda devreye girmektedir. Bu iki kaynağın teyide ihtiyacı yoktur. Çünkü kaynak, bir Müslümanın iman ettiği üzere her şeyi bilen Allah'tır. O halde İslam iktisadında ayet ve sahih hadisler veridir. Örneğin Bakara Suresi 276. ayette şöyle buyrulmaktadır:

“Allah faizi tüketir, sadakaları ise arttırır ve Allah hiçbir inkarcı günahkarı sevmez.”

Ayetin anlamı açıktır. Faiz yoluyla para kazandığını düşünenin parasının bereketi olmaz. Bu ayetin üzerine İslam iktisadında faizin övülmesi ya da teşvik edilmesi mümkün değildir. Metnin İlahi buyruğu veri iken, beşeri yorumlar eleştiriye açıktır ve yanlışlanabilir özelliktedir. Ancak İslam iktisadının özü, kabul edilmelidir ki, güncel ekonomik meseleler üzerinde bazı sorulara cevap vermek konusunda yetersiz kalmaktadır. Kur'an ve sünnet dahilinde doğrudan hüküm bulunmayan meselelerde, öz ile çelişmemek kaydıyla müracaat edilecek mevhum insanın aklıdır (Khan, 2017: 68). İslam iktisadı tıpkı ana-akım iktisat gibi insan aklına yöneldiğinde, “yanlışlanabilirlik” ilkesini esas almaktadır. Bir bilgi, yanlışlanmadığı ölçüde doğru kabul edilmelidir.

Ana-akım iktisat yanlışlanabilirlik yöntemini kullanarak gerçekliğe ulaşırken, “nasıl” sorusunun rehberliğinde yol almaktadır. Ancak İslam iktisadı yalnızca “nasıl” sorusunu değil “niçin” sorusunu da bir iktisadi hadiseye yöneltmektedir. Çünkü “niçin” sorusu, inançları, değerleri ve ahlakı içermektedir. Ana-akım iktisat ahlaksızdır, modern batı, akıl ile ahlak ve inancın sınırlarını çizmiş ve onları

birbirinden ayırmıştır. İslam iktisadının ahlak, inanç gibi değerlere sırtını dönmesi onun özü ile çelişmesine neden olacaktır (Khan, 2017: 69). O halde İslam iktisadında “akıl etmek” emrine dayanarak aklın yürütme metodu vardır. Fakat akıl batıdaki değerlerden yoksun bir şekilde devreye girmemektedir. Aklın cevapları, çözüm önerileri İslam’ın temel ilkeleri ile ters düşemez.

İslam iktisadının tümevarımsal bir yöntem güttüğüne dair Kur’an’da açık işaretler mevcuttur. Kur’an açıkça insanoğlunu etrafındaki olayları izlemeye ve anlamaya yönlendirmektedir:

“Ve Rabbin bal arısına şöyle ilham etti: ‘Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan kendine yuvalar edin. Sonra her türlü besleyici ürünlerden ye; Rabbinin koyduğu kanunlara boyun eğerek çizdiği yollardan git!’ Onların karınlarından, farklı renk ve çeşitlerde şerbet (kıvamında bir sıvı) çıkar ki onda insanlara şifa vardır. İşte bunda da düşünen bir topluluk için açık delil bulunmaktadır.” (Nahl, 68-69).

“Görmez misin ki, Allah bulutları yürütür, sonra onları birleştirir, sonra onları üst üste binip yoğunlaşmış bulut kümesi haline getirir. Bu sırada bulut aralıklarından çıkan şimşegi görürsün; gökten, oradaki bulut dağlarından dolu yağdırır da bunu dilediğine isabet ettirir, dilediğinden de onu uzaklaştırır, bu arada şimşeginin parıltısı neredeyse gözleri kör edecek. Allah geceyi gündüze, gündüzü geceye çevirir; gören ve düşünenler için bunlardan alınacak ibretler vardır.” (Nur, 43-44).

“Göklerde ve yerde inananlar için önemli işaretler vardır. Sizin yaratılışınızda ve yeryüzüne yaydığı diğer kımıldayan canlılarda bilenler için deliller mevcuttur. Gece ile gündüzün yer değiştirmesinde, Allah’ın gökten indirdiği rızıkta (yağmurda) -ki, onunla öldükten sonra yere yeniden hayat vermektedir- rüzgarları çeşitli yönlerden estirmesinde düşünenler için alınacak dersler vardır.” (Cassiyeye, 3-5).

Yukarıda Kur’an’dan nakledilen ayetlere bakılacak olursa, İslam inancının akla, gözleme ve metodolojik olarak tümevarım yöntemine dayandığı görülmektedir. Bakara Suresi 260. ayette bu tezimize dair çarpıcı bir aktarım mevcuttur:

“İbrahim: ‘Rabbim! Ölüleri nasıl diriltiyorsun, bana göster!’ deyince, Rabbi: ‘Yoksa inanmıyor musun?’ demişti. O: ‘Hayır inanıyorum, fakat kalbim tam kanaat getirsin diye’ cevabını verdi. Rabbi: ‘Kuşlardan dört tane al, onları kendine alıştır, sonra (parçalayıp) her bir tepeye onlardan bir parça bırak, sonra onları çağır. Koşarak sana gelecekler ve şunu bil ki, Allah hep galiptir ve hikmet sahibidir’ buyurdu.” (Bakara, 260).

En’am Suresi 75-79. ayetlerde açıkça Hz. İbrahim’e tek bir yaratıcının olduğunun örneklerle ispat edildiği nakledilmektedir:

“Aynı şekilde biz İbrahim’e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkanı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun. Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. ‘Rabbim budur’ dedi. Yıldız batınca da ‘Batanları sevmem’ dedi. Ayı doğarken görünce, ‘Rabbim budur’ dedi. O da batınca, ‘Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum’ dedi. Güneşi doğarken görünce, ‘Rabbim budur; zira bu daha büyük’ dedi. O da batınca dedi ki: ‘Ey kavmim! ben, sizin (Allah’a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Ben, O’nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah’a çevirdim ve ben müşriklerden değilim.’” (En’am 75-79).

İslam iktisadının özü olan ayetlerin işaret ettiği üzere, İslam iktisadının metodolojik yöntemi tümevarımdır. Küçük parçalardan büyük gerçekliğe ulaşma teması sık sık zikredilmiştir. Fakat kabul edilmelidir ki, kişinin rasyonel gerçekliğe bakarken görüp anlamlandırdıkları kendisine bağlıdır. Dolayısıyla bilginin gerçek kaynağı gözlemden ibaret değildir. Apriorik olarak kişinin bilgiye ulaşmasında, zekası, inançları, değerleri gibi pek çok faktörün izleri bulunmaktadır.

İslam iktisadının bir yöntem olarak tümdengelim üzerine kurgulanmadığı ortadadır. Bunu bir örnek ile delillendirmek mümkündür. Ana-akım iktisatta tümdengelim üzerine kurgulanmış akıl yürütme, daha kolay çıkarımda bulunmak adına bireylerin tam bilgiyle piyasada yer aldıklarını varsaymaktadır. Buradan hareketle yapılacak her çıkarım tümdengelim metoduna örnek olacaktır. Ancak İslam iktisadında böylesi bir ön kabule yer yoktur:

“Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah’ın katındadır; O, yağmuru yağdırmakta; rahimlerdekini bilmektedir. Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez; hiç kimse nerede öleceğini bilemez; ama Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır.” (Lokman, 34).

O halde tam bilgiye yalnızca Allah sahiptir. İslam iktisadı aklın rehberliğine itiraz etmeyen tümevarımsal metodu benimsemektedir. Ancak bilginin temel kaynağı akıl değildir. Akıl bir rehberdir fakat bilginin kökeni, kişiden kişiye değişen başka parametrelere de dayanmaktadır. O halde, insan ve insan davranışları İslam iktisadının ana hareket noktasıdır. İslam iktisadında ekonomik bir aktör olarak insana dair varsayımlar şöyle özetlenebilir (Kahn, 2017:71):

- İnsan sadece bencil ya da tamamıyla fedakar değildir. Her ikisinin bir harmanıdır.
- Başka insanları gözetmek, yani fedakar olmak insana öğretilir ve geliştirilebilir.
- İnsan eksik bilgiye sahiptir, bu husus ayetle sabittir: “De ki: ‘Ben kendim için, Allah’ın dilediği dışında ne bir fayda elde edebilirim ne de zarardan kurtulabilirim. Eğer gaybı biliyor olsaydım elbette bundan çok faydalanırdım, başıma kötülük de gelmezdi. Ben yalnızca inanan kimseler için uyarıcı ve müjdeleyiciyim.’ (A’raf, 188).

İslam iktisadı, şu beş yönden ana-akım iktisattan metodolojik olarak ayrılmaktadır (Khan, 2017: 75-78):

1. İslam iktisadında doğruluğu asla sorgulanmayacak ilahi bilgi kaynakları vardır. Bu kaynakların sunduğu bilginin test edilmesi söz konusu dahi değildir. Ana-akım iktisatta bugün doğruluğu kabul görmüş bütün bilgiler test edilmeye ve yanlışlanmaya açıktır. İslam iktisadında bir konu hakkında eleştiri yalnız beşeri yorumlara dönüktür.
2. İslam iktisadı, İslami delillerin ışığında tümevarımsal bir yöntemi öncelikli olarak uygulamaktadır. Ana-akım iktisadın rasyonelliğe ulaşmak için sıklıkla varsayımlara başvurduğu bilinmektedir. Bu

varsayımlar, onun tümdengelim yöntemini benimsediğine işaret etmektedir.

3. İşlam iktisadı değerleri ve inançları bünyesinde barındırmaktadır. İktisadi bir aktör olarak insanın, adaletten, fedakarlıktan, yardımseverlikten noksan olması kabul edilemez. Ana-akım iktisatta bireyin ahlaki yapısı yok sayılmaktadır.
4. İşlam iktisadı normatif bir bilimdir. Ekonomik meselelere olan yaklaşımı yalnız sorunu keşfetmek ve çözmek üzerine değildir. İşlam iktisadının mevcut ekonomik yapıyı İşlamileştirmek gibi aşkın bir hedefi vardır. Ana-akım iktisadın temel gayesi ise iktisadın pozitif bir bilim olduğunu ispat etmektir. Bunu sağlayabilmek adına, gerçek hayatla bağdaşmayan pek çok varsayım ve iktisadın içine matematik, fizik, biyoloji gibi sosyal olmayan bilim alanlarını dahil etmektedir.
5. İşlam iktisadının ve ana-akım iktisadın ekonomik meselelere karşı soruları ve çözüm  nerileri, odak noktaları birbirinden ayrışmaktadır. Söz konusu farklılıklar, metodolojik farklılıkların da ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin, İşlam iktisadında temel amaç hem bireyin hem toplumun maddi ve manevi yönden felaha ermesidir. Ana-akım iktisadın refaha ulaşma hedefi buna benzemektedir. Ancak aralarında ince bir nüans vardır. Refah yalnız maddi boyutlu bir iyilik halini temsil etmektedir.

2.4. İşlam İktisadının Amaçları

İşlam'ın iktisadi boyutunun varlığı tartişımasız bir kabul konusu iken İşlam iktisadının bir disiplin olarak kabul  konusunda tartişmalar mevcuttur. Modern ekonomi politikasının tüm lisans düzeyi derslerde öğrencilere ezberletilmiş olan amaçları şunlardır: fiyat istikrarını sağlamak, üretimi artırmak, gelir dağılımında dengeyi sağlamak,  demeler bilançosunda dengeyi sağlamak ve tam istihdam seviyesine ulaşmak, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamaktır. Maddelere baktığımız zaman, maddi gelişim ile ilgili kısımların ağırlıkta olduğunu görmek mümkündür.

İslam iktisadının da tıpkı modern ‘ahlaksız’ iktisadın olduğu gibi belli başlı amaçları vardır. Bu amaçları ortaya koymak İslam iktisadının temel prensipleri hakkında fikir sahibi olmaya imkan verecektir.

2.4.1. Bireysel Özgürlükler ve Toplumsal Düzen Arasında Dengenin Sağlanması

İslam iktisadı tartışmasız bir biçimde beşeri bir disiplindir ve aktörü de insandır. İslam Müslümana, bireysel kapasitesi orantısında sorumluluk yükleyen, yüklenilen sorumluluk ve verilen nimet ölçüsünce hesaba çekileceği bir dünya düzeni sunmaktadır. Bakara suresinde şöyle buyurulmaktadır: “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır.” (Bakara, 286).

İslam iktisadının temel aktörü olarak nitelediğimiz bireyin, dünyevi boyutta kararlar alırken hür olması, tercihlerinden kendisinin sorumlu olması manasına gelmektedir. Özgür iradesiyle tercihlerde bulunan insan, yaptıklarının da hesabını kendi başına verecektir. Bu bağlamda bireysel özgürlük İslam iktisadının temel amaçlarından biridir. Ancak sözünü ettiğimiz bireysel özgürlüğün toplumsal ahengi bozmayacak sınırlarda olması şarttır.

İktisadi bir nazarla baktığımız zaman, bireyin geçimini temin etmesi için gerekli olan bireysel özgürlüğün sunulduğu bir ekonomik yapı elzem görünmektedir. İslam iktisadı, toplum çıkarlarına tezat teşkil etmemek kaydıyla bireylerin özgür kararlar aldığı, bireysel özgürlükler ile toplumsal fayda arasında ahenk bulunan, iktisadi hayatın bu temeller çerçevesinde sorunsuzca yürütüldüğü bir dünya düzeni amaçlamaktadır.

2.4.2. İnsanı Felaha Erdirmek

İslam iktisadının tanımını yaparken de kullanmayı tercih ettiğimiz “felah” kavramı sözlükte, “arzu edilen şeylere ulaşma ve istenmeyenlerden kurtulma, nimet ve refah” anlamlarında kendine yer bulmaktadır. Felahın hem maddi hem manevi bir boyutu vardır. Felaha ulaşan birey madden bir zenginlik ve refah içinde iken, manevi

anlamda da dini ve ahlaki yükümlülüklerini yerine getirmek suretiyle ahiret hayatını da güzelleştirmektedir.

Kur'an'da felaha erişmenin şartları şöyle açıklanmaktadır:

- Namaz kılmak, kendine ihsan edilen nimetleri paylaşmak, peygamberlere, ahiret gününe, kitaplara inanmak (Bakara, 2-5)
- İnsanlara iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak (Al-i İmran, 104)
- Faiz yememek (Al-i İmran, 130)
- İçki, fal, şirk ve kumardan uzak durmak (Maide, 90)
- Zinadan uzak durmak (Yusuf, 23)
- Mal ve canı Allah yolunda feda etmek (Tevbe, 88)
- Allah'a kulluk etmek ve hayırlı işler yapmak (Hac, 77)
- Namusunu korumak, emanete riayet etmek (Mü'minun, 1-10)
- İşlediği günahlardan tövbe etmek (Nur, 31).

Yukarıda sıralamış olduğumuz emirlere riayet eden Müslümanların felaha ereceği Kur'an'da açıkça ifade edilmektedir. Modern ana-akım iktisadın yalnız maddi refahı bir amaç olarak belirlediği bilinmektedir. İslam iktisadı ise bireyin maddi ve manevi topyekûn felaha erişmesini amaçlamaktadır.

2.4.3. Toplumla Birlikte Kalkınmak

İslam iktisadının bir diğer amacı toplumsal birlik ve bütünlük çerçevesinde kalkınmaya olanak sağlamaktır. İslam inancında toplum katmanlarında sınıfsal bölünmüşlüğe, ırkçılığa yer yoktur. Tıpkı modern iktisadın gayelerinden biri olan sürdürülebilir kalkınma gibi bir kalkınma hedefi vardır. Ancak bu hedef toplumun sınıfsal ayrımlar olmaksızın hep birlikte kalkınmasını içermektedir.

2.4.4. Gelir Dağılımında Adalet

İslam iktisadının, modern iktisat politikasının da bir amacı olan gelir dağılımında adaleti sağlama amacı vardır. Gelir dağılımında görülen adaletsiz dağılım, toplumsal bütünlük vurgusunun güçlü olduğu İslam inancında, toplumsal dayanışmayı, uyum ve adalet duygularını ortadan kaldıracaktır. İslam iktisadında gelir

dağılımında adaleti tesis etmek üzere oldukça önemli bir araç bulunmaktadır ki bu zorunlu bir yardımlaşma yöntemi olan zekattır. Zekat, hem bir vergi, hem bir toplumsal yardımlaşma unsurudur. Sadaka da yine bir gelir adaleti sağlama aracı olarak İslam iktisadında gönüllü yardımlaşmaya imkan sağlamaktadır. Gelir dağılımında adaletin gerçekleşmesi Müslüman toplumun adeta manevi bir taahhüdüdür (Chapra, 2018: 35).

2.4.5. Fiyat İstikrarını Sağlamak

İslam iktisadının temel hedeflerinden biri de enflasyona engel olmaktır. Çünkü enflasyonun yüksek olması, paranın güvenilirliğini kaybetmesine ve alım gücünün azalmasına neden olmaktadır. İslam'ın iktisadi öğretilerinden en önemlilerinden biri, ölçü ve tartıda adalet vurgusudur (En'am, 152). Bu bağlamda para da bir malın değerini ortaya koyan bir ölçü birimi olarak ekonomik sistemde yer almaktadır. O halde paranın değerindeki istikrarsızlık, iktisadi hayatta adaletsizliğe yol açmaktadır (Chapra, 2018: 36). İslam iktisadı, reel ekonomiye dayandığından istikrarlı bir parasal sistem elzemdir. Fiyat istikrarı bilinmezlik ve belirsizliğin giderilmesine imkan sağlamaktadır (Tabakoğlu, 2013: 94).

İslam iktisadında faizsiz bir yapı öngörülmektedir. Enflasyon, bu faizsiz sistemde borçlanmayı zorlaştıran bir unsurdur. Paranın değer kaybı zaman içinde borç verenin aleyhine bir durum teşkil etmektedir. Borç verenin parası ödendiği tarihte enflasyon oranında erimiş olacaktır.

2.4.6. Verimlilikte Artış

Doğal ya da beşeri bütün kaynakların verimli kullanımı İslam iktisadının en önemli amaç fonksiyonlarındanıdır. Modern iktisatta da tam istihdama ulaşmak önemli bir amaçtır ancak İslam iktisadında bunun modern iktisatta olduğu gibi bunun tek nedeni ekonomik refaha ulaşmakla sınırlı değildir. İslam inancında Allah bütün kaynakları insanın kullanması için yaratmıştır. Bu nedenle kaynakları verimli bir şekilde kullanarak tam istihdam seviyesine ulaşmak önemlidir (Chapra, 2018: 34).

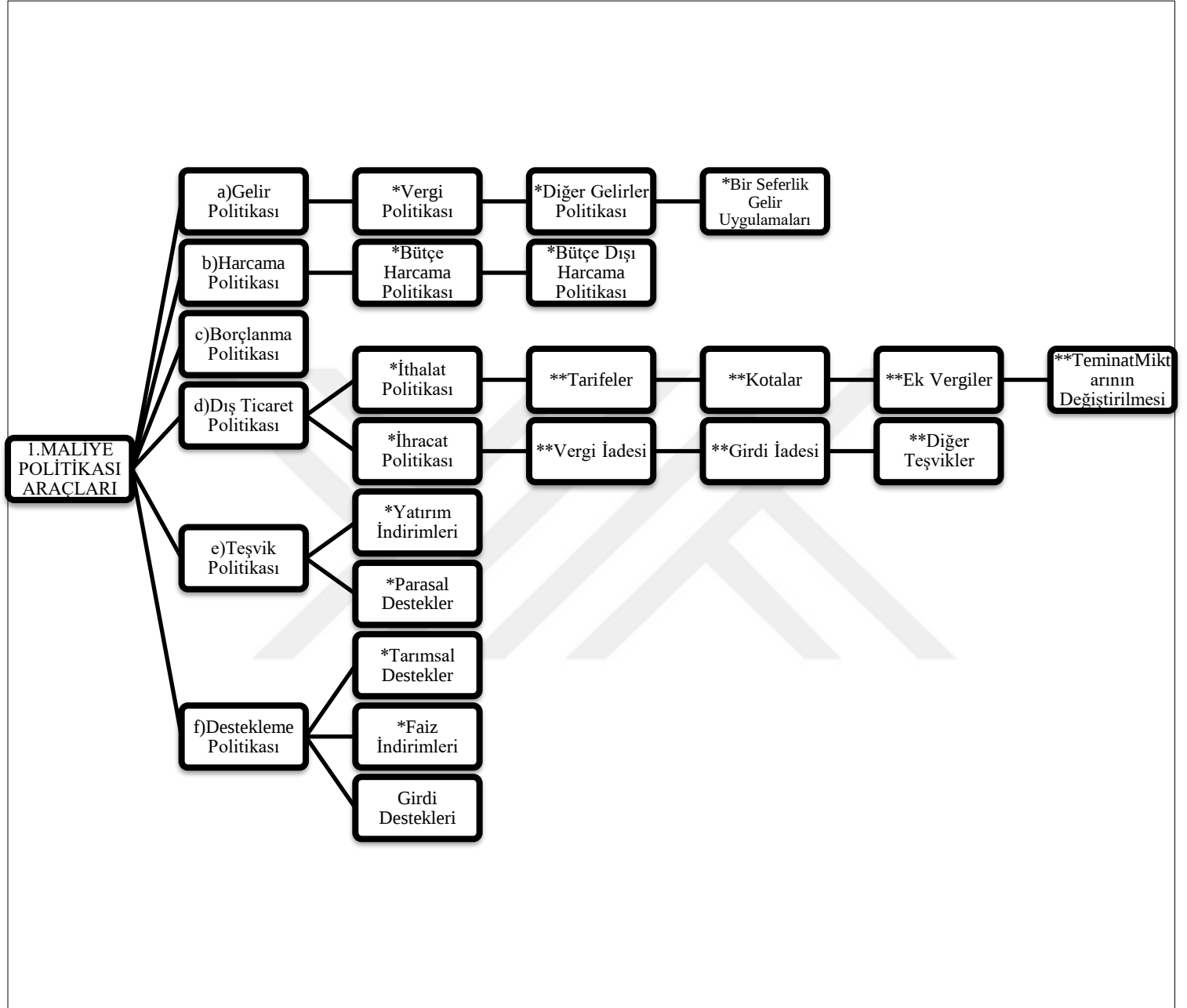
2.5. İktisat Politikasının Araçları

İslam iktisadının amaçlarını yukarıdaki bölümde sıralamış bulunmaktayız. Bu amaçlara ulaşmanın yollarını da çalışmamızın bu kısmında ayrıntılı olarak ele alacağız. İslam iktisadının araçları, elbette ana-akım iktisadın da kullandığı araçlardan farklı değildir. Fakat İslam iktisadına özgü iki tane araç mevcuttur ve bunlar da İslam'ın temel yasak ve farzlarından müteşekkildir: zekat ve faizsiz iktisadi yapı.

2.5.1. Ana-akım İktisat Politikasının Araçları

Ana-akım iktisat ile İslam iktisadının politika araçlarını mukayese edebilmek adına öncelikle ana-akım iktisat politikası araçlarına kısaca değinilecektir. İktisat politikasının araçları özellikle 2008 yılından sonra dünyanın pek çok ekonomisini etkilemiş olan Küresel Finansal Kriz sonrasında revize edilmiştir. Güncellenmiş hali ile şu şekilde sıralamak mümkündür:

Şekil 1: İktisat Politikası Araçlarından Maliye Politikası

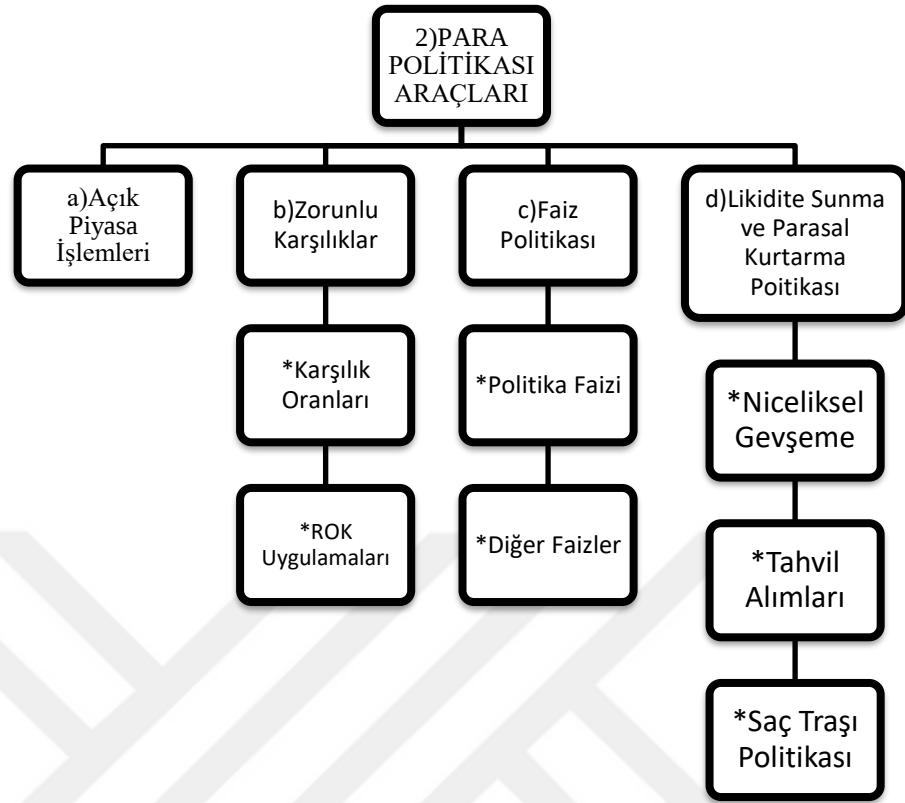
Kaynak: Mahfi Eğilmez'in sınıflandırması kullanılarak yazarca şemalaştırılmıştır.

İktisat politikasının araçlarından biri olan maliye politikası, iktisat biliminin içinde 20. yüzyıla kadar dikkate alınmamış bir enstrümandır. 1929 Büyük Buhranı'na kadar, genel kanı, devletin ekonomideki yerinin adalet, güvenlik ve kamusal malların ve hizmetlerin üretimi ile sınırlandırılmasıdır. Devlet, ekonomik işleyişe, 'gizli bir

elin' sağladığı denge ve 'bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler' düşüncesinin ezici hakimiyeti altında yalnızca fiskal amaçlarla vergi toplamalı ve olağanüstü dönemler dışında müdahil olmamalıdır. Tam da bu ortamda, yaşanan ekonomik durgunluk, sistemin sorgulanmasına ve devletin ekonomi içindeki yeri ile ilgili dahiyane bir çıkışa sahne olmuştur: John Maynard Keynes ve eseri "İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi". Keynes'e göre, mevcut konjonktürde işsizlik yüksektir ve bunu aşmak için genişletici maliye politikaları uygulanması gerektiğini ileri sürmektedir. Enflasyonist dönemlerde ise bunun tersine daraltıcı maliye politikası izlenmelidir. Keynes'in önerileri, buhran döneminin hazırladığı zemin ve devletin ekonomiye müdahalesini sistematik bir şekilde analiz etmesinden dolayı büyük yankı uyandırmıştır (Eğilmez vd., 2016: 195).

Maliye politikasının gelişimine ilişkin kısa bir girizgah yaptıktan sonra maliye politikasının tanımını yapacak olursak, maliye politikası bir ülkenin iktisat politikası amaçlarına ulaşmak için, kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin miktar ve bileşenlerinde değişiklik yapmaktır.

Şekil 2: İktisat Politikası Araçlarından Para Politikası

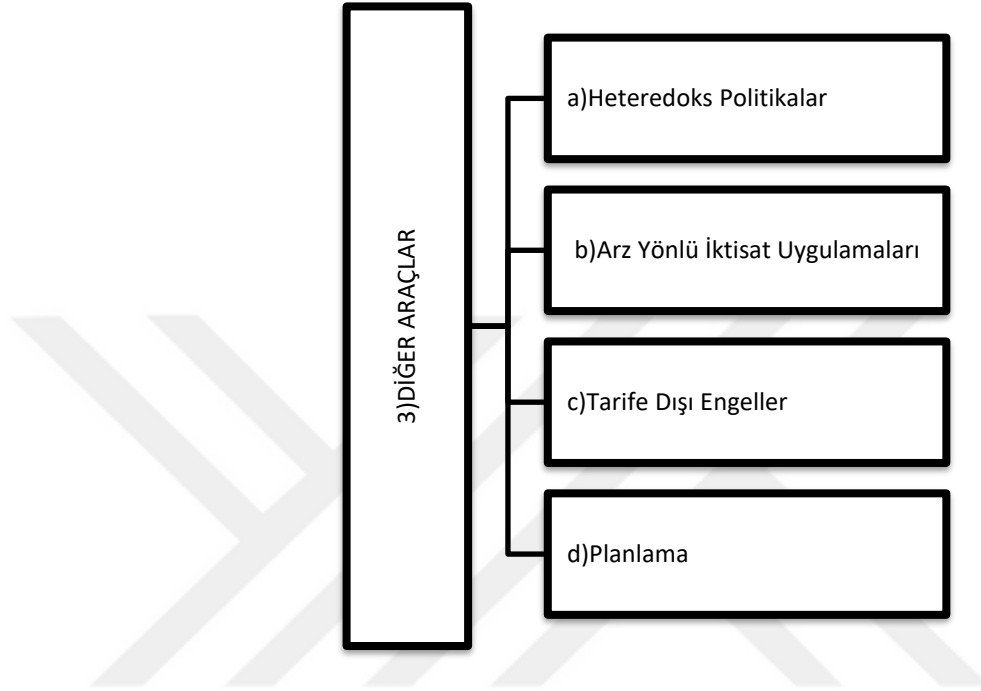
Kaynak: Mahfi Eğilmez'in sınıflandırması kullanılarak yazarca şemalaştırılmıştır.

Para politikası, iktisat politikasının nihai hedeflerine ulaşabilmek için yukarıdaki şekilde gösterilmiş olan para politikası araçlarının kullanılmasıdır. Para politikası, piyasadaki para miktarını etkileyerek tedavüldeki paranın istikrarını sağlamak amacına dönüktür. Para politikası araçlarını yürüten mercii merkez bankalarıdır. Para politikasını yönlendirmekte kullanılan araçlar ile iktisat politikasının amaçları arasında “yansıma mekanizması” denilen bir ilişki türü bulunmaktadır. Yansıma mekanizmasına göre, makroekonomik değişkenlerin para politikasına karşı bir duyarlılığı bulunmaktadır.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın kendisinin de deklare ettiği üzere temel görevi fiyat istikrarını sağlamaktır. Uygulama boyutuna bakıldığında zaman, fiyat istikrarını sağlamanın yolu enflasyonla mücadele olarak kabul edilmektedir. Merkez Bankası’nın para politikası araçları genel olarak üç başlıkta ele alınmaktadır. Bunlar; açık piyasa işlemleri, zorunlu karşılıklar ve faiz politikasıdır. Son yıllarda, özellikle

Küresel Finansal Kriz sonrasında, parasal kurtarma ve likidite sunma politikaları da para politikasının kapsamı içine dahil edilmiştir.

Şekil 3: İktisat Politikası Araçlarından Diğer Politikalar

Kaynak: Mahfi Eğilmez'in sınıflandırması kullanılarak yazarca şemalaştırılmıştır.

Yukarıda para ve maliye politikası olarak kısaca değindiğimiz iktisat politikası araçları, uygulamada genel kabul gömüş, ana-akım olarak nitelenlendirebileceğimiz ortodoks yaklaşımın bir ürünüdürler. Heteredoks politikalar ise, bu ana-akım yaklaşımların dışına çıkmış bir takım yöntemlerden ibarettir (Eğilmez vd., 2016: 197).

Heteredoks politika uygulamaları; fiyat ve ücretlerin dondurulması ve döviz kurunu sabitleme şeklinde iki türlü olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki yöntemin de bir politika aracı olarak uzun dönemli tercih edilmesi mümkün değildir. Çünkü bu yöntemler piyasaya doğrudan müdahale anlamına gelmekte ve karaborsa oluşumunu tetiklemektedir. Genel olarak heteredoks politikalar, tıpkı Arjantin örneğinde olduğu gibi bir hiperenflasyon ortamında ortodoks politikaları desteklemek ve tamamlamak maksadıyla kullanılmaktadır (Eğilmez vd., 2016:198).

Diğer iktisat politikası araçlarından biri de arz yönlü iktisat politikalarının uygulanmasıdır. Ortodoks olarak nitelediğimiz araçlar, Keynesyen talep mekanizmasını öncelleyen bir yapının ürünüdürler. Arz yönlü iktisatçılar, ekonominin iki önemli nsurundan biri olan talebe müdahale etmenin sakıncalarını vurgularken, arzı artıracak politikaların önemine atıfta bulunmaktadır. Onlara göre, üretimin artırılması için vergi oranları düşürülmeli hatta, üretimin önünün açılması pahasına çevresel negatif etkilere (çevre kirliliği) göz yumulmalı regülasyon ve kısıtlamalar kaldırılmalı ve üretim mümkün olduğunca teşvik edilmelidir. Enflasyonla mücadelenin tek yolu, talep daraltılması değil, arzın artırılarak üretimin bolllaşması ve nihayet mal ve hizmet fiyatlarının bu yolla düşürülmesidir.

Tarife dışı engeller de alternatif iktisat politikası araçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarie dışı engeller, gümrük tarifesi uygulamak suretiyle engellenen uluslararası ticaretin, gmrük tarifesi dışında başka yöntemler uygulanarak kısıtlanmasını ifade etmektedir. Bunların en bilinenleri, miktar kısıtlamaları (kotalar), ithalata uygulanan ek vergiler, ithalatı denetim altına almak ve zorlaştırmak adına konulan kurallardır.

Son olarak planlama, ekonomik faaliyetlerin tamamının ya da bir kısmının merkezi bir otorite tarafından şekillendirilmesidir. Sovyetler Birliği'nin ekonomi modeli bu yöneme bir örnektir. Türkiye'de kamu kesimi için zorunlu, özel sektör açısından yol gösterici bir planlama modeli uygulanmıştır (Eğilmez vd., 2016:202).

2.5.2. İslam İktisadının Politika Araçları

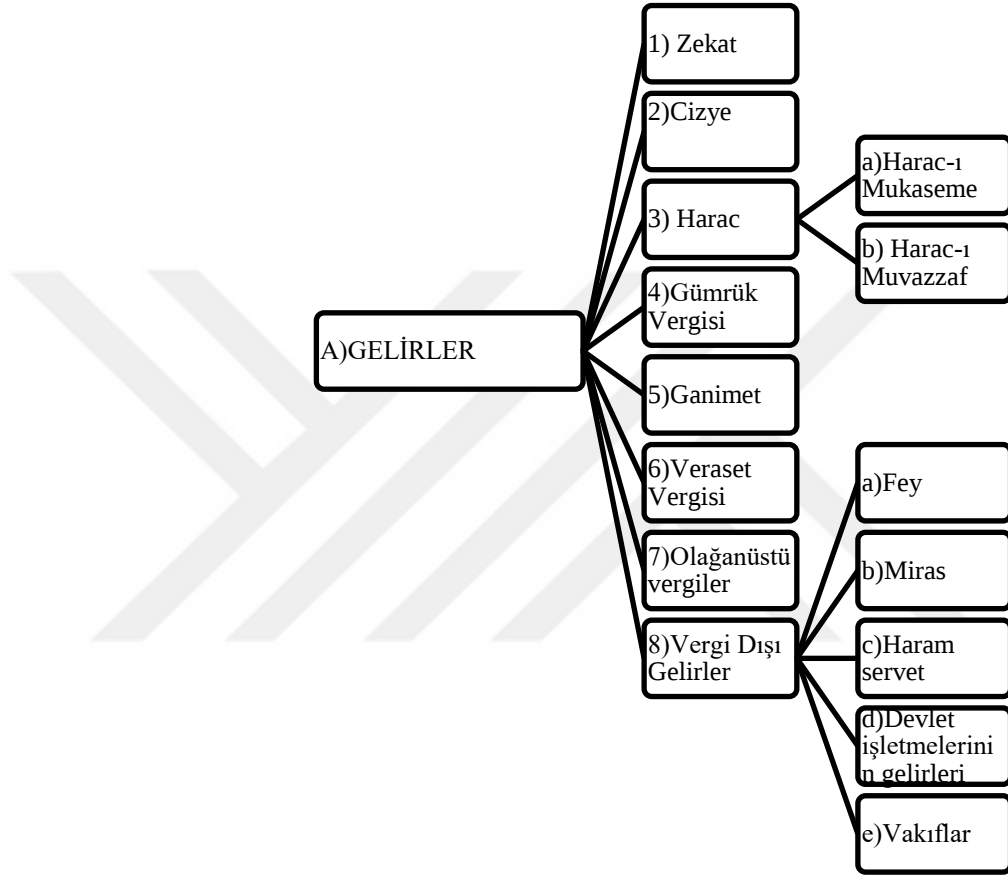
Çalışmamızın bu bölümünde İslam devletlerinin uygulamalarından yola çıkılarak İslam iktisadının kullandığı politik araçlar değerlendirilecektir. Öncelikle maliye politikasına dair uygulamalar -ki özellikle Osmanlı Devleti referans alınacaktır- ve bir vergi çeşidi olan zekat, ardından para politikasına İslam iktisadının bakışı ve faiz meselesi ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2.5.2.1. İslam İktisadında Maliye Politikası

İslam iktisadında maliye politikasını belirleyen unsurlar; devletin vergi gelirleri ve bu gelirlerin sarf edildiği alanlar şeklinde ele alınacaktır. İslam iktisadında

devletin gelir kaynakları olan vergiler; zekat, cizye, harac, ganimet, gümrük vergisi, veraset vergisi, olağanüstü vergiler, vergi dışında kalan gelirler şeklinde sıralanmaktadır.

Şekil 4: İslam İktisadında Devletin Gelir ve Harcamaları

Kaynak: Ahmet Tabakoğlu'nun tasnifinden yararlanılarak yazarca şemalaştırılmıştır (Tabakoğlu: 2013: 355-391).

Vergiler devletin gelir kaynaklarıdır ve bu anlamda, vergileme maliye politikasının en önemli politika aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıdaki şemadan hareketle bir İslam devletinin ne tür gelir kaynakları olduğu, ekonomik yapı içerisinde nasıl kullanıldığı detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

2.5.2.1.1. İslam İktisadında Bir Maliye Politikası Aracı Olarak Zekat

Çalışmamızın bu kısmına girizgah yaparken vurgulamış olduğumuz üzere İslam iktisadında nev-i şahsına münhasır iki unsur vardır. Bunlardan ilki ve bir servet vergisi olan zekattır. İkincisi ise faizsiz bir ekonomik işleyiştir.

Zekat, toplumsal ve ekonomik anlamda ifade ettiği önem bakımından ve İslam inancına özgü yapısı ile Müslümana elindeki servet oranında yükümlülük yükleyen özel bir uygulamadır. Zekat kelimesinin sözlük anlamı; bereket, çoğalma ve artmadır (Bilmen, 2016: 55). Dünya hayatında malın artmasına, ahiret için sevap alınmasına ve zekat veren insanı temizlemesine dayanarak zekat ismini aldığı düşünülmektedir (Serahsi, 2016: 2. Cilt-149). Nitekim zekatın insanı temizlediğine dair Tevbe Suresi 103. ayette şöyle buyurulmaktadır: “Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından sadaka al!”(Tevbe, 103). Hz. Muhammed de şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah zekatı, sadece ellerinizde kalan malların paklanması için farz kılmıştır.” (Ebu Davud, Zekat: 1664). Ömer Nasuhi Bilmen Büyük İslam İlmihali’nde zekatı şöyle tanımlamıştır: “Bir malın muayyen bir miktarını, muayyen bir zaman sonra hak sahibi olan bir kısım Müslümanlara Allah’ın rızası için tamamen temlik etmektir. Zekat verme fiiline ‘tezkiye’, zekat veren kişiye ‘müzekki’ denilmektedir.”

Zekat, İslam inancına göre farzdır. İslam’ın beş şartından biridir (Allah’tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed’in Allah’ın Resulü olduğuna şهادet etmek, namaz kılmak, zekat vermek, hac etmek, Ramazan orucunu tutmak). Zekat, İslam devleti kurulduktan sonra, Medine’ye hicretin ikinci yılında farz kılınmıştır. Kur’an’da doğrudan zekat kelimesinin geçtiği otuz adet ayet bulunmaktadır. Tarafımızca incelenen ayetlerin yirmi altısında namaz kılma emri ile birlikte yer almış olması ilgi çekicidir. Söz konusu ayetlerden bazılarına bakacak olursak:

“Namazı dosdoğru kılın, zekatı verin ve rüku edenlerle birlikte siz de rüku edin.” (Bakara, 43).

“Namazı dosdoğru kılın, zekatı verin; önceden kendiniz için hayır olarak neyi takdim ederseniz, onu Allah Katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı görendir.” (Bakara, 110).

“Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz iyilik değildir. Ama iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, Kitaba ve peygamberlere iman eden; mala olan sevgisine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, isteyip-dilenene ve kölelere (özgürlükleri için) veren; namazı dosdoğru kılan, zekatı veren ve ahidleştiklerinde ahidlerine vefa gösterenler ile zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabredenler (in tutum ve davranışlarıdır). İşte bunlar, doğru olanlardır ve müttaki olanlar da bunlardır.” (Bakara, 177).

“Kendilerine; ‘Elinizi (savaştan) çekin, namazı kılın, zekatı verin’ denenleri görmedin mi? Oysa savaş üzerlerine yazıldığında, onlardan bir grup, insanlardan Allah'tan korkarak: ‘Rabbimiz, ne diye savaşı üzerimize yazdın, bizi yakın bir zamana ertelemeli değil miydin?’ dediler. De ki: ‘Dünyanın nimeti azdır, ahiret ise muttakiler için daha hayırlıdır ve siz bir hurma çekirdeğindeki incecik bir iplik kadar bile haksızlığa uğratılmayacaksınız.’” (Nisa, 77).

“Sizin dostunuz, ancak Allah, O'nun elçisi, rüku ediciler olarak namaz kılan ve zekatı veren müminlerdir.” (Maide, 56).

“Bize bu dünyada da, ahirette de iyilik yaz, şüphesiz ki biz sana yöneldik. Dedi ki: ‘Azabımı dilediğime isabet ettiririm, rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır; onu, korkup sakınanlara, zekatı verenlere ve ayetlerimize iman edenlere yazacağım.’” (A’raf, 156).

“Haram aylar sıyrılıp bitince, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, onları tutuklayın, kuşatın ve onların bütün geçit yerlerini tutun. Eğer tevbe edip namaz kılarlarsa ve zekatı verirlerse yollarını açverin. Gerçekten Allah, bağışlayandır, esirgeyendir.” (Tevbe, 5).

“Sadakalar; yalnızca fakirler, düşkünler, (zekat) işinde görevli olanlar, kalpleri ısındırılacaklar, köleler, borçlular, Allah yolunda olanlar ve yolda kalmışlar içindir. Allah bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Tevbe, 60).

“Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin velileridirler. İyiliği emreder, kötülükten sakındırırlar, namazı dosdoğru kılarlar, zekatı verirler ve Allah'a ve

Resulü'ne itaat ederler. İşte Allah'ın kendilerine rahmet edeceği bunlardır. Şüphesiz, Allah, üstün ve güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Tevbe, 71).

“Allah adına gerektiği gibi mücadele edin. O, sizleri seçmiş ve din konusunda size bir güçlük yüklememiştir, atanız İbrahim’in dininde olduğu gibi. O, bundan daha önce de, sizi ‘Müslümanlar’ olarak isimlendirdi; elçi sizin üzerinize şahit olsun, siz de insanlar üzerine şahitler olasınız diye. Artık dosdoğru namazı kılın, zekatı verin ve Allah'a sarılın, sizin Mevla'nız O'dur. İşte, ne güzel Mevla ve ne güzel yardımcı.” (Hac, 78).

“Öyle adamlar ki, ne ticaret, ne alışveriş onları Allah'ı zikretmekten, dosdoğru namazı kılmaktan ve zekatı vermekten tutkuya kaptırıp alıkoymaz; onlar, kalplerin ve gözlerin dehşetten allak bullak olacağı günden korkarlar.” (Nur, 37).

“İnsanların mallarından artsın diye verdiğiniz faiz Allah katında artmaz. Ama Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekat ise, işte (sevaplarını ve gelirlerini) kat kat arttıranlar onlardır.” (Rum, 39).

“Evlerinizde vakarla oturun, ilk cahiliye kadınlarının süslerini açığa vurması gibi, siz de süslerinizi açığa vurmayın; namazı dosdoğru kılın, zekatı verin, Allah'a ve elçisine itaat edin. Ey Ehl-i Beyt, gerçekten Allah, sizden kiri günah ve çirkinliği gidermek ve sizi tertemiz kılmak ister.” (Ahzab, 33).

İslam iktisadının asli kaynağı olan Kur'an'da zekatın Müslüman için farz kılındığı açıktır. Hatta kadın ve erkek her iki cinse de emrolunduğu da sabittir (Ahzab, 33). Ku'an'da kadına yüklenen mali boyutlu tek borç zekattır. Bunun dışında kadının maddi boyutta yaşamı idame ettirme, ev geçimi sağlama gibi yükümlülüklerden muaf olduğunu, bunun erkekler için bir zorunluluk olduğunu ifade etmek mümkündür. Zekata konu olmuş malın miktarında, zekatını ödemekle bir azalma olmayacağı da müjdelenmiştir (Rum, 39).

Zekat ayetlerde açıkça emrolunmuş olsa dahi, sünnetin zekatın açıklanması üzerinde önemli bir tesiri vardır. Zekatın; kimlerden, ne zaman ve hangi oranlarda alınacağı tamamen kapalıdır. Ayetler yalnız zekatın kime verileceği konusunda

belirleyici olmuştur. Riba ve salad da tıpkı zekat gibi, hadislerin ışığında anlaşılmaktadır (Eskicioğlu, 1986:91).

Zekat verebilmek için bireyin taşıması gereken bir takım şartlar vardır:

1. Müslüman olmak, hür ve akıl-baliğ olmak: Zekat; gayrimüslimlere, çocuklara ve köleler ile cariyelere farz değildir. Müslüman olmak, zekat borcu yaratmakla birlikte, borcun devamlılığı inancın devamlılığına bağlıdır. Bir kimse dinini inkar ederse, etmeden önceki zekat borçlarından da sorumluluğu bulunmamaktadır. Henüz bülûğ çağına ermemiş çocuklar için de zekat farz değildir. Ancak İmam Şafii'ye göre, zekat mala yüklenen bir farz olduğundan çocukların veli ya da vasileri zekatı ödemekle mükelleftir (Bilmen, 2016: 58).
2. Nisap miktarına ulaşmış mala sahip olmak: Zekat verecek kimse, borcu ve temel ihtiyaçları (konut, ev eşyası, giyim, binekler (taşıt-hayvan), bir yıllık tüketimi karşılayacak oranda yiyecek ve içecek maddeleri, kitaplar, iş aletleri) kadar olan kısmı hariç tutulmak üzere belirlenmiş nisap miktarı kadar mala sahip bulunmalıdır. Nisap miktarının sınırları belirlenmiştir; altın için 20 dinar, gümüş için 200 dirhem, deve için 5 adet, sığır ve manda için 30 adet, koyun ve keçi için 40 adet ve tarım ürünleri için ise 5 vesk yani yaklaşık 1 tondur.
3. Malın artıcı özelliğe sahip olması: Zekata konu olan mallar hakikaten (koyunun doğurması, ineğin süt vermesi ya da ticaret yapmak gibi) ya da hükmen (altın, gümüş ve paralar gibi) artıcı nitelikte olmalıdır.
4. Malın mülkiyeti ile üzerinde tasarruf etme yetkisinin tek kişinin elinde olması: Bir kadın mehrini elinde bulunduruyorsa, zekatını ödemekle mükelleftir. Aksi halde malın maliki olsa da üzerinde tasarrufta bulunma yetisi olmadığından zekat ödemekle yükümlü değildir.
5. Zaman şartı: Zekata konu mallara sahip olmanın üzerinden tam olarak bir ay yılı (354 gün) geçmesi, zekat borcunun doğması için gereklidir. Buradaki esas mantık, mevsimlerin geçmesi, malın artış gösterici özelliklerinin ortaya çıkmasıdır. Malların zekata konu olabilmesi için

ilgili yılın başında ve sonunda en az nisap miktarında bulunması gerekmektedir. Örneğin senenin başında 200 dirhem gümüş var ise ve sene sonunda da 200 dirhem gümüş duruyorsa, zekat 5 dirhem gümüştür. Sene sonunda mevcut gümüş miktarı 190 dirheme düşmüş ise zekat artık nisap şartı sağlanmadığından farz değildir. Sene sonunda gümüş miktarı 400 dirhem olmuşsa zekat 10 dirhem gümüştür.

Zekatın kişiye farz olmasının şartları yukarıda sıralanmıştır. Diğer taraftan yapılmış olan bu ibadetin geçerli (sahih) olması için taşınması gereken bir takım başka özellikler de mevcuttur. Genel anlamda bakacak olursak, zekatı verirken kişinin kalben ve aklen zekatını verirken, zekat veriyor olduğunun niyetini taşınması şarttır. Dil ile ikrar şart değildir. İhtiyaç sahibi birine herhangi bir niyet güdülmeksizin bir miktar mal verilmişse, sonradan zekata niyet edebilmek için o malın o kişide bulunması gerekmektedir. Şayet fakir kimse o malı elinden çıkarmış, ihtiyacı dahilinde kullanmışsa sonradan zekat niyeti atfedilemez. Bir kişi, zekatını vermek üzere bir vekil tayin ediyorsa da, zekat verilirken kendisinin niyet etmesi gerekmektedir. Zekata tabi bir malı bütünüyle elinden çıkararak fakirlere veren kimseye o malın zekatı düşmez. Zekatını malın bir kısmını vererek öderse, zekat olarak verdiği kısım nisap miktarından düşülerek yeni hesaplama yapılır (Bilmen, 2016: 60)

Zekatın farz olduğu kimseler ile farz olması için gerekli temel şartlara değinmiş bulunmaktayız. Bu kısımda, İslam iktisadının ve çalışmamızın içeriği bakımından önem arz eden zekat konusunu daha detaylı bir şekilde ele almak adına konularına göre zekatlar, yani, toprak mahsulleri için zekatlar, ticarete konu mallar için zekatlar, ehlileştirilmiş hayvanlar için zekatlar, alacaklar için zekatlar, nakitler ya da nakde benzeyen servetler için zekatlar, defineler ve madenler için zekatlar ve gelir getiren diğer servetler bakımından zekatlar ayrı ayrı ele alınacaktır.

• Ehlileştirilmiş Hayvanlar İçin Ödenmesi Gereken Zekatlar

Ehli hayvanlar; koyun-keçi, sığır-manda, develer ve atlardır. Senenin yarısından fazla bir süre meralarda otlatılmış, sütleri alınmış ve üremeleri sağlanmış hayvanlara ‘saime’ adı verilmektedir. Ehli hayvanlara zekat düşmesi için saime

sayılması gerekir. Hayvanlar altı aydan az otlatılmış ve binilmek yük taşıtılmak ve etleri için tüketilmek için beslenmişse saime sayılmazlar ve üzerlerine zekat düşmez (Bilmen, 2016: 69). Saime sayılan kör ya da zayıf hayvanlar zekat nisabına dahildir. Ancak bunlar zekat olarak verilmezler. Henüz bir yaşını doldurmamış hayvan yavruları zekat nisabına dahil değildir. Aralarında yetişkin hayvanlar da var ise zekat nisabı devreye girmektedir. Söz gelimi, 39 adet kuzu ve 1 koyun mevcut ise zekat olarak bir yaşını doldurmuş olan yetişkin koyun verilmelidir. Hayvanlardan zekat alınmasına ilişkin Kur'an'da tek bir ayet vardır: "Allah'ın yarattığı ekin ve hayvanlardan Allah'a pay ayırıp zanlarınca, 'Bu Allah'a, bu da ortaklarımıza (putlara)' dediler. Ortakları için ayrılan Allah'a ulaşmıyor, fakat Allah için ayrılan ortaklarına ulaşıyor! Ne kötü hüküm veriyorlar!" (En'am, 136). Hayvanlardan alınacak zekatlara ilişkin kurallar Hadisler ile şekillendirilmiş ve kural halini almışlardır. Saime sayılacak nitelikte olan, kendi sınıfında nisap miktarına ulaşmış ya da ticaret konusu hayvanlar açısından zekat kuralları şöyle özetlenebilir:

1. Koyun-keçiler için verilecek zekatlar: Yukarıdaki temel özelliği sağlayan koyun ve keçiler için daha önce de ifade ettiğimiz üzere zekat nisabı kırk adettir. Kırk koyun için zekat verilecek koyun bir adettir. 40 koyundan sonra 120 koyuna kadar bir koyun zekat verilir. 121 koyundan 200 koyuna kadar zekat verilecek koyun adeti 2, 201 koyundan 400 koyuna kadar 3, 400 koyun için ise 4 koyun zekat vermek gerekmektedir. Bundan sonra her 100 koyun için 1 koyun daha zekat verilmelidir. Zekat olarak verilecek hayvan bir yaşını doldurmuş olmalıdır. Cinsinin dişi ya da erkek olması açısından bir fark bulunmamaktadır. Keçiler için de aynı şartlar geçerlidir. Hem koyun hem keçisi bulunanlar bunları birbirinin ikamesi şeklinde değerlendirmeli ve zekatlarını vermelidirler. Örfi olarak bir sürüde hangisinin sayısı daha çoksa zekatın o cins şeklinde verilmesi kabul görmektedir.
2. Sığır-mandalar için verilecek zekatlar: Saime sayılabilecek ya da ticari mal hükmünde olan sığır ve mandalar için zekat nisabı otuz adettir. 30-39 arası sığır için zekat olarak iki yaşını doldurmuş 1 adet buzağı zekat

verilmelidir. 40-59 adet sığır için üç yaşını doldurmuş 1 adet sığır zekat olarak verilmelidir. 60 adet sığır için 2 adet buzağı zekattır. Bundan sonra her 40 sığır için bir dana ya da inek her 30 sığır için bir buzağı zekat olarak verilmelidir. Söz gelimi, 70 sığır için bir buzağı bir dana, 80 sığır için iki dana, 90 sığır için üç buzağı, 100 sığır için bir dana iki buzağı, 110 sığır için 2 dana bir buzağı, 120 sığır için ise ister 3 dana, ister 4 buzağı sahibinin seçimine göre zekat verilmelidir. Hayvanların cinsinin erkek ya da dişi olması zekat verirken fark etmemektedir.

3. Develer için verilecek zekatlar: Saime develerin zekat nisabı beş adettir. Beşten az sayıda deveye zekat isabet etmemektedir. Bir yaşını doldurmuş beş deve için 1 koyun zekat olarak verilmelidir. 10 deveye kadar yalnız bir koyun zekat verilir. 10-24 adet deve varsa her beşte bir olacak şekilde zekat verilmelidir. Tam 25 deve varsa zekat olarak iki yaşına girmiş bir dişi deve yavrusu verilmelidir. 35 deveye kadar zekat sabittir. 36-45 deveye kadar üç yaşına girmiş bir dişi deve, 46-60 arası dört yaşına girmiş bir dişi deve, 61-75 adet arası deve için beş yaşına girmiş bir dişi deve, 76-90 adet deve için üçer yaşına girmiş iki dişi deve, 91-120 adet arası 4 yaşına girmiş iki dişi deve, 121-145 deve için dört yaşına girmiş iki dişi deve ve her beş deveye bir koyun olacak şekilde zekat verilmelidir.
4. Atlar için verilmesi gereken zekatlar: Hz. Muhammed'den nakledilen bir hadis şöyledir: “Müslümana atından ve kölesinden sadaka isabet etmez.” (Buhari, Zekat:45). Bu hadisten hareketle binek olarak o devirde kullanılan hayvanlar için zekat verilmeyeceği yorumu çıkarılmıştır. Saime sayılabilecek atlar için at başına bir dinar altın, yahut atın kıymetinin kırkta biri kadar para zekat verilmelidir. Atlar ticari amaçlarla elde bulunduruluyorsa, o halde artık ticari bir mal olarak zekatlandırılmalıdırlar (Sıddıki, 2013: 69).

- **Toprak Mahsülleri İçin Ödenmesi Gereken Zekatlar (Öşür)**

Toprak mahsulleri için ödenecek zekatlar konusunda atıfta bulunulabilecek ayetler, En'am suresi 141. ayettir: “Çardaklı ve çardaksız

bağları, değişik ürünleriyle hurmaları, ekinleri, birbirine benzeyen ve benzemeyen biçimlerde zeytin ve narları meydana getiren O'dur. Her biri ürün verdiğinde ürününden yiyin; hasat günü de hakkını verin; fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez." Bakara suresi 267. ayette şöyle buyrulmaktadır: "Ey iman edenler! Kazandıklarınızın ve sizin için yerden çıkardıklarımızın iyilerinden verin. Kendinizin ancak içiniz çekmeye çekmeye alabileceğiniz adi şeyleri hayır diye vermeye kalkışmayın. Bilin ki Allah zengindir, bütün iyilik ve güzellikler O'na mahsustur."

Zirai ürünlerin de zekatının olacağı yukarıda delil olarak ortaya konulmuş ayetlerle sabittir. Ancak Kur'an'da bir zekat çeşidi olarak 'öşür' ifadesi yoktur. Öşürün kaynağı Kur'an değildir, bir vergi uygulaması olarak onda bir oranında alınmasından dolayı öşür olarak adlandırılmıştır (Tabakoğlu, 2013: 373). Hadislerle sabit olduğu üzere doğal kaynak suları ile sulanan, çiftçinin sulama için bir çaba içine girmediği tarlalardan elde edilen mahsule onda bir (bir başka ifade ile %10), çiftçinin kendi çabası ile suladığı araziden elde edilen mahsulden ise yirmide bir (%5) oranında zekat alınmalıdır.

Zekata konu olan malın üzerinden bir yıl geçmesi şartı öşür için geçerli değildir. Öşürde arazinin sahibine değil, araziye ve çıkan ürüne odaklanılmaktadır. Bu nedenle öşür arazisinin sahibi akıl-baliğ olmasa dahi araziden elde edilen ürün öşür vergisine tabiidir (Bilmen, 2016: 71).

Öşür arazisi üzerinde arıcılık faaliyeti yapılırsa, ballar da zekata tabidir. Ticarete konu olmayan ekilmek üzere bekletilen tohumlardan öşür alınmamaktadır. Bir zirai ürün işlenmeden önce öşür alınmışsa, işlendikten sonra tekrar zekat alınmamaktadır (zeytinden öşür alınmışsa, yağı çıkarıldığında yeniden zekat alınmaz). Öşür arazisi üzerindeki mahsuller yetişip tüketime hazır hale geldiği zaman zekat uygulanmaktadır. Öşrü verilmemiş bir araziden ürün yemek caiz değildir. Öncelikle mahsulün zekatı verilmeli sonra kalan kısmı tüketilmelidir (Bilmen, 2016: 75). Şayet tarımsal üretim ortaklığına dayanmaktaysa, her bir ortağın nisap miktarına ulaşmış olması beklenmektedir.

Yukarıda ayetlerden de naklettiğimiz üzere, Hz. Muhammed de öşrün hasat yapılırken, mahsul henüz taze iken yapılmasını emretmiştir (Ebu Davud, Zekat:1603). Ayrıca öşür olarak verilen ürünler için de açık bir kıstas mevcuttur: kişinin kendisine verildiğinde almak istemeyeceği türden adi ürünler olmamalıdır (Bakara, 267).

Hz. Muhammed öşrün aynı olarak verilmesini tavsiye etmektedir (Ebu Davud, Zekat:1599). Banknot sisteminin gelişmemiş olduğu devrin şartları göz önüne alındığında bu tavsiyenin mantığı kavranmış olacaktır. Nakdi olarak ödeme imkanı olsa da öşürde aynı ödeme esastır. Aynı zamanda zekata konu olan ürün sahibi tüketimi için makul bir mahsulü ayırabilmekte ve bu kısımdan zekat alınmamaktadır (Tabakoğlu, 2013: 374).

Hz. Muhammed zirai ürünler için nisap miktarını ‘beş vesk’ olarak belirlemiştir. Bu ölçü birimi farklı toplumlarda farklı değerlere karşılık gelmektedir. Günümüz değeri açısından 650 kilogramın üzerindeki bütün mahsuller zekata tabidir (Ebu Davud, Zekat: 1558).

• Alacakların Zekatı

Borç olarak bir başkasına verilmiş, kişinin zimmetinde olmayan ancak nisap miktarına ulaşmış alacaklar da kırkta bir nispetinde (%2,5) zekata tabidir. Alacaklar, borcun kaynağı bakımından üç ayrı sınıfta ele alınmaktadır (Bilmen, 2016: 63):

- 1) Kuvvetli alacaklar: Kuvvetli alacaklarda alacak-borç ilişkisinin kaynağı; paralar ya da ticaret mallarıdır. Bunlar, ilgili dönemin sonunda zekata tabidirler. Örneğin iki sene önce borç verilmiş olan 1000 dirhem gümüş borçlu tarafından ödendiğinde geçmiş iki yılın zekatı ödenmelidir. İlk yıl için kırkta bir kuralına göre 25 dirhem gümüş zekat verilmelidir. İkinci yıl için zekat sonrası elde kalan 975 dirhem gümüş için de yine kırkta bir oranında 24 dirhem gümüş zekat verilmelidir. İmam-ı Azam’a göre arada kalan 15 dirhem gümüş için zekat ödenmesi gerekmemektedir. Bir borcun üzerinden bir ay yılı geçmişse ve en az 40 dirhemlik kısmı tahsil edilirse

hemen 1 dirhemi zekat olarak verilmelidir. 40 dirhemden daha az bir tahsilat yapılmışsa, zekat dağıtımı ertelenmektedir (Bilmen, 2016: 64).

- 2) Orta kuvvetli alacaklar: Orta kuvvetli alacaklar, ticari olmayan mallar ve ev kirası gibi kaynaklardan oluşmaktadır. İmam-ı Azam'a göre bu tür borçlar tahsil edildiğinde geriye dönük zekat ödemesi yapmak gerekmemektedir. Eğer alacaklının başkaca zekata konu bir varlığı yoksa, borcun ödenmesinin üzerinden bir yıl geçtikten sonra zekat ödemesi yapılır. Üzerine zekat düşen başkaca varlıkları varsa, hepsinin zekatı ödenmelidir.
- 3) Zayıf alacaklar: Bedeli belirli olmayan borçlar, zayıf nitelikli alacaklar hükmündedir. Bunlar; kadının eşinde bulunan mehri, tahsili yapılmamış diyet paraları ve miras payları olarak örneklendirilebilir. Bu gibi alacaklar elde edilip üzerinden bir ay yılı geçmedikçe, zekat ödemesi yapılması gerekmemektedir.

- **Ticaret Malları için Zekatlar**

Ticaretin konusu olan her türlü mal, mülk, eşya için zekat verilmesi gerekmektedir. Şayet ikamet için değil, alınıp satılarak ticari amaçlara hizmet eden gayrimenkuller varsa bunlar da zekata tabidir. İlgili senenin başında nisap miktarına değerce ulaşmış (200 dirhem gümüş ya da 20 miskal altın ederinde) ticari mallar sene sonunda da bu nisap miktarını karşılamakta ise, için %2,5 oranında zekat verilmesi gerekmektedir. Sene sonunda değeri, nisap miktarının altına inmiş olan ticari mallar zekata konu olmamaktadır. Ticari amaçlarla elde bulundurulan hayvanların, sayısına ya da saime olup olmamasına bakılmamaktadır (Bilmen, 2016: 65).

Bir ticari malın sene sonu kıymeti, alım satımın söz konusu olduğu piyasanın şartları altında değerlendirilmektedir. Tüccarlar bu malların değerini hesaplarken, altın ya da gümüş birimini kullanmakta özgürdürler. Eğer malın kıymeti gümüş cinsinden 200 dirhemden fazla, ancak 20 miskal altından az ise, bu halde gümüş üzerinden hesaplama yapılarak zekatın ödenmesi gerekmektedir.

Bir alışverişin ticaret sınırları içine dahil olması için, ticari niyetlerle, ticaret eyleminin buluşmuş olması gerekmektedir. Söz gelimi, baştan ticari niyetlerle alınmış bir mal, daha sonra stoklanarak satışı ötelenirse, bu mal bir ticaret malı değildir. Ticaret malları; ölçülebilir, sayılabilir, tartılabilir nitelikte olmalarından dolayı kıymetini belirlemek mümkündür. Sene içinde malın kıymetinde meydana gelen dalgalanmalar, zekata etki etmemektedir. Sene sonunda malın kıymeti ne ise, kırkta bir oranındaki zekat verilmelidir. Zekat elde bulunan malın aynı şekilde verilmesi şeklinde olabileceği gibi, kıymetinin hesaplanıp parasal olarak da verilmesi mümkündür.

- **Nakitler ve Nakde Benzeyen Servetlerin Zekatları**

Altın ve gümüş ile banknot ya da madeni olan bütün paralar, ziynet ve mücevherler, hisse senetleri nisap miktarına ulaşmış olmak ve üzerinden bir ay yılı geçmiş olmak şartının sağlanması ile zekata tabidir. Daha önceki kısımlarda belirttiğimiz üzere altının nisabı 20 miskal, gümüşün nisabı 200 dirhemdir. Kişinin elinde 20 miskal (güncel değerle 80 gram olduğu kabul edilmektedir) altın varsa %2,5 (kırkta bir) kuralına göre yarım miskal altını zekat olarak vermelidir. Altın ve gümüşün zekatları hesaplanırken temel ölçü kıymetleri değil, ağırlıklarıdır (Bilmen, 2016: 70). Söz gelimi, 200 adet gümüş dirhem, tartı üzerinde eksik gelirse o halde bunun için zekat ödenmesi gerekmemektedir. Ancak nisap miktarına ulaşacak başkaca mallar ya da paralar varsa, o halde toplamın içine bu gümüş de dahil edilmelidir.

Mücevher ve ziynet için zekat verilirken, üzerlerindeki işçilik hesaba katılmamaktadır. Zekat olarak iki miskal altın ödemesi gereken bir kimse, üzerinde işçilik bulunan ederi iki miskal altına denk, ancak kendisi bir miskal olan bir ziyneti verip zekattan azade olmamaktadır. Kağıt paralar için de kıymetleri 200 dirhem gümüşe ya da 20 miskal altına ulaşmış olmaları halinde zekat söz konusudur.

Altın ve gümüşün zekatı konusunda Kur'an'da sert bir uyarı mevcuttur: “Ey iman edenler! Bilin ki Yahudi din bilginlerinin ve Hristiyan din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan alıkoymaları. Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele! O gün bunlar

cehennem ateşinde kızdırılıp onların alınları, böğürleri ve sırtları dağlanacak: İşte yalnız kendiniz için toplayıp sakladıklarınız; tadın şimdi biriktirip sakladıklarınızı!” (Tevbe, 34-35).

- **Defineler ve Madenlerin Zekatları**

İslam literatüründe yerin altında saklanmış olan defineler ile, yerin altında yaratılmış olan madenlere “rikaz” denilmektedir (Bilmen, 2016:78).

Madenlerin zekatı söz konusu olduğunda üç farklı durum söz konusudur:

- 1) Ateşte eriyen madenler: Bir maden ateşte erime özelliğine sahipse (altın, gümüş, bakır, civa, nikel, demir, vs.), bu durumda madenlerden beşte bir (%20) oranında devlete hisse verilmelidir. Madenin bulunduğu arazi şahsa aitse, madenin kalan kısmı toprağın maliki olan şahıstır, toprak sahipsizse, madeni çıkaran devlete verilen hissedenden kalan kısmın malikidir, toprak devlete aitse çıkan maden devletin sayılmaktadır.
- 2) Ateşte erime özelliği olmayan kayaçlar, madenler: Kireç taşı, alçı taşı, mermer, yakut, elmas, safir gibi değerli taşlar gibi ateşte erime özelliğine haiz olmayan madenler, madenin bulunduğu toprağın sahibinindir. Toprağın sahibi yoksa madeni bulanın sayılmaktadır. İslam devleti bu madenlerden hisse almamaktadır.
- 3) Akışkan halde bulunanlar: Yapısı itibariyle doğada akışkan halde bulunan, petrol, zift, su gibi kaynaklar ve tuz da tamamıyla bulunduğu toprağın sahibine, sahibi yoksa bulana aittir.

Definelerin zekatı hususunda İslam dönemine ait olup olmamasına bağlı olarak farklı durumlar söz konusudur:

- 1) Müslüman toplumlara ait defineler: üzerinde İslam alameti taşıyan defineler, kayıp mal hükmündedir. Bulanlar fakir ise kendilerindir. Fakir sınıfında değillerse bu definelerin fakirlere dağıtılması ya da İslam devletine verilmesi esastır.

- 2) Gayrimüslimlere ait defineler: üzerinde gayrimüslim bir toplumun emaresi bulunan definelerin %20si kadar devlete hisse verilmelidir. Kalanı definenin bulunduğu toprağın sahibinin hakkıdır. Şayet toprağın sahibi yoksa kalan kısım bulana aittir.
- 3) Ait olduğu inanca dair alamet taşımayan defineler: bir definenin Müslüman kimseye mi yoksa gayrimüslim kimseye mi ait olduğu belirli değilse, uygulanacak hükümde birlik yoktur. Kimi İslam alimleri, yitik bir mal hükmünde işlem görmesi gerektiğini, kimisi ise gayrimüslimlere aitmiş gibi işlem görmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Açıkça görülmektedir ki, maden ve definelerden devletin alacağı hissenin büyüklüğü, madenin fertlerin zenginleşmesine bir vesile olmasının önüne geçme amacı taşımaktadır. Hz. Muhammed, kendi döneminde madenlerce zengin toprakları fertlerin tekeline bırakmamıştır (Sıddıki, 2013: 131).

• Gelir Getiren Diğer Servetlerin Zekatları

Çalışmamızın önceki kısımlarında detaylı bir şekilde ticaret mallarının, ehlileştirilmiş hayvanların, alacakların, maden ve definelerin, para ve nakde benzer servetlerin, toprak mahsullerinin zekatlarından söz etmiş bulunmaktayız. Bunun dışında, sanayi üretimine konu olan fabrikalar, alet edevat ve makineler, kira gelirleri, hisse senetleri ve banka mevduatları da zekata tabidir.

Sanayi üretimi için zekat belirlenirken çağdaş İslam yazarlarının zirai üretime dair zekat kurallarını ele aldıkları görülmektedir. Zirai üretimde toprak için değil, üzerinde yetişen mahsul için zekat vardır. O halde bir üretim fabrikasının da kendi değerine değil, üretilen malın hasılatına bakılarak zekat hesaplanmalıdır (Tabakoğlu, 2013:384). Zirai vergi ile mukayese edilirse maliyet unsuru hasılattan çıkarılmak suretiyle %10 vergi alınmalıdır (Ebu Zehra, 2022: 69).

Sanayi üretimi ile zirai üretim mukayese edildiği zaman, sanayi üretiminde kullanılan teçhizatın, zirai üretimde kullanılan teçhizata göre daha yüksek oranda yıpranacağı açıktır. O halde, sanayi üretiminde amortisman payı daha fazla olmalıdır.

Zekat da bu aşınma oranının da düşülmesi ile hesaplanmalıdır. Sanayi üretiminde verimlilik konusu sahaya göre oldukça değişkendir. Bu nedenle sanayi üretiminin üzerinde uygulanacak zekatın esnek olması gerekmektedir (Ebu Zehra, 2022: 70).

Sanayi tipi üretim ile zirai üretim mukayese edildiğinde karşılaşılabilecek bir diğer sorun verimlilik farkıdır. Zirai üretimin verimliliği dış faktörlere bağlıdır ve değişkendir. Sanayi üretiminde verimliliğin daha fazla olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Sonuç olarak verimliliğe ya da hasılataya göre zekat oranı belirlemek doğru olmayacaktır. Sanayi üretiminin bütün mal varlığı %2,5 oranında zekata tabidir. Kira gelirleri, bankadaki mevduatlar ve hisse senetleri de nisap miktarına ulaşmak kaydıyla %2,5 oranında zekata tabidir.

2.5.2.1.2.Cizye

Cizye kelimesi ceza kökünden gelmektedir. İslam devletleri gayrimüslim tebaasından; bir yandan Müslüman halkın üstünlüğünü göstermek, diğer yandan devletin, gayrimüslim tebaanın can, mal ve ibadet güvenliğini sağlaması ve askerlik hizmetinden muaf olmalarının karşılığı olarak bir vergi çeşidi olarak addedilebilecek cizye almaktadırlar (Tabakoğlu, 2013: 386). Cizye yükümlülüğü bulunan bir kimse, hem gayrimüslim olmalı hem de İslam devletinin vatandaşı olmalıdır (Armağan, 2005:355).

Cizyenin Kur'an'daki delili Tevbe Suresi 29. ayettir: “Ehl-i kitaptan Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resülü’nün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.” (Tevbe, 29).

Cizye uygulaması ayetin ışığında iki şekilde yürürlüğe konmaktadır: anlaşma ya da anlaşmaya varılana kadar savaş etme. Cizye de zekat gibi yıl sonunda toplanmaktadır. Zekattan farklı olarak yalnız faal erkek nüfus sorumluluk altındadır. Ödemesini kolaylaştırmak adına taksit uygulaması yapılmaktadır. Hz. Muhammed döneminde her bir gayrimüslimden alınan cizye miktarı 10 dirhem olarak belirlenmiştir. Gayrimüslimlere servetleri mukabilinde farklı oranlarda vergi uygulamak da mümkündür. Ancak cizye her halükarda makul miktarın dışına çıkıp

zulüm haline gelemmez. Çocuklar, kadınlar, din adamları, yaşlı ve engelliler cizye ödemekten muaftır. Cizye yükümlülüğü altındayken İslam inancını seçen kişilerden cizye borcu düşmektedir. Ölen gayrimüslimlerden de cizye borcu düşmektedir.

İslam devleti, şayet cizye aldığı ve hakimiyetinde bulunan gayrimüslim tebaanın can ve mal güvenliğini sağlamak konusunda eksikliğe düşerse, topladığı cizye caiz değildir, halka iade edilmelidir.

2.5.2.1.3. Harac

Harac, tıpkı cizye gibi bir İslam devletinin gayrimüslim tebaadan aldığı vergi çeşididir. Haraç, fetih yoluyla ele geçirilen, üzerinde hakimiyet hakkı bulunulan topraklardan alınmaktadır. Kişilerden alınan haraca, haraç-ı ruus, topraklardan alınan haraca ise haraç-ı arazi denilmektedir (Armağan, 2005: 363). Baş vergisi şeklinde alınan haraç-ı ruus, cizye konusunda değindiğimiz şartları taşıyan erkek nüfustan alınmaktadır. Müslüman olmak ya da ölmekle yükümlü borcundan azade olmaktadır. Arazilerden alınan haraç ise, ya mahsulden ya da bizzat toprağın kendisinden alınmaktadır. Toprak sahibi Müslüman olsa dahi vergisini ödemeye devam etmektedir. Topraklar bir anlaşma neticesinde zor kullanılmadan ele geçirilmişse, toprak mülkiyeti kendilerine bırakılmakta ancak %50'yi aşmayacak oranda haraç alınmaktadır. Zor kullanılarak elde edilen topraklar için ise durum farklıdır. Bu halde, fethedilen toprağın beşte birinin mülkiyeti İslam peygamberine aittir. Geri kalan kısmından ise haraç alınmaktadır.

Gayrimüslim tebaa herhangi bir sebeple bir toprak üzerinde iskan ediliyorsa, o topraktan haraç alınmaktadır. Ayrıca bunların, daha önce tarım yapılmayan topraklarda devletten izin alarak tarım yapmaları durumunda da haraç vergisi işlemektedir. Haraç iki farklı şekilde belirlenmektedir:

- 1) Harac-ı mukaseme: Fethedilen toprakların mülkiyetinin gayrimüslim sahibinin elinde bırakılması, tarımsal mahsulden %10-%50 arasında vergi alınmasını ifade etmektedir. Oranı belirleyen unsur toprağın verimliliğidir. Yıl sonu beklenmemekte ve ürün üretiminden hemen sonra tahsil edilmektedir.

- 2) Harac-ı muvazzaf: belirli bir birim toprak ya da ağaç başına konulmuş olan sabit oranlı haraç vergisidir. Yıl sonunda tahsil edilmektedir.

Cizye, yani kişilerden alınan vergiler, Müslüman olmakla affa uğramakta iken, haraç arazisine sahip bir gayrimüslim Müslüman olsa dahi haraç ödemekten kurtulamamaktadır. Çünkü haraç toprakları bütün İslam toplumuna vakfedilmiş gibidir (Tabakoğlu, 2013: 388).

2.5.2.1.4. Ganimetler

Ganimetler de tıpkı haraç gibi fetihlerden elde edilen devlet gelirleridir. Bu bakımdan, tıpkı zekat, cizye ve haraç gibi İslam Devleti'nde bir maliye politikası aracı görevi üstlenmektedirler. Ancak ganimetler, menkul kıymetleri kapsamaktadır. Ganimetlerin nasıl kullanılacağı ile ilgili Kur'an'da çok açık bir delil vardır:

“Allah’a ve ayırım günü yani iki topluluğun karşılaştığı gün kulumuza indirdiğimize iman etmişseniz biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah’a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Allah her şeye kadirdir.” (Enfal, 41). Açıkça anlaşılmaktadır ki, ganimetlerin tümünün mülkiyeti onu ele geçirenlere ait değildir. Ganimetlerin beşte biri toplumsal fayda için ayılmalıdır.

Ganimetlerin Müslümanlara helal olduğu Enfal suresinde vurgulanmaktadır:

“Artık aldığınız ganimetten helal ve hoş olarak yiyin, Allah’a itaatsizlikten sakının, Allah son derecede bağışlayıcı ve esirgeyicidir.” (Enfal, 69).

Buhari'den nakledilen bir hadiste Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur:

“Savaş ganimetleri bana helal kılındı, benden önce hiçbir peygambere helal kılınmadı. Çünkü Allah zaafımızı ve acimizi gördü.” (Buhari, Teyemmüm:56).

Ganimet ile nefel (çoğulu enfal) Arapça'da eş anımlı sözcüklerdir. Bu bakımdan Kur'an'da ganimetler ve ganimetlerin paylaşımını açıklamak üzere bir surenin yer aldığı görülmektedir (Karaman vd. 2016: 692).

2.5.2.1.5. Gümrük Vergileri

İslam devletinde farklı vilayetler ile farklı ülkeler arasında ticaret yapıldığı zaman uygulanan vergi çeşididir. Medine pazarı İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren gümrük vergisinin kullanımına örnek teşkil etmektedir. Peygamber tarafından görevlendirilen pazar idarecileri, dışarıdan gelen tüccar sınıftan Müslüman olanlardan onda bir oranında, gayrimüslim olanlardan ise tebaası oldukları devletin, Müslüman tüccarlardan tahsil ettiği gümrük vergisi nispetinde vergi tahsil etmekteydiler. Şayet gayrimüslim tüccarın devleti ile bir alışveriş yoksa ya da mütekabiliyet esasına göre uygulanan vergi oranı bilinmiyorsa bu durumda vergi oranı %10'dur (Tabakoğlu, 2013: 389).

2.5.2.1.6. Olağanüstü Dönemlerde Alınan Vergiler

Fatıma b. Kays'tan nakledilen bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: “Her türlü servetinizde zekattan başka ödenmesi gereken haklar da vardır.” Fatıma b. Kays bu hadisin ardından Hz. Muhammed'in Bakara Suresi 177. ayeti naklettiğini bildirmektedir: “Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekatı verendir. Böyleleri anlaşıp yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takva sahipleri bunlardır.” (Bakara, 177).

Kur'an ve hadislerde başkaca bir delil bulunmamasına karşın, İslam alimleri bu hadisi dayanak göstererek; kıtlık, hastalık, felaket, savaş ve afet dönemlerinde insani yaşam sınırlarını zorlamayan ve zekat yerine ikame olmayan yeni vergiler konulabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu uygulama Kurtuluş Savaşı yıllarında Tekalif-i Milliye Emirleri olarak Anadolu coğrafyasında işlerlik görmüştür.

2.5.2.1.7. Mirastan Alınan Vergiler

Çalışmamızın bu kısmında esas konu veraset vergileri olsa dahi, İslam iktisadının ve hukukunun önemli bir konusu olan miras meselesine kanaatimizce

değirmek gerekmektedir. Çünkü miras meselesi ekonomik ve sosyal boyutlu bir meseledir.

Miras, vefat eden kimsenin geride bıraktığı, mallar, borçlar, alacaklar ve haklardır. İslam hukukuna göre bir kimseyle miras bağı kurmak için temel şart, ölen kişi ile kan bağı ve/veya evlilik bağı kurmuş olmaktır. Kur'an'da miras hukukunu belirleyen ve çerçevesini açıkça çizen üç ayet bulunmaktadır. Bunlar, Nisa Suresi 11, 12 ve 176. ayetlerdir:

“Allah size, çocuklarınız hakkında erkeğe, iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. İkinden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarıdır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, ana-babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da ana-babası ona vâris olmuşlarsa anasının hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa anasının payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.” (Nisa, 11)

“Yapacakları vasiyetten ve borçtan sonra, eşlerinizin, çocukları yoksa bıraktıklarının yarısı sizindir. Çocukları varsa bıraktıklarının dörtte biri sizindir. Çocuğunuz yoksa sizin de, yapacağınız vasiyetten ve borçtan sonra, bıraktığınızın dörtte biri onlarıdır. Çocuğunuz varsa bıraktığınızın sekizde biri onlarıdır. Eğer bir erkek veya kadının, anası, babası ve çocukları bulunmadığı halde malı mirasçılara kalırsa ve bir erkek yahut bir kız kardeşi varsa, vasiyetten ve borçtan sonra her birinin payı altıda birdir. Bundan fazla iseler üçte bire ortaklırlar. Kimse zarar görmesin; Allah'ın hükmü budur. Allah her şeyi bilendir, ilim sahibidir.” (Nisa, 12).

“Senden fetva isterler. De ki: ‘Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor’: Eğer çocuğu olmayan bir kimse ölür de onun bir kız kardeşi bulunursa, bıraktığının yarısı bunundur. Eğer (ölen) kız kardeşin çocuğu yoksa erkek kardeş de ona varis olur. Kız kardeşler iki tane olursa, bıraktığının üçte ikisi onlarıdır. Eğer erkekli kadınlı daha fazla kardeş varsa, erkeğin hakkı iki

kadın payı kadardır. Yanılmayasınız diye Allah size açıklama yapıyor. Allah her şeyi bilmektedir.” (Nisa, 176).

Ayetlerin de işaret ettiği üzere, kalan miras için önce ölenin borçları ve daha sonra kendisinin vasiyet ettikleri ödendikten sonra kalan mal ile ilgili bir paylaşım söz konusudur. İslam hukukunda kişinin kendi iradesiyle miras bırakabileceği serveti, mevcut servetinin üçte biri kadardır.

İslam’da kadının miras hakkı çokça tartışma konusu olmuş meselelerden biridir. Ancak ayetlerde görülmektedir ki, bütün paylaşım kadının payı nispetince yapılmıştır. Kadın ve erkek arasında, eşit miras paylaşımı yapılan durumlar vardır. Örneğin; çocukları bulunan bir ölünün, anne ve babası altıda bir oranında eşit şekilde mirastan faydalanmaktadır. Annesi bir olan kardeşler mirasın üçte birini erkek ya da kadın olmaları fark etmeksizin, eşit şekilde paylaşmaktadırlar.

Dönemin şartları değerlendirilecek olursa, kadınlara verilen miras hakkının oldukça büyük bir adım olduğunu anlamak zor olmayacaktır. Dönemin şartlarında, istisnalar bulunmakla birlikte, toplumda kadınların ellerinde bulunacak miras payını yönetecek ticari bilgiye ve donanımına, tecrübeye sahip olmadıkları görülmektedir. Bu nedenle erkeğe yüklenen ekonomik yükümlülük nispetince payı mirastan alacağı pay artırılmıştır.

Kadınlar erkeklerin yarısı kadar mirastan pay alsalar dahi, aldıkları bu payda kendilerinden başkaca kimsenin bir hakkı yoktur. Çünkü İslam ekonomik anlamda kadına yalnızca zekat yükümlülüğünü yüklemiştir. Ev geçindirme ve nafaka temin etme kadına ait bir sorumluluk değildir. Erkek ise kadına nispeten aldığı iki kat miras hakkını ailesinin geçimini temin etmek adına kullanmak durumundadır. Üstelik, erkeklerin askerlik, muhtaç akrabasının nafakasını temin, diyet ödeme gibi -kadınlar için söz konusu olmayan- ekonomik yükümlülükleri de bulunmaktadır (Karaman vd., 2016:173).

“Nisa” Arapça ’da “kadınlar” manasına gelmektedir. Bu surede miras hakkının ve mirasa dair kuralların aktarılmış olması manidardır. Surenin son ayeti olan 176. ayette kız kardeşlere verilmesi gereken miras paylarından bahsedilmektedir. Surenin

12. ayetinde yukarıda da belirttiğimiz üzere, annesi bir olan kardeşler, bir kız ve bir erkek iseler altıda bir oranında mirastan pay almakta, iki cinsiyetten de birden fazla iseler üçte bir oranında mirası aralarında eşit paylaşmaktadırlar. Son ayette ise söz konusu kardeşlerin babaları birdir. Baba tarafından akraba erkeklerin kadınlara karşı nafaka gibi ekonomik yükümlülükleri bulunmakta iken, kadınların böyle bir yükümlülükleri yoktur. Bu nedenle erkek kardeşlere, kız kardeşlere göre iki misli pay verilmiştir. Böylelikle erkek ve kadınlar arasında ekonomik boyutlu nimet-külfet dengesi kurulmuştur (Karaman vd.,2016:198).

Devlete gelir sağlayan bir maliye politikası aracı olarak miras meselesini ele aldığımız zaman, kişinin ancak kendi malının üçte biri kadarını miras bırakabileceği, geri kalanın kendi tasarrufunda olmaksızın mirasçılara belirlenen şartlar dahilinde paylaştırılacağı aktarılmıştır. O halde devletin gerekli durumlarda ölenin terekesine üçte bir nispetinde vergi koyması mümkündür.

2.5.2.1.8. Vergi Dışında Devlet Gelirleri

Yukarıda devletin gelir elde edeceği vergileri tek tek ele almış bulunmaktayız. İslam iktisadında, bunlar dışında devlete gelir getiren başkaca uygulamalar bulunmaktadır. Örneğin, arkasında varis bırakmaksızın vefat eden kişinin mirası tamamen devlete aittir. Ayrıca gayrimüslim ya da Müslüman bir vatandaş, ülkesini terk etmek suretiyle başka bir ülkeye kaçarsa, yerleşirse onun geride bıraktıkları da devlete aittir.

Haşr suresi 6 ve 7. ayetler savaş yapılmadan elde edilmiş fey'in (ganimetlerin) muhtaçlara aktarılacak üzere İslam devletinin olduğuna ilişkin ayetlerdir:

“Allah’ın onlardan alıp resulüne fey’ olarak verdikleri için siz at veya deve koşturmuş değilsiniz. Ama Allah elçilerini dilediği kimselere üstün kılar. Allah her şeye kadirdir. Allah’ın (başka) beldeler halkından alıp Resulüne fey’ olarak verdikleri, Allah’a, peygambere, yakınla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir. Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan

kaçının. Allah’a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir.” (Haşr, 6-7).

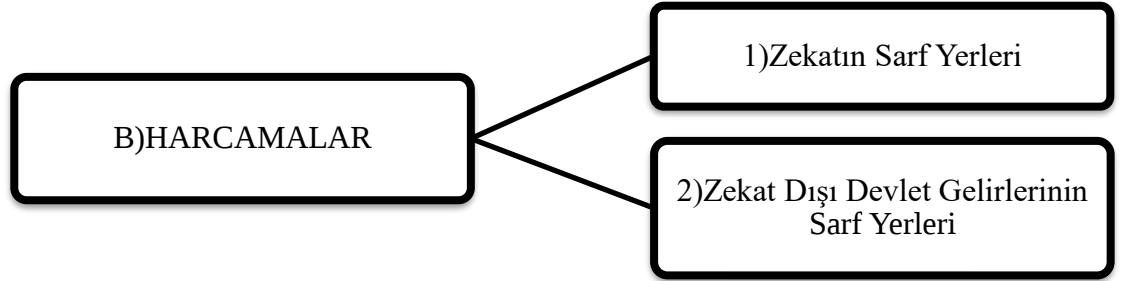
Açıkça anlaşılmaktadır ki, savaşız elde edilen ganimetlerin mülkü kamu yararına kullanılmak üzere devlete ait bir gelirdir.

Bir kimse meşru olmayan yollardan gelir elde etmişse (hırsızlık, faiz, rüşvet gibi) o malın üzerinde hakkı bulunmadığı için, o malı sarfı da caiz değildir. Haram yollardan elde edilmiş bütün mallar tespit edildiğinde devlet tarafından müsadere edilir ve yine muhtaçların lehine kullanılır.

İslam devletlerinde üretim ve tüketim faaliyetleri genel anlamda şahısların üzerinde bırakılmış, devlet ekonomiye müdahil olma konusunda geride durmuştur. Yine de devlete ait işletmeler de bulunmaktadır. Bunların gelirlerini de devlete ait gelirler arasında saymak mümkündür.

İslam iktisadının maliye politikasında gelir kısmını ele almış bulunmaktayız. Maliye politikasında gelirler kadar önemli bir diğer bileşen, bu gelirlerin sarf yerleri yani harcamalardır. İslam iktisadında devletin harcamalarına bakıldığı zaman temelde iki türlü bir ayırım yapıldığı görülmektedir. Zekatlar ve zekata benzer nitelikte olan gümrük vergisi gibi gelirlerin kullanımı konusunda açıkça kurallar bulunmaktadır. Zekat dışı gelirlerin harcanması konusunda ise bir serbesti olduğu göze çarpmaktadır (Tabakoğlu, 2013:391).

Şekil 5: İslam İktisadı Maliye Politikasında Harcamalar

Kaynak: Ahmet Tabakoğlu’nun tasnifinden yararlanılarak yazarca şemalaştırılmıştır (Tabakoğlu: 2013: 355-391).

2.5.2.1.9. Zekat Gelirlerinin Harcanacağı Yerler

İslam devletinin en önemli gelir kaynağı olan zekatların sarf edileceği yerler Kur’an’da açıkça buyurulmuştur:

“Zekat gelirleri ancak şunlar içindir: Yoksullar, miskinler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kulları kazanılacak olanlar, azat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar. İşte Allah’ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle yönetmektedir.” (Tevbe, 60).

- a) Fakirler ve düşkünler: Zekatın sarf edileceği ilk grup fakirler ve ayetteki tabir ile miskinlerdir. İki ayrı unsur olarak ele alınmasından anlaşılmaktadır ki, bu iki grubun ifade ettiği anlam birbirinden farklıdır. İslam alimleri arasında bu konuda, hangi grubun daha muhtaç olduğu ya da miskinin gayrimüslim tebaanın fakir sınıfı olup olmadığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Genel kabul gören yaklaşım, fakirin asli ihtiyaçlarını giderebilen ancak nisap miktarına ulaşmış bir mal varlığı bulunmayan kimse olduğudur (Bilmen, 2016: 195). Temel ihtiyaç maddeleri, evi ve

evinde eşyası hatta borcuna karşılık nakdi dahi olsa nisap miktarınca mal varlığı olmadığından zekat verilmektedir. Kişi sağlıklı olabilir, çalışabilecek gücü bulunabilir, buna rağmen eğitim hayatında olmak, işsiz olmak gibi nedenlerle yoksul sayılmaktadır. Miskin ise, herhangi bir mal varlığı ve gelire sahip olmayan kişiyi tanımlamaktadır. Arapça’da miskin kelimesi hareket edemeyen anlamına gelmektedir. Kişi öylesine bir yoksunluk içerisinde ki; bu muhtaçlık onu hareketsiz ve çaresiz bırakmaktadır. Fakir ya da yoksul bir gelire sahip ancak geliri ihtiyaçlarının gerisinde olan insanı anlatmakta iken, miskin geliri olmayan kimsedir. Hz. Muhammed, miskini, kendini bir-iki hurmanın, bir-iki lokmanın peşinde dilenen bir insan değil, ihtiyacı olduğu halde istemeyen, durumu etrafınca bilinmediği için yardım edilmeyen, onurlu ve iffetli mümin olarak tanımlamıştır (Buhari, Zekat:53).

- b) Zekat amilleri: Zekat gelirlerinin toplanmasında görevli olanlar da zekattan pay alacaklar arasında sayılmıştır. Böyle kimselere zekat amili denilmektedir. Zekat amillerinin zekattan pay almaya hak kazanabilmeleri için fakir olmaları şart değildir.
- c) Kalpleri İslam’a ısındırılacak kimseler: Kötülüklerinden emin olmak, İslam’ı tanıtmak amacıyla veya Müslümanlara yararlı olacağı umulduğu için kalpleri kazanılmaya çalışılan, önceleri gayrimüslim iken yeni Müslüman olmuşlar ve İslam’a ısındırılmaya çalışılan kimselere zekat verilmektedir.
- d) Köle ve cariyeler: Köle ve cariyeler, azade olmaları maksadıyla zekattan pay alma hakkına sahiptirler. Kur’an’ın, devlet bütçesinden kölelerin özgür bırakılması için pay ayırmış olması, dönemin şartlarında toplumda kökleşmiş bir kölelik uygulamasının olduğu düşünüldüğünde köleliğe son verme maksadının olduğunu ortaya koymaktadır.
- e) Borçlular: bir Müslüman borçlu durumda olduğu için, hayatını idame ettirmekte zorlanıyorsa, söz konusu borç İslam’ın haram kıldığı yollar nedeniyle oluşmamış ise, zekat verilebilecek kimsedir.
- f) Allah yolunda çalışanlar: İslam alimlerinin pek çoğu Allah yolunda çalışanlar ifadesinin, Allah yolunda bilfiil savaşanlar Müslümanları

kapsadığı görüşünü ileri sürmektedirler. Günümüz fakihleri ise, hac ve umre yapacaklar, ilim faaliyeti yürütenler, hatta cami, okul, hastane yapımı gibi işleri üstlenmiş hayır kurumlarına da zekattan pay ayrılacağını savunmaktadırlar.

- g) Yolda kalmış kimseler: Ayetin işaret ettiği üzere, zekattan pay ayrılacak son gruptur. İslam'ın haram kıldığı nedenlerle yapılan yolculuklarda yolda kalmışlara zekat verilmemektedir. Gurbette herhangi bir sebeple muhtaç duruma düşen kimse zengin sayılabilecek mal varlığına sahip olsa da bu mal varlığından yararlanamadığı için, fakir gibi sayılmaktadır.

Ayetin açıklığı ve tasvirin netliği nedeniyle İslam alimleri zekattan pay alacak yukarıda saymış olduğumuz sekiz grup üzerinde görüş birliğinde bulunmaktadır. Kişi kendi eliyle zekatını verirken bu grupların her birine ya da yalnız bir kesime vermekte özgürdür.

2.5.2.1.10. Zekatın Önemi

Zekat, İslam devletinin mali yapısı açısından bakıldığı zaman en temel gelir kaynağı olarak göze çarpmaktadır (Sıddiki, 2013: 72). Daha önce zikrettiğimiz üzere, namaz emri ile birlikte ayetlerde anılmaktadır. Bundan dolayı zekat, Müslümanın en önemli yükümlülüklerinden biri haline gelmektedir. Zekat, bir vicdani duygudan doğan sadaka değildir, yalnız bir fedakarlık duygusu içermemektedir. O, İslam devletinin vergisidir. Ödemek zorunludur, miktarı bellidir ve ödeme zamanı konusunda da hiçbir ihtilaf yoktur (Zaim, 1969: 17).

Hiz. Muhammed döneminde, Hiz. Ebu Bekir ve Hiz. Ömer'in hilafetinde zekata tabi bütün malların vergisi devlet eliyle toplanmış ve gereken yerlere yine devlet eliyle sarf edilmiştir. Hatta Hiz. Muhammed'in vefatı sonrası bazı Arap kabilelerinin zekat ödemeyi reddettikleri ve bu nedenle dönemin halifesi Hiz. Ebu Bekir'in bu durumu bir savaş sebebi kabul ettiği, namazın Müslümanlar üzerinde Allah'ın hakkı olduğu, zekatın ise şahısların serveti üzerinde bütün bir toplumun hakkı olduğunu ifade ettiği nakledilmektedir (Eskicioğlu, 1986:93).

H. Osman'ın hilafetinde İslam topraklarının genişlemesi nedeniyle, zekatın zekat amillerince tahsili konusunda zorluklar yaşanmaya başlanmıştır. H. Osman vergiye tabi malları görünen ve görünmeyen mallar olarak ikiye ayırmış, görünmeyen malların zekatını bir Ramazan hutbesinde, cemaate, kendi elleriyle vermelerini salık vermiştir.

Zekat, mali bir yükümlülük ve aynı zamanda bir zorunlu ibadettir. Zekatın bir vergi mi yoksa bir ibadet mi olduğu tartışılarsa da, hangi niyetle yapılırsa yapılsın, toplumda gelir eşitsizliğini önleme ve yoksulluğu ortadan kaldırma amacı taşıdığı açıktır. Sosyal açıdan bakıldığı zaman ise, toplumda yardımlaşma duygusunu canlı tutmak amacına matuf olduğu görülmektedir.

Zekat servetin tek elde tutulmasını, daha küçük bir zümrenin elinde bulunmasını engellemek maksadı taşımaktadır. Zekat, sayıca az kimseden mallarının kurallar dahilinde, fazlalık olan kısmını alarak, sayıca daha fazla ancak geliri insanca yaşamasına yetmeyen kimselere aktarımıdır.

Zekat, bir ekonomide fiyatların sürekli artışını ifade eden enflasyonist süreçleri engellemektedir. Enflasyona neden olan; dolaşımdaki para miktarının artması, mal ve hizmetlerin miktarının piyasanın talebini karşılamayacak seviyede azalması, toplam harcamaların gelirden fazla olması gibi bir takım sebepler zekat müessesesinin devreye girmesiyle birlikte, ortadan kalkmakta ve piyasa dengeye yaklaşmaktadır. Diğer taraftan fiyatların düzeyinin düşmesini anlatan deflasyonist süreçler için de zekatın önleyici bir tesiri olduğunu belirtmek gerekmektedir. Deflasyonun en büyük sebeplerinden biri alım gücünün azalmasıdır. Zekat, toplumun dezavantajlı kesimlerinin alım gücünü artırma imkanı sunmaktadır. Toplumun tasarruflarının artması da deflasyonist süreçlere neden olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında zekat, servet biriktirmenin bir cezasıdır. Birikiminin zekata tabi olacağını bilen Müslüman tasarruf konusunda da ölçülü olacaktır. Nihayetinde birikimini toplumla paylaşacaktır.

Kişinin, zekatını anne-babasına ve çocuklarına verememesi, kendi köle ve cariyelerine vermesinin de caiz olmamasının da hikmeti vardır. Bu kişiler zaten insanın koruyup kollamakla yükümlü olduğu kimselerdir. O yüzden bunların bakım

yükümlülüğünü yerine getirmek zekat ibadetinin kapsamına girmektedir. Kişi zekatını kendi eliyle veriyorsa, o halde en yakınından başlamak üzere zekatını vermesi gerekmektedir. Kardeşler, kardeş çocukları amca, dayı, hala ve teyzeler yardıma muhtaç iken, kişinin başka insanlara zekat vermesi tahrimen mekruh hükmünde sayılmaktadır. Böylelikle İslam, bireylerin kendi çevrelerinden başlayarak, mikrodan makroya bütün topluma yayılan bir refah yaratmaya çalışmaktadır.

Zekat, fakirin ihtiyacını giderme gayesi taşımaktadır. Bir kimseyi zengin edecek kadar yani nisap miktarına eriştirecek kadar zekat vermek caiz değildir. Bu sayede zekat farklı farklı hanelere erişecek, servet hem zekat vermekle hem zekat almakla daha adilce bölüşülecek, toplum olarak kalkınma sağlanacaktır.

Bir servet vergisi olarak algılanmasının hikmeti, zekatın tüketim mallarından alınmamasıdır. Zekat, daima çoğalan, üreyen, artan (naimi) mallardan alınmaktadır. Bu bağlamda, bir vergi çeşidi olarak bakıldığında zekat doğrudan vergiler sınıfına girmektedir. Ülkemizde de tahsil edilen KDV gibi dolaylı bir vergi çeşidi değildir. Doğrudan kişinin mal varlığından tahsil edilmekte ve tüketim dikkate alınmamaktadır. Çünkü insanlar yaşamlarını idame ettirebilmek için tüketim yapmaya mecburdur. Söz gelimi zekat verecek kadar zengin ya da zekat alacak kadar muhtaç da olsa ekmek tüketecektir. Dolayısıyla bir vergi olarak zekat çok daha adil bir zemine oturmaktadır.

Zekatın bir vergi olup olmadığı konusunda tartışmalar olduğuna evvelce değinmiştik. Zekat, devletten hizmet beklemek karşılığında verilmemektedir. Vergilemenin temel mantığı ise günümüz devletlerinin toplum için yapacağı hizmet bedelini yine hizmet alacak halktan tahsil etmesidir. Zekat bu anlamda vergiye benzememektedir. Ayrıca zekat, vergi gibi yalnız bir ödeme yükümlülüğünden ibaret değildir. Zekatın ödemekle kişiye vereceği manevi mutluluk, ibadetini yerine getirmiş olmakla daha iyi bir Müslüman olma yolunda attığı adım, ölçülebilir faydalar değildir. Ancak İslam devleti uygulamalarına baktığımız zaman zekatın devlet eliyle toplanan ve yine devlet eliyle sarf edilen boyutu, onun bir vergi işlevi gördüğünü göstermektedir. İslam devletinin, zekat toplayıp dağıtmasının yanı sıra gelir vergisi gibi uygulamalar ile vergi toplamasının önünde dinen bir engel bulunmamaktadır (Mevdudi, 2014: 369). Bu açıdan kanaatimizce, zekat bir vergi mahiyetinde vaktiyle

işlev görmüştür. Hatta bir anlamda zekat Müslümanın elinde servet biriktirmesine karşı koyduğu cezadır. Ancak kişinin şahsi iradesine ve hatta vicdanına dayanması bakımından da bir ibadettir. Devletin topladığı vergiler, sosyal devlet anlayışı ışığında muhtaç kesimin ihtiyaçlarını gidermek üzere sarf edilirse, zekat işlevi yerine gelmiş olmaktadır. Her ne kadar zekatın toplumda yaratmak istediği nihai fayda sağlanmış olsa da, vergi vermekle zenginin üzerindeki zekat yükümlülüğünün kalkmayacağı açıktır.

İslam anlayışında devlet, para karşılığında topluma hizmet eden bir kurumsal yapıdan ibaret değildir. İslam kaynakları incelendiği zaman, kamu görevlerine ve devlet başkanlığına ‘velayet’ denildiği göze çarpmaktadır. Devlet başkanına ise, ‘veliyyulemr, halife, emirul-mü’minun’ gibi isimler verilmiştir. O halde devlet başkanı, İslam kültüründe kamu üzerinde velayeti bulunan kimsedir (Eskicioğlu, 1986: 101). Devletin tebaasının velisi olan İslam devleti, vatandaşına karşı görevlerini herhangi bir karşılık beklemeden yapmalıdır. Bütün bu nedenlerle, Müslüman vatandaş vergisini hizmet karşılığında değil, iktidar sahibi olması ve iktisadi gücü olması nedeniyle vermektedir. Zekatın sadece ibadet mi yoksa bir vergi mi olduğu konusu mezhepler tarihine kadar dayanan derin bir meseledir. Kanaatimizce, zekat insanın iradesine dayanan bir ibadettir, hatta zekatın miktarı konusunda Kur’an’da bir ayetin olmaması, sonradan hadis ve İslam devleti uygulamaları ile sınırlarının çizilmesi, zekatın vicdani bir boyutunun olduğunu göstermektedir.

Zekat müessesesinin mali ve toplumsal yönüne ek olarak ruhani bir boyutu ve fazileti de vardır. Stoklanan, istiflenen, biriktirilen mal varlığında sanki manevi bir kir vardır. Bu kir, ancak zekatını gerekli şekilde vererek temizlenmektedir (Rafii, 1975: 149). Zekat vermekle zahiren malın azalacağı açıktır. Kişi, bireysel çıkarını toplumsal çıkarların gerisine düşürmekle nefis terbiyesi yapmakta ve görünürde zekat vererek azalacak olan mallarının artacağı, bereketleneceği ile müjdelenmektedir (Bakara, 276-Rum, 39). Bu da bize zekatın, serveti budama fonksiyonu olduğunu düşündürmektedir.

Zekat; kapitalizmin benmerkezci ekonomik aktörü olan birey tanımına, faizsiz işlemeyen yapısına bir tokat niteliğindedir. Kapitalist sistemde servet sahibi sermayedar, mallarını infak etmemekle daha çok zenginleşecek, fakir zümre günden

güne fakirleşecektir. Sayıca az zengin zümre pastadan en büyük payı alırken, fakir kesim ise öncelikle ekonomik zorluklar ardından, suç oranlarının artması, okuryazarlık oranlarının düşmesi, salgın hastalıkların çoğalması gibi pek çok sosyal sorun da baş gösterecektir. Toplumsal sınıflar arası açılan makas, fakirler açısından alt bir kültür oluşmasına, servet düşmanlığına, yağma ve saldırganlığa, hırsızlığa sebep olacaktır. Sonuçta zekatın, toplumsal huzur ve güvenliği, barış ve mutluluğu sağlayan katkısı da göz ardı edilmemelidir.

2.5.2.1.11. İslam Ülkelerinde Zekat Uygulamalarına Dair Güncel Bir Projeksiyon

Günümüzde şer'i hükümlere göre yönetilen ülkeler; Afganistan, Suudi Arabistan, İran, Yemen, Sudan, Moritanya olarak kaydedilmektedir. Şeriat hükümleri ile yönetilmese ve teokratik bir anlayış hakim olmasa da, nüfusunun büyük kısmını Müslümanların oluşturduğu ülkelerde mevcut zekat uygulamaları kısaca ele alınacaktır. İslam inancının yaygın olduğu ülkelerin bir kısmında zekat vermek hukuki bir zorunluluk olarak kabul edilmiştir ki bu ülkeler; Suudi Arabistan, Pakistan, Sudan, Yemen, Brunei Sultanlığı, Endonzya ve Libya'dır (Aydın ve Odabaş, 2018: 151).

Nüfusunun büyük bölümü İslam inancını benimsemiş olmasına rağmen, zekat sisteminin gönüllü biçimde yürütüldüğü bazı ülkeler; Türkiye, Bangladeş, Cezayir, Mısır, Kuveyt, Kenya, Ürdün ve Malezya'dır (Abdullatif 2012: 48). Söz konusu ülkelerde, zekat üzerine yasal bir takım kurallar konulmuş olmakla birlikte, yasal hiç bir düzenlemenin olmadığı ülkeler de mevcuttur.

Zekat uygulamasının zorunlu olup olmaması, zekatın işlevine uygun bir başarıya ulaşması açısından elzem değildir. Hatta Malezya, zekatta gönüllülüğü esas alan ve bu alanda en kurumsallaşmış ülkelerden biridir. Zekat kurumları üç farklı anlayışı temel alarak faaliyet göstermektedir. Bunlardan birincisi; sivil toplum örgütlerinin çabaları ile kurulan, gönüllü müesseselerdir. İkincisi, ülkedeki bir bakanlığın çatısı altında yer alan ve çalışmaları için zekat memurları barındıran kuruluşlardır. Zekat mükellefi ödeyeceği zekat miktarını belirlemekte ve bu kuruluşlar gönüllülük esası ile toplanan zekatları uygun yerlere aktarmaktadırlar. Üçüncüsü ise,

devletin doğrudan ve zorunluluk esası ile çeşitli kurumları devreye sokarak zekatı topladığı ve yeniden dağıttığı kurumlardır (Kahf, 1996: 12).

Seçilmiş ülkelerde zekat uygulamalarına kısaca değinmek anlamlı olacaktır.

Tablo 1: Seçilmiş Ülkeler için Zekat Verileri

Ülkeler	Toplanan Zekat (Milyon Dolar)	Müslüman Nüfus (Milyon)	Zekat/Nüfus
Endonezya	231.6	215.4	1.08
Singapur	20.4	0.8	25.50
Malezya	642.7	18.4	34.93
Sudan	228.8	35.5	6.45
Nijerya	3.1	62.5	0.05
Pakistan	105	172.5	0.61

Kaynak: Obaidullah, 2017:13.

İslam Sosyal Finans Raporu'na dayanarak elde edilen en güncel veriler 2015 yılına aittir ve yukarıdaki tabloda ele alınmaktadır. Endonezya, en kalabalık Müslüman ülkelerden birisidir. Zekat genel anlamda gönüllülük esasına bağlı olarak Müslümanlarca verildiği için resmi verilere göre kişi başı 1.08 dolar zekat verilmektedir. Singapur azınlık olarak Müslüman topluluğun etkin bir şekilde zekat sistemini sürdürdüğüne dair güzel bir örnektir. Kişi başına toplanan toplam zekat tutarı 25,5 dolar seviyesindedir. Malezya'ya baktığımız zaman kişi başına toplanan zekat tablonun en yüksek değeri olan yaklaşık 35 dolardır. Yüksek düzeyde zekat toplandığı görülen Sudan'da kişi başına toplanan zekat 6,5 dolar seviyesindedir. 62,5 milyon Müslüman nüfusa sahip Nijerya'da kişi başına toplanan zekat 0.05 dolar iken Pakistan'da kişi başına 60 cent civarında zekat toplanmıştır.

Çalışmamızın içeriği nedeniyle güncel zekat tartışmaları sınırlandırılarak ele alınmıştır.

2.5.2.2. İslam İktisadında Para ve Para Politikası

Ana-akım iktisat politikasının maliye ve para politikası uygulamalarına kısaca değindikten sonra İslam iktisadının maliye politikasına ayrıntılı bir şekilde yer vermiş bulunmaktayız. Açıkça görülmektedir ki, İslam iktisadının maliye politikasının en

önemli argümanı zekat müessesesidir. Para politikası açısından bakıldığında zaman ise, en önemli hususun faiz yasağı olduğu ortadadır. Çalışmamızın bu kısmında, bir sonraki bölüme temel oluşturması açısından İslam iktisadında para ve faiz tartışmalarına yer verilecektir.

Ana-akım iktisat, paranın bir mübadele aracı, bir kıymet birimi, bir tasarruf ve borçlanma vasıtası ile bir ekonomi politikası aracı olduğunu açıklamaktadır. Malların ancak aynıyle değişiminin olduğu trampa ekonomisinin yürütülmesinde karşılaşılan zorluklar, paranın bulunması ile değişim birimi olarak paranın kullanılmasına imkan sağlamıştır. Böylelikle mal-mal takası mal-para takası formuna dönüşmüştür. Kapitalizm tarihi içinde para, mal-paradan kağıt paraya, kaydi paraya ve hatta bugün sanal paraya doğru bir evrim geçirmiştir.

Para, toplumların, üzerinde ortak bir konsensüs içinde oldukları bir değer birimidir. Mal ve hizmetlerin değerleri fiyatları iken günümüzde bu fiyatın karşılığı paradır. Paranın değer birimi olarak sabitliğini imkansız kılan ise ekonominin enflasyonist süreçlere dahil olmasıdır.

Para, ihtiyaç fazlası olan kısmının harcanmaması suretiyle tasarruf etme imkanı sunmaktadır. Tasarruf, israftan kaçınma kuralı ile İslam iktisadının önemli ilkelerinden bir tanesidir. Ayrıca para, bir borçlanma vasıtasıdır. Tasarruf edilen para, tasarruf açığı bulunan kesime borç olarak verilmektedir. İslam iktisadında borç sözleşmesi faiz içermemelidir.

Para, ekonomik hadiseler üzerinde doğrudan olmasa da dolaylı kararlar vasıtasıyla etki eden bir politika aracıdır. Faiz oranları yoluyla, kapitalist yapıda ekonomiyi dengeye getirmek adına para politikası kararları uygulanmaktadır.

İslam iktisadı perspektifinden baktığımız zaman, İslam'ın vahyolduğu dönemde dünyada madeni para sisteminin işler durumda olduğu, para biriminin aynı zamanda bir tartı birimi olduğu görülmektedir. Her ne kadar İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve hadislerde madeni paranın uygulanmasına dair bir emir bulunmasa dahi, altın ve gümüşün kullanıldığı ve para biriminin tarihsel açıdan bunlardan ibaret olduğu bilinmektedir. Tevbe suresi 34-35. ayetlerde şöyle buyrulmaktadır:

“Ey iman edenler! Bilin ki Yahudi din bilginlerinin ve Hristiyan din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan alıkoyarlar. Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele! O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılıp onların alınları, böğürleri ve sırtları dağlanacak! İşte yalnız kendiniz için toplayıp sakladıklarınız; tadın şimdi biriktirip sakladıklarınızı!” (Tevbe, 34-35).

Ayette altın ve gümüşün saklanması dair işaret, dönemin geçer akçesinin, mübadele araçlarının yani paralarının bunlar olmasından kaynaklanmaktadır. İktisadi mübadele aracı olarak altın ve gümüşü stoklamak suretiyle, ekonomik durgunluğa ve bu durgunluk neticesinde zekat meselesinde ele aldığımız üzere, toplumsal pek çok probleme yol açan kimselerin acı veren bir azaba çarptırılacakları bildirilmiştir. Ayetteki uyarı, ‘yalnız kendiniz için sakladıklarınız’ ifadesiyle, kişisel servetini artırmaktan başka gayesi olamayanları kapsamaktadır.

İslam iktisadında paranın en önemli fonksiyonu, bir mübadele aracı olmasıdır (Tabakoğlu, 2005: 191). Diğer işlevleri olan; tasarruf etme ve borçlanma, para politikasına konu olma ve değer birimi olma işlevleri de İslam iktisadının sınırları içerisinde geçerlidir. Hadisler ışığında paranın kullanımının teşvik edildiği, ticarete nakdi mübadelenin özendirildiği görülmektedir:

“Hz. Bilal, Resulullah’a (iyi cins bir hurma olan) berni hurması getirmişti. “Bu nereden?” diye sordu. Bilal: “Bizde adi hurma vardı. Resulullah’ın yemesi için ondan iki ölçek vererek bundan bir ölçek satın aldık.” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Eyvah! Bu ribanın ta kendisi, eyvah bu ribanın ta kendisi, sakın öyle yapma. Şayet iyi hurma satın almak istersen elindekini ayrıca sat. Sonra onun parasıyla iyi hurmayı satın al” dedi (Müslim, Musakat, 96).

Hadisin işaret ettiği üzere, aynı cins olsa dahi kalite bakımından denk olmayan ürünler bir oran nispetinde takas edilmemeli, alım ve satım yapılarak nakdi bir değer üzerinden, para kullanılarak alışveriş yapılmalıdır. Bunu yapmanın amacı da hadiste bellidir; faize bulaşmamak.

Faizin temel mantığı, kişinin bugünkü tüketiminden vazgeçerek tasarruf etmesi ve kendi tasarrufunu başkalarına borç vermek suretiyle getiri elde etmesidir. Çünkü kapitalist yapıda paranın zaman değeri vardır. Buna göre, bugün elde edilmiş olan para, gelecekte elde edilecek aynı birim, aynı meblağdaki paradan her zaman daha değerlidir. Öncelikle, gelecekte elde edilmesi umulan paralar bir risk içermektedir ve elde edilmeyebilir ve bugün elde edilmiş olan para tüketilmiş olsa, fayda sağlanır ya da tasarruf edilse, yatırım yapılsa gelecekte daha değerli hale gelecektir. İşte tam da bu nedenlerle bugünkü tüketimden vazgeçen birey, kapitalist sistemde faiz ile ödüllendirilmektedir. İslam iktisadına göre paranın zaman değeri sıfırdır. Çünkü Müslümanın, paranın zaman değerine dayanarak faiz geliri elde etmesi kati suretle yasaklanmıştır (Çürük, 2013: 85).

Para politikası, para arz ve talebini etkilemek yoluyla iktisat politikasının amaçlarına ulaşmayı sağlamak hedefindedir. Para talebi açısından bakıldığında, bugün geçerliliğini koruyan Keynes'in tezine göre, bireyler; işlem güdüsü, ihtiyat güdüsü ve spekülasyon güdüsü ile paraya rağbet etmekte yani para talep etmektedirler. İşlem güdüsü, bireylerin ödeme ve harcamalarını yapmak, ihtiyaçlarını karşılamak adına para talebi oluşturmalarını ifade etmektedir. İhtiyat güdüsü, bireylerin gelecekte ihtiyaç duymaları, kendilerini geleceğin belirsizliğine karşı garanti altına alma niyeti ile para talep etmelerini anlatmaktadır. Spekülasyon güdüsü ise, gelecekte değeri artacak para birimlerini elde tutma arzusu olarak özetlenebilmektedir. Keynes'in spekülasyon saikini belirleyen temel unsur faiz oranıdır. Bireyler, vadeli finansal enstrümanlara yönelerek daha fazla getiri elde edeceklerini düşünürlerse yani faizler yükselirse, spekülasyon saikiyle para talepleri azalacaktır ve örneğin tahvil alacaklardır (Ünsal, 2007: 529).

Para arzı ise, ekonomide dolaşan kağıt, madeni ve hatta kaydi paranın toplam miktarıdır. Para arzı dar ve geniş olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır. Dar anlamda para arzı, yalnız dolaşımda bulunan nakitler ile vadesiz mevduatları içermekte iken, geniş anlamda para arzı, bunlara ilaveten vadeli mevduatları da kapsamaktadır. Bir ekonomide para arzı haddinden fazla artarsa yani genişletici para politikası uygulanırsa, faiz oranının azaldığı, enflasyonun ise yükseldiği olumsuz bir

tablo ortaya çıkacaktır. Para arzı haddinden fazla azalırsa yani daraltıcı para politikası uygulanırsa, paranın kıtlığı faizin yükselmesine neden olmaktadır. Yüksek faiz üretim ve tüketim dengesini kökten bozacaktır (Ünsal, 2007: 530).

Günümüz iktisadi yapısında para politikasını yürütmekle yetkili merci, ülkelerin Merkez bankalarıdır. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın asli hedefi fiyat istikrarını sağlamak olarak deklare edilmektedir. O halde, TCMB enflasyonla mücadele konusunda para politikası araçlarını kullanmaktadır. Bunlar daha önceki kısımda da açıkladığımız üzere; açık piyasa işlemleri, zorunlu karşılıklar, faiz politikaları ve likidite sunma ve parasal kurtarma politikası olarak özetlenmektedir.

Daha evvelce iktisatta üç saik ile para talep edildiğini ifade etmiştik. İslam iktisadında, işlem ve ihtiyat saiki ile para talebine yer vardır. Ancak spekülasyon saiki ile para talebine yer olmadığı açıktır. Spekülasyon saiki ile para talep eden birey, faiz getirisini baz alarak hareket etmektedir. Ayrıca, ihtiyat saiki ile para talebi yasaklanmamış olsa dahi, geçimlik düzeyin üzerinde biriken mal ve paralar zekata tabidir. Paranın ve malın ekonomi dışına itilerek gömülenmesi zekat müessesesi ile engellenmektedir (Çürük, 2013: 45).

Kapitalist ekonomi sisteminde, para politikasının en önemli aracı faizler ve faize dair düzenlemelerden ibaret görünmektedir. Bu açıdan bakıldığında İslam iktisadında faizin haram hükmüyle yasaklanmış olması, İslam iktisadında para politikası uygulamalarının, günümüz para politikası enstrümanlarını reddettiğini ifade etmek doğru olacaktır. İslami anlayışa uygun olarak Merkez bankaları para arzı üzerinde çeşitli değişiklikler yaparak para politikasına yön verebilmektedirler. Bunlar:

1. Faiz oranları ile para politikasına uygun olmayan İslam iktisadında bu enstrümanın yerini kar oranları almaktadır. Bir sonraki bölümde detaylıca ele alacağımız sermaye-emek ortaklıklarındaki uygulamayı baz alan bankalar kurularak, paylaşılacak kar hadleri üzerinden parasal politikalara yön vermek mümkün olacaktır.
2. İslam devletinin topladığı zekatlar içinde borçluların borçlarını ödemek üzere hakları bulunmaktadır. Bu durumda devlet, zekat gelirlerini daha

çok borçlu kesime ayırmak suretiyle, ya da daha azını borçlulara ayırmak suretiyle piyasada para yaratım mekanizmasına müdahale edebilecektir.

3. Bilindiği üzere zorunlu (munzam) karşılık oranı, mevduat toplama maksadıyla ekonomide konumlanmış olan bankaların, söz konusu mevduatlara karşılık olarak Merkez Bankası nezdinde bulundurmamak zorunda oldukları mevduatların oranıdır. Piyasa likiditesini kontrol altında tutan Merkez Bankası, daraltıcı ve genişletici para politika hedefleri doğrultusunda zorunlu karşılık oranlarını belirlemektedir. Zorunlu karşılık oranı artırıldığında, bankaların verdikleri kredilere karşılık Merkez Bankasında tutacakları meblağ artacak ve bankalara ek yükümlülük gelecektir. Bunun etkisi ile bankaların kredi verme iştahı azalacak, verdikleri kredileri geri çağıracaklar ve nihayet para arzı daralacaktır. Zorunlu karşılık oranı düşürüldüğünde, bankaların piyasayı fonlama iştahı artacak ve parasal taban genişleyecektir. İşleyiş mekanizmasını kısaca açıkladığımız zorunlu karşılık uygulaması İslam iktisadında uygulanabilir görünmektedir. Bankaların İslami yapıya uygun yani faizsiz bir şekilde işlemesi (karz-ı hasen vermesi) durumunda munzam karşılık oranları piyasada likiditeyi artırıcı ya da azaltıcı politikalara imkan sağlayacaktır.
4. Açık piyasa işlemleri, Merkez Bankası'nın dolaşımdaki likiditeyi kontrol edebilmek amacıyla hazine bonosu, tahvil ve hisse senedi alması ya da satmasıdır. Merkez Bankası piyasadaki likidite fazlasını emmek için saydığımız enstrümanları satmak suretiyle para çekmekte, parasal kıtlık durumunda ise, söz konusu senetleri satın alarak para sunmaktadır. Bu mekanizma da bir takım revizyonlarla İslam iktisadında uygulanabilir bir forma dönüştürülebilir. Faiz denklemin dışına çıkarılarak, işleme konu olan senetler tahvil, bono değil kar ortaklığı ya da gelir ortaklığı şeklinde gerçekleştirilebilir.
5. Kredi hacmini artırmak için borç veren kesim, faiz ile teşvik edilemeyeceğinden, bunun yerine vergi muafiyetleri ya da indirimleri uygulanabilir (Sıddıki, 2013: 89).

2.5.2.2.1. İslam Devletlerinde Tarihsel Süreçte Para Politikasına Dair Uygulamalar

İslam insanlığa emrolunduğunda, para sisteminin madeni para sistemi olduğuna yukarıdaki bölümde değinmiştik. İslam devletlerinde, dinar (altın) dirhem (gümüş) ve fels (bakır) olmak üzere üç tür madeni para kullanıldığı bilinmektedir. Önceleri Roma ve Sasani paralarının geçer olduğu İslam coğrafyasında, ilk İslam parası Hz. Ömer döneminde, Sasani paraları üstüne İslam sembollerinin işlenmesi suretiyle oluşturulmuştur. Emevi Devleti'nde I. Muaviye, yürürlükte olan Sasani paralarına kendi tasvirini ilave etmiştir. İslam devletlerinin ilk özgün parası ise yine Emeviler döneminde, Halife Abdülmelik tarafından 693'te bastırılmış altın paralardır. Bunu müteakiben gümüş dirhemler dolaşıma dahil olmuş, halife adları ve tasvirleri paralarda yer almıştır (Tabakoğlu, 2005: 192).

Dünyada kağıt para sistemine benzer para sistemleri Orta Çağ'ın başlangıcından itibaren baş göstermiştir. Söz gelimi Uygurlar, IX. yüzyılda kumaşların üzerine mühür basmak suretiyle parasal bir yapı oluşturmuşlardır. Çin, Moğollar, hatta Çin'in kağıt paralarını İran'da kullanmak isteyen İlhanlılar da kağıt para kullanımının dönemleri içerisinde öncüsü olmuşlardır (Tabakoğlu, 2005:194). Ancak kağıt para uygulaması ilgili dönemde İslam devletlerince benimsenmemiştir. Madeni paralar İslam devletlerinin yegane paraları olmuştur

Yeniçağ'da İslam devletlerinin en güçlüsü olan Osmanlı Devleti'nin para kullanımına baktığımız zaman, ilk Osmanlı gümüş parası olan akçenin Osman Gazi döneminde basıldığı bilinmektedir. II. Mehmed dönemine kadar akçe ve pul denilen sikkelerle Venedik Dukası sürümdeydi. II. Mehmed döneminde sultani ismi verilen ilk altın paralar basılmıştır. 1447'de sultani olarak bilinen ilk Osmanlı altınını bastırdı. Sultan Abdülmecid döneminde, dünya piyasasında altın fiyatlarının hızlı bir şekilde artması ve diğer madeni paralarla konvertibilitesinin zorlaşması nedeniyle Maliye Nezareti'ne bağlı Meskukat-ı Şahane İdaresi kurulmuş, yerli ve yabancı para kurları belirlenmiştir. Kurulan Osmanlı Bankası 1863 yılında banknot çıkarma yetkisine sahip olmuştur. Ancak Osmanlı'da banknot kullanımı beklenen seviyeye erişememiştir (Tabakoğlu, 2005: 194).

Selçuklu ve Osmanlı devlet uygulamalarına bakıldığında, ÷lkeye kıymetli maden girişinin (altın ve gümüş) özendirildiğı, çıkışının ise yasaklandığı gör÷lmektedir. Bunu sağlamak için yabancı tüccarların mal satmaları karşılığında mal alarak ÷lkeden çıkmalarına izin verilmiştir.

Çalışmamızın bu kısmında para politikası uygulamalarına ışık tutması bakımından İslam uygulamasında önemli bir yeri olan mal para sistemi ve kapitalist sistemin temel öğelerinden olan kağıt para sistemine dair değerlendirmeler ve mukayeseler yer alacaktır.

Mal para, madenlerin öz değerleri ile temsil ettikleri satın alma gücüne eşit ya da çok yakın olan bir para çeşididir. Mal paralar eritilerek, piyasada temsil ettikleri maden cinsinden işlem görse, değerleri piyasada temsil ettikleri değerler kadar olacaktır. Klasik örnek, altın, gümüş paralardır. Bu nedenle madeni para sistemi şeklindeki ifade de yanlış olmayacaktır. Madeni para sistemleri tarihi açıdan bakıldığında Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiğı ekonomik yüklere kadar, insanlık tarihinde uygulama sahası bulmuştur. Bu dönemden sonra tam konvertibl kağıt para sistemine –ki temsili para sistemi de denilmektedir- geçilmiştir. 1973 yılında ise, dolar ile altın arasındaki konvertibilite bağı tamamen koparılmış ve kağıt para sistemine geçilmiştir. Günümüz şartlarında yalnız kaydi olarak yaratılmış, yürürlükte fiziki olarak bulunmayan, yeni bir para sisteminin geçerli olduğu açıktır.

İslam'ın yayıldığı dönem ve coğrafya şartlarına bakıldığında geçerli para sisteminin madeni para sistemi olduğu bilinmektedir. Kur'an'da para biriminin, altın ve gümüş olarak zikrediliyor olmasının buna açık bir delil olduğuna daha evvel değinmiştik. Madeni para sisteminin sunduğı pek çok avantaj ve sistemi sürdürmek konusunda yaşanan zorluklar vardır. Öncelikle madeni para sistemi ile anlatmak istediğimiz, çift metal sistemi yani altın ve gümüşün birlikte kullanıldığı ve birbirlerine karşı oranlarının belli olduğu sistemdir.

Madeni para sisteminin iktisat literatüründe sekteye uğramasına dair nedenler sıklıkla zikredilmekte, kanaatimizce sistemin avantajları geri plana itilmektedir. İnsanlığın para kullanımı kadar eski olan madeni para sisteminin aksamasının en

büyük nedeni, gümüş madenlerinin altına oranla daha çok keşfedilmesi olarak ifade edilmektedir. Gümüşün altına oranlanması zorlaşmış, zamanla altın piyasadan çekilmiş ve gümüş sistemin tek parası olmuştur. Burada Gresham Kanunu devreye girmektedir. Altına göre değeri düşük olan ve ulaşılması kolay olan gümüş, “kötü para iyi parayı kovar” ilkesi nedeniyle piyasada kullanımdan çekilecek ve saklanacaktır. Tek bir madenin hüküm sürmesinin doğuracağı sorunlar ise ‘paraşüt kanunu’ ile izah edilmiştir. Leon Walras, paraşüt teorisinde, tek madenin hüküm sürdüğü bir ekonomik sistemde söz konusu madenin arzının sınırlı olması nedeniyle, ekonomide fiyat dengesine ulaşmanın zorlaşacağını ifade etmektedir. Eğer çift metal sistemi kararlılıkla uygulanırsa, madenlerden birinin arzı azaldığında, diğer madenin arzını artırmak suretiyle toplam para arzı artırılacaktır. Böylelikle iki madeni paradan birinin karşılaştığı fiyat istikrarsızlığı, diğer madeni paranın üstlendiği ‘paraşüt’ görevi ile yavaşlayacaktır (Ünsal, 2007: 508).

Diğer taraftan banknot sistemi, değişim aracı olarak paranın devlet tarafından tescillenerek piyasaya sürülmesini içermektedir. Kağıt paranın herhangi bir fiziksel değere bağlılığının bulunmadığı, üzerinde yazan değerın piyasada geçerli kabul edildiği bilinmektedir. Madeni para sisteminin aksine paranın değeri, onu üretmekte kullanılan materyale endekslenmemektedir. Üzerinde yazılı bulunan değere itibar edilmesi, kağıt paraya itibari para denmesine de neden olmuştur. Herhangi bir değere olmayan kağıt para, ekonomik sistemde karşılaşılan enflasyon gibi dengesizlikler nedeniyle muazzam ölçüde volatil halde bulunacaktır ve değer kaybedecektir. Kağıt paranın karşılaştığı kırılmalıklar ve değer kaybı, geçerli olduğu ekonomilerde halkın paraya olan inancını yitirmesine ve dolarizasyona neden olmaktadır. Kağıt paranın değerini belirleyen merkezi otorite, para arzı ile, paranın hangi değerde kalacağını da belirlemektedir. Kağıt para; mübadeleyi daha hızlı bir hale getirmesi, mobilitesinin yüksek olması ve kolaylığı, likiditesinin yüksek olması nedeniyle madeni para sistemine göre kolaylıklar sağlamıştır. Taşınma ve bulundurulmasının kolay olması güvenlik sorunlarını da ortadan kaldırmıştır. Ulusal ve uluslararası ticaret hacminin günümüzde ulaştığı büyüklük madeni para sisteminin uygulanabilirliğini zorlaştırmaktadır (Ünsal, 2007: 500).

Kağıt paraların bir diğer avantajı, istenilen seviyede kolaylıkla Merkez Bankalarınca piyasaya sürülebilmeleri, kıymetli madenler gibi kıtlıklarla ve sınırlılıklarla karşılaşılmasındır. Politika yürütücülerin işlerini kolaylaştırmakta, müdahalelerin daha kolay ve hızlı yapılmasına imkan sağlamaktadır. Ancak, sözünü ettiğimiz avantajların yanında, kağıt para sisteminin uygulanmaya başlandığı 1973 sonrası dönemde ekonomilerin karşılaştığı büyük ekonomik buhranlar akla gelmektedir. En yakın örneklerden biri, 2007 yılında yaşanan küresel bir nitelik taşıyan mortgage krizidir. Değerli madenlerle bağı olan para birimleri, ya da bizzat madeni paralar kısıtlı miktardaki mevcudiyetleri nedeniyle, istikrarlılık anlamında daha yüksek bir avantaj sunmaktadır. Madeni paralara bağı ekonomik sistemlerde, küresel krizlerde itibari paraların yarattığı balonların oluşması mümkün değildir. Dolayısıyla kağıt para sistemine nazaran daha uzun vadeli istikrar için kıymetli madenlere endekslenmiş para birimleri gerekmektedir.

İslam devletlerinin tarihteki en önemli temsilcisi olan Osmanlı Devleti'ne baktığımız zaman, altın ve gümüş paraların tedavülde olduğu ve bu paraların da itibari değerleri ile gerçek değerleri arasında fark olmadığı görülmektedir. Elbette bu sistemde emisyon hacmi doğrudan yeni madenlere ulaşmaya bağıdır. Dolayısıyla emisyonun doğal yollarla kısıtlanmış olması, enflasyonist süreçlerin oluşmasına da engel olmaktadır. Osmanlı para politikasında üç türlü uygulama göze çarpmaktadır (Tabakoğlu, 2005: 194-195). Bunlardan ilki, madenler ve eski sikkelerden yeni sikkeler keserek para arzını artırmaktır. İkincisi, padişah I. Süleyman dönemine kadar, tahta yeni çıkan padişahların eski sikkeleri yürürlükten kaldırması ve kendi adlarına yeni sikkeleri piyasaya sürdürmesidir. Üçüncüsü, sikkelerin bakır karışımlarının artırılarak paranın tağış edilmesi ya da küçültülmesidir.

Osmanlı ekonomisinde karşılaşılan darboğazlara rağmen paranın değer kaybına bakıldığı zaman, 1326'dan 1740 yılına kadar toplam değer kaybının %84 civarında olduğu görülmektedir (Tabakoğlu, 2005:195). Aradan geçen onca zamanda para tağış dahi edilse, kıymetli maden cinsinden işlem görmesi nedeniyle değer kaybı oldukça azdır. Enflasyon açısından bakıldığında, 1489-1617 yılları arasında belirli gıda fiyatlarında Edirne vilayetinde %334 civarında bir artış olduğu hesaplanmıştır, yıllık

enflasyon ortalaması ise %1,2 düzeyindedir. Üstelik bu hesaplamada akçenin değer kaybı da ihmal edilmiştir (Tabakoğlu, 2005: 195).

Osmanlı Devleti'nde ekonomik açıdan 1500'lü yılların ikinci yarısından sonra birtakım bozulmalar olduğu görülmektedir. Bunun en temel nedeni, bütün dünyayı da etkilemiş olan yeni gümüş madenlerinin keşfinin, altın ve gümüş paralar arasındaki oranı bozması ve gümüş paraların değerinin hızla düşmesidir. Sözü edilen bu dengesizlik bugün ekonomilerin karşılaştığı krizlerle mukayese edilemeyecek boyutlardadır.

2.5.2.2.2. İslam İktisadında Temel Para Politikası: Faiz Yasağı

Güncel ekonomi politikasından yola çıkarak faiz ismini verdiğimiz para politikası aracı, İslam iktisat literatüründe 'riba yasağı' adıyla, emeksiz bütün kazançları kapsayacak şekilde daha geniş bir anlam bütünlüğü içinde ifade edilmektedir. İslam'ın ribayı yasak kıldığını ve faizi ribadan ayırıp, günümüzde faizi enflasyondan korunma amaçlı masum bir araç gibi lanse etmek kanaatimizce yanlıştır. Bu nedenle çalışmamızda faiz-riba ayırımı tartışmalarına girmeksizin faizi de riba ile eş anlamlı kullanacağımızı en baştan ifade etmek gerekmektedir.

Bir kısım iktisatçıların faiz tanımlarına bakarsak; Samuelson'a göre faiz, parayı kullanmanın bedelidir. O halde Samuelson'a göre para İslam iktisadının temel argümanı olduğu üzere bir 'mübadele aracı' değil bir maldır. Keynes, bir faiz tanımı yapmamakla birlikte, faiz oranı üzerinden bir tanım yapmıştır. Ona göre faiz haddi, paranın fiyatı üzerinden vadeli muamelelerde uygulanan yüzde cinsinden ifade edilen bir fazlalıktır. Keynes'in likidite tercihi teorisine göre, ekonomik aktörler ellerindeki mevduatları, nakit ya da tahvil şeklinde tutmaktadırlar. Para arzı faizden bağımsız, sabit bir argümandır. Nakit mevduat ve tahvil seçimini belirleyen unsur ise faiz oranlarıdır. Faiz oranı yüksek ise, mudi elindeki nakdi, tahvil alımına yönlendirecektir. Faiz oranı düşük ise, tahvil satıp nakit varlığı artıracaktır. Keynes, faiz oranlarının bir noktadan sonra düşmeyeceğini ifade etmektedir. Bunu da 'likidite tuzağı' teorisi ile açıklamıştır. Likidite tuzağı uç bir noktayı ifade etmektedir; tahvil fiyatları öylesine yüksektir ki, bireyler tahvil fiyatlarının düşeceğini düşünerek tahvil talebinde bulunmazlar. Nakit talebi öylesine yüksektir ki, para arzı olduğunda, piyasaya sunulan

para adeta sünger gibi çekilmektedir. Tahvile talep olmadığı için, tahvil fiyatları artmamaktadır. Tahvil fiyatları artmadığı için faiz oranları da düşmemektedir. Para talebi faize karşı sonsuz esnektir ve para politikasının etkinliği söz konusu değildir (Parasız vd., 2009: 450).

Don Patinkin, faizi kira, kar payı gibi mülkiyetten elde edilen gelirlerden biri olarak tasvir etmektedir. Bu tanıma göre, faiz, kökeni mülkiyet olduğu için, emek gelirleri faiz ile açıklanamaz. Nakdi sermaye ile sermaye mallarını birbirinden ayırt etmeyen bu tür açıklamalar, faizin ekonomik sistemde legal, hatta bir zorunluluk, hatta tasarruf edip bugünün tüketimini erteleyerek fon oluşturmanın mantıklı bir ödülü olarak anlamlandırmasına imkan sağlamaktadır (Parasız vd., 2009:455).

Faiz, kısaca belirli bir dönemde borç verenin, borç alandan yalnız borç vermesinin karşılığı olarak, anapara dışında bir fazlalık almasıdır. Faiz ve riba konusunda ayırma gitmenin doğru olmadığını ifade etmiştik. İslam iktisadında kullanılan riba kavramı, güncel faiz kavramını da içine alan daha geniş bir kavramdır. Çünkü riba, faiz gibi yalnız parasal mübadeleleri değil, mal değişimlerini de içermektedir. Bilindiği üzere üretim faktörleri; doğal kaynaklar, emek, sermaye ve girişimci olarak ifade edilmektedir. Bu kaynaklar milli hasılaya yaptıkları katkı neticesinde pay almaktadırlar. Ana-akım iktisatta doğal kaynakların payı rant, emeğin payı ücret, sermayenin payı faiz ve girişimciliğin payı ise kar olarak öğretilgelmiştir. Riba, emek verilmeden elde edilmiş, İslam'a göre meşru olmayan yollardan kazanılmış, risk unsurunun ihmal edildiği, spekülasyona dayalı bütün kazançları içermektedir ve İslam bu kazançları açıkça haram kılmaktadır. Kelime anlamı olarak riba, artma, çoğalma, yükselme, büyüme manasına gelmektedir (Uludağ, 1998:25). Riba, mübadele içeren akitlerde taraflardan yalnız biri lehine şart koşulmuş olan fazlalıktır (Merginani, 2018:102).

2.5.2.2.2.1. İslam'da Ribanın Haram Kılınmasına Dair Asli Deliller

Ribanın yasak olmasının delili çalışmamızın önceki kısımlarında olduğu gibi ayet ve hadislerde aranacaktır. Öncelikle asli kaynaklardan Kur'an'da faiz konusunda yer alan ayetler şöyledir:

“Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, ‘Alım satım da ancak faiz gibidir’ demeleridir. Halbuki Allah alım satımı helal, faizi ise haram kılmıştır. Artık kime Allah’tan bir öğüt erişir de faizciliği bırakırsa geçmişte yaptığı kendisine aittir, işi de Allah’a kalmıştır. Kim de yine faizciliğe dönerse işte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir.” (Bakara, 275).

“Allah faizi tüketir, sadakaları ise arttırır ve Allah hiçbir inkarcı günahkarı sevmez.” (Bakara, 276).

“Ey iman edenler! Allah’tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın. Bunu yapmazsanız Allah ve Resulü tarafından size bir savaş açıldığını bilin. Eğer tövbe ederseniz, haksızlık etmemek ve haksızlığa uğramamak üzere anaparanız sizindir.” (Bakara, 278-279).

“Ey iman edenler! Kat kat faiz yemeyin. Allah’tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.” (Al-i İmran, 130).

“Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de pek çok kimseyi Allah yolundan engellemeleri, kendilerine yasaklandığı halde faizi almaları ve haksızlıkla insanların mallarını yemeleri yüzünden önceden helâl kılınan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık ve içlerinden inkara sapanlara acı bir azap hazırladık.” (Nisa, 160-161).

“İnsanların malları içinde artsın diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz. Allah’ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekata gelince, işte (manevi karlarını) kat kat arttıranlar onu verenlerdir.” (Rum, 39).

Kur’an’da riba üzerine indirilmiş olan bütün ayetler açıkça ribayı yasaklamakta ve faiz yiyenin sonunda karşılaşacağı azaptan söz etmektedir. İslam’da temel ekonomik kurallar; önceki kısımda ele almış olduğumuz zekat ve sadaka, bundan sonraki kısımda değineceğimiz üzere israfın yasaklanması ve üçüncü olarak faizin yasaklanmasıdır. İslam toplumunda ekonomik ve sosyal hayatı düzenleyen temel prensipler bunlardır. Faiz ve zekat arasında mukayeseli bir açıklama yapan Rum suresi 39. ayeti yeniden hatırlamakta fayda görmekteyiz. Faizin insanın mal varlığını

artırıyor gibi görüldüğü halde artırmayacağı, insanı zenginleştirmeyeceği, zekatın ise insanın malları eksiliyor gibi görüldüğü halde artacağına vurgu yapmaktadır. Bakıldığı zaman zekat, herhangi bir karşılık beklemeksizin vermekten ibaret, faiz ise bir külfete katlanmaksızın almaktan ibarettir.

Kur'an'daki ismi riba olan faizcilik, ayet nüzul sıralarına bakıldığı zaman Rum suresindeki ilgili ayetle yalnızca kınanmış, Al-i İmran suresinde ise 'kat kat faiz yemeyin' ikazı ile yasaklanmıştır. Yahudiler faizcilik yapmaları nedeniyle bir azaba uğrayacakları konusunda uyarılmaktadır. Nüzul sırasına göre bir sonraki ayette "Alım satım da faiz gibidir" diyerek faizi helal kabul edenlerin karşılaşacağı durumlar anlatılmaktadır. "Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz faizden alacaklarınızı bırakın" mealindeki ayetin ise muhatabı doğrudan müminlerdir. O halde faiz almakla itham edilenler yalnız Yahudiler, müşrikler değildir. Anlaşılmaktadır ki, müminler içinde faiz alan bir kesim vardır ve önceden yapılmış faizli alacakların durumu da açıklığa kavuşmaktadır. Yahudilik inancına göre, daha önceki bölümde açıkladığımız üzere, faiz Yahudiler arasında yasaktır, diğer dinlere mensup insanlarla olan muamelelerde ise serbesttir (Tesniye, 23/19-20).

Haramlığı konusunda hiçbir şüphe bulunmayan faiz, ayetlerde olduğu gibi hadislerde de karşımıza çıkmaktadır:

Ebu Hureyre'den rivayet olunduğu üzere, Hz. Muhammed insanı helak eden yedi büyük günah olduğundan bahis açtığı anda, sahabeler bunların hangileri olduğunu sormuşlardır. Hz. Peygamber şöyle cevap vermiştir: "Allah'a şirk koşturmak, sihir ve büyü yapmak, bir insanı öldürmek, faiz yemek, yetim malı yemek, harpten kaçmak, Müslüman kadınlara zina isnat etmek." (Buhari, 1992: 23).

Bilal-i Habeşi Hz. Muhammed'e güzel bir hurma götürür. Bunu nereden bulduğunu soran Peygamber Efendimize, Bilal: "Bizde adi hurma vardı. Rasulullah'ın yemesi için ondan iki ölçek vererek bundan bir ölçek satın aldık." der. Bunun üzerine Hz. Muhammed: "Eyvah! Bu ribanın ta kendisi, sakın öyle yapma! Şayet iyi hurma satın almak istersen elindekiyi ayrıca sat; sonra onun parasıyla iyi hurmayı satın al." (Müslim, 2020: 96).

Hiz. Muhammed Veda Hutbesinde Şöyle buyurmuştur: “Ashabım! Kimin yanında bir emanet varsa, onu sahibine versin! Faizin her çeşidi kaldırılmıŐtır, ayağımın altındadır. Lakin borcunuzun aslını vermek gerektir. Ne zulmediniz ne de zulme uğrayınız! Allah’ın emriyle faizcilik artık yasaktır. Cahiliyeden kalma bu çirkin adetin her türlüsü ayağımın altındadır. İlk kaldırdığım faiz de Abdulmuttalib’in oğlu (amcam) Abbas’ın faizidir.” (Müslim, 2020:147).

Peygamber Efendimiz mmetini Şöyle ikaz etmektedir: “Kim malını faiz yoluyla artırırsa, onun akıbeti mutlaka malının azalarak iflasa sürüklenmesidir.” (İbn-i Mace, Ticaret:58).

Hiz. Muhammed dn alanan paraya karşılık verilen hediye-yi de faiz hükmünde ele alarak Şöyle buyurmuştur: “Biriniz, kardeŐine ödünç para verir de ödünç alan kimse, ona bir Şey hediye ederse, kabul etmesin veya bineğine bindirmek isterse ona binmesin. Ancak daha evvel aralarında hediyeleŐme ve yardımlaşma cari ise bu müstesna.” (İbn-i Mace, Sadakat: 19)

Ebu Hureyre’den rivayet edildiği üzere, Resulullah buyurmuştur: “İnsanlar zerine öyle bir zaman gelecek ki faiz yemeyen hiç kimse kalmayacak! Kişi doğrudan yemese bile ona tozundan bulaŐacak.” (İbn-i Mace Ticaret: 58).

Konu üzerinde farklı rivayetler olmakla birlikte, bir rivayete göre vahiy olunan son ayet Bakara suresi 278-279. ayettir: “Ey iman edenler! Allah’tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın. Bunu yapmazsanız Allah ve Resulü tarafından size bir savaş açıldığını bilin. Eğer tövbe ederseniz, haksızlık etmemek ve haksızlığa uğramamak üzere anaparanız sizindir.” Hiz. Ömer bu ayetlere atıfta bulunarak: “Kur’an’dan en son nazil olan, riba hakkındaki ayettir. Resulullah, bu ayeti tefsir etmeden irtihal etti. Binaenaleyh siz, ribayı da ribeyi de -faiz Őüphesi olanı da- terk ediniz.” (İbn Mace, Ticaret:58).

Hiz. Ömer faiz ile alakalı bir başka önemli sze de sahiptir: “Biz, faize düşme korkusu ile on helalden dokuzunu terk ettik.” (el-Mttaki, 2019:IV:187).

2.5.2.2.2.2. Riba Türleri

İslam öncesi Arap yarımadasında, ‘cahiliye ribası’ adı verilen bir faiz uygulaması yaygındır. Bu dönem yapılan alışverişlerde, alacaklı ya en başta, borcun bir müddet sonra ödenecek olması nedeniyle bir fazlalığı talep etmekte, ya da borcun vadesi geldiği zaman ödenmediği takdirde borcu ötelemek üzere bir faiz talep etmektedir. Borçlar vadesinde ödenmediğinde tahakkuk eden faiz de anaparaya dahil edilmekte ve bunun üzerinden yeni faiz belirlenmektedir. Demek ki Al-i İmran 130. ayette ifade edilen ‘katlanarak artan faiz’ budur. Kanaatimizce ‘kat kat artan faiz’ ifadesi, insanın vicdanını rahatsız etmesi ve faizin bir zulüm olduğu imasından kaynaklanmaktadır.

Kur’an ve sünnette ifade edilen ribanın yalnız cahiliye devri ribasını kapsayıp kapsamadığı konusunda İslam içtihadında farklı tezler bulunmaktadır. Bu noktada, ribanın üç farklı türü olduğunu belirtmek mümkündür. Bunlar; nesie ribası, fazl ribası ve garardır.

- a) Nesie ribası (riba’n nesie): Nesie, ertelemek anlamına gelmektedir. Yukarıda cahiliye ribası olarak izah ettiğimiz durum nesie ribasıdır. Ödünç verilen mal ya da para, vadesi ötelenerek anapara ve katlanarak artan fazlası ile ödenmekte ya da ödenmesi taahhüt edilmektedir. Bir işten zarar etme riskine katlanmaksızın sermayeye ilave edilen fazlalıktır (Chapra, 2018: 77). Anlaşılacağı üzere, günümüz dünyasında kullanılan faiz terimi riba’n nesieyi karşılamaktadır. Ayrıca Hz. Muhammed’in Veda Hutbesinde amcası Abbas’ı işaret ederek kaldırdığını anlattığı faiz de nesie ribasıdır.
- b) Fazl ribası (riba’n fazl): Fazl kelimesi fazlalık anlamına gelmektedir. Nesie ribası parasal mübadelelerde kullanılmakta iken, fazl ribası mal mübadelelerinde söz konusudur. Ölçülen bir cins malın, kendi cinsinden başka bir mal ile fazlalık eklenerek değiştirilmesidir (Bilmen, 2016: 88). Bu alışveriş peşin ya da vadeli olabilmektedir. Örneğin iki kişi aralarında 10 gram altın borcuna karşılık 11 gram altın ödeme yapılmasını kararlaştırmışlarsa, aradaki 1 gram için fazl ribası meydana gelmiş demektir. Hadislerde fazl ribasına konu edinilen altı çeşit mal

bulunmaktadır: altın, gümüş, hurma, buğday, arpa ve tuzdur. İslam alimlerinin bir kısmı fazl ribasının söz konusu olması için yalnız bu mallarda yapılan mübadelelerde istenilen fazlalığın riba olacağını savunmuşlardır. Ancak İmam-ı Azam, bu malların yalnızca misal olduğunu diğer malların değişiminde talep edilen fazlalığın da riba kapsamına gireceğini savunmaktadır.

- c) Garar: Belirsizlik anlamına gelen garar, İslam iktisadında bir sözleşmenin kesin olmayan, müphem bir unsura dayanması anlamına gelmektedir (Karaman, 2012:II, 715). Mübadeleye konu olan kıymetler bir şekilde açık, net, sarîh değildir ve belirsizlik içermektedir. Bu anlamda spekülâtif kazançlar ve hatta rantlar da gararın sınırları içinde değerlendirilmektedir. Garar; malların cinsinin, türünün, nitelik ve niceliklerinin, bedelinin, vadesinin, belirli olmamasından kaynaklanmaktadır (İqbal ve Molyneux, 2005:13).

2.5.2.2.2.3. Kar ile Faizin Farkları

Kur'an'da "alım satım da ancak faiz gibidir" diyerek faizcilik yapan bir kısım insanların olduğu vurgulanmaktadır. Bu düşünceye göre, faiz de bir alışveriş gibi helal sayılmalıdır. O halde, bu noktada ticaret yaparak elde edilen kar ile faizin farklarını ortaya koymak gerekmektedir. Ana-akım iktisatta da kabul gördüğü üzere; kar girişimcinin, faiz ise sermayenin payıdır. Faizi savunanlar Kur'an'ın da açıkça işaret ettiği üzere, bir elbiseyi on liraya alıp on bir liraya satmak ile, parasını on lira olarak ödünç verip on bir lira olarak almak arasında bir fark olmadığını iddia etmektedirler. İnsan kendi aklına dayanarak bu işlemlerin birbirinden farksız olduğunu savunmaktadır. Üstelik yukarıdaki her iki işlem de rızaya dayanmakta ve ihtiyaç gidermektedir. Faizine katlanmak suretiyle para ihtiyacını gideren kimse, o parayla başkaca ihtiyaçlarını gidermekte ve zarardan korunmaktadır. Kur'an insanın bütün bu düşüncelerine şöyle cevap vermektedir: "Halbuki Allah alım satımı helal, faizi ise haram kılmıştır." O halde bu iki işlemin artık aynılığından söz etmek mümkün değildir. İkisinin arasındaki farklar şöyledir (Razi, 2020:VII, 90-91):

- Bir tüccar, kendisi on dirheme aldığı elbiseyi yirmi dirheme bir başkasına sattığı zaman, elbiseyle yirmi dirhem arasında bir denklik kurulmaktadır. Her iki tarafın da buna rızası vardır ve ortada bir fazlalık bulunmamaktadır. On dirhemi yirmi dirhem karşılığında satan kimsenin ise karşı taraftan aldığı on dirhem fazlalığın bir karşılığı bulunmamaktadır. On dirhem borca karşı ödenen yirmi dirhem, erteleme ve bekleme karşılığı olarak kabul edilse, verilen vade, mal değildir.
- On dirhem değerindeki bir malı, vadeli olarak on bir dirheme satan tüccar, tüketiciye o malı tüketme ya da yeniden üzerinden ticaret yapma imkanı sunmaktadır. Bir dirhemlik söz konusu vade farkı, bu istifade imkanının karşılığıdır. On dirhemi on bir dirheme satan faizci, bundan faydalanan kişiye on dirhem üstünde bir menfaat imkanı vermemekte, ancak on dirhemlik ihtiyaca cevap vermektedir. Borç alınmış on dirhemle, borçlu ticaret gibi yollarla para kazanabilir demek doğru değildir. Çünkü bu durumda kazanç farazi bir mevhum gibi görünmektedir. Gerçek bir kazanım uzak bir ihtimalin karşılığı olamaz.
- Faiz ile alım-satım arasındaki fark, işlemlerin taraflarına da dayanmaktadır. Faiz söz konusu olduğunda taraflardan biri, paraya ihtiyaç duyan bir yoksul iken diğeri kat kat artan faizle daha da zenginleşecek olan zengindir. Alışverişlerde, ticari işlemlerde ise taraflardan her ikisi de muhtaçlık durumu olmayacak ölçüde zengindir.

Kar, sermayenin ticari faaliyet yoluyla işletilerek elde edilen bir fazlalıktır (Affane, 2017: 170). Tüccar ticaret yaparak belirsizliğe katlanmaktadır ve yaptığı işin sonucunda kar ya da zarar elde edip etmeyeceğini ya da bunların hangi oranlarda olacağını bilmemektedir. Ancak riba önceden belirlenmiş bir orandadır, garanti altındadır. Ticari faaliyete giren, üretim yaparak, hammaddeyi bir üretim tesisinde işleyerek “artık değer” oluşturmakta, yarattığı iktisadi değer artışından pay almaktadır. Oysa faizli bir işlemde paranın hangi işlemlerde kullanılarak getiri elde edildiği, iktisadi katkısı dikkate alınmamaktadır. Kar/zarar dönem sonunda ortaya çıkmakta iken, faizli bir muamelede faiz oranı işlemin başında bellidir. Kar ortaya çıkaran ticari

işlemlerde, mal bedelinin ödenmesini müteakiben alışveriş son bulmaktadır. Faizli işlemlerde ise anapara ödenmedikçe faiz borcu sürekli hale gelmektedir.

2.5.2.2.2.4. İslam’da Faizin Yasaklanması Nedenleri

Faizin haram kılınmasının hikmeti üzerinde düşünmek gerekmektedir. Çalışmamızın bu kısmında, İslam iktisatçıları ve İslam düşünürlerinin faizin yasaklanma nedenlerine dair görüşlerine yer verilecektir.

Gazali’ye göre Allah’ın yarattığı her nimet amacına uygun kullanılmalıdır. Altın ve gümüş de Allah’ın bir değer biçme aracı ve mübadele aracı olarak yarattığı nimetlerdendir. Altın ve gümüş kendiliğinden değerlidir ancak yenilir-içilir ihtiyaç giderir nitelikte değildir. Ancak her mal onlara cevap verir niteliktedir. Gazali’ye göre altın ve gümüşü yaratılış amacı dışında kullanmak zulümdür. Altın ve gümüş biriktirip ondan faiz elde edenler, adeta bir vilayetin hakimini hapsedmiş gibi zulüm işlemiş olurlar. Altın ve gümüş nakit ve mal arasında tıpkı bir hakim gibi denge sağlamaktadır. Allah’ın altın ve gümüşü yaratma amacı, belli bir zümrenin elinde birikmesi ve çoğalarak artması asla değildir. Onlar piyasa içinde serbestçe dolaşmalı bir değer ve değişim aracı olarak vazifesini yerine getirmelidir.

Gazali açıklamalarını bir adım ileriye götürerek, altın ve gümüşten eşya üretilmesini, bir beldenin yöneticisinin vasıfsız işlerde çalıştırılmasına benzetmektedir. Mal değeri yerine, para ile para değeri biçmek, faizcilik yapmak nimetin kıymetini bilmemek anlamına gelmektedir. Yiyecekler de yiyene gıda ve şifa olsun diye yaratılmışlardır. İnsanların kendi ihtiyaçlarını giderdikten sonra, arta kalan yiyecekleri, ihtiyacı olan ancak kendi elinde bulunmayan yiyeceklerle değiştirmesi caizdir. Yiyecekleri stoklamak suretiyle o yiyeceklere ihtiyaç duyan kimselere vadeli ve vade sonunda faizli satan kimse, halkın ihtiyaçlarına erişmesini engellemiş olmaktadır (Gazali, 2013: 90-95).

Fahreddin Razi’ye göre faizin haram kılınmasının nedenleri şunlardır (Razi, 2020: 531):

- Faiz alan, karşılığında bir şey vermeksizin bir fazlalık elde etmektedir. İnsan, ihtiyaçlarını, sahip oldukları mallar sayesinde karşılamaktadır. Mülkiyet bu nedenle değerli ve dokunulmazdır. Faiz bir karşılık vermeksizin bir kişinin malını almak anlamına gelmektedir. Bu nedenle mülkiyet hakkı ihlal edilmektedir, haramdır.
- Ekonomi piyasasında denge ancak ticaret, ziraat, imar, zanaat ve başkaca mesleklerin icra edilmesi yoluyla sağlanmaktadır. Şayet faiz helal kılınmış olsaydı, insanlar para kazanmanın bu kolay ve güvenli yolunu tercih eder, yukarıda saydığımız risk içeren işlere girişmezlerdi.
- Faiz, Müslüman için haram kılınmamış olsaydı, paraya ihtiyaç duyanlar bunu ancak faize katlanmak suretiyle elde etme imkanı bulurlardı. İslam'ın teşvik ettiği, sadaka, Allah rızası için ödünç verme gibi davranışlar asla filizlenmezdi.
- Borç almaya ihtiyaç duyanlar genel anlamda yoksul, borç verenler ise zengindir. Zengin olanın yoksul olandan, ödünç verdiğiinden daha fazlasını almasının Müslümanın sahip olması gereken merhamet duygusu ile bağdaşmayacağı açıktır.

İslam düşünürlerinin pek çoğu faizin topluma vereceği zararlar konusunda hemfikir görünmektedirler. Faizin zararları konusunda açık bir fikir birliğinin olduğunu belirtmek doğru olacaktır. Faizin haram kılınmasının günümüz dünyasında da geçerliliğini korumakta olan hikmetleri konusunda Karaman şu maddeleri saymaktadır (Karaman, 2012: II,218):

1. Bir toplumda, servet sahiplerinin gün geçtikçe zenginleşerek yönetimden ekonomiye toplumun bütün sahalarında söz sahibi olmalarının nedeni faizdir. Faizcilik yapmak suretiyle hiç karşılık vermeksizin çokça almak, servete servet eklemek, ekonomilerde suni talep yaratmak yoluyla manipülasyona imkan vermekte, tekeller oluşmasına neden olmakta ve nihayet toplumun tümüne zarar vermektedir.

2. Faiz, ekonomi politikasının amaçlarından olan kaynakların tam ve etkin kullanılmasını engellemekte ve servet biriktirme güdüsünü artırmakta, yatırımların azalmasına ve nihayet işsizliğin artmasına neden olmaktadır. Keynes'e göre, sermayenin marjinal etkinliği arttıkça, faiz oranları azalmakta ve kar oranları artmaktadır.
3. Üretim faaliyetlerine katılmayarak yalnız paralarını faiz karşılığında borç veren, rasyonel ve bencil sermayedarlar yoksul zümrenin içinde bulunduğu hale de kayıtsız kalmaktadır. Diğer taraftan faizler arttıkça, üretilen ürünlere maliyet enflasyonu olarak yansımaktadır. Bu durumda yoksul kesim için yaşamsal ihtiyaçları gidermek açısından zorlukların artması anlamına gelmektedir.
4. Ülkeler arasında faizle borçlanılıyor olması, dış borçlanma gereksinimi içinde bulunan yoksul ülkelerin, refah düzeylerinin yükselmesine engel olmakta ve onları “yoksul ülkeler yoksul oldukları için yoksuldurlar” adı verilen kısır döngüye sokmaktadır.
5. Bir toplumda yoksul olanı daha yoksul, zengini ise gün geçtikçe daha zengin yapan, gelir dağılımında dengeyi bozan faiz, insanın daha iyi bir insan olma yolundaki çabalarını gölgelemektedir. Onu, yalnız kendi çıkarlarını düşünen, kazanç odaklı, bencil bir prototip haline getirmektedir.

2.5.2.2.2.5. Faizsiz Güncel Ekonomik Yapının Mümkünlüğü Üzerine

Bundan önceki bölümlerde, faiz, faizin haramlığının ayet ve sünnetle ispatı, faizin haram kılınmasının nedenleri gibi konulara değinmiş bulunmaktayız. Çalışmamızın bu kısmında ise, faizin güncel ekonomi sisteminde bir ikamesinin olup olmadığı, sistem dışına çıkarmanın mümkünlüğü ve uygulanabilecek politikalar üzerine görüşlerimizi aktaracağız.

Öncelikle, çalışmamızın metodolojisinden de anlaşılacağı üzere, faizin sıfır olması İslam iktisadının bir amacı değil, olsa olsa aracıdır. Bu bakımdan İslam iktisat politikasının para politikası araçlarından biri olarak çalışmamızda yer almaktadır. Kanaatimizce İslam iktisadının bu politikayı kullanarak elde etmeyi hedefleyeceği

amaçlar; gelir dağılımında adalet, toplumsal huzur, tam istihdama ulaşma gibi amaçlardır.

Diğer taraftan, bir ekonomide sıfır faiz politikasının İslam kurallarına uygun şekilde düzenlenmiş olması, söz konusu ekonominin bir İslam ekonomisi olduğunu ileri sürmemiz için yeterli olmadığını hatırlamamız gerekmektedir. Bir ekonomik yapıyı İslam iktisadının sınırları içerisinde değerlendirmek için, faizsiz para politikasının yanı sıra zekat gibi önemli müesseselerin de devrede olması gerekmektedir.

İslam iktisat literatüründe faizi ortadan kaldırmak amaçlı sunulan temel argümanlar, getiri garantili olmayan, içerisinde risk barındıran, piyasa faizine nazaran düşük getirili alternatifler olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, faiz makyajlanarak, kar payı adı altında İslami bir yasağın sınırlarından kurtarılmış gibi görünmektedir. Kar payı elde ederek faizden kaçınmış olmak İslami bir finans reformu olarak lanse edilmekte, kapitalizmin çarklarını işletmek üzere hızla çalışmaktadır. Faiz üzerine inşa edilmiş kapitalizm, karlılık kapitalizmi ile yer değiştirmiş gibi görünmektedir (Naqvi, 2018: 109).

Faizin sıfırlanmasının İslam iktisat politikasının amaçlarına ne ölçüde hizmet edeceği, yerine ikame edilecek iktisat politikası araçlarının niteliğine bağlıdır. Örneğin, girişimcilik bir meziyettir. Bütün tasarruf sahiplerinin girişimci bir ruhla piyasada yatırım kararları almalarını beklemek ya da onları buna zorlamak, nihayetinde ellerinde birikmiş sermayeyi batırmalarına sebep olabilecektir. Her ne kadar İslami anlayışa uygun gibi görünse de pratikte böylesi bir uygulamanın faydalı olacağını ifade etmek mümkün değildir.

Güncel ekonomik konjonktürde faizin denklem içinde yer almasına dair sunulmuş kanıtlar, İslam iktisadınca reddedilmek ya da çürütülmek zorunda değildir. Örneğin, Fisher'in ifadesiyle, şimdiki tüketimden vazgeçmenin, onu ötelemiş olmanın ödülü olarak faiz İslam tarafından bu sebeplere dayanılarak helal sayılamaz. Faizi meşru kılan iktisat literatüründe yer bulmuş bütün söz konusu sebepler, İslam'ın gerekçe kabul edeceği nitelikte değildir.

İslam’da faiz yasağı, sermaye doygunluğu ya da sermaye kıtlığı durumları için değil, her türlü durumda geçerlidir. Faizin sıfır olması, ekonomide sermaye doygunluğu olduğu durumu anlatmamaktadır. Faizin sıfır olması, sermayenin gölge değerinin olmaması anlamına gelmektedir (Naqvi, 2018:110).

Bireylerin geleceğe ve onun getireceği belirsizliğe karşı miyop olması nedeniyle, enflasyon ve risk içermeyen bir ekonomik yapıda dahi bugün elde edecekleri kazanımları gelecekte elde edecekleri muhtemel değerlere tercih etmelerinin adı “pozitif zaman tercihi” teorisidir. Zaman tercihinin değeri sıfır olsa, bu durumda insanlık rasyonellikten uzaklaşmış, gelecek nesiller adına büyük bir fedakarlığa katlanmış demektir. Pozitif zaman tercihinin İslami yaklaşıma uygun olduğu açıkça görülmektedir. Ancak zaman tercihinin büyüklüğü bu noktada önem arz etmektedir. İslam iktisadı dahilinde, sıfır faiz ortamı mevcut iken, zaman tercihi de pozitif ise tasarrufları yatırıma dönüştürmek noktasında sıkıntı yaşanacağı aşikardır. O halde bireylerin özel zaman tercihleri pozitif iken, kamu zaman tercihi negatif olmalıdır. Ayrıca, daha çok tasarruf üretmek, israftan kaçınmak zaman tercihi teorisinde özel-kamu dengesini sağlamaktan daha önemlidir (Naqvi, 2018:113).

Faizle mücadele ederken, onu ortadan kaldırırken, bireysel tasarrufların zaman içerisinde aşındığı yani enflasyonun olduğu bir ekonomi modelinden uzaklaşılmalıdır. Şayet, ekonomide parasal arz fazlasından kaynaklanan bir enflasyonist süreç yaşanıyorsa, ekonominin karşılaşacağı acı reçete faizin yükseltilmesi gibi görünmektedir. Paranın İslam iktisadının temelinde olduğu gibi kendi değerine eşit olması, yani altın ve gümüşten oluşması ya da bu değerlere dayanması parasal arz kaynaklı enflasyonist bir sürecin oluşmasına imkan vermeyecek ve nihayet faiz de doğrudan dışsallaşmış olacaktır. Ekonomide maliyet kaynaklı bir enflasyonist süreç varsa zaten politika aracı faizlerin azaltılmasıdır.

Çalışmamızın bu bölümünde kısaca faizin sistem dışına çıkarılması üzerine görüşlerimizi aktarmış bulunmaktayız. Faizin kar-zarar ortaklıkları vesilesi ile ekonomik yapıdan uzaklaştırılması ise bir sonraki bölümün konusu olduğundan, burada konuya ara vermeyi uygun bulmaktayız.

2.5.2.3. İslam İktisat Politikasında Diğer Yasak ve Kurallar

İslam iktisadında para ve maliye politikasına dair genel değerlendirmeleri naklettikten sonra, hem para hem maliye politikasının uygulamalarına dahil edebileceğimiz başkaca yasaklar ve kuralların olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bunlar; kumar ve şans oyunlarının haram kılınması, israf ve lüksün yasaklanması, tekellilik ve karaborsacılığın yasaklanması şeklinde sıralanabilmektedir.

İsraf, ayet ve hadislerle yasaklanmış ve Müslüman, müsriflik ve cimrilik dengesi hususunda uyarılmıştır. Araf suresi 31. ayette insanlık israftan men edilmektedir: “Ey Ademoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin, yiye için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.” (A’raf, 31).

“Yine o iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında makul bir dengeye göre olur.” (Furkan, 67).

“Akrobaya, yoksula ve yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma! Çünkü savurganlar şeytanların dostlarıdır. Şeytan da Rabbine karşı çok nankördür.” (İsra, 26-27)

“Eli sıkı olma, ölçüsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin!” (İsra, 29).

Üretimde ya da tüketimde israf, kıt olan yeryüzü kaynaklarının boşa sarf edilmesi anlamına gelmektedir. İslam’da kapitalizmin temeli olan tüketimin aşırı uyarılması ve üretimin de kitlesel bazda olması asla özendirilmemiştir. İslam iktisadında amaç, bireylerin beslenme, barınma gibi temel ihtiyaçlarının yeterli düzeyde karşılanmasıdır. İslam iktisadı bir ihtiyaç temelli ekonomik yapı ortaya koymaktadır (Tabakoğlu, 2013:443). İsrafın yasaklanmasının hikmeti, arz ve talepte istikrar yaratmak, dolayısıyla fiyatlar genel düzeyinde istikrar sağlamaktır. Lüksün ve israfın yasaklanması yüksek gelirli kesimlerin talep etme imkanı bulunan malların üretimine imkan vermemektedir.

İslam'ın yasakladığı kazanç yollarından bir diğeri kumardır. “Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.” (Maide, 90).

“Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Bile bile, günaha saparak, insanların mallarından bir kısmını yemeniz için onun bir parçasını yetkililere aktarmayın.” (Bakara, 188).

“Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür. Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için ayetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz.” (Bakara, 219).

“Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret dışında mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir.” (Nisa, 29).

Ayetlerde sabit olduğu üzere, hırsızlık, rüşvet, faizcilik, karaborsacılık gibi gelir edinme yolları batıldır. Daha önce değinmiş olduğumuz üzere, bütün bunların müstesna uygulaması ticarettir. Üzerine kar konularak yapılan ticari işlemler helaldir.

İslam iktisadı literatüründe ihtikar olarak tanımlanan karaborsacılık para kazanmanın meşru olmayan yollarındandır. Hz. Ömer'den nakledildiğine göre, Rasulullah şöyle buyurmuştur: “İnsanlara satmak üzere mal getiren rızıklandırılır, malını stoklayıp karaborsaya düşüren ise lanetlenir.” (İbn Mace, Ticaret, 6). Hz. Ömer ihtikar yasağını hatırlattıktan sonra “...fakat kim yazda ve kışta, zahmet çekip yüklenerek pazara mal getirirse o kişi, Ömer'in misafiridir; istediği gibi satsın, istediği gibi tutsun.” demiştir (İmam Malik, 2014: 56).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İSLAM İKTİSAT ANLAYIŞINA UYGUN FİNANSMAN MODELLERİ VE KATILIM BANKACILIĞI

Kapitalizm ve İslam'ın ekonomik öğretileri arasındaki felsefi ayırım ilk bölümün temelini oluşturmaktadır. Kapitalist ekonomik yapının İslam iktisadından farklı olduğu vurgulandıktan sonra, İslam iktisadının ne olduğu, temel ilkeleri, politika araçları, hedefleri ikinci kısımda detaylıca ele alınmıştır. Son olarak İslam'ın kendi ekonomi-politiği içerisinde yer alan temel unsurlardan biri ve en önemlisi olan faizsiz yapının, Müslümanları yönlendirdiği alternatif finansal sistemlerin neler olduğu ve bu yapıların hangi yeterlilikte ve ne oranda sistemin içerisinde yer aldığı tartışılacaktır.

3.1.İslami Finansın Kavramsal Çerçevesi

Dünya üzerinde insanlara elçiler yoluyla indirilmiş bütün İlahi dinlerin, toplumsal hayatı ve insan ilişkilerini, yönetimi, ekonomiyi, hak ve hukuk normlarını belirleyen kendine has kuralları, emir ve yasakları bulunmaktadır. İslam inancı açısından bakıldığı zaman, ki “Allah katında tek geçerli din” olan (Al-i İmran, 19) bu dinin emir ve yasaklarının çok kapsamlı olduğu açıkça görülecektir. İslam dini, Kur'an ve sünnet hükümleri incelendiğinde müdahil bir din olma özelliğine sahip görünmektedir. Öte yandan insan eliyle tahrif edilmiş olan Yahudilik ve Hristiyanlık kutsal kitaplarının din kavramını daralttığı görülmektedir. Bu daralma, özellikle ekonomi gibi insan hayatına sınırlar koyan pek çok alanın inanç kapsamının dışında kalmasına neden olmuştur (Kahf, 1996: 3). İslam dini bir önceki kısımda ele alındığı üzere, ekonomik işleyiş üzerine insanın karşılaşacağı meselelere geniş perspektifli bir açıklama sunmaktadır.

“İslami finansal sistem” terimi, kapitalist finansal sisteme göre, esasları İslam dini kadar eski olmasına rağmen, isimlendirme açısından oldukça yeni bir terimdir (İqbal, 1997:42). İslami finansın ifadesi, güncel anlamda faizsiz bankacılık sistemi ile eşdeğer gibi ele alınıyor olsa da, bunun çok daha ötesinde geniş yelpazede İslam ahlakına uygun pek çok finansal işlemi içermektedir.

Tablo 2: İslami Finans Tanımına Dair Farklı Görüşler

Yazar(lar)	İslami Finans Tanımları
Iqbal (1997)	İslami finansal sistem, toplumun ve insanlığın topyekun iyiliği için eşitlik ve adaleti arttırarak etik, sosyal ve dini boyutların tümünü kapsamaktadır.
El-Gamal (2005)	İslami finans, yasaklar tarafından yönlendirilen ve Müslümanlara İslam hukukunda kabul edilemez sayılan geleneksel finansal hizmetler ve ürünlerin izin verilebilir benzerlerini sağlamaya çalışan bir endüstridir.
Ayub (2007)	İslami finans, İslam ahlakı ve değerler sistemi ile uyum içinde olan finansal işleyiştir.
Askari vd. (2010)	İslami finans, borç temelli finansmanı men eden, faiz, kumar, alkol satışı gibi İslam'da kabul edilmeyen işlerden para kazanmayı yasaklayan, risk paylaşımı, güven, şeffaflık ve İslami değerlerin benimsenmesine dayanan bir sistemdir.
Abdullah ve Chee (2010)	İslami finans, İslami kanun birikimine dayanan finans türüdür. Bu birikim, ahlaki amaç ve doğruluğu da içermektedir.
Smith (2010)	İslami finans, İslam şeriatının hükümlerine göre yürütülen finansal aktivitelerdir.
Alam (2011)	İslami finans, şeriatın gereklerine uygun finansal hizmetlerin tamamıdır.
Derbel vd. (2011)	İslami finans, kökeni şeriata dayanan finansal sistemdir.
Merdad (2012)	İslami finans, finansal işlemlerin umumi ya da özel nitelikli olması fark etmeksizin İslam şeriatına göre yürütülmesidir.
Jamaldeen (2012)	İslami finans, İslami kanuna uygun olarak faaliyet gösteren; bankalar, sermaye piyasaları, fon yöneticileri, yatırım firmaları ve sigorta şirketlerinden müteşekkil bir yapıdır.
Çürük (2013)	İslami finans, geleneksel finansın aksine varlık temelli bir sistemdir, para bu yapının içerisinde bir meta değildir.
Balz (2014)	İslami finans, İslam prensiplerine uygun finansal işlemlerin yürütülmesidir.
Maswood ve Choudary (2014)	İslami finans, İslam şeriatına uymak suretiyle uygulanan finansal aktivitelerdir.
İsmail vd. (2016).	İslami finans yalnız şeriata dayalı şekilde finansal muameleleri yürütmekten ibaret değildir. Hayırseverliği de içermelidir.

Kaynak: Farklı yazarların tanımlarından yola çıkılarak yazarca şemalaştırılmıştır.

Tanımlara bakıldığı zaman, pek çoğunda, İslami finans şeriat kurallarıyla sınırlandırılmış görülmektedir. Şeriatla anlaşılan, emir ve yasaklar, kurallar olarak ifade edilmektedir. İslami finansın dar anlamı bu şekilde ifade edilmektedir. Geniş anlamda İslami finans; ribanın olmadığı, İslam'ın haram olarak nitelediği yollardan edinilmemiş kazançlardan oluşan, spekülasyon, bahis ve kumara dayanmayan, ticari bir işlemi içeren finansal ağ yapılarıyla sınırlıdır. İslami finans; İslami etik ve ahlak kurallarına paralel olarak, adalet, refah, felah ve sosyal huzur gibi amaçlara ulaşmaya çalışmaktadır. Bu amaçlara ulaşırken de geleneksel finans yapısına alternatif finansal enstrümanlar sunmaktadır. Elbette ortaya konulan bu alternatif araçlar şeriata uygun nitelikler barındırmalıdır.

Tanımlardan anlaşılacağı üzere, İslami finansın belli başlı bir takım niteliklere haiz olması gerekmektedir. Bunlar kısaca;

- Faizin, daha geniş manada ribanın yasak olması
- Gararın yasak olması
- Kumarın, bahis ve şans oyunlarının yasak olması
- İslamca helal sayılmayan mal ve hizmetlerin üretiminin ve alım satımının yasak olması,
- Ticari işlemlerde riskin kar ve zararın paylaşımıdır.

3.1.1. İslami Finansın Tarihsel Gelişimi

İslami finansın gelişimi üzerine düşünüldüğünde ilk adımların İslam dininin inmesi, yeryüzünde yayılması, insanlar arasında kabul görmesiyle başladığını ifade etmek mümkündür. Elbette günümüz finansal uygulamalarından farklı başkaca nitelikler taşımaktadır. Ancak, İslam'ın kuralları dahilinde olduğu düşünüldüğünde temelin aynı olduğu sonucuna varılacaktır. Bu bağlamda İslami finansın gelişimi üç ayrı başlıkta irdelenecektir. Eski dönem İslami finansın gelişimi, modern dönem İslami finansın tarihsel gelişimi ve Türkiye'de İslami finansın gelişimi ayrı ayrı ele alınacaktır.

3.1.1.1.Eski Dönemde İslami Finansın Gelişimi

Genel anlamda finans kurumlarının tarihi gelişimine bakıldığında zaman, ilk yapıların M.Ö. 2000'lere Hammurabi kanunlarına kadar uzandığı düşünülmektedir. Çünkü Hammurabi kanunları borçlanma gibi ekonomik boyutlu meselelere de hüküm getirmektedir: Eğer bir adamın borcu varsa fakat tarlasını fırtına tanrısı su altında bırakırsa veya sel götürürse yahut susuzluktan tarlada arpa yetişmemişse, o yıl arpayı alacaklıya ödemeyecektir. Vesikası silinecek ve o yıl için faiz vermeyecektir. (Hammurabi Kanunları, Madde:5).

İlkçağın önemli düşünürü Eflatun, faizin zengin ve fakiri kaşı karşıya getireceğini ileri sürerek yasaklanmasını talep etmektedir. Eflatun'un talebesi olan Aristo ise, 'kısır bir metal' olarak nitelediği paranın üzerinden elde edilen kazancın gayri tabii olduğunu öne sürmektedir. Aristo'ya göre para, yumurta vermeyen kısır bir tavuğa benzemektedir ve para yavrulamaz. Romalı filozoflar; Marcus Tullius Cicero ve L. Annaeus Seneca da faizi tenkit etmektedirler (Zeytinoğlu, 1992: 92).

Sümer, Babil, Mısır gibi uygarlıklarda ise faizin uygulandığı ve bu yolla toplumda zenginler lehine bir adaletsizliğin olduğu açıktır. Söz konusu uygarlıklarda, faiz tamamen yasaklanmasa da birtakım sınırlar konulmuştur. Örneğin, Mısır'da firavunlar yönetimi zamanında, faizin anaparayı aşması yasaklanmıştır. Eski Roma'da borcunu ödeyemeyen kişi, alacaklısının kölesi konumuna düşmektedir. Buna karşın borçlunun sorumluluğu sahip olduğu mal ile sınırlandırılmış, faiz %12 olarak belirlenmiştir. Jüstinyen, asiller için faiz oranını % 4 olarak belirlemiş ve sınırsız zenginliğin önüne geçmeyi hedeflemiştir.

Hiz. Muhammed döneminde, vadeli ticari işlemlerin (selem gibi) yapılması, karz-ı hasen konusunda yapılan teşvikler, İslam öncesi döneme dahi uzanan mudaraba sözleşmelerinin mevcudiyeti İslami finansa dair ilk delillerdir (Gait ve Worthington, 2007:5). Hiz. Muhammed, mudaraba akdini kullanarak, eşi Hiz. Hatice'nin sermayesine emeğini koyarak işletmiştir. Hiz. Ömer ve Hiz. Osman'ın toplanan zekatlardan oluşan fonları kullanmak amacıyla mudaraba sözleşmeleri yaptıkları rivayet edilmektedir. Doğu Asya ve İslam dünyası arasındaki ticari ilişkilerde Müslüman İslami bir katılım

sertifikası niteliğinde olan sukuk enstrümanına başvurdıkları bilinmektedir (Jamaldeen, 2012: 45).

İslam ve onun insanlığa gönderilişinin ilk yüzyılında öncü bir takım bankacılık benzeri faaliyetlerin sürdürüldüğü bilgisi mevcuttur. Yaşadığı dönem şartlarında büyük ölçekli sayılabilecek yatırımlar yapan Zübeyr bin Avvam, Müslümanların elindeki fonlarla bunu sağlamıştır. Söz konusu fonları ve onlardan elde ettiği karları da daha sonra hak sahiplerine dağıttığı nakledilmektedir (Alharbi, 2015: 12).

M.S. yaklaşık 700. yılda İslam iktisadı İslam'ın yaşadığı topraklarla sınırlanmış, bilimsel ya da idari olarak fazla irdelenmemiş ve 1900'lü yıllara kadar geleneksel bir yapı sergilemiştir. İslam tarihi yazınındaki eksikliklerin de bu duruma sebep olabileceğini öngörmek mümkündür. M.S. 800 yılı dolaylarında ismi literatürde “jahabidhah” şeklinde geçen bir faizsiz bankacılık sistemi emareleri görülmüş ve fon yönetimi bu vesileyle yapılmıştır (Jamaldeen, 2012:45). Kayıtlara göre, İslam iktisat tarihinde ilk çek, M.S. 10. yüzyıl dolaylarında dönemin bankacılık faaliyetlerini yürüten sarraflar tarafından yazılmış ve Halep prensi Hamdani tarafından ödenmiştir (Alharbi, 2015:13).

İslam tarihinin önemli devletleri olan; Osmanlı İmparatorluğu, Selçuklu Devletleri, Emevi Devleti, Abbasi Devleti'ne ait iktisadi kayıtların azlığı dikkat çekicidir. Ticari anlamda oldukça canlı coğrafyalarda hüküm sürmüş bu İslam devletlerinde özellikle bir kar-zarar ortaklığı modeli olan müşarekeye ve mudarabaya sıklıkla başvurulduğu bilinmektedir (Gait ve Worthington, 2007: 5).

Emevi Devleti'nde ihtiyat fonu bulundurma, takas odası işlevini görme, para basma, üretici kredisi verme gibi birtakım fonksiyonlar icra eden Beytülmal, günümüz Merkez Bankası gibi hareket etmiştir (Tabakoğlu, 2013: 132).

Abbasiler zamanında İslam toprakları oldukça genişlemiştir. Bu nedenle nakit alışverişini sağlayabilmek adına ‘sarraflık’ sistemi güçlenmeye başlamıştır. Sarraflar, mevduat toplama, çek yazma gibii finansal işlemlerde rol oynamaya ve hatta devlet hazinesine dahi borç vermeye başlamışlardır (Ağkan, 2018: 237).

Özellikle Osmanlı İmparatorluğu ekonomik yapısında dikkat çekici bir uygulama göze çarpmaktadır: para vakıfları. Osmanlı'da ilk para vakfı 1423 gibi oldukça eski bir tarihe dayanmaktadır. Bu vakıflar 1847 yılında Galata bankerlerince İstanbul'da Bank-ı Der Saadet tesis edilene dek, Osmanlı iktisadi işleyişinde, girişimcilere kaynak temin eden yegane finans kurumları olarak dikkat çekmektedir. Üstelik varlıklarını da 400 yıl kadar istikrarlı bir şekilde sürdürmüşlerdir (Korkut ve Bulut, 2017: 22).

Şafii, Maliki ve Hanbeli mezheplerine göre, geniş anlamda menkul vakıfları yani dar manada para vakıfları caiz kabul edilmektedir. Ancak İmam Ebu Hanife para vakıflarını caiz kabul etmemektedir. Diğer yandan İmam Züfer, menkullerin vakfını caiz ilan etmiş ve Osmanlı'da kurulan para vakıfları kendisinin görüşlerine dayanmaktadır. Para vakıfları; karz-ı hasen, mudarebe, müşareke, murabaha, bida'a ve icara işlemleri ile faaliyet göstermişlerdir (Kurt, 2011: 21). Para vakıfları sayesinde yoksul halka destek sağlanmış, faizin haram kılındığı bir toplulukta bireylerin borçlanmasına imkan sağlanmıştır. Para vakıflarına cevaz veren alimler, karz ve mudarebe yoluyla para vakıflarının işlem yapmasına müsaade etmektedirler.

Bey'ül-îne, Osmanlı kayıtlarında bir malın veresiye ya da peşin olarak satılıp, sonra tekrar alıcıdan peşin olarak daha az bedelle geri alınması anlamına gelmekte ve ulemanın çoğunluğu tarafından işlemin örtük bir şekilde haram unsur içerdiği savunulmaktadır. Para vakıflarında da bu yöntem Osmanlı'da sıklıkla uygulanmıştır.

1890'lı yıllarda Barclay's Bank Süveyş Kanalı projesinde doğan ihtiyaç üzerine, kanala ait ödeme işlerini gerçekleştirmek için Mısır'da bir banka kurmuştur. Bu banka İslam ülkesinde kurulan ilk bankadır ve faiz içeren işlemlere aracılık ettiği gerekçesiyle ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. 20. yüzyıl İslam toprakları açısından oldukça zor bir dönemi sembolize etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere İslam coğrafyası işgal edilmiş, sömürgeleştirilmiştir. İslam İmparatorluğu'nun yıkılması pek çok küçük yeni toplulukların ortaya çıkmasına neden olmuş ve batının emperyalist güçleri tarafından kolaylıkla sömürge haline getirilmiştir. 1920'li yıllara gelindiğinde, İslami bankacılık yavaş yavaş İslam topluluklarında işlerlik kazanmaya başlamıştır. 1923 yılında, Haydarabat merkezli, yoksul halka faizsiz kredi sağlamak

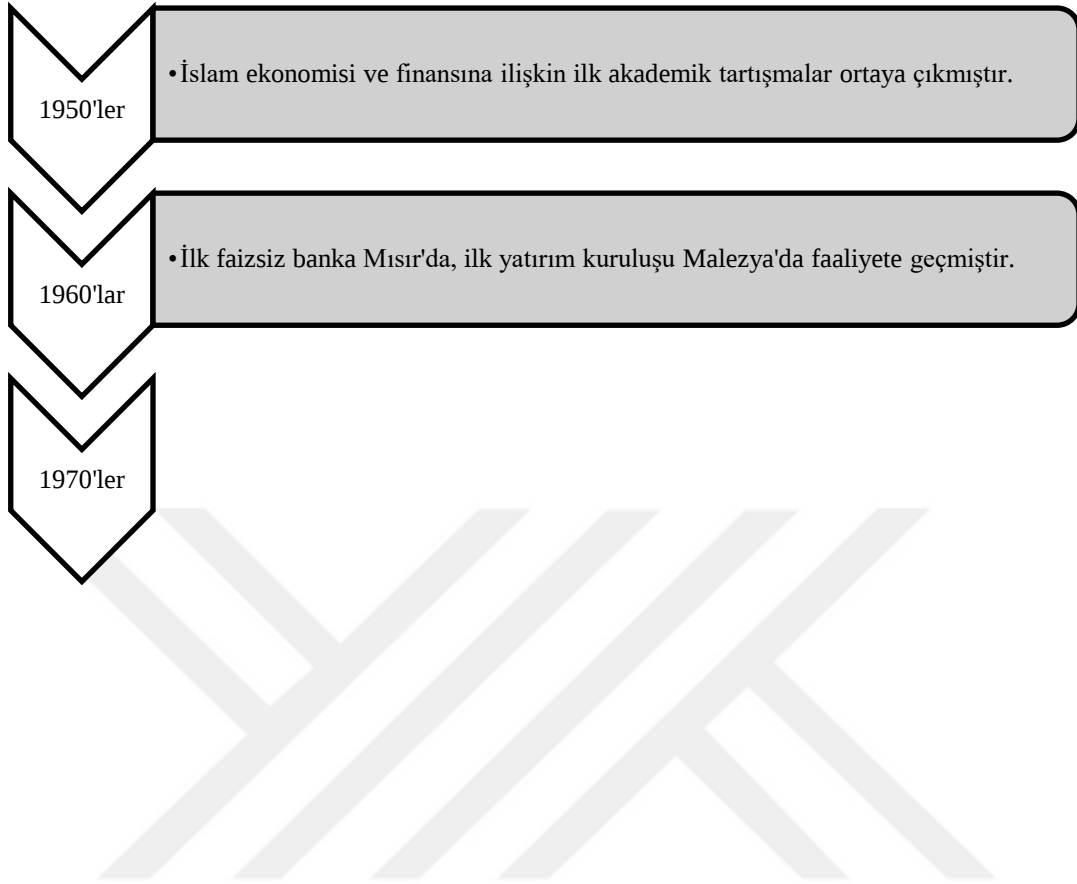
için bağış toplama esası ile çalışan ‘Interest Free Credit Society’ kurulmuştur (Hamidullah, 1965: 90). 1940’lı yıllar ise, İslam’ın finansal sistemine dair literatürün oluştuğu yılları ifade etmektedir. Bu dönemden sonra İslam iktisadının ne olduğu, neyi içerdiği konuları da ortaya konulmuştur.

3.1.1.2.Modern Dönemde İslami Finansın Gelişimi

Faizsiz finans alanındaki küresel gelişmeler en genel anlamda aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

Şekil 6: Dünyada Faizsiz Finansın Gelişim Aşamaları

Kaynak: TKBB Katılım Bankacılığı Strateji Güncelleme Raporu 2021-2025'ten alıntılanarak yazarca şemalaştırılmıştır.

1950'li yıllara gelindiğinde modern anlamda İslam bankacılık sisteminin ilk örneği, Pakistan'da görülmektedir. Sistemin temeli, mudarabaya dayanmaktadır. Bu açılımın ardından ikinci örnek Mısır'da 1963 yılında belirmiştir. 'Mit Ghamr Local Savings Fund' adı ile Mısır kırsalında kurulan banka ününü bütün dünyaya duyurmuştur. Pakistan'da kurulan ilk İslami bankaya rağmen literatürde İslami bankacılığın ilk örneği sözü edilen ünü nedeniyle Mısır'da kurulan banka olarak kabul

edilmektedir. Mısır kırsalında, Nil deltası kasabasında kurulan ve kar paylaşımı sistemine dayanan bu yapı, 1968’de Mısır hükümeti tarafından kapatılmıştır. Her ne kadar kapatılarak ortadan kaldırılmış olsa da 1972 yılından 2016 yılına kadar Mit Ghamr Tassarruf Projesi olarak Nasr Sosyal Bankası’nda uygulanmıştır.

1960’lı yıllarda İslami finans alanında yapılan ilk girişimlerin ardından, büyük ve hızlı adımlar atıldığı, atılımlar gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu dönemde, Malezya’da Müslüman topluluğunun hac görevini yerine getirmek için birikim yapmasını sağlayan bir finans kurumunun işlerlik kazandığı görülmektedir. 1971 yılında Mısır’da Nasir Social Bank Başkanlık Kararnamesi ile kurulmuştur ve bu özelliği ile literatürde ‘ilk devlet destekli faizsiz kuruluş’ olarak yer edinmektedir.

1975 yılında Dubai İslam Bankası ve İslam Kalkınma Bankası (IDB) kurulmuştur. 1977 yılında Bahamalar’da Islamic Investment Company isminde faizsiz sistemi temel alan bir yatırım şirketi faaliyete geçmiştir. Yine 1977 yılında ‘Faisal Islamic Bank of Egypt’, ‘Faisal Islamic Bank of Sudan’ ve ‘Kuwait Finance House’ isimli bankalar kurulmuştur. 1978 tarihinde Jordan Islamic Bank, 1979’da Bahrain Islamic Bank Ürdün ve Bahreyn’de çalışmaya başlamıştır. 1978 yılında, Cidde Kral Abdul Aziz Üniversitesi’nde İslami finans üzerine araştırmalar yapmak adına ilk bilimsel atılım gerçekleştirilmiş ve İslami Ekonomiler Araştırma Merkezi kurulmuştur (Marifa Academy, 2014: 31). Açıkça görüldüğü üzere 1970’li yıllar İslami finans ve bankacılık anlamında atılım yıllarını temsil etmektedir. Sözü edilen bu bankalar ve olgunlaşmaya başlamış İslami finans teorik yapısının yanı sıra 1970’li yıllarda bu birikimi paylaşmak adına konferanslar düzenlendiği göze çarpmaktadır. İslam Konferansı Örgütü (OIC), 1970 yılında kurularak, İslami finans sisteminin planlamasına öncülük etmiştir. İslam Kalkınma Bankası’nın kurulması da örgütün toplantılarında kararlaştırılmıştır. İlk İslam Ekonomisi Konferansı da yine bu tarih aralığında 1976 yılında Mekke’de yapılmıştır. Bütün bu bilimsel, teorik ve uygulamada yaşanan hızlı gelişmeler, İslami finans pratiğini yaygınlaştırmıştır (Alrifai, 2015:102).

İlk İslami bankaların başarısının yanında İslam coğrafyasında, özellikle petrol ürünlerine karşı küresel bir talep patlaması yaşanması, petrol geliri yüksek olan

devletlerin ellerinde biriken fonları aktaracakları yeni yapılara ihtiyaç duyulmasını sağlamıştır. Yapılan çalışmalar, 1977-2002 yılları arasında tüm dünyada 100 yeni İslami bankanın kurulduğunu ortaya koymaktadır (El Tiby ve Grais, 2015: 7).

1979 yılında Pakistan'da, bankacılık sektörünün tamamen İslami temeller üzerine inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Yine aynı yıl, Sudan'da, sigortacılık sisteminin İslam inancına tezat yapısı nedeniyle –garar temelli tartışmalar olmuştur- İslami bir sigorta sistemi yani tekaful uygulamaları başlamış, ilk İslami sigorta şirketi kurulmuştur (Jamaldeen, 2012: 52).

1980'lerde de pek çok İslami bankanın dünya genelinde faaliyete geçtiği görülmektedir. Örneğin; 1983 yılında Malezya'da 'Bank Islam Malaysia Berhad' kurulmuştur. 1985'te İslami Fıkıh Akademisi Konseyi (IJC) toplanmıştır. Bu toplantıda İslami bankaların yaygınlaşması ve desteklenmesi üzerine görüş birliğine varılmış ve deklare edilmiştir. Söz konusu yıllarda, İslami bankaların sayısında görülen artışın bu tavsiye kararı ile bağlantısı olduğu açıktır (Jamaldeen, 2012:5 2).

1986 yılında, sadece şeriata uygun sektörlerde çalışan ve İslami esaslara uygun nitelikteki hisse senetlerine yatırım yapan Amana Gelir Fonu ABD Indianapolis'te kurulmuştur. Günümüzde etkin bir şekilde çalışmalarını yürüten fon; alkol, tütün, kumar, pornografi, fosil yakıtların çıkarılması ve artırılması, domuz eti, faiz ve silah sektörlerini sistemlerinin dışında tuttuklarını deklare etmektedir. 2008 Küresel Ekonomik Krizinden İslami esaslara uygun çalışma sistemi prensibi sayesinde zarar görmeden kurtulan fon, her ne kadar Amerika'da Müslüman topluluğun yatırımlarını ve tasarruflarını yönetmek amacıyla kurulmuş olsa da günümüzde iştirakçilerinin yarısı Müslüman değildir (<https://www.dunyabulteni.net/arsiv/amerikalilar-islami-fonlara-guven-duyuyor-h56234.html> Erişim Tarihi: 28.06.2021).

1988 yılında İslam Ülkeleri Örgütü Fıkıh Akademisi, İslami finans kuruluşlarında likiditeyi sağlayabilmek adına sukuk kullanımını meşru ilan etmiş, bu bağlamda ilk modern sukuk ihracı, 1990 yılında Malezya Shell MDS tarafından yapılmıştır (Khan, 2013: 251). 1991 yılında İslami Finans Kuruluşları Muhasebe ve Denetim Örgütü (AAOIFI) Bahreyn'de kurulmuştur. Amacını, küresel İslami finans

endüstrisinin geliştirilmesi ve standartlarını belirlemek şeklinde ifade eden kuruluş, uluslararası finans alanında, muhasebe, finans, etik ve yönetişimi içeren 100 adet standart belirlemiştir. 45'ten fazla ülkenin merkez bankası, düzenleyici ve denetleyici otoritesi ve kurumsal firmaları tarafından desteklenmektedir (<https://aaoifi.com/about-aaoifi/?lang=en> Erişim Tarihi: 28.06.2021).

1990'lı yıllar, köklü batılı bankaların, İslami finans sahasına dahil olmaya başladığı yılları temsil etmektedir. İlk olarak Citibank, 1996 yılında Bahreyn'de Citi Islamic Investment Bank'ı kurmuştur. Bu örneği müteakiben ilgili periyotta, HSBC Amanah, Standard Chartered Saadiq kurulmuştur. İslami yapıya tezat teşkil eden uygulamalarına rağmen pek çok köklü batı bankası, İslami pencereler (Islamic window) adı altında yeni İslami şubeler açmışlardır. 1999 yılında, Dow Jones İslami Piyasa Endeksi (DJIM), İslam hukukuna uygun ilk endeks olarak kurulmuştur. AAOIFI'nin deklare ettiği kurallara bağlı olarak çalışmakta ve İslam'ın haram kıldığı sahalarda faaliyet gösteren firmalar endeks dışında kalmaktadır (Khan, 2013: 309).

2000'li yıllara gelindiğinde öncelikle İslami finans sahasında sukuk ihraçlarının hız kazandığı görülmektedir. 2000 yılında Sudan hükümeti, muşaraka temelinde sukuk ihraç etmiştir. 2001'de ise, Bahreyn Merkez Bankası 100 milyon dolar değerinde icare sukuk ihraç etmiştir. Dolar cinsinden olması nedeniyle bu ihraç, sukuk pazarını uluslararası bir forma dönüştürmüştür. Hızla büyüyen sukuk pazarında eksik olan standardizasyon ise 2004 yılında yürürlüğe giren ve AAOIFI tarafından yayınlanan kural sayesinde olmuştur (Khan, 2013: 308). İlerleyen bölümlerde bu kurallara dair geniş bilgiler verilecektir.

İslami Finansal Hizmetler Kurulu, 2002 yılında İslami finans kurumlarının, standartlarının ve sermaye yeterliliğinin, risk yönetiminin ve kurumsal yönetimin işleyişini ve denetimini standardize etmek amacıyla kurulmuştur. Bu bağlamda, İslami finans kuruluşları için Basel Bankacılık Denetleme Komitesi'ne benzer bir görev üstlendiği görülmektedir (Khan, 2013: 310). 2004 yılında İslam coğrafyası dışında kurulan ilk İslami banka olma özelliği taşıyan, 'Islamic Bank of Britain' bugünkü adıyla 'Al Rayan Bank' faaliyetine başlamıştır (<https://www.alrayanbank.co.uk/values-and-heritage> Erişim Tarihi: 28.06.2021).

2005'te İslami Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu (IIRA) faaliyete başlamıştır. Kuruluşun odağı, başta İslam Ülkeleri Örgütü bölgesi olmak üzere yerel sermaye piyasalarının geliştirilmesi ve dünya genelinde etik finansa verdiği puanlarla ivme kazandırmak olarak deklare edilmektedir (<https://web.archive.org/web/20190605232707/http://iirating.com/corprofile.aspx> Erişim Tarihi: 28.06.2021).

2006 yılında ilk sukuk endeksi olan, Dow Jones Citigroup Sukuk Endeksi oluşturulmuştur. Buna göre endeks içerisinde yer alan sukuk en az 250 milyon dolar büyüklüğünde olmalı, en az bir yıl vadeye ve en az BBB-/Baaa3 derecelendirmesine sahip olmalıdır (Khan, 2013: 313).

2007 yılında, şeriatın yatırım ilkelerini yansıtan ve büyük şirketlerin performansını ölçmek için tasarlanan, İslami enstrümanlara yatırım yapanlar için uygun olan MSCI İslami Endeks oluşturulmuştur. 315 bileşenden istifade edilmek suretiyle, ticari faaliyetler ve finansal toplam varlıklardan elde edilen oranlar serisi kullanılmaktadır. Geleneksel MSCI ülke endekslerinden inşa edilen İslami endeks, Körfez İşbirliği Konseyi ve Arap pazarları gibi bölgeler de dahil olmak üzere 69 gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş pazarı kapsamaktadır (<https://www.msci.com/documents/10199/c0b90e16-5746-4cdc-b033-1ec7da64386e> Erişim Tarihi: 28.06.2021).

3.1.2. Türkiye’de İslami Finansın Gelişimi

Türkiye’de İslami finansın gelişimine bakıldığı zaman ilk ifade edilmesi gereken şey, dünyadaki örneklerine göre oldukça yeni olduğudur. Türk İslami bankacılık sektörünün geçmişi, dünyanın geri kalanına göre oldukça kısadır. Türkiye’de, pek çok sahada olduğu gibi İslami finans alanında da Osmanlı’dan devir alınan miras önemlidir. Osmanlı Devleti şer’i hükümlerle yönetildiği için, faiz haram kabul edilmiş ve bu nedenle de bankacılık faaliyetleri gayri müslim tebaa tarafından üstlenilmiştir. Özellikle 19. yüzyıl bankacılık gelişmelerinin oldukça ivmelendiği bir dönemi temsil etmekte iken, Osmanlı bu açıdan geri kalmış ve halkın finansman ihtiyacı para vakıfları kullanılarak giderilmiştir (Tabakoğlu, 2013: 123).

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında finansal gelişmelere baktığımız zaman, Memleket ve Emanet sandıklarının 1864-66 yılları arasında kurulduğu göze çarpmaktadır. 1913 yılında ise Osmanlı uygulamasında ilk kez isminde “İslam” ifadesi geçen Adapazarı İslam Ticaret Bankası müteşebbisler tarafından özel sektör eliyle kurulmuştur. 1934 yılında Adapazarı olan bankanın merkezi, Ankara'ya taşınmış ve 1937 yılında Türk Ticaret Bankası adını almıştır (Aslan ve Özdemir, 2017: 19-20).

Osmanlı'nın son dönemlerinde faizsiz bankacılık ve İslam bankacılığı alanında oluşan şuur, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde dönemin şartları ve öncelikleri gereği kesintiye uğramıştır. 1975 yılına kadar faizsiz finansal yapıya dair herhangi bir gelişme kaydedilmemiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nde faizsiz finans alanında, kamu eliyle yapılan ilk girişim, Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası'dır. Adı DESİYAB olarak kısaltılan kurum, kar ortaklığı ilkesine vurgu yapmış, yurtdışı işgücünün kaynaklarını yönetmek ve halkın fonlarını İslami esaslara göre işleterek sanayiye desteklemek gibi amaçlarla faaliyet göstermiştir. Özel sektöre vurgu yapması ve kar ortaklığı müessesesini ön plana alması nedeniyle müstakil bir görünüm sergiliyor olsa da, ilk olması ve kurulduğu dönemin şartlarında kurumsal bir adımı temsil etmesi bakımından oldukça önemli bir girişim olduğu açıktır (Aslan ve Özdemir, 2017: 20).

1980'li yıllar, İslami finans anlamında Türkiye'nin önemli dönüşüm yıllarına tekabül etmektedir. Turgut Özal tarafından kurulan yeni hükümet, finansal ve iktisadi bütün ekonomik yapıda liberalleşme felsefesi ile hareket etmiş ve dünyadaki konjonktürel yapı da bu durumu desteklemiştir. Sonunda 1983 yılında çıkan KHK ile İslami finans kurumları artık Özel Finans Kurumu adıyla işleyişte yerini almıştır. O günlerde kurulan kısa adıyla ÖFK'lar bugünkü katılım bankacılığının ve hatta bankalarının temelini oluşturmuştur (Eskici, 2007: 14).

Tüm bu gelişmelere rağmen 80'li hatta 90'lı yıllarda dahi, faizsiz sermaye piyasası araçlarına dair mevzuat bulunsa da faaliyet konusunda eksik kalındığı görülmektedir. Bu dönemin faizsiz finans enstrümanları; Gelir Ortaklığı Senedi, Kar ve Zarar Ortaklığı Belgesi, Varlığa Dayalı Menkul Kıymet ve Katılma İntifa Senedidir. Bu enstrümanlar arasında özellikle Gelir Ortaklığı Senedi, 1986-96 yılları arasında

tüm menkul kıymetler arasında fon büyüklüğünde %30 kadar bir alan kaplamıştır. Buna karşın fiyatlandırma ve getiri oranını hesaplama konusunda eksiklikler ve hatalar yaşanmıştır. Zaten yeterli derecede derinliği bulunmayan Türk finansal sisteminde, özellikle değerlendirme konusunda karşılaşılan sorunlar nedeniyle bu enstrümanların ikincil piyasada işlem görmesi mümkün olmamıştır (Türker, 2010: 54)

Türkiye’de yukarıda ifade edildiği üzere, ÖFK’ların önünün açılmasıyla birlikte 1985’te Türkiye’nin ilk katılım bankası Albaraka Türk Finans Kurumu A.Ş. faaliyete başlamıştır. Yine aynı yıl, Faysal Finans kurulmuştur. 1989 yılında Kuveyt Türk Evkaf Finans Kurumu A.Ş., 1991 yılında Anadolu Finans Kurumu A.Ş., 1995 yılında İhlas Finans Kurumu A.Ş. ve 1996 yılında Asya Finans Kurumu A.Ş. kurulmuş, böylelikle pek çoğu bugün faal olan katılım bankalarının zemini oluşmuştur (Ağkan, 2018: 237).

17 Aralık 1999 tarihli Bankacılık Kanunu ile ÖFK’lar diğer bankaların dahil olduğu bankacılık kanunlarının sınırları içerisine alınmıştır. Bu düzenleme ile ÖFK’lara Bankalar Kanunu’na uyumlaşmak adına iki yıl süre tanınmıştır. Bilindiği üzere, 2001 yılında yaşanan ve finansal kesimi etkileyen ekonomik kriz Türkiye’de bankacılık sektöründe bir dizi regülasyon yapılması ile sonuçlanmıştır. Bu bağlamda ÖFK’lar için düzenleyici ve denetleyici bir çatı oluşturmak adına Özel Finans Kurumları Birliği kurulmuştur. ÖFK’lar faaliyet izni aldıktan sonra bir ay süre içerisinde bu birliğe dahil olmak zorundadır. Ayrıca ÖFK’larda gerçek kişiler adına açılan hesaplarda toplanan fonlar, oluşturulan Güvence Fonu ile güvence altına alınacaktır. Regülatif düzenlemeler, ÖFK’lara duyulan güveni artırmıştır.

2001 yılı bankacılık kesimi krizinde, İhlas Finans’ın likidite sıkıntısı nedeniyle BDDK tarafından faaliyet izni iptal edilmiştir. Faysal Finans ise hisse devri yaparak Family Finans ismiyle faaliyet göstermeye devam etmiştir. 2005 yılına gelindiğinde ise Family Finans ile Anadolu Finans birleşerek, Türkiye Finans Katılım Bankası adı altında çalışmaya başlamıştır.

Ülkemizde katılım bankacılığı alanındaki son ve en önemli değişiklik, 19 Kasım 2005 tarihinde yapılmıştır. 5411 sayılı Bankacılık Kanunu’nun geçici 3.

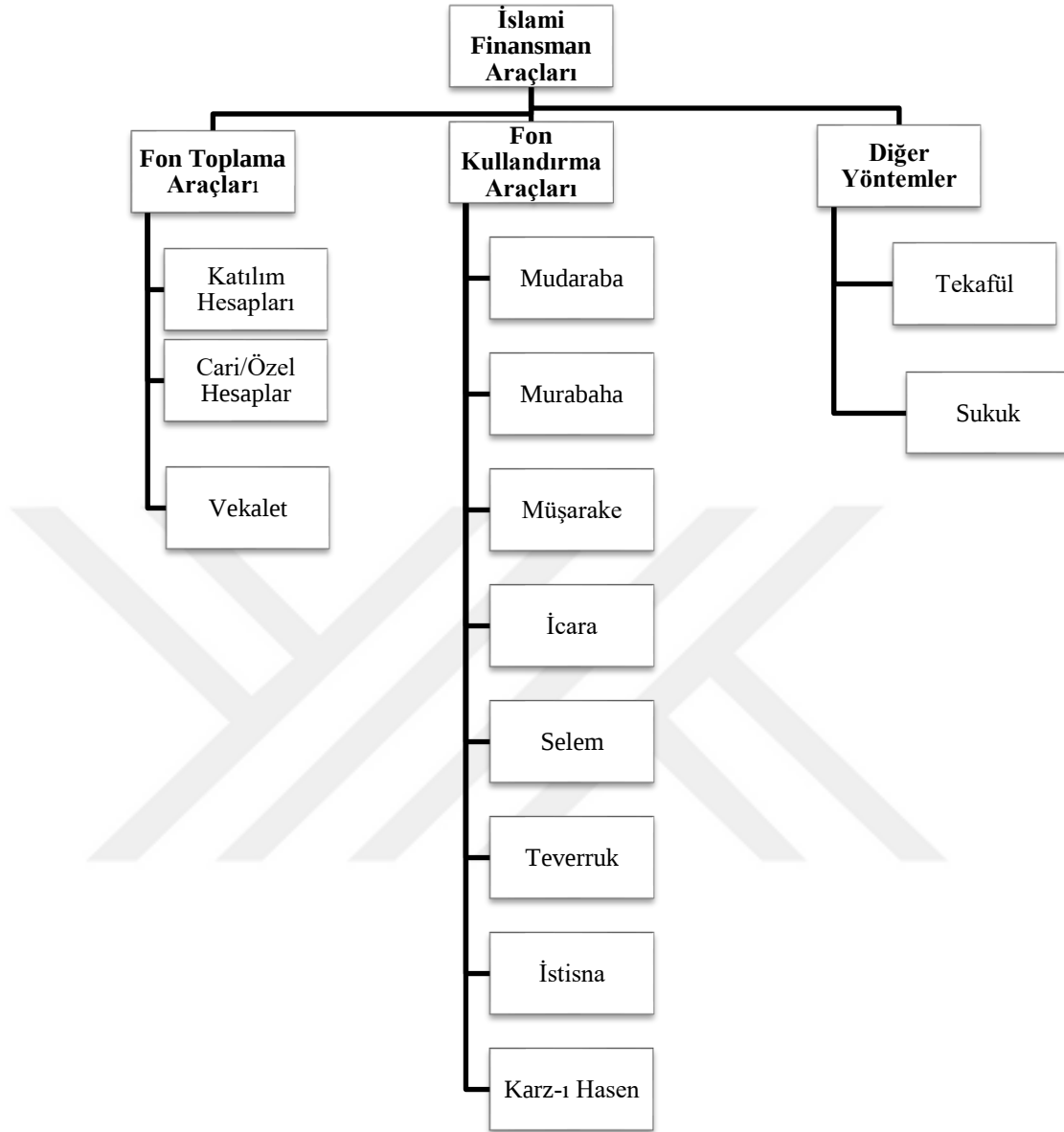
Maddesi, “Özel Finans Kurumu” ismi yerine “Katılım Bankası” isminin geçerli olduğuna hükmetmektedir. “Özel Finans Kurumları Birliği” olan birlik adının ismi ise “Türkiye Katılım Bankaları Birliği” olarak değiştirilmiştir. Ayrıca ÖFK’lara özgü bir güvence yapısı olan “Güvence Fonu” konvansiyonel bankalarla ortak bir çatıda toplanmıştır ve TMSF’ye devredilmiştir.

2015 yılında Bank Asya, TMSF’ye devredilmiş ve 2016 yılında da faaliyet iznine 5411 sayılı Bankacılık Kanuna istinaden son verilmiştir. Son yıllarda Türkiye’de faizsiz bankacılığa olan ilginin artması katılım bankacılığı alanında yeni adımlar atılmasını sağlamış ve kamu bankası olarak faaliyet göstermekte olan Ziraat Bankası, Ziraat Katılım adında bir yapı ile katılım bankaları arasına dahil olmuştur. 2016’da yine bir kamu bankası olan Vakıfbank, Vakıf Katılım Bankası ile sektöre giriş yapmıştır. 2019 yılında, Emlak Katılım Bankası açılmış, Türkiye’de İslami finans alanında faaliyet gösteren banka sayısı 6’ya yükselmiştir: Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş., Kuveyt Türk Katılım Bankası A.Ş., Türkiye Finans Katılım Bankası A.Ş., Ziraat Katılım Bankası A.Ş., Vakıf Katılım Bankası A.Ş. ve Emlak Katılım Bankası.

3.2.İslami Finansman Modelleri

İslami finansın tanımı ve tarihsel gelişimine değindikten sonra ele alınması gereken, İslami finasta kullanılan araçlara değinmek gerekmektedir. İslami bankacılık sisteminde, diğer finansal yapılarda olduğu gibi araçlar üç temel başlıkta ele alınmaktadır; fon toplama yöntemleri ve fon kullandırma yöntemleri ve her ikisinin alanına da girmekte olan diğer yöntemler.

Şekil 7: İslami Finansman Araçları

Kaynak: Yazarca tasnif edilmiş ve şemalaştırılmıştır.

3.2.1. İslami Finansmanda Fon Toplama Yöntemleri

İslami finansın kendine özgü ve faizli finansman sistemi ile ortak olmak üzere üç farklı fon toplama yönteminden söz etmek mümkündür. Bunlar; bu yönetime özgü olan katılım hesapları ve vekalet ile tüm bankacılık sisteminde varlık gösteren cari hesaplardır.

3.2.1.1.Katılım Hesapları

Katılma hesabı faiz içeren bankacılık sisteminde vadeli mevduata tekabül eden bir fon toplama aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar katılım hesabı açan bir mudiye, katılım bankası bir getiri garantisi vermiyor olsa dahi, kişiler bu işlem karşılığında faiz ile kıyaslanmayacak düzeyde bir getiri beklemektedirler (Güngören, 2011: 36). Bu açıdan bakıldığında bir mevduat hesabı ile katılım hesabı arasındaki farklar;

- Katılım hesabında, önceden mudiye sözü verilmiş bir getiri garantisinin olmaması –ki vadeli mevduat hesabı açılırken, faiz önceden bellidir-
- Katılım hesabında da, tıpkı vadeli mevduat hesabı açan mudinin olduğu gibi bir getiri beklentisi olmasına karşın, bu getirinin kar ve zarara dahil olma şeklinde yürütülmesi ve faiz oranının altında olması,
- Her ne kadar uygulamada işlerliği bulunmasa da anapara ödeme garantisi katılım bankacılığı esaslarından değildir. Vadeli mevduatta ise anapara ödeme garantisi vardır.

Herhangi bir getiri vaadi olmadan toplanan katılım fonları, katılım bankacılığı ilkelerine göre önceden belirlenmiş vadelerde ve İslami esaslarca kısıtlı ticari işlemlerde kullanılmaktadır. Katılma hesabı kavramı Bankacılık Kanunu madde ikide şu şekilde tanımlanmaktadır: “Katılma hesabı, katılım bankalarına yatırılan fonların bu kurumlarca kullandırılmasından doğacak kar veya zarara katılma sonucunu veren, karşılığında hesap sahibine önceden belirlenmiş herhangi bir getiri ödenmeyen ve anaparanın aynen geri ödenmesi garanti edilmeyen fonların oluşturduğu hesaplardan oluşmaktadır.” Tanımından ve kanunun belirlediği kuraldan da açıkça anlaşılacağı üzere, bir katılım bankasının fon toplarken getiri taahhüdünde bulunması mümkün ve yasal değildir.

3.2.1.2.Özel Cari Hesaplar

Özel cari hesap, bir vadeye bağlı olmaksızın açılan, kar payı ya da faiz getirisi olmayan katılım bankacılığı ve konvansiyonel bankacılığın ortak fon toplama enstrümanıdır. Cari hesap, mudiye, dilediği zaman ve miktarda para yatırma ya da

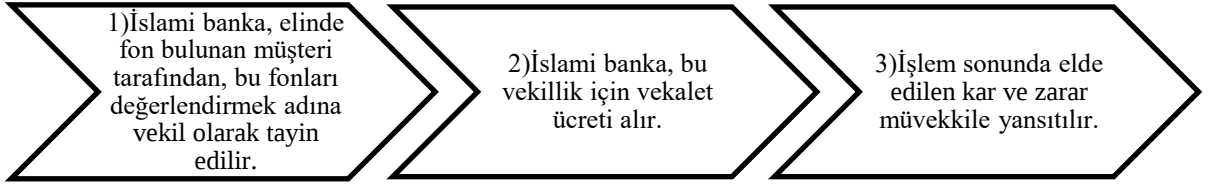
çekme imkanı vermektedir. Ayrıca cari hesaplar Türk Lirası, döviz ya da altın gümüş gibi kıymetli madenler cinsinden de açılabilir. Bankacılık Kanunu'nda cari hesap şöyle tanımlanmaktadır: “Özel cari hesap, katılım bankalarında açılabilen ve istenildiğinde kısmen veya tamamen her an geri çekilebilme özelliği taşıyan ve karşılığında hesap sahibine herhangi bir getiri ödenmeyen fonların oluşturduğu hesaplardır.”

3.2.1.3.Vekalet

Vekalet kelimesi, tevekkül kelimesi ile aynı kökten türemiş olup, tevekkül ise bilindiği üzere, kendi acziyetinden ötürü işini kendisinden daha güçlü bir varlığa teslim etmektir. İslami finans literatüründe vekalet, İslam'ca caiz sayılan bir iktisadi işlem için bir kişinin, başka bir gerçek ya da tüzel kişiyi yetkilendirmesidir (Döndüren, 2005: 546). Vekalet sözleşmesi ile kişi, alım-satım konu olan işin yerine getirilmesi maksadıyla, önceden belirlenmiş bir ücret mukabilinde acentecilik hizmeti almaktadır (İbrahim, 2007: 716).

Faizsiz bankacılık sisteminde, vekalet sözleşmesi vesilesiyle banka, müşterilerin fon yönetimini yapmakta ve diğer İslami bankacılık finansal modellerinden istifade etmek üzere yatırım planlaması işlerini yürütmektedir. Bütün bu vekalet dayanan yönetim faaliyetleri, önceden belirlenmiş bir ücrete tabidir. Vekalet sözleşmesine dayanarak yönetilen fonlar, vekillik ücreti ödendikten sonra müşteriye aktarılmaktadır. İşlem sonucunda getiri garantisi bulunmadığından banka kar dağıtımını yapabileceği gibi zarar da bildirebilmektedir. Banka müşterisinin verdiği vekaletin kapsamına göre, vekalet sözleşmeleri genel ya da özel nitelikte olmaktadır. Şayet müvekkil (vekalet veren), elindeki fonu kullanımı konusunda herhangi bir şart ileri sürmeksizin bankaya verirse bu genel kapsamlı bir vekalettir. Buna karşın müvekkil, elindeki fonu, belli bir projede ya da belli bir sektörde kullanılmak şartıyla devrederse bu vekalet sözleşmesi, özel vekalettir (Çürük, 2013: 48).

Şekil 8: Vekalet İşleminin İşleyişi

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

Vekalet (wakalah/agency contracts), işleyişi göz önüne alındığı zaman, tarafları, sorumluluklar yerine getirilmediği zaman cezası, önceden belirlenmiş bir ücreti, bir konusu olan sözleşme tipidir. Vekaletin unsurları bu bağlamda şunlardır:

- Bir vekalet sözleşmesi vekil ve müvekkilden müteşekkildir. Hem vekil hem de müvekkil gerçek ya da tüzel kişi olabilmektedir. Ancak her ikisi de hukuki ehliyete sahip olmak zorundadır.
- Vekalet sözleşmesinin konusu ticari bir işlemdir. Bu ticari işlem İslam'ın emir ve yasaklarına muhalefet edemez. Yapılacak işlem, hem vekil hem de müvekkil tarafından açıkça bilinmelidir.
- Vekalet sözleşmesi, vekilin temsil ettiği işlemlerden kaynaklanan harcamalarını müvekkilin ödemesini ve ayrıca üstlendiği vekaletin de ücretinin yine müvekkilden tahsilini içermektedir.
- Vekil, vekalet sözleşmesine konu olan işlemleri güvence ve iyi niyet sınırları içerisinde yürütmelidir. Vekilin görevini suiistimal etmesi yahut kendisine verilen görevin sınırları dışına çıkması durumunda ortaya çıkan zarar, yine vekilce müvekkile ödenmelidir.
- Vekalet sözleşmesi vekilce yapılması taahhüt edilmiş olan işlemin gerçekleşmesi ile, vekil ya da müvekkilin hayatını veya hukuki ehliyetini kaybetmesi ile son bulmaktadır.

Vekalet sözleşmeleri, doğrudan bir ticaret ya da ortaklık modeli olmayıp, müvekkil tarafından kendi fonlarını kullandırmak adına verilen bir sözleşmedir. Sözleşmenin yapılması ile birlikte, kar ya da zararın ortaya çıktığı esas İslami finansal

işlemler yürütülmektedir. Bu anlamda bakıldığı zaman vekalet sözleşmesi, fon toplamaya yarayan, sonuçta yeniden bir finansal işleme kapı açan bir ara formdur.

3.2.2. İslami Finansmanda Fon Kullandırma Yöntemleri

İslami finans alanında fon toplama metotlarından sonra ele alınması gereken, toplanan bu fonların nasıl ve nerelere kullanılacağı konusudur. Elde biriken fonlar; birer ticaret modeli olarak, murabaha, selem, istisna ve icara, birer ortaklık modeli olarak, müşaraka ve mudaraba, destek uygulamalar olarak, karz-ı hasen ve teverruk şeklinde sınıflandırılmaktadır (Çürük, 2013: 39).

3.2.2.1. Murabaha

Murabaha, İslami finans alanında sıklıkla kullanılan bir ticaret modelidir. Bu işlemin özü, İslami finans kurumunun satıcıdan doğrudan temin ettiği malı müşterisine vadeli olarak satmasıdır. Hatırlanacağı üzere, ribayı haram kılan İslam dini, vadeli satışlarda malın değeri üzerine eklenen zaman farkına dayalı değeri yasaklamamaktadır. Murabaha kelimesinin kökü olan “ribh”, kazanç ya da kar elde etmek anlamına gelmektedir (Çemberlitaş, 2019:36).

Murabaha yönteminin İslam öncesi dönemlerde dahi Arap toplumunda ticari bir yöntem olarak kullanıldığı bilinmektedir (Ayub, 2007: 215).

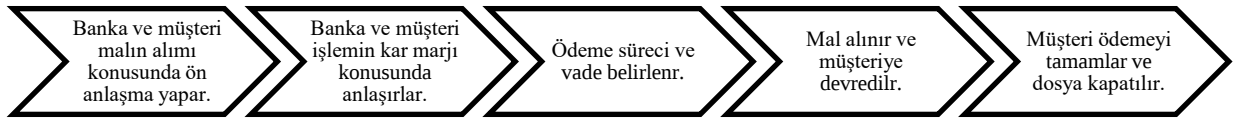
İslami finans modeli olarak kullanılan murabaha sözleşmesi, aracı bir kurum hükmünde olan bankalara, müşterilerine katlandıkları maliyet üzerine bir kar payı eklemek suretiyle İslami anlamda alım ve satıma konu olabilecek malların satılması imkanı vermektedir. Murabaha işleminde banka, müşteriye işlemin bütün maliyetini ve kendisinin üzerine eklediği kar payını açıkça bildirmek zorundadır. İşleme mukabil, müşteri ödemeyi peşin ya da vadeli şekilde bankaya geri ödemektedir. Murabaha işlemi, ticari faaliyette bulunacak kimseyi, piyasa risklerinden korumak adına bir şemsiye işlevi üstlenmektedir. Bu işlevi nedeniyle murabahanın sıkı şartları bulunmaktadır (Ayub, 2007: 217):

- Alım-satıma söz konusu olan mallar elle tutulur, somut nitelikte olmasa dahi gerçek ve değeri belirlenebilir mallar olmak zorundadır.

- Paralar ve para yerine kullanılan altın ve gümüş gibi madenler murabaha işlemine konu olamamaktadırlar. Çünkü para ve kıymetli madenlere eklenen vade farkının adı faizdir.
- Tıpkı paralar gibi bir borcu içeren belgeler de faiz sakıncası nedeniyle murabaha işlemlerinde kullanılmamaktadır. İslami finansal işlemlerde bir borcun alınıp satılması mümkün değildir.
- Satın alınan malın maliyeti, üzerine eklenen kar oranı ve varsa malın kusuru bankaca müşteriye açıkça ilan edilmelidir.
- İslami finans kurumu, murabaha sözleşmesine konu olan mala sahip olmak zorundadır. Bu mülkiyet zorunluluğu, bankaya söz konusu maldan sorumlu olma ve riski üstlenme sonucunu doğurmaktadır.
- Banka, satış işlemi gerçekleşmeden önce kesinlikle mevduat toplama işlemi gerçekleştirememektedir.

Günümüz şartları modern dönem uygulamalarında murabaha işleminin genel olarak iki aşamadan oluştuğu bilinmektedir. Öncelikle müşterinin alma niyeti gösterdiği malı, banka satın almaktadır. Ardından banka söz konusu malı müşteriye maliyet+kar marjı ve varsa vade farkı eklemek suretiyle devretmektedir.

Şekil 9: Murabaha Modelinin İşleyişi

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

Murabaha modeli, konvansiyonel bankalarda uygulanan konut ve araç alımı için verilen kredilere ikame bir modeldir. Faizli krediler ile murabaha işlemleri arasındaki farkları şu şekilde sıralamak mümkündür (Çürük, 2013: 51):

- Murabaha sözleşmesinde müşteri ve banka karşılıklı anlaşma yaparak kar marjı üzerinde mutabık kalmaktadır. Çeşitli ihtiyaçları için kredi çeken bir konvansiyonel banka müşterisi ise, doğrudan bankanın belirlediği ve ilan ettiği faiz oranına katlanmak durumundadır.
- Murabaha işlemine konu olan mal, alınıp satılabilen ve değeri belirlenen nitelikte olmak zorundadır. Hatta bu mal dayanıklı mal statüsünde olmalı ve kolayca bozulabilir nitelikte de olmamalıdır. Kredili işlemlerde ise alım satım konu olan mal, paradır.
- Murabaha, İslam'ın yasak kılmadığı mallar için yapılması mümkün bir sözleşmedir. Konvansiyonel bankacılıkta verilen kredinin sarf edildiği işlem ya da malın İslam'a uygunluğu dikkate alınmamaktadır.
- Murabaha işlemi, katılım bankasına bir mülkiyet hakkı vermekte ve bu mülkiyetin getirdiği risklere de müşteriye malı devredene kadar katlanma sorumluluğu getirmektedir. Kredi veren bankanın bir mülkiyet hakkı ve buna bağlı sorumluluğu bulunmamaktadır. Söz konusu hak ve sorumluluk yalnızca müşteriye aittir.
- Murabaha sözleşmesi, müşterinin edindiği malın bedelini zamanında ödememesi neticesinde malın fiyatının artırılmasına imkan tanımamaktadır. Benzer bir şekilde vadesinden önce borcunu kapatmak isteyen bir müşterinin de fiyat indirimi ile karşılaşması mümkün değildir. Ancak konvansiyonel bankacılıkta bir müşteri ödemesini vadesinden önce yaparsa bir indirim, borcunu ödemekte gecikirse katlanarak artan bir faiz yükü ile karşılaşmaktadır.

Katılım bankacılığı sisteminde, ilerleyen bölümlerde detaylıca irdeleneceği üzere, uygulamada teori ile örtüşmeyen durumların olduğu ifade edilmelidir. Bankacılık mevduatı gereği, bir katılım bankası satıcı tarafından kendisine mal ve hizmet satımı yapıp faturalandırılmayacağı gerekçesiyle sözünü ettiğimiz mülkiyet

esasını yerine getirememektedir. Söz konusu bu durum mülkiyetin yüklediği risklerle bankanın yüzleşmesine fırsat vermemektedir. Murabaha işleminin vade öncesi ödemeler için bir ödül ya da gecikmeler için bir ceza içermemesi gerekmektedir. Fakat güncel uygulamalarda bu tür örneklerle karşılaşıldığı bilinmektedir. Ayrıca murabaha işleminin eleştirildiği bir diğer husus da kar marjının belirlenmesi üzerinedir. Banka tarafından talep edilen kar marjının piyasa faiz oranına paralel bir seviyede müşteriden talep edildiği görülmektedir. Söz konusu sorunlara rağmen, uygulamasının kolaylığı ve sistem içerisinde ihtiyaca cevap vermesi nedeniyle murabaha, günümüz İslami finans sisteminin önemli argümanlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.2.2.2. Selem

Selem, İslami finans sisteminde fon kullandırma yöntemleri arasında ticari bir model olarak işlev görmektedir. Selem, kelime anlamı olarak “teslim etmek, teslim olmak” anlamlarına gelmektedir. İslami finans açısından ise selem, niteliği önceden belirlenmiş bir malın ileri bir tarihte teslim edilmek üzere peşin satımıdır (Aybakan, 2009).

Selem sözleşmesi, İslam hukukunda bir istisna olan alım-satım esnasında mevcut bulunmayan malın ticaretine imkan sağlamaktadır. Kur'an'da mal tesliminin ya da ödemenin vadeli bir şekilde yapılmasına imkan veren en önemli delil, literatürde Bakara suresi 282. ayet olarak kabul edilmektedir: “Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheyi düşmemeniz için daha uygundur. Borç ilişkisinin, aranızda alıp vererek bitirdiğiniz peşin ticaret olması müstesnadır; onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur.” (Bakara, 282).

Selem sözleşmesinin meşruiyetine dayanak olarak Peygamber Efendimiz'in şu hadisi de öne sürülmektedir: “Peygamber Efendimiz Medine'ye geldiğinde, insanlar hurmada bir, iki ve üç yıl vade ile selem yapıyorlardı. Hz. Muhammed şöyle buyurdu: ‘Bir şey için selef yapan belirli ölçüde ve belirli tartıda, belirli bir vadeye kadar yapsın.’” (Kahya, 2012: 20).

Bir selem sözleşmesine konu olan mal, sözleşme esnasında ortada olmadığı için tarafları ileride mal tesliminde anlaşmazlığa götürme ihtimali bulunan bütün seçenekler ortadan kaldırılmalıdır. Bu nedenle selem sözleşmesinin birtakım şartları mevcuttur (Aybakan, 2009):

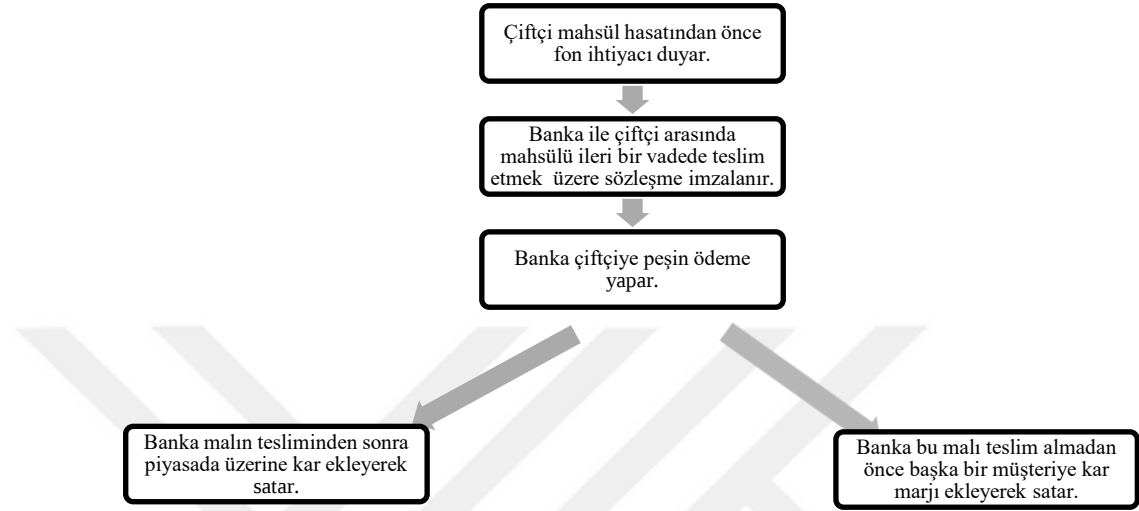
- Selem işleminde bedel önceden belirlenmelidir.
- Selem için mal henüz ortada olmasa dahi, fiyatın belirlenmesine imkan sağlanması açısından söz konusu malın benzerleri piyasada olmalıdır.
- Bütün diğer İslami finansal işlemlerde ele aldığımız ve alacağımız üzere, selem sözleşmesine konu olan mal, İslam'ın helal kıldığı ölçülerin içerisinde olmalıdır.
- Malın teslimi için yer ve zaman açıkça belirlenmelidir.
- Son olarak Hanbeli mezhebi dışındaki tüm mezhepler selem sözleşmesinde ortaya çıkan borca karşılık rehin veya kefalet belirlenmesine cevaz vermektedir. Selem sözleşmesinde rehin alınabileceğine dair dayanak noktası, Hz. Muhammed'in bir Yahudi'den bedeli sonradan ödenmek üzere hububat satın alması ve Yahudi'nin de Hz. Muhammed'den rehin olarak demir bir zırh almasıdır (AAOIFI, 2012: 727).

İslam Konferansı Teşkilatı'na bağlı İslam Fıkıh Akademisi 1995 yılında selem uygulamasına icazet vermiştir. Ancak selem ülkemizin de dahil olduğu faizsiz bankacılık sisteminde kendisine yer bulamamıştır. Finansal sistemi içerisinde 29 tane faizsiz esaslı çalışan bankanın bulunduğu Sudan, selem sözleşmelerinin yaygın olduğu ender örneklerdendir. Sudan finansal sisteminde selem, tüm enstrümanlar arasında %2 civarında bir paya sahiptir ve tarımsal kredilendirmelerin yaklaşık %20'si selem sözleşmesi ile yapılmaktadır (Ülev ve Selçuk, 2019: 15).

Selem sözleşmeleri, bankanın parasını peşin ödemek suretiyle fon ihtiyacı bulunan çiftçinin tarımsal ürününü hasat zamanından önce satın almasıdır. Sözleşmede malın teslim tarihi ve niteliği ayrıntılı olarak belirtilmektedir. Banka söz konusu mahsulü teslim aldığı anda, piyasada aldığı fiyatın daha üzerinde bir fiyatlama politikası ile satmaktadır. Banka selem sözleşmesine dayanarak bu malı kendisi satabileceği

gibi, başka bir müşteriye kendi maliyetinin üstünde bir fiyatla, ürün teslimi ileri bir vadede olmak üzere satabilmektedir.

Şekil 10: Selem Sözleşmesinin İşleyişi

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

Selem sözleşmesi finansal kurumlar için riskler içermektedir. Bu riskler (Ülev ve Selçuk, 2019: 17):

- a) **Teslim Riski:** Bir katılım bankasının selem sözleşmesine dahil olduğunda karşılaşacağı en büyük risk, vade sonunda teslim edilmesi gereken mahsülün teslim edilmemesi riskidir. Banka bu durumda, selem sözleşmesini iptal etme, çiftçiden piyasadan malı temin etmesini isteme ya da çiftçiye ek süre verme gibi yollara yönelebilmektedir.
- b) **Kalite Riski:** Selem sözleşmesi ekseriyetle tarımsal ürünleri içerdiğinden, ürünün niteliği değişkenlik arz etmektedir. Bu nedenle sözleşmede ürünün nev'i açık ve detaylıca belirtilmelidir. Müşterinin sözleşmede anlaşılan ürün yerine daha niteliksiz bir ürü teslim etmesi bankalar için risk teşkil etmektedir. Böylesi bir durumda banka, ürün teslimini geçersiz sayarak sözleşmeyi iptal etme ya da daha önce belirlenen fiyattan düşük bir fiyat verme yetkisine sahiptir.

- c) **Fiyat Riski:** Tarımsal ürünlerin fiyatları dalgalı bir seyir gösterdiği için İslami bankanın selem sözleşmesinde katlandığı bir diğer risk, ürünün teslim tarihinde fiyatının daha düşük olmasıdır. Böylesi bir durumda banka zarar edecektir. Banka bu riskten kurtulmak adına başka bir müşteriye bu alacağını devrederek paralel selem adı verilen yöntemi kullanabilmektedir.
- d) **Depolama Riski:** Selem sözleşmesi bir mahsulün teslimini içerdiğinden banka kendi faaliyet alanının dışına çıkarak, ürünü depolama riskine katlanmaktadır. Selem sözleşmesinin yaygın bir kullanım alanına sahip olmamasının en temel nedeni de mahsulü depolama sorumluluğudur.

3.2.2.3.İstisna

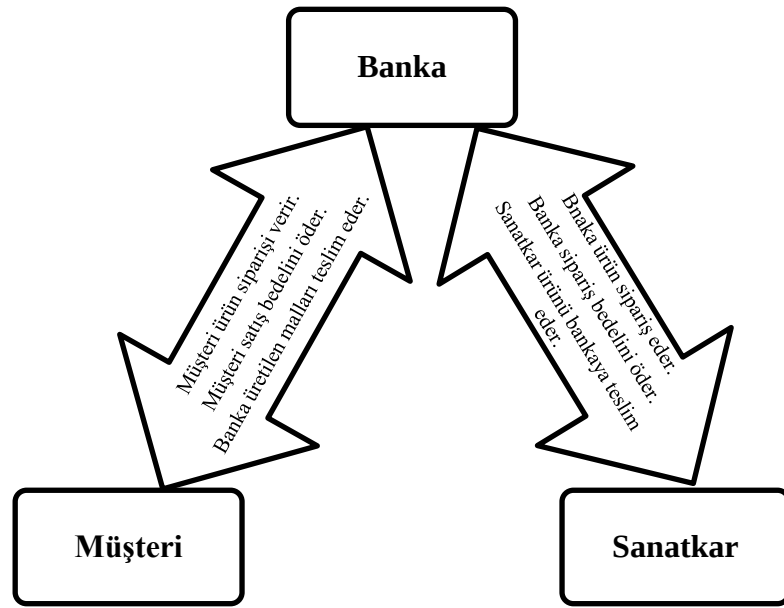
İstisna, Arapça'da s-n-a seslerinden türetilmiştir ve 'sanat gerektiren bir şeyi üretmek' anlamına gelmektedir (Ela, 2017:48). İslami bankacılık literatüründe ise istisna sözleşmesi, özel bir maharet gerektiren işler için, işin sanatkarından, önceden belirlenmiş bir ücret karşılığında, yine niteliği önceden belirlenmiş ürünün imal edilmesini ısmarlamaktır. İki kişi arasında böylesi bir sözleşmenin bankacılık kesimini ilgilendiren boyutu görünmemekle birlikte bankaların genellikle finansör olarak sisteme dahil olduğu görülmektedir.

Bir kişinin sanatkara belli bir ürünün üretilmesi için sipariş vermesi ve tarafların ödeme ile ürün üzerinde anlaşmaya varması klasik istisna olarak adlandırılmaktadır. Ürün bedelinin ödenmesi ve ürün tesliminin yapılması ileri bir tarihe ertelenmiş durumdadır. Vadesi geldiğinde ürün bedeli istisna sözleşmesinin hükmü gereği peşin ya da taksitli olarak ödenebilmektedir (Durmuş, 2011: 74).

Paralel istisnada müşteri kendi ihtiyacına göre belirlemiş olduğu belli nitelikteki malın üretilmesi için bankaya müracaat etmektedir. Banka, malı üreteceği taahhüdünde bulunarak klasik istisna sözleşmesi imzalayabilmektedir. Ancak modern dönem uygulamalarında bu yönteme bankalar başvurmamaktadır. Bankalar özel bir maharet gerektiren bu ürünün üretimi yerine, paralel istisna adı verilen ikinci bir istisna sözleşmesine dahil olmakta ve ürün üretimi için bir başka müşteri ile sözleşmektedir.

Bankanın bu finansörlükten bir karı olmaktadır. Bu karın kaynağı da ilk sözleşmede belirlenen ürün bedelinden daha düşük bir fiyata ürünü ürettirmekten geçmektedir. Genel anlamda paralel ve klasik olmak üzere iki türünden söz ettiğimiz istisna sözleşmeleri diğer İslami finans yöntemleri ile kombine edilerek de işlev kazanabilmektedir. Özellikle müşarake ve icara ile birleştirilmiş istisna sözleşmelerine rastlamak mümkündür (Ernst, 2011: 41).

Şekil 11: İstisna Sözleşmesinin İşleyişi

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

İstisna sözleşmesi üretimin zamana yayılmasına imkan sağlanmakta olan bir imalat sözleşmesidir (Gait ve Worthington, 2015:442). İslami finans alanında bir ürün olarak kullanılması benzetme ve istihsan yoluna başvurularak yapılmıştır. İstisna sözleşmesi bitmiş ürüne ödenecek daha yüksek bir fiyattan korunma imkânı vermektedir. Bazen standart olarak seri üretilen mallar piyasa talebini karşılamakta iken, bazı sektörler ya da bazı müşteriler özelleştirilmiş ürünlere gereksinim duymaktadır. İstisna sözleşmesi işte bu noktada bir çözüm üretmektedir.

İstisna sözleşmesi, ürün tesliminde müşteriye ürünü alıp almama konusunda imkan sunmaktadır. Ancak satın almama fırsatı yalnızca malın önceden sözleşilmiş

şartlara sahip olmaması durumunda geçerlidir. Güncel istisna sözleşmesi örnekleri genellikle yapımı uzun zaman alan, ev, fabrika, yol gibi projelerin finansmanında kullanılmaktadır. Bu sözleşme türünde ısmarlanan ürün, istenilen nitelik ve zamanda, üzerinde anlaşılan bedelin peşin ya da vadeli şekilde ödenmesi suretiyle teslim edilmektedir. Ticarete konu olan hayvanlar ve her türlü zirai mahsulün alım satımı için istisna sözleşmesine başvurmak mümkün değildir (Ayub, 2007: 264).

Sözleşme hazırlandığı anda üzerinde sözleşilen ürünün hazır olmaması bakımından selem ve istisna sözleşmeleri birbirine benzemektedir. Ancak selem sözleşmesinde ürün, piyasada kolaylıkla benzeri bulunabilir nitelikte iken, istisna sözleşmesine konu olan ürün üretiminde sanat gerektiren, özel üretilmiş ve muadili kolaylıkla bulunamayacak bir üründür. Selem sözleşmesi üzerinde anlaşmaya varıldığı andan itibaren bağlayıcı bir sözleşmedir. İstisna sözleşmesinde ise sözleşmenin bağlayıcılığı ürünün üretimine başlandığı andan itibaren geçerlidir.

3.2.2.4.İcara

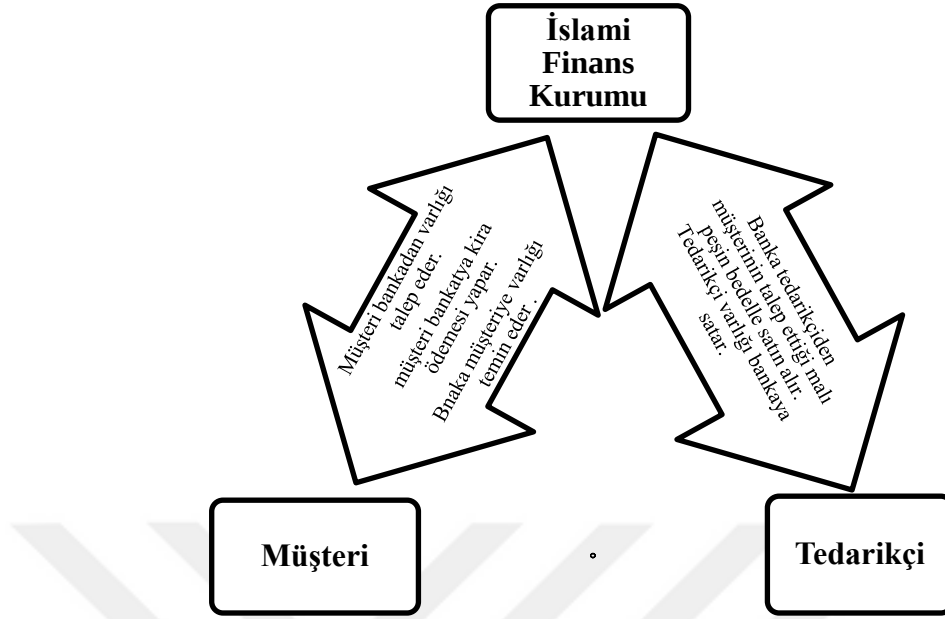
İcara, etimolojik olarak a-c-r seslerinden türetilmiştir ve bir ücret karşılığında bir şeyi kiraya vermek anlamına gelmektedir. İcara sözleşmesinde kiraya verilecek varlıklar çok geniş ve çeşitlidir. Ancak yapılan sözleşmenin bütün unsurları İslami kurallara uygun nitelikte olmalıdır. İcara, ev, arsa, işyeri gibi bir gayrimenkulün kiraya verilmesini içerebileceği gibi, emeğin kiraya verilmesini hatta makine, teçhizat ve araçlar gibi menkul değerlerin kiraya verilmesini içermektedir. Kiraya verilen varlık kiracıya emanettir, mülkiyet devri söz konusu değildir. Bir varlığın emanet hükmünde olması, istemsizce zarar görmesi durumunda tazmin yükümlülüğünün olmamasını sağlamaktadır. Kiralanan varlık, bir ihmal ya da kasıt sonucu zarar görmüşse bu durumda kiracı zararı tazmin etmekle mükelleftir. O halde kiralanan varlığın esas sorumluluğu kiraya veren, yani malın malikine aittir. İcara sözleşmesi konvansiyonel bankacılık sisteminde yaygın olarak kullanılan finansal kiralama (leasing) sözleşmesine benzemektedir. Elbette İslami finansal bir sözleşme olduğu için yükümlülükler yerine getirilmediğinde, leasing işleminde söz konusu olan, bileşik faizle muhatap olma ya da temerrüde düşme gibi sonuçlarla karşılaşmamaktadır. Ayrıca, kiraya verilen varlığın ihmal ve kasıt halleri dışında zarar görmesi durumunda

kiraya verenin sorumlu olması durumu da icara sözleşmesini, leasing yönteminden ayırmaktadır. Çünkü geleneksel kiralama yönteminde kiralanan varlığın zarar görmesi durumunda zararın kaynağı araştırılmamaktadır.

İslami finans literatüründe icara, iki farklı tasnife tabi tutulmaktadır: normal kiralama ve mülkiyetin devriyle sonuçlanan kiralama (Bayındır, 1997: 334). Önceden belirlenmiş bir süre için, önceden belirlenmiş bir ücret karşılığında kiraya verilmiş olan varlığın, ilgili dönemin bitiminde kiralayana iadesine normal kiralama denilmektedir. Mülkiyetin devriyle sonuçlanan kiralama ise finansal sistem içerisinde gelişmiştir. Kiralama süreci boyunca yapılan ödemeler sona erdiğinde varlığın mülkiyeti kiralayana devrolmaktadır. Kira ödemesi, hem varlığın kirasını hem de mülkiyet devri için varlığın bedelini içermektedir. Mülkiyetin devri ile sonuçlanan icara yönteminde, kira vadesini sınırlandırmak ve kiracı rızası ile kiralamaya son vermek mümkün değildir.

İcara sözleşmesinde, bir menkul ya da gayrimenkul bir varlığa ihtiyaç duyan müşteri, faizsiz finans kurumuna müracaat etmekte ve varlığı temin edildiği takdirde kiralayacağına dair söz vermektedir. Bu vaat üzerine İslami finans kuruluşu, söz konusu varlığı bedelini peşin ödemek suretiyle piyasadan satın almaktadır. İcaranın süresi ve bedeli konusunda taraflar anlaşmaktadır. Şayet normal icara ise, kiralama sonunda varlık finans kurumuna teslim edilmekte iken, mülkiyetin devri ile sonuçlanan bir icara sözleşmesi ise, kiralama süresinin sonunda varlık kiracıya devredilmektedir.

Şekil 12: İcara Sözleşmesinin İşleyişi

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

İcara sözleşmesinin kendine has birtakım özellikleri mevcuttur (Ela, 2017:32-33):

- İcara sözleşmesi yapıldıktan sonra, kiralanan varlığın kiracı tarafından istifade edilip edilmemesine bakılmaksızın kira bedelinin ödenmesi gerekmektedir.
- İcara sözleşmesinin bütün unsurları İslam'ın emir ve yasaklarına uygun olmak zorundadır.
- Kiralanan varlığın esas maliki, malını muhtemel zararlara sigortalatmakla kendisi mükelleftir. Beklenmedik kazalar sonucu ortaya çıkan hasarlardan kiraya veren sorumludur.
- İcarada kiraya veren de kiracı da hukuki ehliyete sahip olmalıdır.
- İcaraya konu varlık, kullanılmakla tükenir nitelikte olmamalıdır. Örneğin; gıda maddeleri, petrol ve para kiralanamamaktadır.

3.2.2.5.Müşaraka

Arapça kökenli müşaraka kelimesi, ş-r-k seslerinden türetilmiş, şirket ve iştirak kelimelerinde olduğu gibi “ortaklık” ifade etmektedir. İslami bir finansman modeli

olarak müşaraka, birden fazla kişinin, belirli bir işi yapmak üzere, sermaye güçlerini birleştirmek suretiyle kurdukları bir ortaklıktır. Sonuçta ortaya çıkan kar/zarar da ortaklık nispetince paylaşılmaktadır (Bayındır, 2005: 140). İslam hukukunda müşarakanın karşılığı şirket-ül inan, Türkçe karşılığı ise sermaye ortaklığıdır (Döndüren, 2014: 95).

Müşaraka ortaklığı hem emek hem de sermaye ortaklığıdır. Müşarakayı finansal bir enstrüman haline getiren en önemli unsur ortaklardan birinin İslami finans kuruluşu olmasıdır.

Müşaraka, uygulamada iki şekilde işlerlik kazanmaktadır: devamlı müşaraka ve azalan müşaraka. Devamlı müşaraka, bir müteşebbis ve İslami finans kurumunun üzerinde anlaştıkları bir projeye emek ve sermayeleri ile süre belirlemeksizin ortak olmalarıdır. Kurulan bu ortaklık sayesinde ortaya çıkan işte kar elde edilirse, ortaklık sözleşmesinde üzerinde anlaşılmış oranlarda paylaşım yapılmaktadır. Zarar edildiğinde ise, sermaye katkısına göre ortaklar arasında paylaşılmaktadır. Azalan müşarakada da tüm süreçler devamlı müşaraka paralelinde ilerlemektedir. Ancak azalan müşarakada, taraflardan biri malın mülkiyetini tamamen devralmakta ve buna kadar diğer ortağın sermayesini peyder pey ödemektedir. Ortaklıktan zamanla çıkan taraf, azalan müşarakada genellikle banka olmaktadır.

Müşaraka sözleşmesinin sahip olması gereken birtakım nitelikler bulunmaktadır (Ela, 2017:39):

- Müşaraka, yazılı ya da sözlü olması fark etmeksizin bir sözleşmeye dayanmak durumundadır.
- Müşarakada birden fazla taraf olmalıdır, ortak sayısı konusunda bir üst sınır yoktur. Ayrıca ortaklar gerekli vekalet şartlarını taşımak kaydıyla birbirlerinin vekili olabilmektedir.
- Sermaye menkul ve gayrimenkul tüm varlıklardan oluşabilir ve tüm taraflar hem maddi hem emek yönünden iştirakte bulunmalıdır. Ancak belirtmek gerekir ki, ticaret mallarının sermayeden sayılması hususunda İslam alimleri arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır.

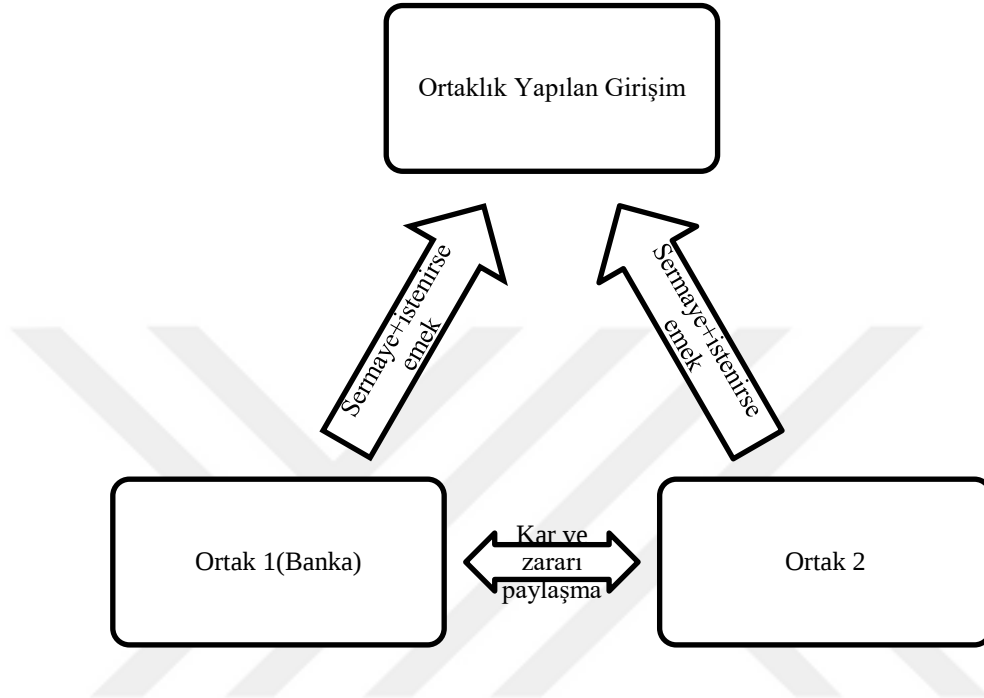
Sermayeye konu olması konusunda fakihler arasında görüş ayrılığı söz konusudur. Hanefi ve Hanbeli mezheplerine göre ticaret malları müşaraka ortaklığında sermaye kabul edilmezken, Maliki mezhebinde sermaye kabul edilmektedir. Şafi mezhebinde ise malın niteliğine göre sermaye sayılıp sayılmayacağı belirlenmektedir (Bayındır, 2005: 141).

- Müşarakada, farklı bir karar alınmamışsa tüm ortaklar yönetimde eşit haklara sahiptir. Ortaklar dilerse, girişime yaptığı katkı nispetince yönetimde aktif olarak söz sahibi olmaktadır.
- Müşaraka sözleşmesinde tüm ortaklar tüm varlıkların sahibi olduğundan, bu varlıklara karşı sorumlulukları, ihmalkarlık, sözleşme ihlali ve yanlış yönetimden ibarettir. Tarafların birbirlerinin sermayesinin korunacağına dair bir garanti vermesi mümkün değildir.
- Müşaraka sözleşmesinde ortaya çıkan karın hangi oranda paylaşılacağı sözleşmede yer almalıdır. Sözleşme sonuna dek ortaklar her hesaplama döneminde farklı oranlarda kar dağıtımı konusunda anlaşabilmektedirler. Ortaklığa aynı miktarda sermaye katkısı sunmuş ortaklardan biri diğerine göre daha yüksek ya da daha az kar alabilmektedir.
- Müşaraka sözleşmesi sonucunda zarar ortaya çıkmışsa, taraflar yalnızca toplam sermayeye katıldıkları oranda zarardan sorumlu olmaktadır.
- Müşaraka sözleşmesi, edinilen varlıkların nakit forma dönüştürülüp katkı oranınca dağıtılması ile son bulmaktadır. Şayet ortaklardan biri ölüm gibi zaruri bir sebeple sözleşme dışında kalırsa, varisleri sözleşmeye devam ya da payını alıp çıkma kararı alabilmektedir.

Modern dönem uygulamalarında müşaraka, banka ve müşterisi arasında imzalanmaktadır. İki ortak da belirli bir proje için belirli bir oranda sermaye ortaya koymaktadır örneğin %70'e %30 gibi. Varılan anlaşmada ortaya çıkan karın hangi oranlarda paylaşılacağı belirlenmiştir, örneğin %80'e %20 gibi. Zarar olursa zarara katlanma oranı sermayeye katlanma oranına eşit olacaktır. Şayet bu bir azalan

müşaraka ise, müşteri bankanın payını ilgili dönem boyunca satın alacak ve vade sonunda projenin tek sahibi olacaktır.

Şekil 13: Müşaraka Sözleşmesinin İşleyişi

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

Müşaraka sözleşmesinin şer'i hükümlerce geçerli sayılabilmesi için kar oranının paylaşımı konusu önceden belirlenmelidir. Ancak taraflardan birine birlikte dahil olunan projenin sonuçları önemsenmeksizin bir kar dağıtımı ve bu dağıtıma ilişkin oran taahhüdü vermek mümkün değildir. Müşaraka sözleşmesi, genel olarak ev ve varlık alımı üzerine yapılıyor olsa da, fazla sayıda yatırımcı gerektiren büyük çaplı projelerde de kullanılmaktadır. Böylesi projelerde ortaklara menkul kıymet niteliğinde müşaraka sertifikası çıkarmak ve bu sertifikaların ikincil piyasalarda alınıp satılması mümkündür (Bulut ve Er, 2009:62).

3.2.2.6.Mudaraba

Mudaraba terimi, d-r-b seslerinden oluşmaktadır ve para basma anlamına gelen “darb” kelimesi ile aynı kökten türetilmiştir. İslami finans literatüründe mudaraba, en az iki ortaklı ve taraflardan birinin emek diğerinin ise sermayesini koymasına suretiyle ortak bir girişimde bulunmalarına imkan sunan bir modeldir. Mudaraba, bir işe

girişmek için yeterli finansal donanımına sahip olmasına rağmen, çeşitli nedenlerle –ki bu nedenler; iş hayatında tecrübesizlik, girişimcilik konusunda yeteneksizlik, sağlık sorunları olabilir- girişim yapamayan sermayedar ile girişim yapma konusunda istekli fakat yeterli sermayesi bulunmayan girişimci ruhları bir araya getirmektedir. Bu nedenle mudarabanın Türkçe karşılığı “emek-sermaye ortaklığı”dır. Mudaraba sözleşmesinde sermaye sahibine literatürde, “rabb’ül-mal”, “sleeping (uyuyan) partner” isimleri verildiği görülmektedir. İşletmeci ise “mudarib”, “girişimci” ve “aktif partner” isimleri ile anılmaktadır.

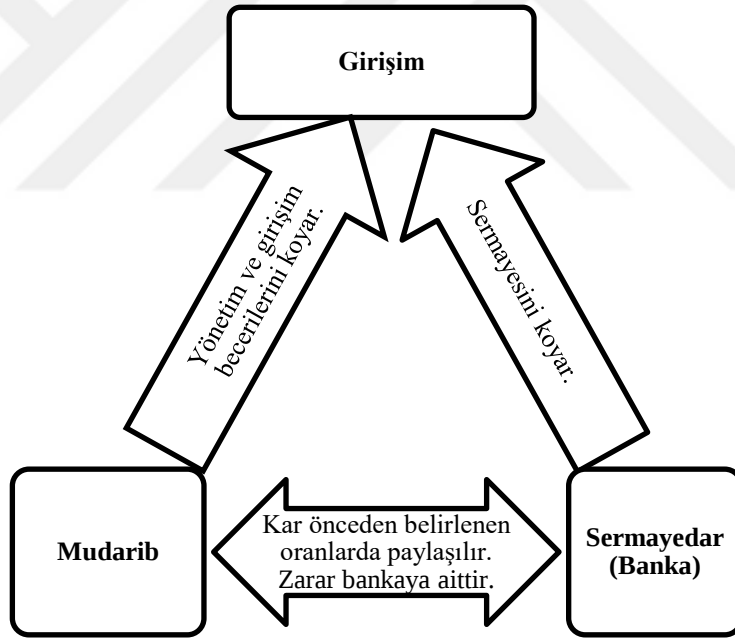
Mudaraba, sermayedarın girişimciye tanıdığı serbestlik üzerinden iki farklı sınıfa ayrılmaktadır. Bunlar; mutlak (sınırsız) mudaraba ve mukayyet (sınırlı) mudarabadır (Döndüren, 2005:428). Mutlak mudaraba sözleşmesinde sermaye sahibi, mudaribe (girişimciye) çalışma sahası, ortaklık kurabilme imkanı, alım-satım şekilleri gibi pek çok değişken üzerinde serbestlik tanımaktadır. Mukayyet mudaraba sözleşmesinde ise, sermayedar mudaribe belli şartlar altında çalışabileceği bir ortam sunmaktadır. Mukayyet mudarabaya ilişkin Hz. Muhammed döneminden örnek uygulamaların nakledildiği görülmektedir. El-Abbas b. Abdulmuttalip sermayesini işletmeciye devrederken; deniz seyahati yapmamasını, vadilerden geçmemesini, sermayesi ile canlı hayvan almamasını şart koşturmuştur. İşletmeci bu şartlara uymazsa sermayeyi tazmin edecektir. El-Abbas b. Abdulmuttalip söz konusu şartları mudaribe sunduğunu Hz. Muhammed’e bildirmiş ve bu uygulama üzerine icazet almıştır (Gül, 2005:53).

Mutlak ve mukayyet mudaraba dışında literatürde azalan katılımlı mudaraba ve çok katlı mudaraba olmak üzere iki farklı çeşit uygulama da yer almaktadır. Azalan katılımlı mudarabada, mudarib sermayedar olarak ortaklık kurduğu İslami bankanın sermayesini işletmeden elde ettiği karı almayarak zaman içinde ödemek suretiyle, girişimin sahipliğini edinmektedir (Ela, 2017:35). Çok katlı mudaraba ise, mudaribin girişime farklı ortakları dahil etmesine imkan sağlayan bir sözleşme türüdür.

Mudaraba sözleşmesinde, mudarib yani müşteri, İslami banka ile bir girişim üzerinde anlaşmak suretiyle ortaklık kurmaktadır. Banka rabb’ül –mal olarak, söz konusu girişimin bütün sermayesini ortaya koymaktadır. Mudarib bu iştirake, yönetim

ve girişim becerileri yani emeği ile dahil olmaktadır. Taraflar tıpkı müşaraka örneğinde olduğu gibi girişimin sonunda ortaya çıkması muhtemel karın paylaşımı noktasında anlaşmaktadırlar. Şayet girişim nihayetinde ortaya bir zarar çıkarsa bu durumda, zararın tümü sermayedar tarafından karşılanmaktadır. Zarardan mudaribin pay alması için, kasıt ve ihmalinin bulunduğu tespiti gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında, girişimciye herhangi bir yükümlülük getirmeyen mudaraba sözleşmesi, zararı da girişime katılımları oranında ortaklar arasında paylaştıran müşaraka sözleşmesine göre daha risklidir. Mudaraba sözleşmesine dayanarak yapılan girişimin giderleri, taraflar üzerine değil girişim hesabı üzerine kaydedilmektedir. Mudaraba sözleşmesinin vadesi üzerinde taraflar anlaşmaktadır. Süre sonunda ya varlıklar piyasada satılmakta ya da mudarib tarafından satın alınmaktadır.

Şekil 14: Mudaraba Modelinin İşleyişi

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

Mudaraba modeli, tasarruf ve sermayeyi bir araya getiren özel bir sözleşme türüdür. Konvansiyonel bankacılık sisteminde kredilere benzemekte olan mudarabada, sermayedar, yatırımın gidişatı ile doğrudan ilgilidir. Faizli sistemde banka, kredi verdiği kimseyi ancak ödeme meselesi üzerine takip etmektedir. Mudaraba sözleşmesinin temeli, tarafların karşılıklı menfaatlerinin bir noktada buluşmasıdır.

Üstelik aynı amaç doğrultusunda bir araya gelmiş kaynaklar, reel pazarlara ve üretken sahalara yönelmektedir. Bu sayede istihdam yaratılmakta ve ekonomiye kaynak sağlanmaktadır (Bulut ve Er, 2009:27).

Bir önceki kısımda ele aldığımız müşaraka gibi mudaraba da bir ortaklık modeli olması bakımından benzeşmektedir. Ancak her iki modelin kendine has özellikleri ve ikisi arasında da bir takım farklar mevcuttur. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır (Çürük, 2013: 60):

Tablo 3: Mudaraba ve Müşaraka Sözleşmeleri Arasındaki Farklılıklar

Mudaraba Sözleşmesi	Müşaraka Sözleşmesi
Emek+sermaye ortaklığıdır.	Sermaye+sermaye ortaklığıdır.
Sadece girişimci emek ortaya koyar.	Her ortak emek ortaya koyar.
Zarar sermayedar tarafından üstlenilmektedir.	Zarar girişime katılım oranında paylaşılmaktadır.
Ortaya konulan sermaye işin en başından bellidir.	Tüm taraflar yatırımın her aşamasında ek sermaye ekleyebilmektedir.
Mudaribin varlıklar üzerinde hakkı yoktur. Yalnızca önceden belirlenmiş oranda kardan pay almaktadır.	Ortak girişim sonucu ortaya çıkan varlıklar her ortağın katkısı oranında paylaşılmaktadır.

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

Mudaraba ve müşaraka sözleşmeleri konvansiyonel bankacılıkta uygulanan kredilendirmelere göre pek çok avantaj sunmasına rağmen, uygulamada oldukça az rağbet gördüğü aşikardır. Ayrıca İslami finans alanında mudaraba ve müşaraka sözleşmelerinden daha az uygulanabilirliği bulunan; müzaraa, müsakat ve muğarese modelleri de mevcuttur. Bu üç ortaklık türü de tarım sektörüne hastır. Ortaklardan birinin tarım arazisini diğerinin emeğini ortaya koyduğu yöntemin adı müzaraadır. Bağ ve bahçenin bir ortak tarafından ortaya konulduğu, ağaç, fidan, bostan bakımının diğer tarafça yapıldığı ortaklık modelinin adı ise müsakattır. Boş bir arazinin bir ortak tarafından ortaya konulduğu, diğer ortağın ise bu arazide ağaç dikip bu ağaçların ortağı olduğu sözleşmenin adı muğaresedir (Döndüren, 2005: 441).

3.2.2.7.Teverruk

Teverruk, kelime anlamı olarak “para, paralanmak” anlamlarına gelmektedir (Çemberlitaş, 2019: 65). Bir fon kullandırma yöntemi olarak, İslami finans bağlamında teverruk, nakit ihtiyacı içinde olan bireyin, malı teslim alıp ödemesini vadeli olarak yapması ve teslim aldığı malı üçüncü bir kişiye parasını peşin almak üzere satmasıdır. Tanımından anlaşılacağı üzere, iki kişi arasındaki vadeli ödeme içeren bir alışveriş mevcuttur. Malın alan tarafın nakit ihtiyacından dolayı malı üçüncü bir kişiye peşin satması söz konusudur. Elbette ikinci satış işleminde, malın fiyatı ilkinde göre daha ucuz olmak durumundadır. Çünkü ilk satış işlemi vadeli bir işlemdir.

Teverruk, İslam finans literatüründe i'ne satışı ile benzeşmektedir. Bilindiği üzere i'ne, bir kişinin malını vadeli olarak sattıktan sonra, peşin para ödemek suretiyle daha düşük fiyata malını geri almasıdır. İ'ne satışı paranın zaman farkından kaynaklanan bir getiri olduğu için pek çok İslam alimince tartışmalı bulunmuştur. İbn-i Ömer'den rivayet edildiği üzere, i'ne satışı ile ilgili Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: “İ'ne yöntemi ile alışveriş yaptığınız, öküzlerin kuyruklarına yapışarak tarıma bağlı kaldığınız ve cihadı terk ettiğiniz sürece Allah sizi rezilliğe mahkum eder.” (Affane, 2017: 215).

İ'ne satışından ayırmak ve İslami esaslara uygun bir finansman yöntemi haline getirmek için teverruk modelinin taşınması gereken bir takım nitelikler bulunmaktadır. Bunlar (AAOIFI, 2012: 574):

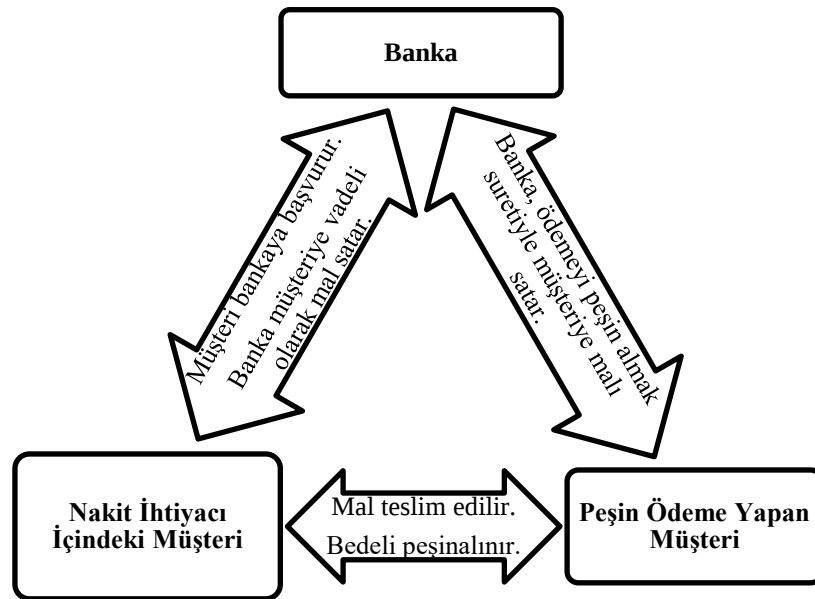
- Emtia reel bir şekilde mevcut ve satıma hazır halde, satıcının diğer malları arasından seçilmiş ve tasniflenmiş, açık, sarıh bir durumda bulunmalıdır.
- Emtia peşin para elde etmek amacıyla üçüncü bir kişiye devredilmeden önce, vadeli olarak onu satın almış olanın mülkiyetinde olmalıdır.
- Bir teverruk sözleşmesinin konusu, yerli ya da yabancı para, para yerine kullanılan altın ve gümüş olmamalıdır.

- Şayet satışa konu olan mallar satış anında orada mevcut değilse, bütün nitelikleri sözleşmeye yazılmalı ve satın alan kişiye bir şekilde gösterilmelidir.
- Satışa söz konusu mallar satış sonrası teslim edilmelidir.
- Nakit ihtiyacını gidermek amacıyla yapılan ikinci satış işleminde üçüncü taraf farklı bir kişi olmalıdır.
- Teverruk sözleşmesi içinde taraf olan İslami banka, müşteriye sattığı malın, müşteri adına satılmasını sağlayacak bir sözleşme yapmamalıdır.

AAOIFI'nin belirlediği yukarıdaki şartlara ek olarak, Affane'ye göre bir teverruk sözleşmesinin caiz olması için (Affane, 2017:2019):

- Faizsiz bir şekilde kredi bulmanın ya da diğer finansman yöntemlerinin kullanımının imkansız olması,
- Nakit ihtiyacının şiddetli olması,
- Malın mutlak surette mevcut olması ve satıcının mülkiyetinde olması gerekmektedir.

Şekil 15: Teverruk Sözleşmesinin İşleyişi

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

Teverruk, bireysel teverruk, ters teverruk ve organize teverruk olmak üzere üç çeşittir. Bireysel teverruk, tarafların arasında herhangi bir sözleşme, birlik ya da anlaşma olmaksızın, birinci kişinin malını vadeli bedelle satması, ikinci kişinin bu malı teslim alıp vadesi geldiğinde ödemesini yapması ve malı nakit ihtiyacı nedeniyle üçüncü bir kişiye peşin olarak satmasıdır. Ters teverrukta, nakit ihtiyacı olan bir şahıs yerine işlemin denkleminde elinde fon fazlası olan bir yatırımcı mevcuttur. Yatırımcı elindeki fon fazlasını İslami bankaya teslim etmekte ve kendisi adına bir malın alınmasını bankadan talep etmektedir. Banka söz konusu malı aldıktan sonra müşteriye teslim etmekte ve müşteri yine aynı malı bedeli vadeli ödenmek üzere, vade farkı eklemek suretiyle bankaya satmaktadır. Banka söz konusu malı pazarda peşin olarak satmaktadır. Organize teverruk ise, günümüz şartlarında teverruk modeline bankanın dahil olmasıdır. Nakit ihtiyacı içerisindeki müşteri bankaya teverruk talebi ile başvurmakta ve banka onun adına kıymetli bir madeni borsadan satın almaktadır. Kıymetli madeni teslim alan müşteri, ödemeyi banka ile imzalanan sözleşme doğrultusunda vadeli bir şekilde ödemektedir. Müşterinin aldığı kıymetli maden yine banka aracılığıyla piyasada peşin olarak satılmakta ve banka bu bedeli müşteriye aktarmaktadır (Çemberlitaş, 2019: 53-54).

3.2.2.8.Karz-ı Hasen

Karz-ı hasenin kelime anlamı “güzel borç” olarak bilinmektedir. Kur’an-ı Kerim’de 5 farklı surede karz-ı hasen kavramı geçmekte ve “güzel borç” şeklinde Türkçeleştirildiği görülmektedir:

- “...Namazı kılın, zekatı ödeyin, Allah’a güzel bir borç verin. Kendiniz için önceden ne iyilik hazırlarsanız Allah katında onu bulursunuz; işte bu daha iyidir ve mükafatı daha büyüktür.” (Müzzemmil, 20).
- “Kim Allah’a güzel (karşılık beklemeden) bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder. Daraltan da genişleten de Allah’tır ve O’na döndürüleceksiniz.” (Bakara, 245).

- “...Ben sizinle beraberim. Eğer namazı dosdoğru kılarsanız, zekatı verirsiniz, peygamberlerime iman eder ve onları desteklerseniz, bir de Allah rızası için borç verirsiniz andolsun ki sizin günahlarınızı örterim ve sizi mutlaka altından ırmaklar akan cennetlere koyarım.” (Maide, 12).
- “Allah’a güzel bir borç verirsiniz O da bunu size fazlasıyla öder ve sizi bağışlar. Allah şükrün karşılığını bol bol verir, cezada ise acele etmez.” (Teğabün, 17).
- “Kim Allah’a güzel bir borç verirse Allah bunu fazlasıyla öder. Ayrıca ona pek değerli bir ödül de vardır.” (Hadid, 11).
- “Karşılıksız yardım eden erkeklere, karşılıksız yardım eden kadınlara ve Allah’a (O’nun muhtaç kullarına) güzel bir ödünç verenlere bu fazlasıyla ödenecektir. Ayrıca onlara pek değerli bir ödül de vardır.” (Hadid, 18).

Yukarıdaki ayetlerde “karz-ı hasen” kavramının doğrudan yer aldığı görülmektedir. Karz-ı hasen, güzel bir borçlanma türü olmasını, ihtiyacı olan kimsenin ihtiyacını giderirken, borç verenin, faiz gibi bir beklenti içine girmemesine borçludur. Borç verenin borcunun anaparasının geri ödenmesi dışında bir beklenti içine girmemesi gerekmektedir. Borç alan ise, aldığından daha fazla para ödeyebilmektedir. Ancak bu fazlalık asla sözleşmede yer almamalıdır. Çünkü karz-ı hasen yöntemi ile borç veren kişinin ayetlerin de işaret ettiği doğrultuda karşılık beklemiyor olması gerekmektedir. Borç alan, borcu geri ödeme konusunda gecikirse, gecikmeye mukabil bir ek ödeme ya da tazminat yükümlülüğü bulunmamaktadır.

Borcun geri ödenmesi ve verilirken karşılıksız bir şekilde Allah’ın rızası gözetilerek verilmesi nedeniyle özel bir finansman yöntemi olan karz-ı hasen, borç vermeye konu mallar açısından da özellikler arz etmektedir. Karz-ı hasen sözleşmesine konu olabilecek mallar şu özellikleri taşımak durumundadır (Karaçöğür, 1975’den aktaran Çürük, 2013: 45):

- Nakit ve nakit benzerleri (para, altın,gümüş),
- Kile hesabı yapılarak ölçülebilen mallar (buğday, arpa, çavdar),

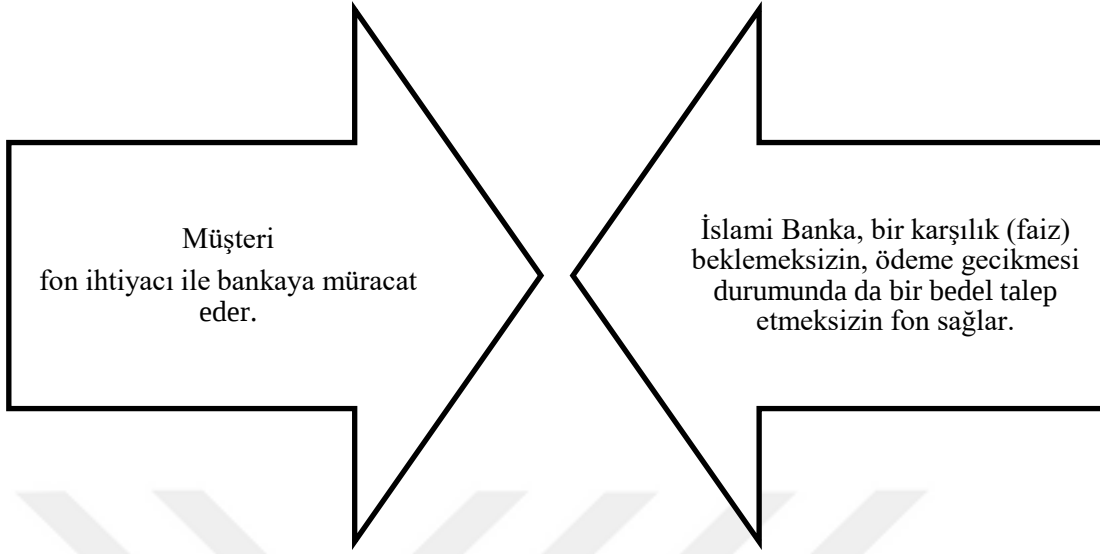
- Tartı ile ölçülerek ağırlığına göre satılan mallar,
- Sayıyla alınıp satılabilen mallar.

Karz-ı hasen karşılıksız bir borç verme yöntemi olarak ödünç verme işlemi ile benzeşmektedir. Ancak ödünç vermede, ödünç alınan malın aynısının ödenmesi gerekmektedir. Karz-ı hasen sözleşmesinde borç verilen mal kullanılmakta ve yok olmaktadır. Ödeme zamanı geldiğinde, misli bir mal olmasından dolayı değer olarak benzeri kolaylıkla bulunup ödenmektedir.

Karz-ı hasen uygulamasının ekonomik geçerliliği literatürde tartışmalı konumdadır. Bireysel çıkarını düşünen homo economicus, hiçbir karşılığı olmaksızın, elindeki kaynağı, özellikle uzun vadeli bir biçimde kimseye borç olarak vermeyecektir. Bu açıdan bakıldığında karz-ı hasen, finansal uygulama olmaktan çok bir toplumsal dayanışma, bir gelir düzeni dengeleyici olarak sistemin içerisinde yer almaktadır. Karz-ı hasen faiz içeren kredili sistem ile benzeşen bir takım özellikler taşımakta ise de, borç verenin karşılık beklememesi ve geri ödemenin faiz içermemesi bakımından farklıdır. Bu yöntem, söz konusu özelliklerinden dolayı uzun vadeli borçlanmalarda genel olarak kullanılmamaktadır. Genellikle kamu kurumlarının ve derneklerin bu yöntemle borç verdiği görülmektedir.

İslami finans alanında, karz-ı hasen sözleşmeleri İslami bankalar ile bireyler ya da firmalar arasında yapılmaktadır. Müşterinin karz-ı hasen yöntemi ile borçlandırılması oldukça istisnai bir uygulamadır. Bankalar, yalnızca kredibilitesi yüksek, bankada yüksek meblağlarda hesap hareketliliği bulunan ya da banka ortaklığında başkaca girişimleri bulunan müşterilerini desteklemek üzere bu yöntemle müşterilerini faydalandırmaktadır. Ribanın finansal sistem içerisine enjekte olduğu, insanın inancının gereklerinden uzaklaştığı günümüz şartlarında karz-ı hasen sözleşmelerinin devamlılığı oldukça zor görünmektedir.

Şekil 16: Karz-ı Hasen Sözleşmesinin İşleyişi

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

3.2.3. Diğer Finansman Yöntemleri

İslami finasta fon toplama ve fon kullandırma yöntemleri, önceki bölümlerde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu bölümde fon toplama ya da fon kullandırma yöntemi olarak başlı başına tasnif edilmesi mümkün olmayan tekafül ve sukuk yöntemleri ele alınacaktır.

3.2.3.1. Tekafül

Tekafül, Arapça kökenli bir sözcüktür ve k-f-l seslerinden türetilmiştir. “Kefil” kelimesi ile aynı kökten gelen tekafül, kefil kelimesinin anlamında olduğu gibi yükümlülük üstlenmek manasına gelmektedir. Ancak tekafüldeki yükümlülük kefalettaki yükümlülük gibi tek taraflı değil, karşılıklıdır (Dilek, 2019:45). İslam inancına göre, konvansiyonel sigorta işlemleri, faiz ve garar içermesi nedeniyle haram kabul edilmektedir. Hayat sigortalarının ise kumar unsurunu içerdiği alimler arasında kabul gören bir görüştür. Tekafül, karşılıklı kefalet içeren işbirlikçi bir sigorta modelidir. Geleneksel sigorta sisteminde, sigorta şirketi belli bir sahada koruma paketi sunmaktadır. Sigorta şirketinin sunmuş olduğu bu paket nihai müşteriler tarafından satın alınmaktadır. Tekafül modelinde ise sözü edilen bu alım satıma yer yoktur.

Tekafül, ortak bir havuz oluşturmak suretiyle, ortaya çıkan öngörülemez durumun oluşturduğu maddi baskıyı gidermek için bir grubun yardımlaşma sandığı oluşturmasıdır. Tekafül, ihtiyat ve yardımlaşma gibi insani önceliklerden beslenen bir müessesedir. Katılımcılar, “sadaka” ya da “teberru” adıyla önceden belirlenmiş bir miktar parayı ortak havuza aktarmakta ve madden zorlanan katılımcılar bu kaynaktan istifade etmektedir. Şayet ilgili dönemde, sandıkta kullanılan paradan arta kalan para varsa, üyeler arasında paylaştırılmaktadır. Böylece beklenmeyen durumlara karşı bireyler korunurken, faiz, garar ve kumardan uzak durmak mümkün olmaktadır (Dilek, 2019: 46).

Tekafül faiz içermemektedir. Çünkü tekafülde katılımcılar, ödünç para vermemektedir. Paydaşlara verdikleri paradan daha yüksek bir paranın ödeneceği vaat edilmemektedir. Şayet bir paydaş katıldığı paydan fazlasını almışsa buradaki fazlalık ödediği prime karşılık değildir, yardımlaşma neticesindedir. Tekafülün bir karşılıklı kefalet akdinden kaynaklandığını daha önce ifade etmiştik. Akdin haksız kazanca neden olacak bir şekilde kapalılık, belirsizlik içermesi garara neden olmaktadır. Kefalet akdi de risk ve belirsizlik içermektedir. Ancak kefalet akdinde akde konu olan husus, zararın paylaşımıdır. Ayrıca tekafülde bir paydaşın aleyhine haksız kazanç oluşması mümkün değildir. Aksine zararlar yardımlaşma mantığı ile ortadan kaldırılmaktadır.

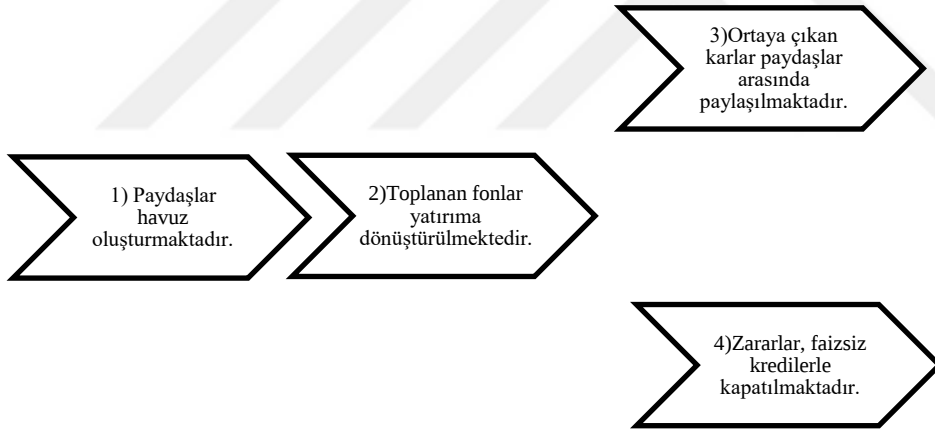
Uygulamada tekafül, 3 farklı şekilde yapılmaktadır (Billah 2007’den aktaran: Çürük, 2013: 68):

- Teavün: Katılımcılardan toplanan fonları yöneten firma, bir ücret karşılığı olmaksızın gönüllülük esasına göre çalışmaktadır. Bu uygulama şekli Sudan ve Suudi Arabistan’da karşımıza çıkmaktadır.
- Vekalet: Tekafül uygulaması sonucunda havuzda birikenleri yönetmek üzere atanan acente, yönetsel görevleri üstlenmesi nedeniyle ücret almaktadır. Bahreyn’de vekalet usulünce uygulanan tekafül örneği karşımıza çıkmaktadır.
- Mudaraba: Tekafül metodu ile biriken fonları yönetmek üzere acente görevlendirilmiştir. Acente tekafül fonunun da katılımcısıdır, bu

nedenle yönetim görevini üstlendiği için bir ücret almamaktadır. Ticari bağlantılar nedeniyle mudaraba tekafül adını almaktadır ve Malezya örnek olarak gösterilmektedir.

Tekafül sistemine katılan müşteriler, katkılarını ortak bir havuzda toplamaktadır. Toplanan paylar, İslami hassasiyetlere uygun girişim sahalarında değerlendirilmektedir. Mali yıl sonunda ortaya kar/zarar çıkmaktadır. Dönem sonunda kar elde edilmesi durumunda, ortaya çıkan kar paylaşılmaktadır. Şayet bu girişim sonucunda zarar oluşursa, oluşacak açık faizsiz bir kredi ile giderilmekte ve bir sonraki dönemde elde edilecek kar ile geçmiş dönemin kredi borcu ödenmektedir (<https://www.pwc.com/gx/en/industries/financial-services/publications/global-financial-services-virtual-series.html?icid=fs-landing> Erişim tarihi: 30.06.2021).

Şekil 17: Tekafül Sisteminin İşleyişi

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

Konvansiyonel sigortacılık ile İslami sigortacılık olarak kabul edilmiş olan tekafül arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır şöyledir (Obaidullah, 2005:126):

Şekil 18: Konvansiyonel Sigortacılık ve Tekafül Arasındaki Farklar

Konvansiyonel Sigoratacılık

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

Tekafül yeni sayılabilecek İslami finansal enstrümanlardan birisidir. İslami finansal sistemin çağın yenilik ve hızına uygun olması adına yeni ürünlere duyduğu ihtiyacı gidermek üzere geliştirilmiştir. Bu nedenle derin fıkhi tartışmalara literatürde maruz kalmadığı göze çarpmaktadır.

Tekafül teriminin İngilizce karşılığı, “shared responsibility” yani “paylaşılan sorumluluk” olarak karşımıza çıkmaktadır. Tekafülü sistemli bir şekilde ilk kullanan ülkelerden biri Malezya’dır. Ancak Malezya uygulamasında sigorta sistemine alternatif bir model olarak tanımlanmamakta, karz-ı hasen gibi bir yardımlaşma modeli olarak sunulmaktadır (Dilek, 2019: 69).

İslami finansman modellerinden tekafüle de değindikten sonra sukuk ele alınacaktır.

3.2.3.2.Sukuk

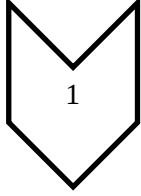
Sukuk, “sak” kelimesinin çoğulu olarak türetilmiş Arapça kökenli bir kelimedir. Senet ve bir mala sahipliği ifade eden belge anlamına gelmektedir (Çürük, 2013: 48). Özellikle son yirmi yıla damgasını vurmuş olan sukuk, İslami bir borçlanma aracı olarak İslami finansın bir enstrümanıdır. Genel olarak İslami bir tahvil olduğu konusunda üzerinde görüş birliği olsa dahi, tahvil ifadesi ile özdeşleştirmek faiz hususunu anımsattığından, kanaatimizce doğru değildir. İngilizce literatürde genel olarak sukuk, çeviri olmaksızın kullanılmış bir özel isim şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Türkçe literatürde, sukuk kelimesine ikame olarak “kira sertifikası” ifadesine rastlanılmaktadır. Sermaye Piyasası Kurulu mevzuatında da sukuk yerine kira sertifikası ifadesi yer almaktadır. Kira sertifikası ifadesi, sukuku bütünüyle kapsamamaktadır. Çünkü sukuk sertifikaları, kira ya da kar odaklı olabilmektedir.

Sukuk sertifikaları hukuki bağlayıcılığı olan sertifikalardır. Bir sukuk sertifikası belli bir parasal değeri temsil etmektedir. Sukuk, sahibine ortaklık hakkı sunmaktadır. Sukuk, yatırımcısına temsil ettiği varlıklardan elde edilecek gelirlere ortaklık hakkı sunmaktadır. Ayrıca sukuk, söz konusu varlıklar satılırsa hasılatın pay alma hakkı da vermektedir. Elbette sukuk, yalnız bir sertifika değildir. Sukuk İslami esaslara uygun faaliyetler üzerine temellenmektedir. Sukuk, onu ihraç eden için bir borçlanma aracıdır ve satın alan için ise bir yatırım aracı işlevi görmektedir. Sukuk ihracı, farklı finansal modelleri baz alarak ya da bu modellerin birbiri ile harmanlanması şeklinde yapılmaktadır. Bir sukukun ihracı daima danışma ya da fetva kurulundan cevaz alınarak yapılmalıdır. Tanımından ve özelliklerinden anlaşılacağı üzere, sukuk finansal sistemde işlerliği olan hisse senetleri ve tahvillerle benzeşmektedir. Sukukun, sahibine bir mülkiyet hakkı vermesi onu hisse senedi ile özdeşleştirmekte iken, düzenli bir nakit akışı sağlaması nedeniyle tahvil ile kesişmektedir.

Sukuk ihraç modelleri arasında en yaygın olanları; müşaraka, murabaha, mudaraba, icara, selem, istisna ve vekalettir. Sukuk ihracı söz konusu olduğunda minimum üç aktör bulunmaktadır: ihraççı/borçlanıcı, yatırımcı ve özel amaçlı şirket. Özel amaçlı şirket sukuk ihracında bir emniyet supabı görevi üstlenmektedir. Varlık

devri doğrudan yatırımcıya değil özel amaçlı şirket üzerine yapılmakta ve şirket söz konusu varlıkları muhafaza etmektedir.

Şekil 19: Sukuk İhracı Süreci

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

Türlerine göre sukuk sertifikalarına değinmek gerekmektedir:

- **Müşaraka Sukuk:** Ortaklık temeline dayanan bir sukuk ihracı modelidir. Müşaraka, sermaye ortaklığını ifade etmektedir. İhraççı firmalar ile yatırımcılar arasında müşaraka sukuk söz konusu olduğunda, sermaye temelli ortak bir girişim kurulmaktadır. Yatırımcı ve ihraççı girişimden elde edilen karı ya da ortaya çıkan zararı önceden belirlenmiş oranlarda paylaşmaktadır.
- **Mudaraba Sukuk:** Müşaraka sukuk gibi ortaklık temelli bir sukuk modelidir. Emek-sermaye ortaklığını içermektedir. Yatırımcı bu ortaklıkta, sermayedar iken ihraççı ise emek ve tecrübesini ortaya koyan taraftır. Kar paylaşımı önceden belirlenmiş oranlarla yapılmaktadır zarar ise müşaraka modelinden farklı olarak yalnızca yatırımcı tarafından üstlenilmektedir. Kar oranı önceden belirli

olmadığı için mudaraba ve müşaraka modelleri, ihraççılar tarafından çok tercih edilmemektedir.

- **İcara Sukuk:** İcara sukuk, kira sertifikasıdır. İcara sukuk, yatırımcılara düzenli bir nakit akışı sağlamaktadır. Kiralanabilir niteliğe sahip varlıklar, somut ya da soyut nitelikli olabilmektedir. İcara sukuk sertifikalarının ikincil piyasada işlem görmesi mümkündür. Sukuk sertifikaları, yatırımcısına bir kira geliri vaat etmesinin yanı sıra varlığın ihraççıya satımı sonucunda da sermaye geliri sağlamaktadır. İcara sukukta, kira ödeme periyodu ve oranı, sözleşmede açıkça yer almaktadır. Bu nedenle daha çok tercih edilen bir sukuk türüdür.
- **İstisna Sukuk:** Daha önce ifade edildiği üzere, istisna sözleşmesi, bir mamulün üretiminin ısmarlanmasını içermektedir. İstisnaya dayalı sukuk ihracı genellikle altyapı projesi gibi uzun vadeli yatırımlar için kullanılmaktadır. Yatırımın özelliği, teslim tarihi, proje bedeli sözleşmede yer almaktadır. Farklı bir modelle harmanlanmadan kullanımı durumunda istisna sukuk, proje tamamlanana dek yatırımcıya bir gelir fırsatı sunmamaktadır. Bu açıdan farklı modellerle birlikte kullanılmadığında tercih edilir nitelikte görünmemektedir.
- **Murabaha Sukuk:** Murabaha modeline dayanan sukuk, vadesine göre kısa ve orta vadeli olarak ihraç edilmektedir. Murabaha sukuk modeline konu olan mallar emtia piyasasında alınıp satılan nitelikte olmak zorundadır. Altın ve gümüş para olarak da kullanıldığından murabaha sukuk modelinde kullanımları mümkün değildir. Mal peşin olarak alınmakta, ödeme vadeli olmakta ve aradaki vade farkı murabahanın özünü oluşturmaktadır.
- **Selem Sukuk:** Selem sözleşmesi, sıklıkla tarımsal ürünler için kullanılan, bedelin peşinen ödendiği malın ise hasat zamanında teslim edildiği bir sözleşme türüdür. Selem sukuk, kısa vadeli olarak ihraç edilmektedir. Satış sözleşmesi niteliğinden ötürü, selem sukuk senetlerinin ikincil piyasada işlem görmesi caiz kabul edilmemektedir.

- **Vekalet Sukuk:** Birisi adına işlem yapma yetkisi veren vekalet sözleşmesine dayanan bu sukuk, katılım bankaları tarafından kullanılmaktadır. Yatırımcı bir varlık almakta ve bunun yönetimini ise borçlanan hüviyetiyle bir kuruluşa devretmektedir. Bu kuruluş kaynak yönetimi için bir vekalet ücreti almaktadır. Yatırımcı, aldığı varlığın düzenli bir şekilde işletilmesine dayanan gelirden payını almaktadır. ise varlık havuzundan elde edilen periyodik nakit akışlarının sahibi olmaktadır.

Sukuk sertifikaları yukarıdaki sınıflandırmaya tabi olmasının yanında ayrıca literatürde ikincil piyasalarda işlem görüp görmemesine göre de sınıflandırılmaktadır. Bir sukukun ikincil piyasada işlem görmesi için cevaz verilmiş olası gerekmektedir. Sukukun ikincil piyasada işlem görebilmesi için İslami sınırların dışına çıkılmamalı özellikle faiz yasağına riayet edilmelidir.

Tablo 4: İkincil Piyasada İşlem Görüp Görmemesine Göre Sukuk Türleri

Sukuk Türü	Akit Türü	İkincil Piyasada Alım-Satım
İstisna	Eser sipariş sözleşmesi	Yok
Murabaha ve Selem	Alım-satım sözleşmesi	Yok
Müşaraka ve Mudaraba	Ortaklık sözleşmesi	Var
İcara	Kira sözleşmesi	Var

Kaynak: Servet Bayındır, 2015:102.

İslami finansman araçları ele alındıktan sonra, dünyada ve ülkemizde sözünü ettiğimiz finansal enstrümanların kullanımına dair bir projeksiyon ortaya konulacak ve ardından sistemdeki sorunlar ile çözüm önerileri tartışılacaktır.

3.3.Dünyada Konvansiyonel Bankacılığın ve Faizsiz Bankacılığın Büyüklüğüne İlişkin Projeksiyon

Konvansiyonel bankacılık, en genel anlamda İslami bankacılık kurallarını içermeyen, faiz temelli bankacılık sistemini ifade etmek amacıyla kullanılan bir terimdir. Klasik bankacılık adıyla da, İslami bankacılık ile mukayese eden çalışmalarda anılmaktadır. Konvansiyonel bankacılığa dair dünya genelindeki verileri

ortaya koyarak makrodan mikroya hareket etmek suretiyle tümden gelim metoduna başvurarak konu ele alınacaktır. Bu bağlamda “global findex” olarak isimlendirilen finansal kapsayıcılığa dair veriler önemli kabul edilmektedir.

Finansal kapsayıcılık, kişilerin cinsiyet temelli farklılıklardan ötürü finansal hizmetlerden faydalanma oranı, yaş gruplarına göre farklılıklar, kırsal ve kentsel yaşam şekli, gelişmiş, geri kalmış ve gelişmekte olan ülke grupları arasındaki farklılıkları ortaya koyan bir göstergedir. Global Findex veri tabanı, yetişkinlerin (15 yaş üstü nüfus) tasarruf, borę alma, demeler ve risk yönetimi gibi finansal bütün kararlarını ortaya koymaktadır. Bill-Melinda Gates Vakfı’nın finanse ettiği bu veri tabanı oluşturulurken, 144 farklı ekonomide 150 binden fazla bireyle anket yapılmıştır. Her üç yılda bir yayınlanacağı taahhüt edilen global findex verileri, 2011,2014, 2017 ve son olarak 2021 yıllarında yayınlanmıştır.

İşlami bankacılık, ülkemizdeki adıyla katılım bankacılığı çalışmaları da bir finansal kapsayıcılık hizmeti olarak kolaylıkla değerlendirilebilecektir. Çünkü inancı gereği, faizsiz bir sistemle boręlanmak ya da yatırım yapmak isteyen Müslüman nüfus İşlami bankacılık ve onun sunduğu finansal enstrümanlar sayesinde sisteme dahil olabilecektir. Finansal kapsayıcılık verileri, bankacılık faaliyetinde bulunan insan grubunun farklılıklarını ortaya koymak adına oldukça önemlidir. Bu nedenle çalışmamızda global findex veri seti ile dünyada bankacılık sektörünün durumu ele alınacaktır.

Banka hesapları, günümüzde parayı güvende tutmanın ve mobilize hale getirmenin önemli bir yoludur. Modern dünyanın gereksinimlerinden olan, fatura ödeme, tasarrufları saklama, krediye ulaşma, kolaylıkla para transfer etme ve alışveriş yapma gibi faaliyetler banka hesapları sayesinde gerçekleştirilmektedir.

Global Findex banka hesap sahipliği terimi, herhangi bir banka, mikro finans kurumu, postane, ya da kredi birliğinde kişiye ait ya da müşterek hesabı bulunmayı ifade etmektedir.

şekil 20: 2021 Yılı Dünya Genelinde Bir Banka Hesabına Sahip Olanların Oranı (%)

Kaynak: Global Findex Report, 2021

2021 yılı, dünya genelinde 123 ülkeyi kapsayan güncel Findex verilerine bakıldığı zaman, gelişmişlik düzeyi ile banka hesabına sahip olan insanların yüzdelik dağılımı arasında bir paralellik göze çarpmaktadır.

Tablo 5: Dünya Geneline Bir Bankacılık Hesabı Bulunan Müşterilerin Durumu

Yıllar	Hesap Kullanım Oranı	Erkek Kullanıcı Oranı	Kadın Kullanıcı Oranı	İşgücüne Dahil Olanların Kullanım Oranı	İşgücüne Dahil Olmayanların Kullanım Oranı	En Düşük gelire Sahip %40	En Yüksek gelire Sahip %60
2011	%51	%55	%47	%56	%38	%41	%57
2014	%62	%66	%58	%69	%49	%55	%67
2017	%68	%72	%65	%74	%59	%61	%74
2021	%76	%78	%74	%75	%65	%69	%76

Kaynak: Global Findex Database, 2021.

Hesap kullanım oranı; son on iki ayda, online, mobil ya da doğrudan bankaya ya da finansal kuruluşa başvurarak işlem yapan, 15 yaş üzeri kişilerin oranını ifade etmektedir. Bütün dünya örnekleminde, 2011 yılında hesap kullanım oranı %51 iken, 2014 yılında %62'ye yükselerek ciddi bir atılım gerçekleşmiştir. 2017 yılında yükseliş trendi sürmekle birlikte –oran %69 olmuştur- 2014 yılındaki kadar sert bir yükseliş görülmemiştir. 2021 yılına gelindiğinde ise banka hesabı sahiplik oranı %76 düzeyine yükselmiştir.

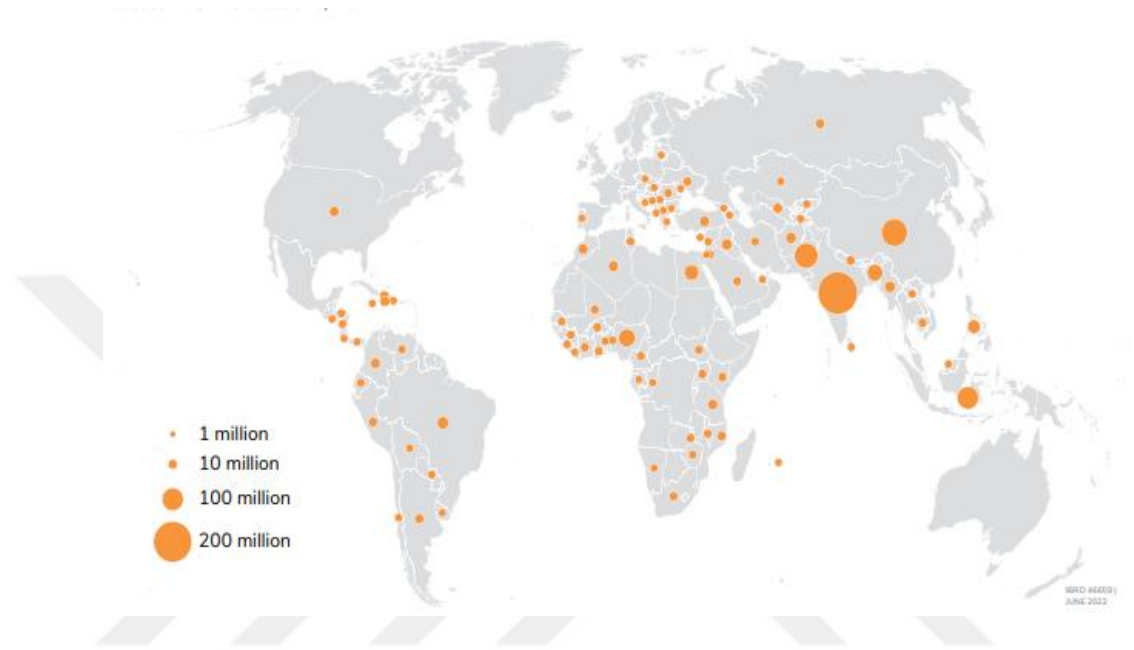
Söz konusu hesaplara erişimi olan yine 15 yaş üzeri kadın ve erkek oranları ayrı ayrı ele alınmıştır. 2011 yılında erkeklerin hesap kullanım oranı %55 iken, 2014 yılında %66, 2017 yılında %72, 2021 yılında ise %78 oranına ulaşmıştır. Kadınların hesap sahiplik oranına bakıldığında; 2011’de %47, 2014’te %58, 2017’de %65 ve son olarak 2021 yılında %74 olarak kaydedilmiştir. Her iki cinsiyete ait yıllar arasındaki yükseliş oranları benzer bir ilerleme kaydetmiş olsa da, dünya genelinde banka ya da finansal kurumların hesaplarını kullanan bireylerin arasında erkeklerin öne çıktığı açıkça görülmektedir. 2021 yılında cinsiyetler arası hesap kullanımı oranı açısından makas oldukça daralmış, fark kapanmış gibi görünse de, iki cinsiyet arasında eşitlik söz konusu değildir.

İşgücüne dahil olup olmamanın hesap kullanım oranına etkisini irdelediğimizde, 2011 yılında işgücüne dahil nüfusun hesap kullanım oranı %56, 2014 yılında %69 ve 2017 yılında %74, 2021 yılında ise %75 olarak kaydedilmiştir. İşgücüne dahil olmayan nüfus açısından değerlendirdiğimizde, 2011 yılında %38, 2014 yılında %49, 2017 yılında %59 ve 2021 yılında ise %65’tir. İşgücüne dahil nüfusun dünya genelinde hesap kullanım oranı söz konusu dönemlerin tümünde yüksektir. Hem işgücüne dahil olanların hem de olmayanların hesap kullanım oranı yıllar içerisinde yükseliş göstermiştir.

Gelirden alınan pay ile hesap kullanım oranı arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermek için, gelirden en düşük payı alan %40’lık kesim ile, en yüksek payı alan %60’lık kesim arasında hesap kullanım oranları tartışılacaktır. 2011 yılında toplumun en düşük gelire sahip kesiminin hesap kullanım oranı %41, 2014 yılında %55, 2017 yılında %61 ve 2021 yılında %69’dur. En yüksek gelire sahip olan kesimin hesap kullanım oranı 2011’de %57, 2014’te %67, 2017’de %74 ve 2021 yılında ise %76 olarak göze çarpmaktadır. Beklenildiği ve görüleceği üzere gelirden alınan pay arttıkça hesap kullanım oranı da yükselmektedir. Yıllar içerisindeki seyre bakıldığında gelirden yüksek pay alan grubun da düşük pay alan grubun da hesap kullanım oranının yükseldiği görülmektedir. Hatta düşük gelirli grubun hesap kullanım oranının daha yüksek düzeyli bir yükseliş gösterdiği açıktır. Yine de iki grup arasında 2017 yılına

dek ciddi bir fark bulunmakta iken 2021 yılında iki gelir grubu arasındaki makasın daraldığı dikkat çekmektedir.

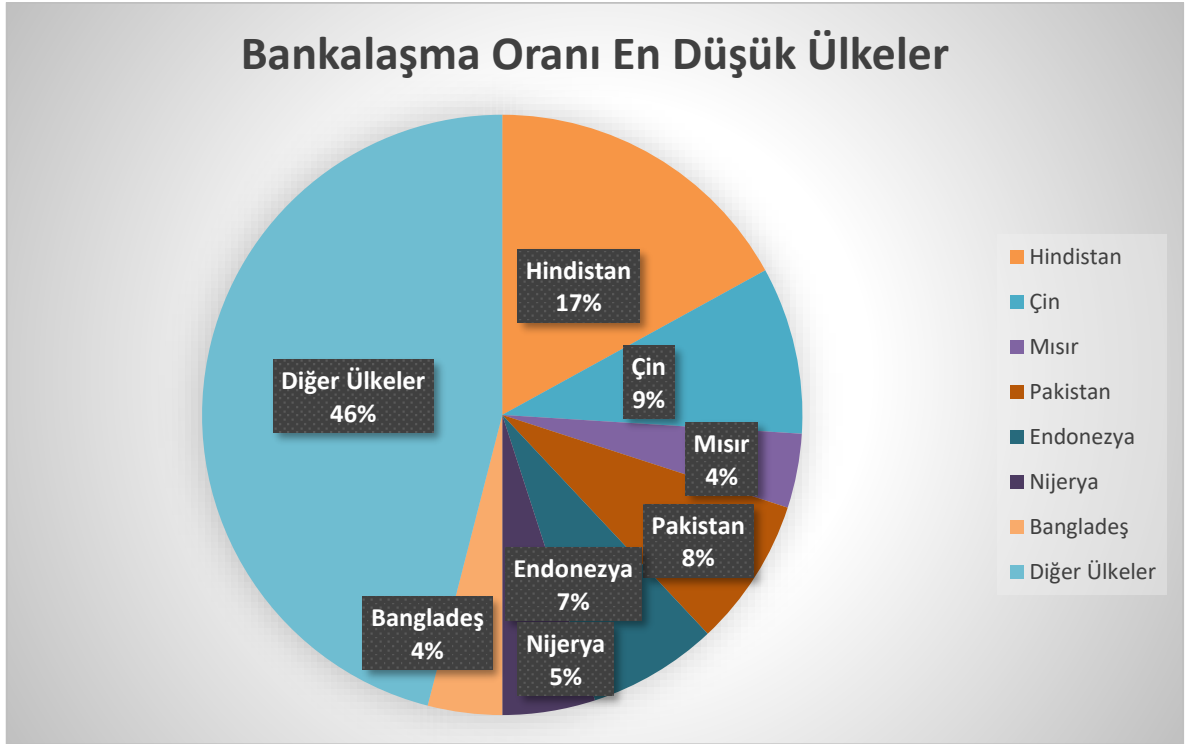
Şekil 21: 2021 Yılında Dünya Geneline Bankalaşmamış İnsanların Ülkelere Göre Dağılımı

Kaynak: Global Findex Report, 2021.

2021 yılı verilerine göre, dünyada 1,4 milyar insanın banka hesabı bulunmamaktadır. 2011 yılında 2,5 milyar insan bankalaşmamış iken, 2017 yılında 1,7 milyar kişinin bir banka yoktur. Banka hesabı bulunmayanların, ülkelere göre dağılımları ise yukarıdaki haritada görülmektedir. Gelişmiş ekonomilerde banka hesabı bulunmayan kişi sayısı oldukça düşük iken, genel olarak nüfus yoğunluğunun fazla olduğu ülkeler dışında, gelişmekte olan, az gelişmiş ülkelerde banka hesabına sahip olmayan insanların sayısı daha fazladır.

Şekil 22: 2021 Yılı Banka Hesabı Kullanım Oranı En Düşük Ülkeler

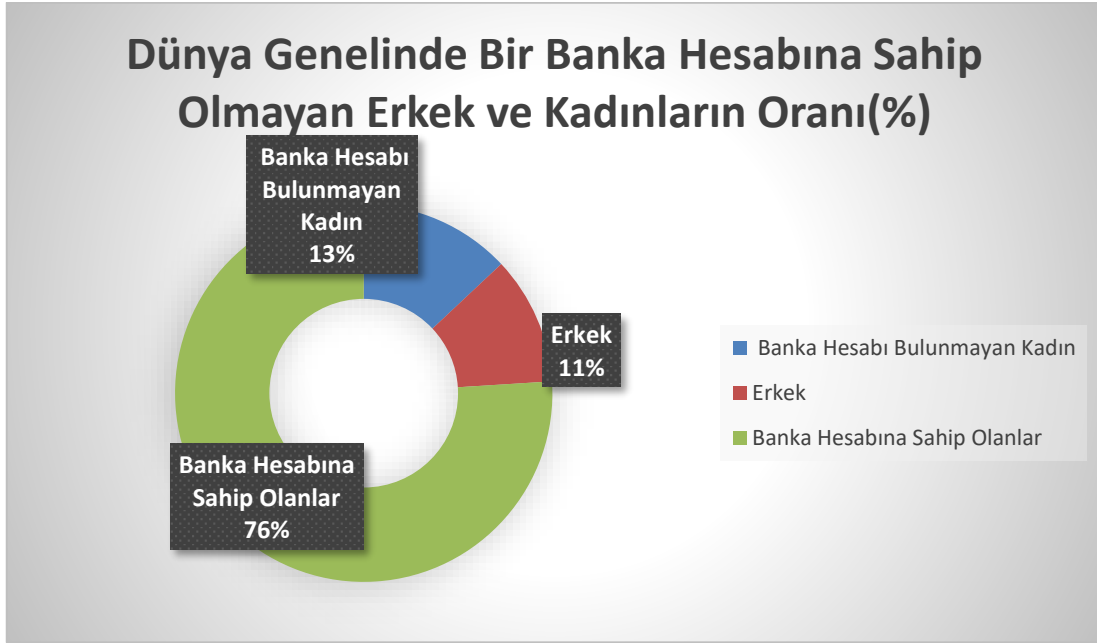

Kaynak: Global Findex Report, 2021.

Banka hesabı bulunmayan yaklaşık 740 milyon birey, yedi ülkede bulunmaktadır ki, bu sayı dünya genelinde banka hesabı bulunmayan kişilerin yaklaşık %54'üne tekabül etmektedir. Çin (130 milyon), Hindistan (230 milyon), Pakistan (115 milyon), Endonezya (100 milyon) en yüksek banka hesabı bulunmayan bireylerin yaşadığı ülkelerdir. Ayrıca, Bangladeş, Mısır ve Nijerya da bankalaşma oranının düşük olduğu ülkelerdir.

Bu değerlendirmelerden sonra dünya genelinde, banka hesabı bulunmayan erkek ve kadınların oranlarının değerlendirilmesi anlamlı olacaktır:

Şekil 23: Dünya Genelinde Bir Banka Hesabı Bulunmayanların Cinsiyete Göre Dağılımı

Kaynak: Global Findex Report, 2021.

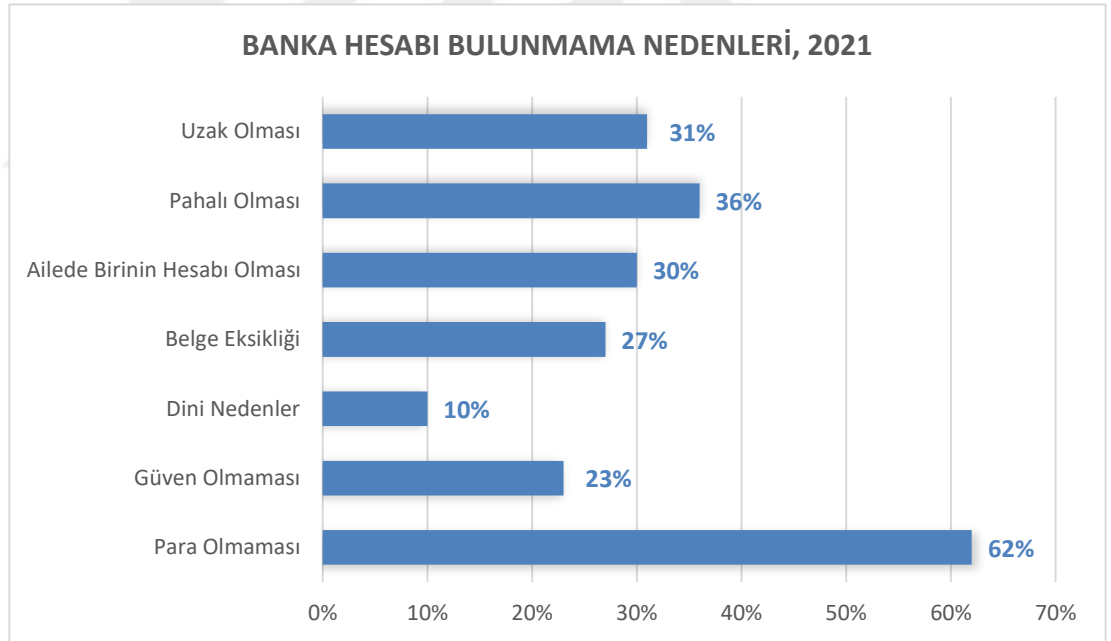
Dünya genelinde banka hesabı bulunmayan kişilerin büyük çoğunluğu kadındır. 2021 yılı verilerine göre, yaklaşık 740 milyon kadının bir banka hesabı bulunmamaktadır. Toplam yetişkin nüfusun kadınlardan oluşan %13'lük kesimi, bir diğer deyişle, banka hesabı bulunmayan toplam nüfusun %54'ü bir banka hesabı olmayan kadınları teşkil etmektedir. Bu noktada Türkiye örneğine bakarsak, yetişkin nüfusun yaklaşık %25'inin bir banka hesabının bulunmadığı görülmektedir. Banka hesabı bulunmayan yetişkinlerin ise %71'i kadın, %29'u erkektir (Global Findex Report, 2021:34).

Brezilya, Çin, Kenya, Rusya ve Tayland gibi gelişmekte olan fakat yüksek hesap sahipliği oranları olan ülkelerde de banka hesabı bulunmayan yetişkinlerin çoğu kadınlardan oluşmaktadır. Nüfusun yarısından azının bir banka hesabı olan ülkelerde, söz gelimi Mısır, Pakistan ve Gine'de de banka hesabı bulunmayan nüfusun çoğu kadınlardan oluşmaktadır. Gelişmişlik düzeyi kadınların bankacılık hizmetlerinden yararlanmasından açısından bir gösterge olmakla birlikte, kültürel yapı kadınların genellikle resmi bankacılık hizmetlerinden dışlanmasına neden olmaktadır. Çünkü söz konusu ülkelerde kadınların işgücüne katılımı, ekonomik özgürlükleri ve buna bağlı olarak yönettikleri bir banka hesapları bulunmamaktadır.

Bir banka hesabı bulunanlar ve bulunmayanlara dair verilerden sonra, bankalaşmamaya dair nedenlerin değerlendirilmesi anlamlı olacaktır. Bir banka hesabı bulunmayanların nedenleri bu rapora göre şu şekilde sıralanmıştır:

- Paranın yetersiz olması
- Aile üyelerinden birinin ya da birkaçının banka hesabı bulunması
- Finansal hizmetlerin pahalı olması
- Finansal kuruluşların uzak olması
- Güven eksikliği
- İstenilen belgelerin eksikliği
- Dini inançlara uygun olmamasıdır.

Şekil 24: 2021 Yılında Bir Bankada Hesabı Bulunmayanların İleri Sürdükleri Nedenlerin Oranı

Kaynak: Global Findex Report, 2021.

Dünya genelinde herhangi bir banka hesabı olmayan kişilerin oranı 2021 yılına ait Findex verilerine göre %24 düzeyindedir. Ankete katılanlar arasından bir banka hesabı bulunmayanlar, ortalama olarak banka hesaplarının olmamasına ilişkin iki neden ileri sürmüşlerdir. Yukarıda sıralanmış sebeplerden olan paranın yetersiz

olması, banka hesabı bulunmayanların %62'si tarafından öne sürülmüştür. Dünya genelinde banka hesabı bulunmayanların %36'sı ise finansal hizmetlerin çok pahalı olduğunu beyan etmişlerdir. Bu pay, Latin Amerika ve Karayipler'de neredeyse iki kat daha yüksek düzeydedir. Brezilya, Kolombiya, Honduras, Nikaragua, Panama, Paraguay ve Peru'da banka hesabı olmayan yetişkinlerin %60'ından fazlası finansal hizmet maliyetini bir engel olarak belirtmiştir.

Üçüncü olarak finansal hizmetlerin uzak olması bankalaşmama nedeni olarak öne sürülmüştür. Dünya genelinde bir banka hesabı bulunmayan bireylerin %31'i mesafeyi bir engel olarak ileri sürmüşlerdir. Bazı ekonomilerde, örneğin Liberya, bu oran %53 iken, Bolivya'da %47, Hindistan'da %43 ve Uganda'da %41 olarak kaydedilmiştir. Araştırmaya katılanlar arasından bir banka hesabı olmayanların %30'u buna sebep olarak halihazırda bir aile üyesinin hesabı bulunmasını öne sürmüşlerdir.

Bazı ekonomilerde, bu neden, kadınlar tarafından erkeklerden daha fazla bildirilmiştir. Örneğin Türkiye'de banka hesabı olmayan kadınların %39'u, erkeklerin ise %25'i bu nedenden bahsetmiştir. Bu nedeni öne süren kadınların erkelerden daha fazla olduğu ülkeler; Cezayir, Bolivya, Nepal, Pakistan ve Tunus olarak sıralanmaktadır. Buna karşılık, Çin ve Hindistan'da aile üyelerinden birinin zaten hesabı olduğunu bildiren kadın ve erkeklerin oranı eşittir.

Banka hesabı açmak için gerekli belgelerin eksikliği de bir banka hesabı bulunmayanların öne sürdüğü nedenlerden biridir. Dünya genelinde hesabı bulunmayanların %27'si, bu gerekçeyi, banka hesabı bulunmamasına karşı öne sürmüştür. Banka hesabı olmayan yetişkinlerden, gerekli belgelerin eksikliğini gerekçe olarak öne sürenlerin en yüksek olduğu ülkeler; Kolombiya %43, Tanzanya %50 ve Uganda %50 olarak sıralanmaktadır. Finansal sisteme karşı duyulan güvensizlik dünya genelinde banka hesabı bulunmayanların %23'ünün gerekçesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa ve Orta Asya ile Latin Amerika ve Karayipler'de banka hesabı bulunmayanların yaklaşık üçte biri bankacılık sistemine güvenmediklerini beyan etmişlerdir. Ukrayna'da, banka hesabı olmayan yetişkinlerin %54'ü, Arjantin, Bolivya, Kolombiya, Jamaika, Rusya ve Bulgaristan'da banka hesabı

olmayan yetişkinlerin %30'undan fazlası aynı engelden ötürü hesap açmadıklarını belirtmişlerdir.

Son olarak, dünya çapında banka hesabı olmayan yetişkinlerin, 2021 yılı verilerine göre %10'u dini inançlarını banka hesabı açmalarının önünde bir engel olarak ifade etmiştir. Çalışmamızla doğrudan bağlantısı olması hasebiyle konu daha derinlikli olarak ele alınacaktır. Bölgesel açıdan değerlendirildiği zaman; Asya Pasifik ülkelerinde bir hesabı bulunmayan yetişkinlerin %8'i dini nedenleri banka hesabı açmamalarına gerekçe olarak öne sürmüşlerdir. Avrupa ve Orta Asya bölgesinde dini nedenlerle banka hesabı açmayanların oranı %10 düzeyindedir. Latin Amerika ve Karayipler'de dini nedenlerle hesabı bulunmayanların, bir banka hesabı bulunmayanlar arasındaki oranı %11 düzeyindedir. Ortadoğu ve Kuzey Asya bölgesinde ise dini inancı gereği bir banka hesabı olmadığını belirtenlerin oranı %13 düzeyindedir. Güney Asya'da bu oran %11 düzeyinde iken Sahra altı Afrika ülkelerinde %8 olarak kaydedilmiştir.

Bölgesel farklılıklar ele alındıktan sonra gelir grubu farklılıkları açısından, dini inançları nedeniyle bir banka hesabı açmadığını belirten yetişkinlerin oranına göz atılacaktır. Gelişmekte olan ülke grubunda bir banka hesabına dini inançları gereği sahip olmayan 15 yaş üstü yetişkinlerin oranı 2021 yılı için %10 civarındadır. Orta gelir düzeyine sahip ülkelerde söz konusu oran yine %10 düzeyindedir. Yüksek gelir grubuna dahil olan ülkelerde ölçüm yapılmamış olup düşük gelir düzeyinde dini nedenlerle hesabı bulunmayanların, banka hesabı bulunmayanlar içinde oranı %11 düzeyindedir. Orta gelir düzeyinin altında yer alan ülkelerde dini gerekçelerle hesap sahipliği bulunmayanların oranı %10, orta gelir düzeyinin üzerinde bulunan ülkelerde ise %9'dur.

Ülkesel bazda bakıldığında zaman dünya genelinde 123 ülke arasından, 2021 yılı verileri baz alındığında, herhangi bir banka hesabı bulunmayanların bunu dini nedenlere bağlama oranının en yüksek olduğu ülkelere sırasıyla (Kaynak: Global Findex Database, 2021):

- Liberya (düşük gelir düzeyi) %29

- Irak (orta-üstü gelir düzeyi) %24
- Bolivya (orta-altı gelir düzeyi) %23
- Fas (orta-altı gelir düzeyi) %19
- Bulgaristan (orta-üstü gelir düzeyi) %17
- Afganistan (düşük gelir düzeyi), Cezayir (orta-altı gelir düzeyi), BAE (yüksek gelir düzeyi), Özbekistan (orta-altı gelir düzeyi), Endonezya (orta-altı gelir düzeyi) %16
- Türkiye (orta-üstü gelir düzeyi) ve Dominik (orta-üstü gelir düzeyi) %15
- Hindistan (orta-altı gelir düzeyi), Brezilya (orta-üstü gelir düzeyi), Ürdün (orta-üstü gelir düzeyi) ve İsrail (yüksek gelir düzeyi) %14 olarak kaydedilmiştir.

Dini inançları gereği bir banka hesabı olmadığını belirtenlerin oranının yüksek olduğu ülkelerin gelir gruplandırmasını değerlendirmek anlamlı olacaktır. Yukarıda dini nedenlerle bir banka hesabı açmadığını belirten insanların en yüksek oranda bulunduğu 16 ülke ele alınmaktadır. Açıkça görüleceği üzere, farklı gelir düzeyinden ülkeler listede yer almaktadır. Düşük gelir düzeyine sahip Liberya listede başı çekerken, İsrail ve BAE yüksek gelir düzeyinde yer alan ülkeler olmalarına karşın listemizde bulunmaktadır. Dengeli bir dağılım içinde orta-altı gelir düzeyinde yer alan; Hindistan, Cezayir, Özbekistan, Endonezya, Bolivya ve Fas ile orta-üstü gelir düzeyinde olan; Türkiye, Brezilya, Dominik, Ürdün, Bulgaristan ve Irak en yüksek orana sahip ülkelerdir. Gelir düzeyi ile banka hesabı olmayanların oranı arasında bir illiyet bağı açıkça görülmekte iken, gelir düzeyi ile inancı nedeniyle banka hesabı bulunmadığını belirtenlerin oranının fazla olması arasında bir ilişki görülmemektedir.

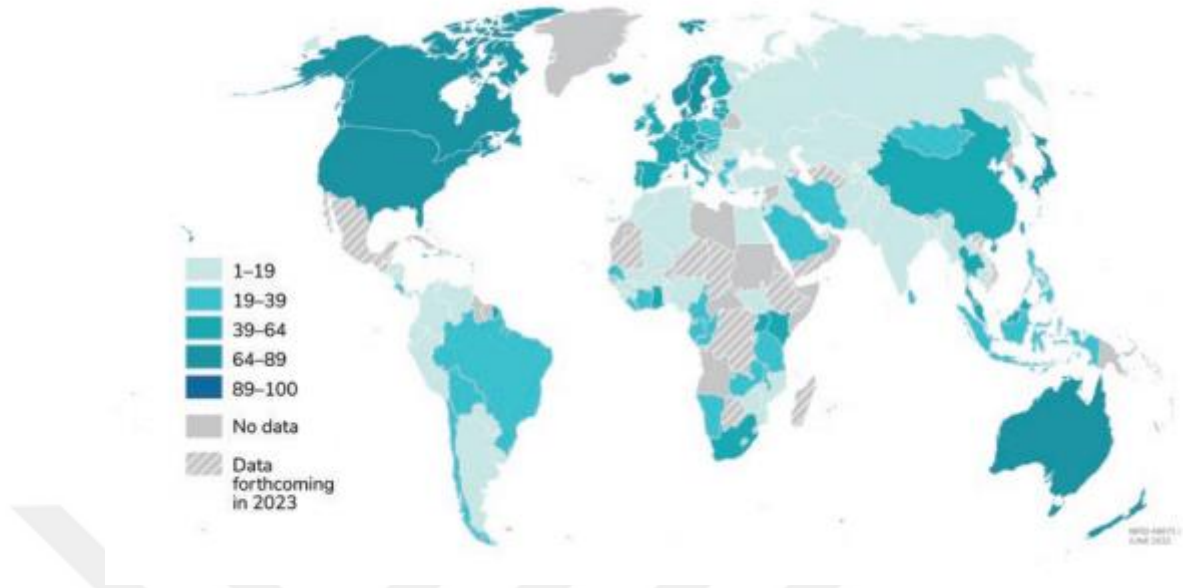
Dini inancı gereği bir banka hesabı bulunmadığını belirtenlerin oranının en düşük olduğu ülkeler:

- Hırvatistan (yüksek gelir), Macaristan (yüksek gelir), Portekiz (yüksek gelir düzeyi), Romanya (orta-üstü gelir), Sri Lanka (orta-altı gelir) %0

- Arnavutluk (orta-üstü gelir), Arjantin (orta-üstü gelir), Ermenistan (orta-üstü gelir), Lübnan (orta-üstü gelir), Malezya (orta-üstü gelir) %1
- Venezüella, Gürcistan (orta-üstü gelir), Gana (orta-altı gelir) %2
- Bosna Hersek (orta-üstü gelir), Kosova (orta-üstü gelir), Uruguay (yüksek gelir) %3 olarak sıralanmaktadır.

Ülkelerin gelir düzeyi ile dini nedenlerle banka hesabı bulunmadığını ifade eden bireylerin oranı arasındaki ilişkiyi analiz etmek açısından söz konusu oranın en düşük olduğu ülkeler değerlendirilecektir. Listede yüksek gelir düzeyinde olan; Uruguay, Portekiz, Hırvatistan ve Macaristan bulunmakta iken düşük gelir düzeyinde herhangi bir ülke yoktur. Orta-altı gelir seviyesinde bulunan; Gana ve Sri Lanka, orta-üstü gelir seviyesinde Gürcistan, Kosova, Bosna Hersek, Arnavutluk, Arjantin, Ermenistan, Lübnan ve Romanya listemizde yer almaktadır. Gelir düzeyi ile en yüksek oranda dini inançları gereği banka hesabı bulunmayan ülkelerde anlamlı bir ilişki olmadığı görülmekte iken, dini inançları gereği banka hesabı bulunmayanların en düşük düzeyde olduğu 16 ülkeden 4'ü yüksek gelir düzeyindedir. Söz konusu ülkelerin 8 tanesi orta-üstü gelir düzeyinde iken, 4 tanesi orta-altı gelir düzeyindedir. Düşük gelir düzeyinde herhangi bir ülke bu sıralamada yer almamaktadır.

Şekil 25: Dünya Geneline Mobil Uygulama ya da Banka Hesabı Kullanarak Tasarruf Edenlerin Oranı, 2021

Kaynak: Global Findex Report, 2021.

2021 yılında mobil ya da reel bir banka hesabı kullanarak birikim yapan yetişkinlerin oranı %31'dir. En yüksek gelir düzeyine sahip ülkelede söz konusu oran %58 iken, gelişmekte olan ülke grubunun ortalaması %25 olarak kaydedilmiştir. Herhangi bir şekilde tasarruf edenlerin oranı yüksek geli düzeyindeki ülkelerde %75 dolayında iken, gelişmekte olan ülkelerde ankete katılanların yarısından fazlası tasarruf yaptığını beyan etmiştir. Gelişme düzeyi arttıkça ülkelerde tasarruf oranlarının resmi bir şekilde gerçekleşme oranı artmaktadır. Gelişmekte olan ekonomilerde ise tasarrufların yarısı kayıt altına alınamamaktadır. Bu ülke grubunda yaygın olarak bir aile üyesine vermek suretiyle birikim yapmak (%9) ve yarı-resmi finans kurumları vasıtasıyla birikim yapmak (%4) yaygındır. Dönüşümlü Tasarruf ve Kredi Derneği (ROSCA) örneği gibi yarı resmi kuruluşlar özellikle Sahra altı Afrika'da yaygındır. Bu dernekler genellikle haftalık olarak, tüm fonların bir havuzda toplanması ve her hafta bir üyeye toplanan miktarın verilmesi şeklinde çalışmaktadır (Global Findex Report, 2021: 45).

Tablo 6: Dünya Geneline Finansal Kuruluşlara Tasarruflarını Aktaranlara Dair Veriler

Yıllar	Tasarruf Yapanların Oranı	Tasarruf Yapan Erkeklerin Oranı	Tasarruf Yapan Kadınların Oranı	İşgücüne Dahil Olanların Tasarruf Oranı	İşgücüne Dahil Olmayanların Taasrruf Oranı	En Düşük Gelire Sahip %40'ın Tasarruf Oranı	En Yüksek Gelire Sahip %60'ın Tasarruf Oranı
2011	%22	%24	%21	%26	%14	%15	%27
2014	%27	%29	%26	%32	%18	%19	%33
2017	%27	%29	%24	%32	%18	%17	%33
2021	%31	%31	%27	%36	%20	%21	%36

Kaynak: Global Findex Database, 2021.

15 yaş ve üzeri nüfusun dünya genelinde finansal kuruluşlara, tasarruflarını aktarma oranları bir anlamda finansal kuruluşlara borç verme oranları yukarıdaki tabloda görülmektedir. 2011 yılında dünya genelinde finansal kuruluşlara tasarruflarını yatıranların oranı %22 iken, 2014 yılında %27 ve 2017 yılında da yine aynı kalarak %27 şeklinde kaydedilmiştir. 2014-2017 yılları arasında tasarruf oranlarının sabit kalmış olması dikkat çekicidir. 2021 yılında ise bu oran %31 olarak kaydedilmiştir.

Cinsiyetler arasındaki finansal kuruluşlarda biriktirilen tasarruf oranı farklılıklarına baktığımız zaman; 2011 yılında erkeklerin tasarruf oranını %24 iken, kadınların oranı %21'dir. 2014 yılında erkeklerin tasarruf oranı %29, aynı yılda kadınların tasarruf oranı %26 olarak kaydedilmiştir. 2017 yılında erkeklerin tasarruf oranı sabit kalarak %29 olmuş, kadınların oranı ise bir miktar düşerek %24 olarak kaydedilmiştir. 2021 yılında tasarruflarını resmi kurumlara aktaran erkeklerin oranı %31 iken, kadınların oranı %27 düzeyindedir. Tasarruflarını finansal kuruluşlarda değerlendirenlerin cinsiyetleri göz önüne alındığında, kadınların finansal kuruluşlarda yatırımlarının daha düşük oranda olduğu görülmektedir. Daha önceki tablodan hatırlanacağı üzere hesap mudiliği konusunda kadınların erkeklerden yine geride olduğuna değinilmiştir.

Finansal kuruluşlarda yatırımlarını değerlendiren bireylerin işgücüne dahil olup olmamasına göre sınıflandırmak gerekmektedir. Buna göre, 2011 yılında işgücüne dahil olanların tasarruf oranı %26 iken işgücüne dahil olmayanların finansal kuruluşlarda tasarruf oranı %14'tür. 2014 yılında işgücüne dahil bireylerin tasarruf

oranı %32'ye, işgücüne dahil olmayanların tasarruf oranı ise %18'e yükselmiştir. 2017 yılı verilerine bakıldığında zaman her iki sınıfta da oranların 2014 yılı ile aynı düzeyde olduğu dikkat çekmektedir. 2021 yılına gelindiğinde işgücüne dahil kesimin tasarruf oranı %36 iken, işgücüne dahil olmayanların tasarruf oranı %20 düzeyindedir.

Toplumun en düşük gelirli %40'ı ile en yüksek gelirli %60'ı arasında da finansal kuruluşlara aktarılan tasarruflar arasında farklılıklar bulunmaktadır. 2011 yılında dünya genelinde en düşük gelire sahip %40'lık kesimin tasarruflarını bir finansal kuruluştaki değerlendirme oranı %15 iken, en yüksek gelire sahip %60'lık kesim için bu oran %27 olarak kaydedilmiştir. 2014 yılında düşük gelirli grubun tasarruf oranı %19'a yükselmiş yüksek gelirli grubun tasarruf oranı ise %33'e çıkmıştır. 2017 yılında düşük gelire sahip grubun tasarruflarını finansal kuruluşlara aktarma oranı %17'ye gerilemiş, yüksek gelir grubunun tasarruf oranı ise sabit kalmıştır. 2021 yılında söz konusu oranlar %21 ve %36 olarak kaydedilmiştir.

Finansal kuruluşların bireylerin tasarruflarını toplamının yanında bir diğer fonksiyonu da topladığı fonları kullandırması yani bireyleri borç/kredi vermesidir. Dünya genelinde 15 yaş ve üzeri nüfusun bankalardan aldıkları kredilere ilişkin veriler aşağıdadır:

Şekil 26: Dünya Genelinde 2021 Yılı Resmi Bir Finansal Kurulştan Borçlanma Oranları

Kaynak: Global Findex Report, 2021.

2021 yılında dünya genelinde yetişkinlerin %53'ü, son 12 ay içerisinde, kredi kartı kullanmak suretiyle borçlandığını bildirmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde resmi ya da gayri resmi yollarla borçlandığını belirten yetişkinlerin oranı %50 iken, gelişmiş ülkelerde bu oran %65 düzeyindedir. Gelir düzeyi yüksek gelişmiş ülkelerde resmi yollarla borçlanma -kredi kartı kullanarak, bankadan ya da mobil bankacılık kullanarak kredi çekmek- oranının daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir.

Gelişmiş ekonomilerde borçlanmanın en yaygın kaynağı hem bir kredi çekme aracı hem de bir ödeme yöntemi olarak kredi kartı kullanımıdır. Kredi kartları sahiplerine, kısa vadeli bir kredi kullanım imkanı sunmakta ve hesap döneminde ödeme yapıldığında faiz yükü yüklememektedir. Gelişmekte olan ülkelerde yetişkinlerin yalnız %14'ü kredi kartı kullandığını bildirmiştir. Bu ülkelerin istisnaları; Çin (%50), Türkiye (%40), Arjantin (%60), Brezilya (%60), Rusya (%40) ve Ukrayna (%40)'dır. Kredi kartı borcunu zamanında ödeme konusunda soru yöneltilen katılımcıların, gelişmiş ülkelerde %85'i borcunu zamanında ödediğini belirtmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ortalama olarak yetişkinlerin %20'si kredi kartı bakiyesini zamanında ödemektedir. Yine istisna olarak Çin'de söz konusu oran %90 iken, Brezilya ve Arjantin'de %72, Türkiye, Rusya ve Ukrayna'da ise %60 düzeyindedir.

Gelişmekte olan ülkelerde yetişkinlerin yarısı bir borçlanma kaynağı olarak, aile ve arkadaşlarını işaret etmiştir. Afganistan bu ülkelerin başını çekmektedir. Ülkedeki yetişkinlerin %59'u, borç alanların %87'si aile ve arkadaşlarından borçlandığını belirtmiştir. Söz gelimi, Fas'ta borçlanan bireylerin %77'si, Mısır, Ürdün ve Pakistan'da yaklaşık %65'i aile ve arkadaşlarından borçlanma yoluna gittiğini ifade etmiştir. Ayrıca yarı-resmi finansal kuruluşlardan -tasarruf ve kredi birlikleri olan ASCA ve ROSCA gibi- borçlanma oranı bazı ekonomilerde belirgin bir şekilde daha yüksektir. Sahra Altı Afrika ülkeleri olan; Kamerun, Liberya, Malavi, Sierra Leone, Güney Afrika, Togo ve Uganda'da yetişkinlerin %10'u ila 14'ü yalnızca yarı resmi bu kuruluşlardan borçlandığını belirtmiştir.

Tablo 7: Dünya Geneline Bir Finansal Kuruludan Borç Alanlara Dair Veriler

Yıllar	Borç Alanların Oranı	Borç Alan Erkeklerin Oranı	Borç Alan Kadınların Oranı	İşgücüne Dahil Olanların Borçlanma Oranı	İşgücüne Dahil Olmayanların Borçlanma Oranı	En Düşük Gelire Sahip %40'ın Borçlanma Oranı	En Yüksek Gelire Sahip %60'ın Borçlanma Oranı
2011	%9	%10	%8	%11	%6	%9	%10
2014	%22	%22	%20	%23	%17	%9	%22
2017	%22	%22	%19	%23	%16	%9	%22
2021	%28	%28	%22	%30	%20	%10	%30

Kaynak: Global Findex Database, 2021.

Dünya örnekleminde, son 12 aylık periyotta finansal bir kuruluştan ya da bankadan borçlanan 15 yaş ve üzeri kişilerin farklılıkları yukarıdaki tabloda ortaya konulmuştur. 2011 yılında finansal bir kuruluştan borçlandığını ifade eden kişilerin oranı %9 iken, 2014 yılında bu oran %22 olmuş ve 2017 yılında da sabit seyrederek yine %22 olarak kaydedilmiştir. 2021 yılına gelindiğinde ise bir resmi finansal kuruluştan borçlananların oranı %28'e yükselmiştir.

Erkek nüfusun borçlanma oranına bakıldığı zaman, 2011 yılında %10 olan borçlanma oranının 2014 yılında %22 ve 2017 yılında da %22 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Kadın nüfusun borçlanma karakteristiğine bakıldığı zaman; 2011 yılında %8 olan borçlanma oranının, 2014 yılında %20, 2017 yılında %19 şeklinde seyrettiği görülmektedir. 2021 yılında ise kadınlarda resmi finansal bir kurumdan borçlanma oranı %22'ye erkeklerde %28'e yükselmiştir. Kadın ve erkek nüfusun borçlanma oranları arasındaki fark, tasarruf oranları ya da hesap mudiliği oranı kadar açık değildir. Kadın nüfusun erkek nüfusa oranla, ilgili dönemde, borçlanma konusunda birkaç puan geride olduğu görülmektedir.

İşgücüne dahil olanlar ve dahil olmayanların finansal bir kurumdan borçlanma oranlarına bakıldığı zaman beklenileceği üzere işgücüne dahil nüfusun borçlanma oranı daha yüksektir. 2011 yılında işgücüne dahil olan nüfusun borçlanma oranı %11 iken, işgücüne dahil olmayan nüfusun aynı yılda borçlanma oranı %6'dır. 2014 yılına

gelindiğinde işgücüne dahil nüfusun borçlanma oranı %23 iken, işgücüne dahil olmayanların borçlanma oranı %17 olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılında, işgücüne dahil nüfusun borçlanma oranı sabit kalarak %23 şeklinde kaydedilmiş, işgücüne dahil olmayan nüfusun borçlanma oranı bir miktar düşerek %16'ya gerilemiştir. 2021 yılında işgücüne dahil nüfusun borçlanma oranı %30 iken, işgücüne dahil olmayan nüfusun borçlanma oranı %20 düzeyine yükselmiştir. Görüldüğü üzere işgücüne dahil nüfus ile dahil olmayan nüfusun finans kuruluşlarından borçlanması arasında belirgin bir fark bulunmaktadır. Bunun nedeni kanaatimizce, finansal kuruluşların müşterilerine borç verirken belli bir takım gelir şartlarını öne sürmesidir.

Borçlanma açısından ele aldığımız son değişken, gelir bakımından en altta kalan %40'lık kesim ile en üstte yer alan %60'lık kesimdir. 2011 yılında en düşük gelir grubunda yer alan %40'lık kesimin borçlanma oranı %9 iken, bu oran en yüksek gelir grubu için %10'dur. 2014 yılında en düşük gelir grubunda oran sabit kalarak %9 şeklinde gerçekleşmiş, en yüksek gelir grubunda ise oran %22'ye yükselmiştir. 2017 yılında toplumun en düşük gelirli %40'ında borçlanma oranı yine sabit kalmış ve %9 olmuştur, yüksek gelirli %60'lık kesimin borçlanma oranı da bir önceki döneme göre sabit kalmış ve %22 olarak kaydedilmiştir. 2021 yılında en düşük gelirli grubun resmi bir finans kurumundan borçlanma oranı %10'a, yüksek gelirli grubun borçlanma oranı ise %30'a yükselmiştir.

Günümüz finans dünyasının en önemli enstrümanlarından biri, nakit kullanımının yerine ikame edilmiş olan kredi kartlarıdır. Kredi kartı sahipliği de finansal kapsayıcılık açısından oldukça önemli bir veridir:

Tablo 8: Dünya Geneline Kredi Kartı Sahipliğine İlişkin Veriler

Yıllar	Kredi Kartı Sahipliği Oranı	Kredi Kartına Sahip Erkeklerin Oranı	Kredi Kartına Sahip Kadınların Oranı	İşgücüne Dahil Olanların Kredi Kartı Sahiplenme Oranı	İşgücüne Dahil Olmayanların Kredi Kartına Sahip Olma Oranı	En Düşük Gelire Sahip %40'ın Kredi Kartına Sahip Olma Oranı	En Yüksek Gelire Sahip %60'ın Kredi Kartına Sahip Olma Oranı
2011	%15	%16	%13	%16	%11	%11	%18

2014	%18	%19	%16	%21	%12	%12	%22
2017	%18	%20	%17	%22	%12	%12	%23
2021	%24	%26	%21	%26	%15	%16	%29

Kaynak: Global Findex Database, 2021.

Dünya örnekleminde, 15 yaş ve üzeri nüfusta kredi kartına sahip olanların oranına bakıldığında 2011 yılında %15 iken, 2014 yılında %18'e yükseldiği, 2017'de ise sabit kalarak %18 şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. 2021'de ise kredi kartına sahip bireylerin oranı %24'e yükselmiştir. Kredi kartı sahipliği üzerinden cinsiyet temelli farklılıklara bakıldığı zaman, kredi kartına sahip erkeklerin oranı 2011 yılında %16 iken aynı yıl kadınların oranı %13 olarak kaydedilmiştir. 2014 yılında erkek nüfusun kredi kartına sahip olma oranı %19'a, kadın nüfusun kredi kartına sahip olma oranı da %16'ya yükselmiştir. 2017 yılında erkeklerin kredi kartına sahip olma oranı yine yükselmiş ancak yükselme hızında bir gevşeme gerçekleşmiş ve %20 olarak kaydedilmiştir. Aynı yıl 15 yaş ve üzeri kadın nüfusun kredi kartına sahip olma oranı da %17'ye yükselmiştir. Kadın ve erkek nüfus arasında kredi kartına sahip olma oranı arasında yine erkekler lehine bir fark görülmektedir.

İşgücüne dahil olan nüfus ile işgücüne dahil olmayan nüfusun kredi kartı sahipliği açısından mukayesesi yapıldığı zaman, 2011 yılında işgücüne dahil olan nüfusun %16'sının kredi kartı sahibi olduğu görülmektedir. İşgücüne dahil olmayan nüfusun kredi kartı sahipliği oranı ise aynı yıl %11'dir. 2014 yılında işgücüne dahil nüfusun kredi kartı sahiplenme oranı %21'e yükselmiştir. İşgücüne dahil olmayan nüfusun söz konusu yılda kredi kartı sahipliği oranı %12'ye yükselmiştir. 2017 yılına gelindiğinde işgücüne dahil olan nüfusun kredi kartı sahipliği oranı bir miktar yükselerek %22 olarak kaydedilmiş şeklinde gerçekleşmiştir. Aynı yıl, işgücüne dahil olmayan nüfusun kredi kartı sahipliği oranı %12'dir. İşgücüne dahil olmayan nüfusun kredi kartı sahipliği konusunda da işgücüne dahil nüfusun gerisinde kalması beklenebilecek bir sonuçtur. Finansal kuruluşların ülkeler arasında değişmekle birlikte kredi kartı kullandırma konusunda müşterilerine bir takım gelir şartları koydukları bilinmektedir. İşgücüne dahil olmayan nüfusun bu şartları karşılama oranları daha düşük olacaktır.

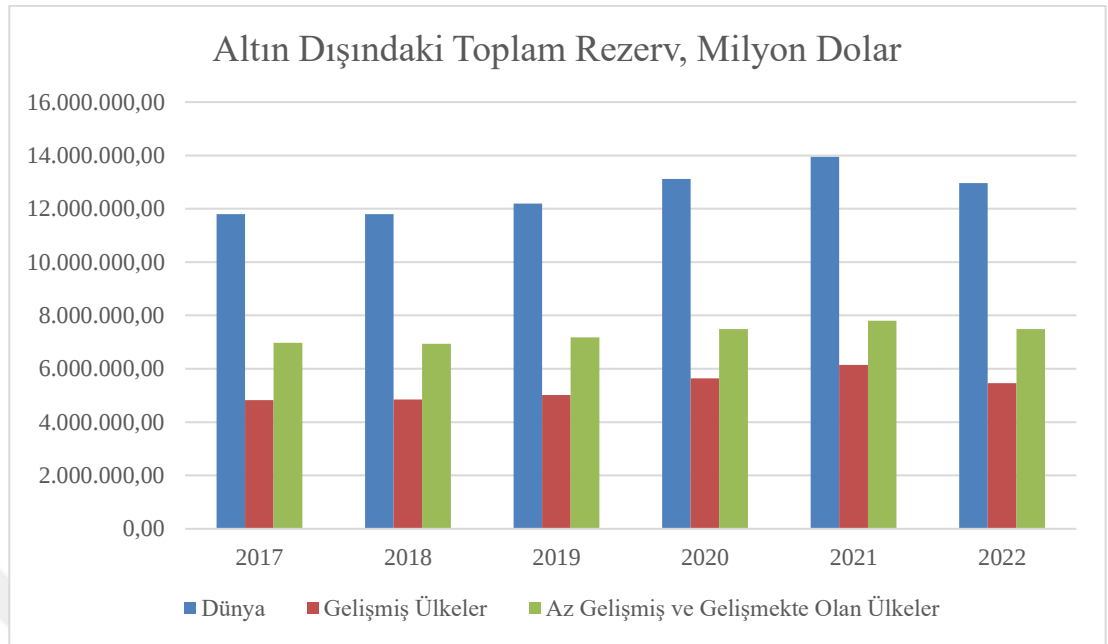
Kredi kartına sahip olma oranı verisi açısından son olarak, toplumun en yüksek gelire sahip %60'lık kesimi ile en düşük gelire sahip %40'ı arasındaki farklar analiz edilecektir. 2011 yılında en düşük gelir grubunun %11'i, en yüksek gelir grubunun ise %18'i kredi kartına sahip olduğunu bildirmiştir. 2014 yılında en düşük gelirli kesimin kredi kartına sahip olma oranı %12'ye, en yüksek gelir grubunun oranı ise %22'ye yükselmiştir. 2017 yılında toplumun en düşük gelirli %40'lık kesiminin kredi kartına sahip olma oranı sabit kalarak yine %12 olarak gerçekleştirmiş, yüksek gelir grubunda ise %23'e yükselmiştir. Son olarak 2021 yılı verilerine bakıldığında zaman, en düşük gelirli grubun kredi kartı sahiplenme oranı %23 gibi ciddi bir gelişme göstermiştir. En yüksek gelir grubunda kredi kartı sahipliği oranı ise %29'dur.

Finansal kapsayıcılığa dair veriler, yıllar bazında anket çalışmaları ile finansal kuruluşlara dair yönelimleri göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu sayede, kişilerin banka hesabı açma, kredi kartı kullanma, borçlanma ve tasarruflarını bir finansal kuruma aktarma yönelimleri ile bu yaklaşımları sergilememe nedenleri, kültürel, dini ya da ülkelerin gelişmişlik düzeyleri kapsamında açıkça gözler önüne serilmektedir. Dünyada likiditeye ilişkin toplam büyüklükler ve ne kadarının konvansiyonel bankalarda ne kadarının faizsiz bankacılık kapsamında tutulduğu irdelenecektir.

3.3.1. Dünya Geneline Toplam Likiditenin Değerlendirilmesi

Çalışmamızın bu bölümünde dünyadaki toplam likiditenin büyüklüğü ele alınacaktır. Söz konusu likiditenin büyüklüğünün belirlenmesi bankacılık sistemine aktarılan fonların büyüklüğünü de belirlemek adına önem arz edecektir.

Şekil 27: Dünyada Likiditenin Gelişmiş ve Gelişmekte olan ile Az Gelişmiş Ülkeler Arasındaki Dağılımı, Altın Hariç, Milyon Dolar

Kaynak: IMF, International Financial Statistics, 2022

2017-2022 yılları arasındaki dönemde, altın dışındaki likiditeye dair büyüklükler yukarıdaki grafikte verilmiştir. Söz konusu rezervler, 2017 ve 2018 yıllarında 12 trilyon doların altında olan dünyadaki genel likidite rezervi 2019 yılında 12 trilyon doların üzerine çıkmıştır. 2020 yılında 13 trilyon doların üzerine çıkan toplam rezervler, 2021 yılında dönemin en yüksek değeri olan yaklaşık 14 trilyon dolar düzeyine yükselmiştir. 2022 yılı için bir likidite daralmasından söz etmek mümkündür. Yaklaşık 13 trilyon dolara gerilemiştir. Gelişmiş ülkeler 35 tanedir. Toplam rezervin ise hemen hemen her yıl yaklaşık %40'ı bu ülkelerde bulunmaktadır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan 85 ülke ise her dönem likit rezervin yaklaşık %60'ına sahiptir.

3.3.2. Dünya Geneline İslami Finans İlişkin Büyüklükler

Dünya genelinde İslami finans uygulamalarını bankacılık düzeyinde resmi kurumlarla yürüten ülkeler; Afganistan, Bahreyn, Bangladeş, Brunei Sultanlığı, Mısır, Endonezya, İran, Irak, Ürdün, Kazakistan, Kuveyt, Kırgızistan, Lübnan, Libya, Malezya, Fas, Nijerya, Umman, Pakistan, Filistin, Katar, Suudi Arabistan, Sudan, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri, Birleşik Krallık'tır. Bu nedenle söz konusu 26 ülkedeki İslami finans ilişkili büyüklükler değerlendirilecektir.

Tablo 9: 2021 Yılı İslami Finansal Hizmetler Endüstrisi (IFSI) Verileri, Bölgelere ve Sektörlere Göre, Milyar Dolar

Bölgeler	İslami Banka Varlıkları	Sukuk	İslami Fon Varlıkları	Tekafül	Toplam	Oran%
Körfez İşbirliği Konseyi	1,212.5	332.3	46.0	12.7	1,603.5	52.4
Güneydoğu Asya	287.5	390.3	37.5	4.7	720.0	23.5
Ortadoğu ve Güney Asya	477.1	26.9	22.0	5.6	531.6	17.4
Afrika	58.2	1.8	4.0	0.6	64.6	2.1
Diğerleri	68.8	24.4	45.1	0.7	139.0	4.5
Toplam	2,104.1	775.7	154.6	24.3	3,058.7	100.0
Oran%	68.7	25.4	5.1	0.8	100	-

Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

Ulaşılabilir en güncel veri olan 2022 İslami Finansal Hizmetler Endüstrisi Stabilitate Raporu verilerine göre; İslami banka varlıklarının oranı %68 dolaylarındadır. 2020 yılına göre İslami banka varlıklarının oranı %6,5 düzeyinde artmıştır. İslami bankacılık varlıkları, likit olmaları, olumsuz ekonomik koşulları kolaylıkla absorbe etmeye imkan sağlamaları nedeniyle İslami finasta önem arz etmektedir (IFSI Stability Report, 2022: 12).

İslami fonlar ve İslami hisse senetlerinden (sukuk) oluşan genel İslami sermaye piyasası (ICM) segmenti, son beş yılda en hızlı büyüyen İslami finans sahasıdır (IFSI Stability Report, 2022: 13). Total büyüklüğü, 930 milyar Dolar olan İslami fonlar ve sukuk, aynı zamanda, küresel IFSI varlıklarının yaklaşık % 30'unu oluşturmaktadır. Sukuk 2020 yılına göre %12,5'lik ciddi bir büyüme gerçekleştirmiştir. İslami fonlar ise %7,5 oranında artmıştır (IFSI Stability Report, 2022: 13).

Tekafülün küresel pazar payı % 0,8 düzeyindedir. Payı her ne kadar küçük bir oran da olsa 2020 yılına göre tekafülün payı yaklaşık %5 düzeyinde bir büyüme gerçekleştirmiş, 24 milyar dolara ulaşmıştır.

Bölgesel olarak, Körfez İşbirliği Konseyi, İslami finans varlıklarını barındırma anlamında en dikkat çekici bölgedir. Bir önceki yıla göre İslami finans içinde KİK payı %3,5 düzeyinde artmıştır (IFSI Stability Report, 2022: 13). 2021 yılına ait verilere göre Körfez İşbirliği Teşkilatı bütün bölgeler arasında en yüksek paya %52,4'lük oran ile sahiptir. Birliğe üye ülkelerde sabit kur rejiminin güdülüyor oluşu, enflasyon ve kur oynaklığından kaynaklanan risklere karşı ülke ekonomilerini korunaklı bir hale getirmektedir.

Güneydoğu Asya bölgesi, 2021 yılında IFSI Pazar payından %23,5'lik pay almıştır. Bir önceki yıla göre oranda ciddi bir düşüş sergilemesine rağmen (2020 yılı verisi %24,9) ülke grupları açısından ikinci sıradaki yerini korumaktadır. Güneydoğu Asya ülkeleri açısından IFSI Pazar payındaki daralmanın en büyük nedeni Rusya-Ukrayna savaşıdır. Malezya ve Brunei Sultanlığı gibi ülke grubunda öne çıkan ülkeler, petrol ihracatçısı konumundadırlar. Söz konusu ülkeler petrol fiyatlarından kaynaklanan bir enflasyonist baskıdan etkilenmeseler de, Endonezya bir petrol ithalatçısıdır. Ukrayna Savaşı nedeniyle bölgede özellikle petrol ithalatçısı konumunda olan ülkeler açısından önemli bir fiyat dalgalanması görülmektedir.

Orta Doğu ve Güney Asya bölgesi, IFSI varlıkları açısından % 17,4'lük payı barındırması açısından önemli bir bölgedir. 2020 yılındaki payı %20,3 olan bölgenin, 2021 yılındaki ciddi gerilemesi dikkat çekicidir. Yüksek petrol fiyatları ve söz konusu ülke grubunda görülen enflasyonist baskılar ağırlığın azalmasında rol oynayan faktörlerdir. Örneğin bu ülke grubu içerisinde yer alan İran, petrol endüstrisi için önemli bir küresel oyuncu olması nedeniyle petrol fiyatlarındaki yükselişten olumsuz manada etkilenmemiş olsa da ciddi bir enflasyon ile karşı karşıya kalmıştır (%43). Enflasyonun kaynağı, uygulanan Amerikan ambargosudur. Bölgenin diğer önemli iki ülkesi Pakistan ve Bangladeş de yüksek enflasyon oranlarından nasibini alan ülkelerdir.

Afrika bölgesinin küresel IFSI değerindeki payı, 2020 yılına nazaran yaşanan artışa rağmen (2020: %1,7), %2,1 gibi nispeten küçük bir oranı temsil etmektedir. Tıpkı Ortadoğu ve Güney Asya bölgesinde olduğu gibi Afrika bölgesinde de pazarın gelişiminin önündeki en önemli engel, enflasyondur. İthalata bağımlılığı oldukça

yüksek olan bu ülkelerin ekonomileri, ithalat kaynaklı enflasyon açısından oldukça hassastır. Nijerya ve Cezayir gibi petrol ihracatçısı olan ülkeler daha az zarar görürken, Libya gibi ülkeler daha kırılgan bir yapı çizmektedir. Özellikle Kuzey Afrika ülkelerinin tahıl açısından da bağımlılıkları bulunmaktadır. Bu nedenle Ukrayna Savaşı gıda temininde sorun yaşanmasına ve enflasyonu alevlendirmesine neden olmuştur.

Türkiye, Birleşik Krallık ve Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan ülkeleri içeren “Diğerleri” grubunun IFSI varlıkları içerisindeki toplam payı %4,5 düzeyindedir (2020: %4,3). Birleşik Krallık ve Türkiye G20 kapsamında yer alan iki önemli ülkedir ve Rusya-Ukrayna Savaşı'nın yarattığı olumsuz ekonomik atmosferden doğrudan etkilenmektedirler. Özellikle, bölgede kilit bir İslami finans otoritesi olarak Türkiye, Dolar cinsinden yüksek oranda döviz amortismanı yaşamıştır. Bağımsız Devletler Topluluğu'na dahil olan; Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Kazakistan ise Ukrayna Savaşı'nın yarattığı olumsuz ekonomik etkilere daha açık ülkelerdir (IFSI Stability Report, 2022: 13).

3.3.2.1.Küresel İslami Bankacılığa İlişkin Veriler

Küresel İslami bankacılık sektörü, elimizdeki en son verilere göre, 2021 yılında büyüme gerçekleştirmiştir. Birleşme ve satın alma yoluyla genişleyen İslami bankalar aynı zamanda yeni bankaların farklı ülkelerde kurulması yoluyla da hacmini genişletmiştir. Petrol ihracatçısı konumunda olan ülke gruplarına doğrudan katkı sağlaması nedeniyle petrol fiyatlarındaki artış, İslami bankacılık sahasındaki büyümenin en önemli sebeplerinden biridir. Ancak İslami bankaları barındıran ve petrol ithalatçısı konumunda yer alan ülkeler açısından, petrol fiyatlarındaki artışın etkileri finansal sektörde daralma olarak kendini göstermektedir. Ayrıca, yüksek enflasyon oranları, döviz bağımlı ticari ilişkiler ve döviz rezervi yetersizlikleri, iç ve dış politik meseleler, bazı ülkelere uygulanan ambargolar söz konusu daralmada etken rol oynamıştır (IFSI Stability Report, 2022: 13).

Şekil 28: Yıllara Göre Küresel İslami Bankacılık Büyüklükleri

Kaynak: IFSI Stability Report, 2022

2018 yılı 4. çeyrekte 1,6 trilyon dolar olan küresel İslami bankacılık büyüklüğü, 2019 yılı aynı döneminde 1,88 trilyon dolar değerine ulaşmıştır. 2020 yılında 1,97 trilyon dolar olan toplam büyüklük, 2021 yılına gelindiğinde ise 2,1 trilyon dolara ulaşmıştır. Açıkça görüldüğü üzere, 2018 yılından 2019 yılına gelindiğinde yaşanan büyüme hızında bir yavaşlama görülmekte olsa da büyüme devam etmektedir.

Tablo 10: 2014-2021 Yılları Arasında İslami Bankacılık Bileşik Yıllık Büyüme Oranları

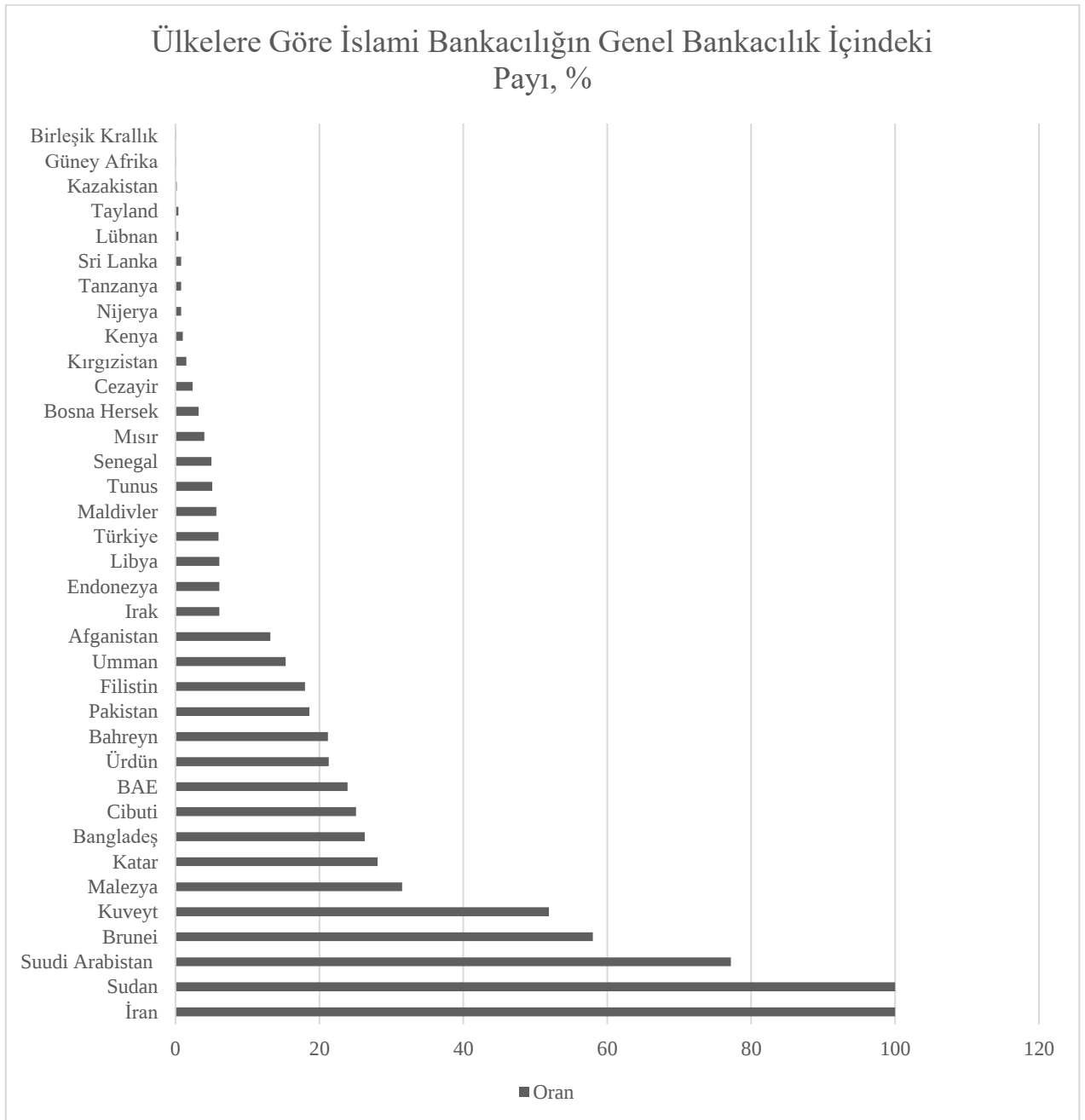
Varlıklar	Finansman	Mevduatlar
%6,5	%8,1	%7,3

Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

Bileşik yıllık büyüme oranı, 2014 - 2021 yılları arasında yukarıdaki tabloda yer aldığı şekilde gerçekleşmiştir. Veri sınırlandırmaları nedeniyle; İran, Mısır, Lübnan ve Kazakistan'a ait veriler hesaplanmamıştır. 2014 yılından 202 yılına gelindiğinde İslami bankacılık sektörünün varlıkları %6,5 düzeyinde artmıştır. Fonlama büyüklükleri %8,1, toplam mevduatlar ise %7,3 oranında yükselmiştir.

Ülkelerin bankacılık faaliyetleri içerisinde İslami bankaların oranı aşağıda listelenmiştir:

Şekil 29: Ülkelerin İslami Bankacılık Paylarının Genel Bankacılık Sistemi İçerisindeki Payı (%)

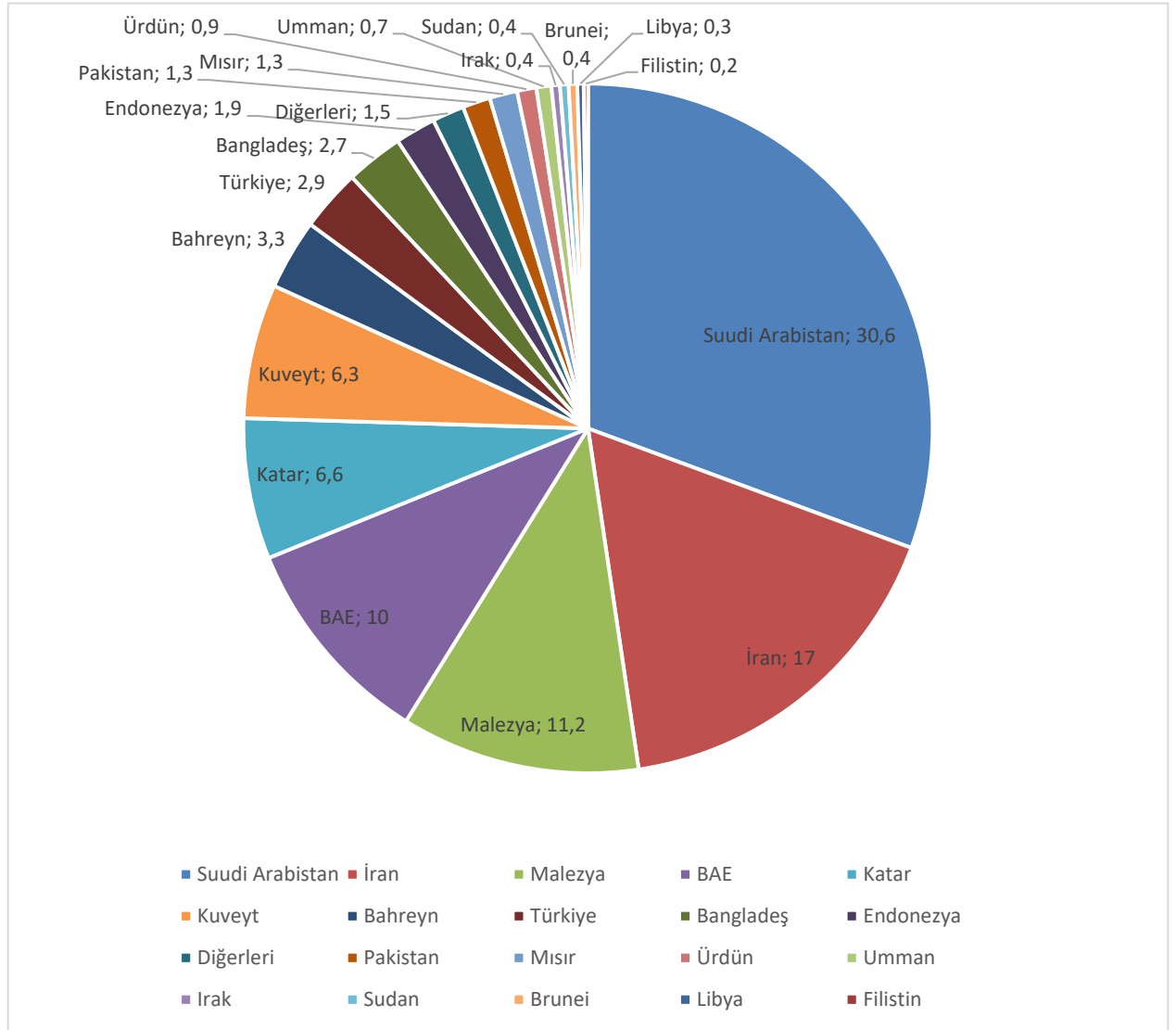
Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

Genel anlamda, bankacılık faaliyetleri içerisinde İslami bankacılık faaliyetlerinin oranı, %15 ve üzerinde olan ülkeler, İslami bankacılık adına etkin ülkeler olarak kabul edilmektedir. Söz konusu ülkeler etkinlik sıralamasına göre; İran ve Sudan, Suudi Arabistan, Brunei Sultanlığı, Kuveyt, Malezya, Katar, Bangladeş, Cibuti, BAE, Ürdün, Bahreyn, Pakistan, Filistin, Umman'dır. Bu ülkelerin 2021 yılı

4. çeyrek verilerine göre, İslami bankacılık varlıklarının toplam içindeki payı %91,8, sukuk payı ise %82,7 gibi oldukça yüksek kabul edilecek düzeydedir. Türkiye, 2021 yılında kaydedilen %6'lık oran baz alındığında listenin ortalarında yer almaktadır.

Ülkelerin tüm bankacılık büyüklükleri içerisinde toplam İslami bankacılık payı değerlendirildikten sonra, ülkelerin toplam İslami bankacılık varlıklarının ne kadarını ürettiği sorusunun cevabı aranacaktır.

Şekil 30: Ülkelerin Toplam İslami Bankacılık Varlıkları İçerisindeki Payları (2021: Q4, %)

Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

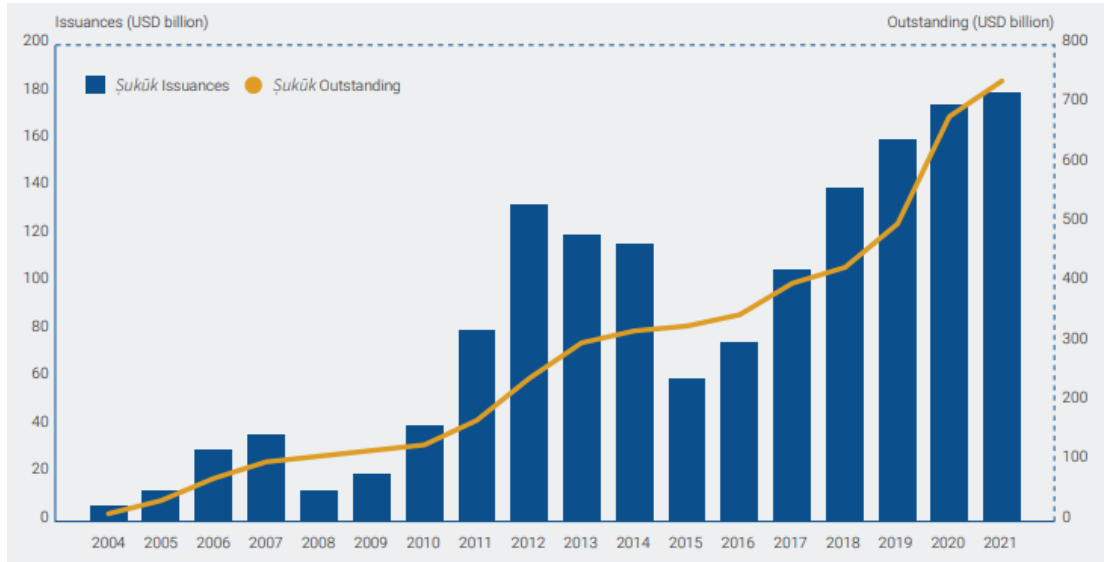
İslami bankacılık endüstrisi, varlıklar bakımından özellikle ilk beş ülkenin ezici ağırlığına sahne olmaktadır. 2021 yılı 4. çeyrek verilerine göre; Suudi Arabistan %30,6, İran%17, Malezya %11,2, BAE %10, Katar %6,6’lık payları ile toplam İslami bankacılık varlıklarının yaklaşık %65’ini oluşturmaktadır. Bu ülkelerin yanında, Kuveyt, Bahreyn, Türkiye, Bangladeş ve Endonezya aldıkları pay ile ilk onda yer alan ülkelerdir.

Genel anlamda derlenen en güncel verilerle İslami bankacılığa ilişkin küresel veriler ele alındıktan sonra, İslami sermaye piyasası başlığı altında; İslami hisse senetleri ve sukuka ilişkin büyüklükler değerlendirilecektir. Son olarak ise tekafüle ait büyüklükler ve ülke çıktıları tartışılacaktır.

3.3.2.2.İslami Sermaye Piyasalarına İlişkin Büyüklükler

Bu bölümde, sukuk, İslami fonlar ve hisse senetlerine ilişkin rakamsal ve yüzdesel büyüklükler ele alınarak, İslami finansman yöntemlerini kullanan ülkeler açısından güncel bir değerlendirme yapılacaktır.

Şekil 31: 2004-2021 Yılları Arasında Tedavüldeki Sukuk ve Sukuk İhracı (Milyar Dolar)

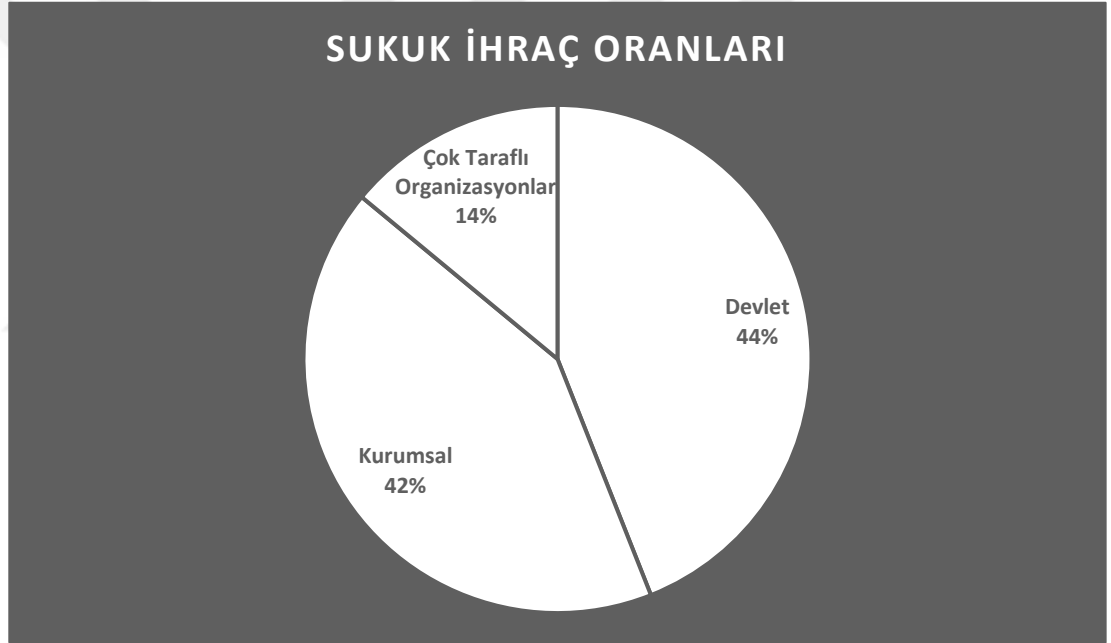

Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

Sukuk piyasası, küresel mali bir kriz dönemini ifade eden 2008-2009 yılları ile 2015-2016 yılları dışında genel olarak büyümesini sürdüren özel bir piyasadır. COVID-19'un yarattığı olumsuz finansal şartlar altında dahi gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Dolaşımda bulunan sukuk, 2021 yılına gelindiğinde yaklaşık 775 milyar dolara ulaşmıştır ve 2020 yılına göre %12,5 düzeyinde büyümüştür.

2021 yılında bir önceki yıla göre %4 oranında artan toplam ihraçlar da 1,8 trilyon dolara yükselmiştir. Ülkeye özgü farklılıklara rağmen genel sukuk piyasası eğilimi büyüme ve artış trendindedir.

Şekil 32: 2021 Yılında İhraççı Tipine Göre Sukuk İhraçları (%)

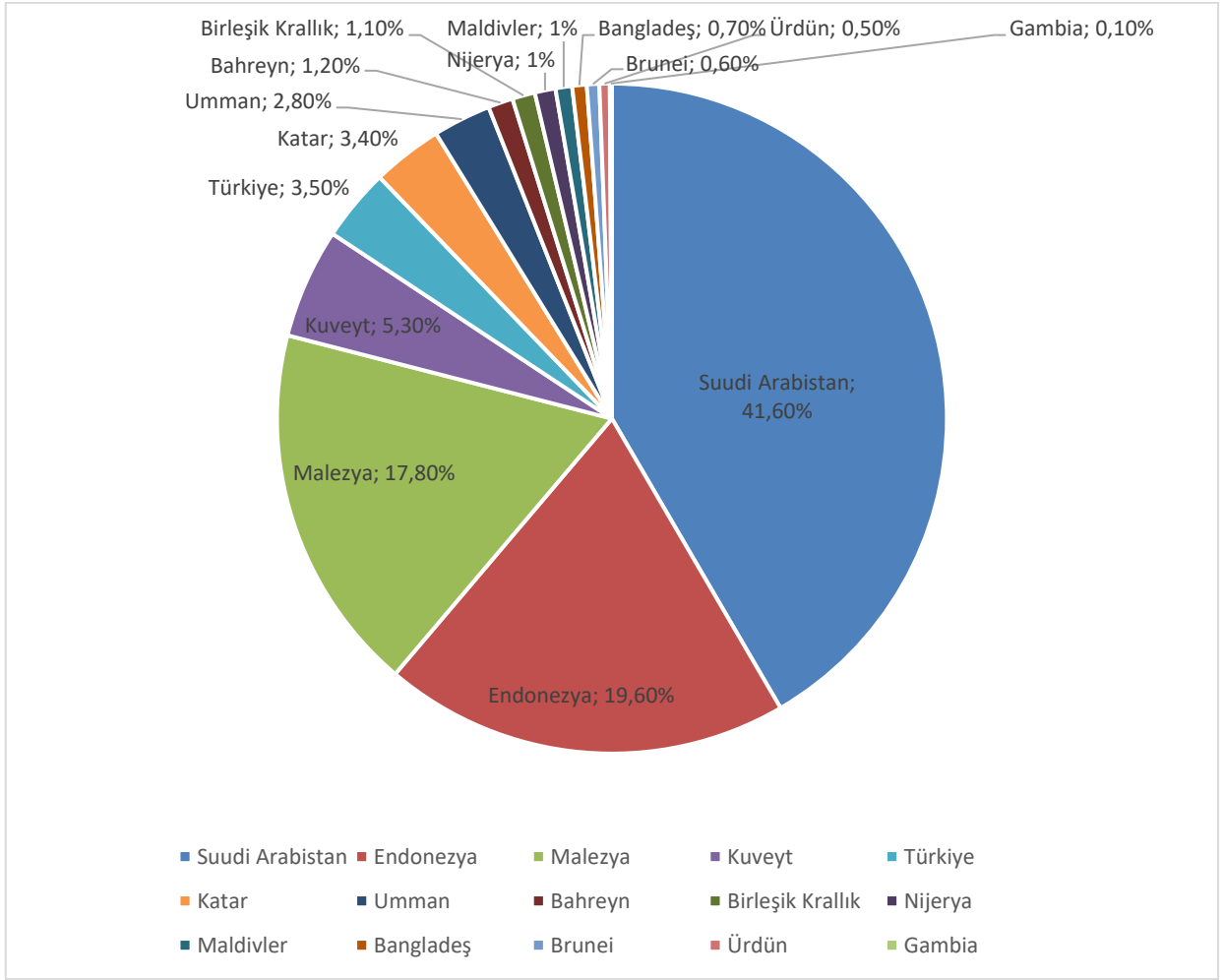
Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

Küresel sukuk ihraçlarındaki artış 2021 yılı verilerine göre, kurumsal sukuk ihraçlarındaki artışla desteklenirken, devlet ihraçlarının bir önceki yıla göre azaldığı bilinmektedir. Devlet sukuk ihracı, toplam sukuk ihracı içerisindeki en yüksek paya sahiptir. Ancak Malezya hariç, çoğu ülkede kurumsal pazarın genellikle daha az aktif olduğu sukuk piyasasında roller değişmektedir. Kurumsal ihraç oranları hızla yükselmekte ve toplam sukuk ihracı içerisindeki payını artırmaktadır. Sukuk piyasasında, genel olarak ihraç oranlarının pandemiden etkilendiğinden söz etmek

mümkündür. Devlet ve kurumsal ihraçlar arasındaki fark hızla kapanmakta iken, orta vadede kurumsal ihraç oranının devlet ihracı oranlarının üzerine çıkması beklenmektedir (IFSI Stability Report, 2022: 26). Sukukta, kurumsal ihraçların artışına neden olan faktörler; ihraççıların parasal sıkılaştırma öncesi mevcut küresel likiditeden yararlanmak istemesi, ihraç zorluklarının bertaraf edilmesi, sukuk ihracı için teşvikler veren ve kolaylaştırıcı ortam sağlayan ülke uygulamalarıdır.

Kurumsal sukuk ihraççıları için en temel engel sukuk ihraç sürecinin zorluğu ve yüksek maliyetli yapısıdır. Tahvil piyasasına göre ihraç sürecinin karmaşık olması da engelleyici bir faktördür. Kurumsal sukuk ihracı, beklenildiği sürece Malezya gibi kolaylaştırıcı uygulamaların olduğu ülkelerde görece daha etkindir. Malezya örneğinden yola çıkarsak 2017 yılından günümüze, sukuk ihracının %70'i kurumsal sukuk ihraçlarına dayanmaktadır. Düşük faizli ve likiditenin yoğun olduğu finansal şartlarda, kurumsal ihraçların artışı elbette tesadüf değildir. Pandemi döneminde artan finansman ihtiyaçları da sukuk piyasasını canlandırmıştır. Azalan gelirler nedeniyle çok taraflı sukuk ihraçları da yükselmiştir.

Şekil 33: 2021 Yılında Ülkelere Göre Devlet Sukuk İhraçlarının Oranları

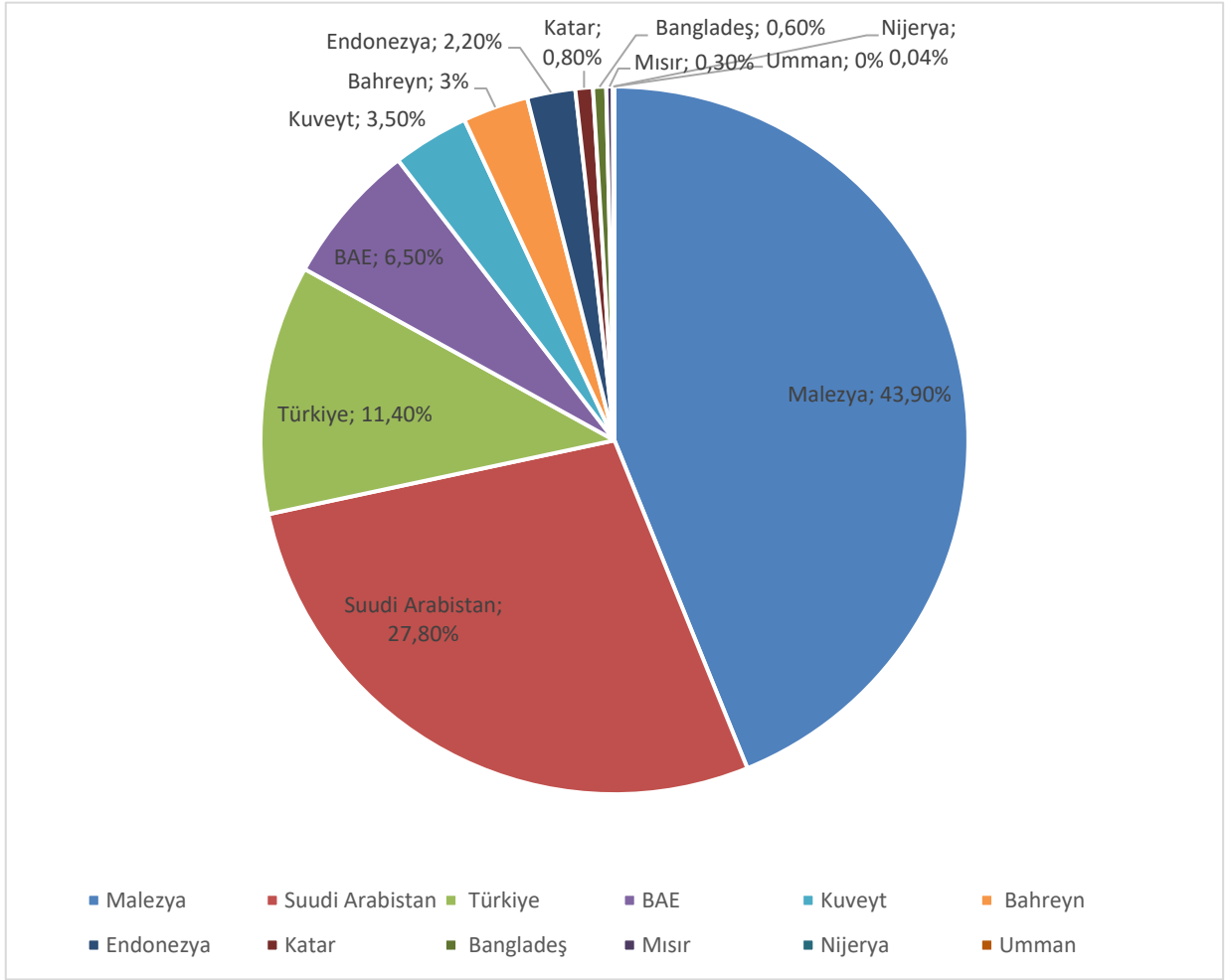
Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

Devlet sukuk ihracından 2021 yılında, en büyük payı alan ülkeler, grafikten de anlaşılacağı üzere; Suudi Arabistan, Endonezya, Malezya, Kuveyt ve Türkiye'dir. Suudi Arabistan söz konusu ihracın %42'sinden sorumlu bir ülkedir. Türkiye'nin payı ise %3,5 seviyesindedir.

Suudi devlet sukuk ihracı, 2017 yılında Sukuk İhraç Programı'nın başlatılması sayesinde, fon tabanının genişlemesine imkan tanımıştır. Toplam sukuk ihracının genişlemesinde devlet sukuklarının katkısı oldukça önemlidir. 2021 yılında İslami finans piyasaları olmadığı halde, Maldivler, Birleşik Krallık ve Nijerya da devlet eliyle sukuk ihracı yapan örnek ülkelerdir. Maldivler'de 5 yıl vadeli 200 milyon dolar tutarında sukuk ihracı yapılmıştır. Birleşik Krallık'ta devlet sukuk ihracı 5 yıl vade için yaklaşık 653 milyon dolar tutarındadır. Birleşik Krallık'ta ilk ihraç 2014 yılında

yapılmıştır. Nijerya 600 milyon dolarlık sukuk ihracı ile etkin piyasada yaklaşık %1’lik payı ile kendine yer bulmaktadır.

Şekil 34: 2021 Yılında Ülkelerin Kurumsal Sukuk İhracından Aldıkları Pay (%)

Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

Kurumsal sukuk ihraç hacmi içerisinde en büyük paya sahip olan ülke yaklaşık %44 oranı ile açık ara Malezya’dır. Malezya’yı Suudi Arabistan ve Türkiye ile BAE ve Kuveyt izlemektedir. Genel olarak, pek çok ülkede kurumsal sukuk ihraçları artış göstermiştir. İlk kez kurumsal sukuk ihracı yapılan Nijerya’da 2021 yılında 7 yıllık 24 milyon dolar büyüklüğünde bir sukuk ihracı gerçekleşmiştir.

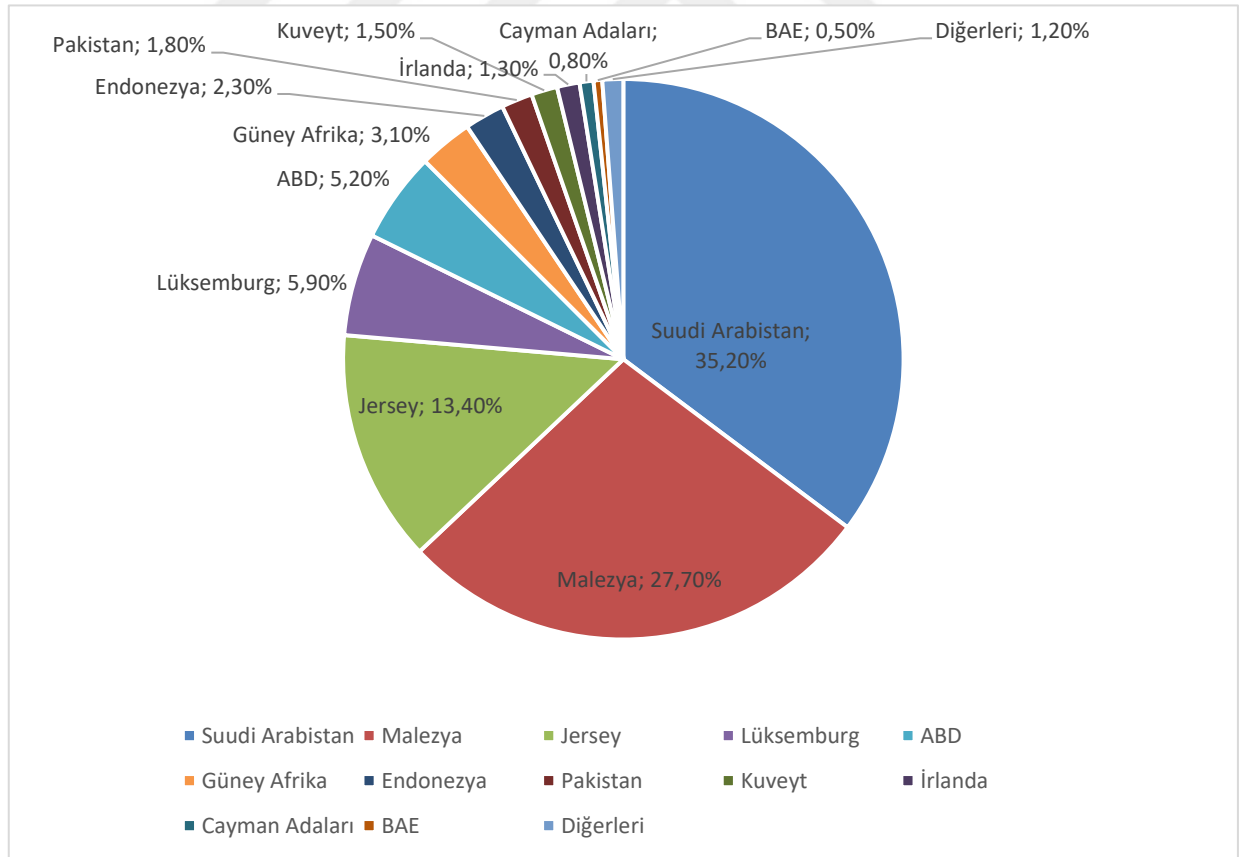
Tüm farklı sukuk ihraçlarının toplamına bakıldığında Suudi Arabistan 2021 yılında en önde gelen sukuk ihraççısı ülkedir. Malezya ve Endonezya ise Suudi Arabistan'ı takip etmektedirler.

3.3.2.3.İslami Fonlar

İslami fonlar, İslami bankacılık verileri kapsamında değerlendirilmesi gereken bir başka kalem olarak karşımıza çıkmaktadır. Emeklilik fonları ve sigorta fonları bu kapsama girmemektedir.

İslami fonlar, geçtiğimiz beş yılda genel fonlarla mukayese edildiğinde daha fazla büyüme oranı göstermiştir. Genel fonlar nominal olarak %68 ve reel olarak %11 oranında artmışken, İslami fonlar son beş yılda %84 oranında nominal olarak büyümüşken %13 oranında reel düzeyde artmıştır (IFSI Stability Report, 2022: 42).

Şekil 35: İslami Fon Varlıklarının 2021 Yılında Ülkelere Göre Dağılımı

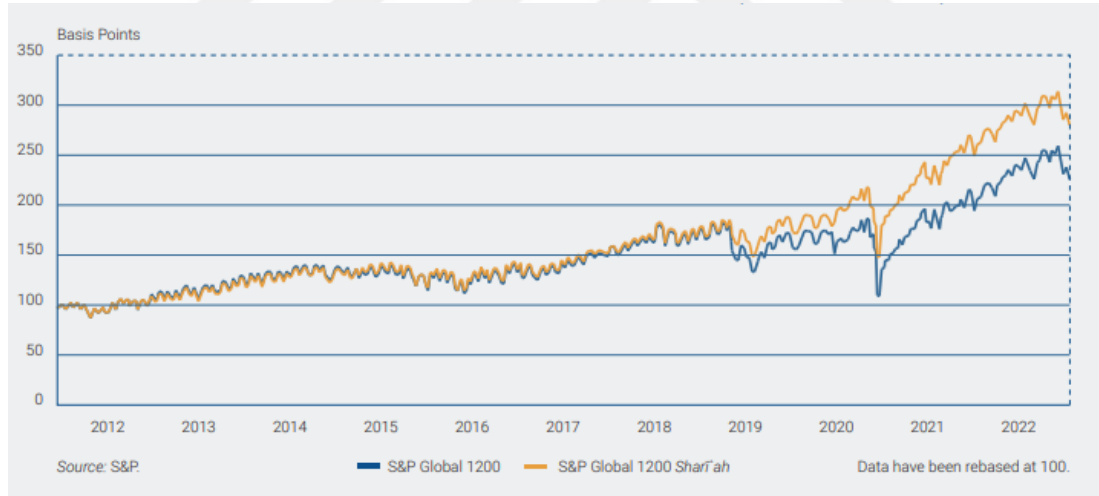
Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

İslami fon varlıkları açısından en yüksek paya sahip olan ülkeler; Suudi Arabistan, Malezya, Jersey, Lüksemburg ve ABD olarak sıralanmaktadır. Her ne kadar ilk beş ülke arasında saymış olsak da Lüksemburg ve ABD’de İslami fon büyüklüğü Suudi Arabistan’ın yaklaşık yedide biri oranındadır.

3.3.2.4.İslami Hisse Senetleri Piyasası

Küresel hisse senedi piyasaları, 2021 yılında genel olarak büyüme trendinde olmuştur. Günümüzün en önemli ekonomik sorunlarından biri olan enflasyon, pandemi sonrası yaşanan belirsizlikler, tedavi zincirinde yaşanan krizler, savaşlar hisse senedi piyasalarında kırılma eğilimi artıran faktörlerdir. Tüm bunlara rağmen, S&P 500 endeksi 24 kez en yüksek endeks değerini kaydederek rekor kırmıştır.

Şekil 36: S&P 1200 ve S&P Şer’i Endekslerinin 10 Yıllık Performansları

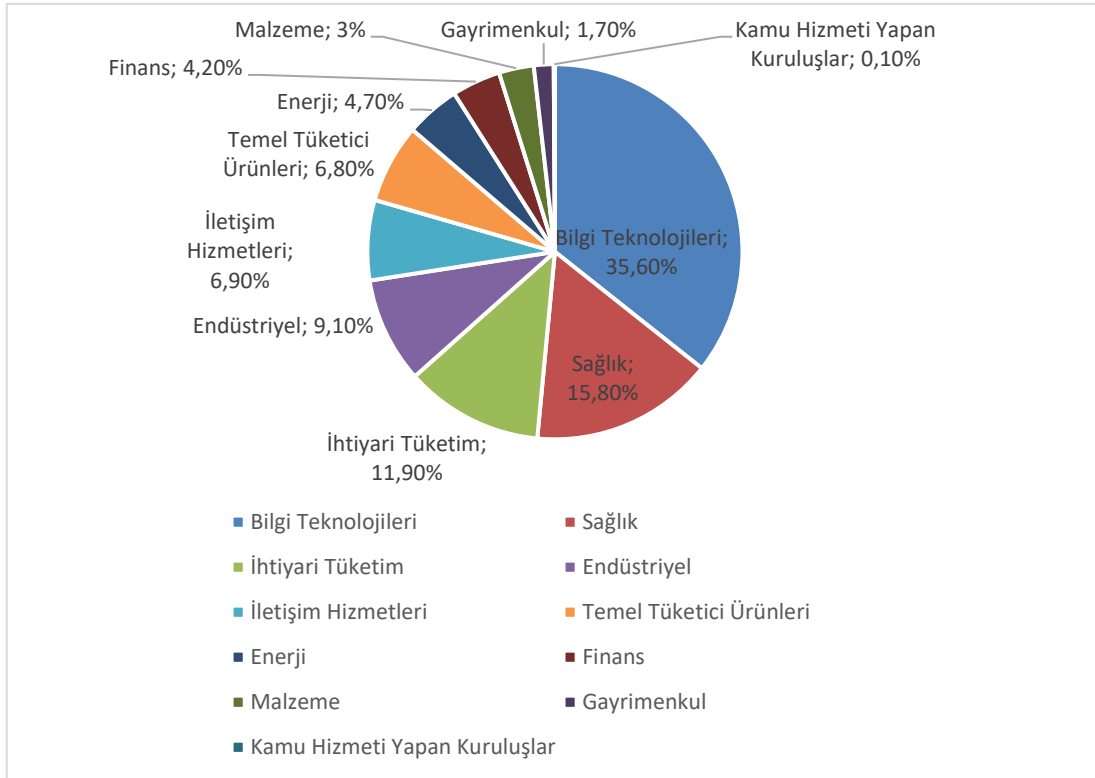

Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

İslami hisse senetleri endeksleri ile geleneksel piyasa hisse senetleri endekslerinin 2012 yılında 2019 yılına kadar benzer yükseliş trendini takip etmiştir. 2019 yılından sonra İslami endeksin geleneksel hisse senedi endeksleri ile benzer dönemde yükseliş ve düşüş göstermesine rağmen pozitif ayrıştığı dikkat çekmektedir.

S&P Shariah endeksinde ABD orijinli 264 tane firma vardır. Toplam büyüklük yaklaşık 24,7 milyon dolardır. İslami endekslerin bileşenlerine göz atıldığında S&P 500 Shariah endeksi 31.03.2023 tarihli verilere dayanarak aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Şekil 37: S&P Shariah 500 Endeksinin Güncel Bileşenleri

Kaynak: S&P 500 Shariah

S&P 500 Şer'i endeksinde en yüksek payı alan saha, bilgi teknolojileridir. Sağlık, tüketim, endüstriyel kurumlar ve iletişim hizmetleri diğer önemli ve ağırlıklı sahalardır. Bu endekste en önemli 10 firma:

Tablo 11: S&P 500 Şer'i Endeksinde İlk 10 Firma

Şirketler	Sektörler
Apple Inc	Bilgi Teknolojileri
Microsoft Corp	Bilgi Teknolojileri
Amazoncom Inc	İhtiyari Tüketim

Nvidia Corp	Bilgi Teknolojileri
Alphabet Inc A	İletişim Servisleri
Tesla Inc	İhtiyari Tüketim
Alphabet Inc C	İletişim Servisleri
Meta Platforms, Inc. Class A	İletişim Servisleri
Exxon Mobil Corp	Enerji
Johnson & Johnson	Sağlık

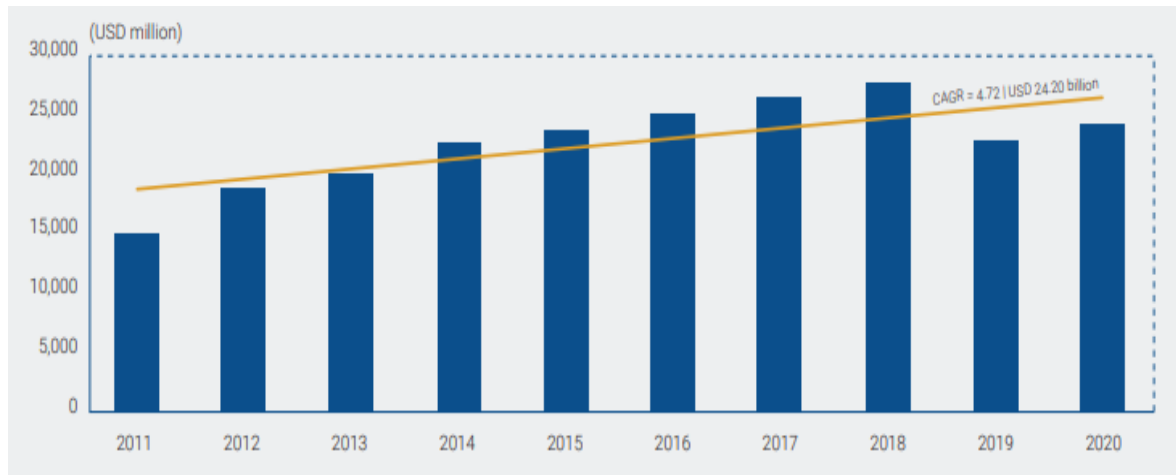
Kaynak: S&P 500 Shariah

S&P 500 Şer'i endeksinde, ilk onda yer alan firmalar; Apple, Microsoft, Amazon ve Nvidia gibi dünyanın en önde gelen dev firmalarıdır.

3.3.2.5. Tekafül

İslami finans ekseninde sigorta olarak işlev gören tekafül, 2020 yılında 24,2 milyar dolarlık bir büyüklüğe ulaşmıştır. 2011-2020 arasında tekafül piyasasında büyüme verileri aşağıdaki gibidir:

Şekil 38: Tekafül Piyasasında Büyüme

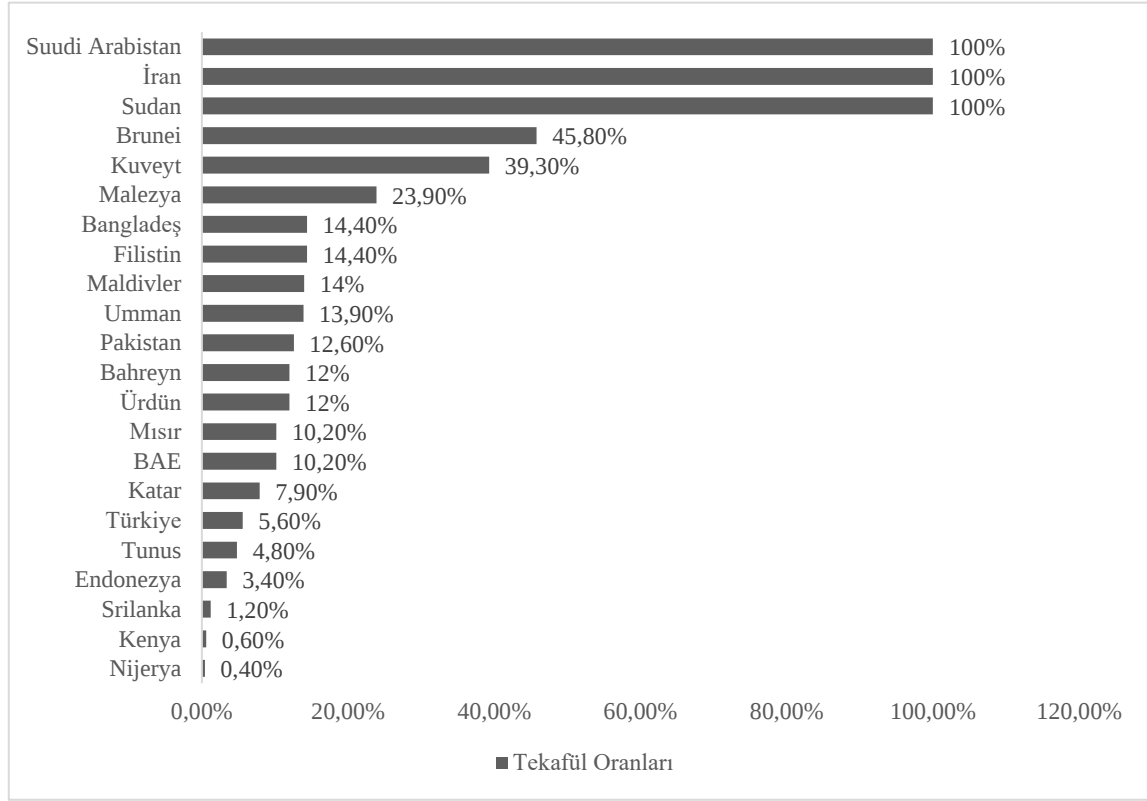

Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

2019 yılında %14,8 gibi önemli bir düşüş gösteren tekafül piyasası büyüklüğü, 2020 yılında %4,8 oranında yükselmiştir. Geçmiş 10 yıllık periyotta (2011-2020) tekafül varlıkları yıllık ortalama %4,7 oranında artmıştır.

Ülkeler bazında tekafül sektörünün sigortacılık sektörü ile mukayesesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda sigortacılık sektörü içerisinde farklı ülkelerde tekafülün oranı ele alınacaktır.

Şekil 39: 2020 Yılında Genel Sigortacılık İçerisinde Tekafülün Payı

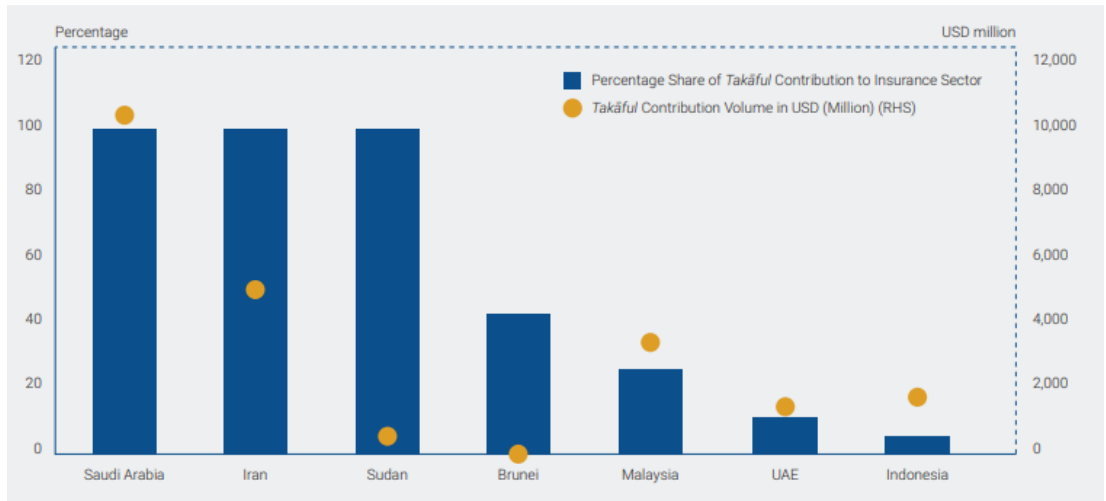

Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

Suudi Arabistan, İran ve Sudan'da sigortacılık sistemi tamamen tekafül şeklinde işlemektedir. Söz konusu ülkelerden Türkiye, İran ve Suudi Arabistan tekafül işlemlerinin tamamen şer'i kurallara uygun şekilde işlediğini beyan etmişlerdir. Türkiye'nin sigortacılık faaliyetlerinin toplamı içerisinde tekafül oranı %5,6 düzeyindedir.

Genel sigortacılık işlemleri içerisinde tekafülün en yüksek olduğu 7 ülkenin, tekafül işlemlerinin dolar cinsinden hacmine yer verilecektir:

Şekil 40: Tekafül Oranı ve Tekafül Hacmi, Milyon Dolar

Kaynak: IFSI Stability Report, 2022.

Dünyada konvansiyonel bankacılık ve İslami bankacılığa ilişkin büyüklükler ele alındıktan sonra İslami bankacılığın özel bir isimle anıldığı Türkiye ve katılım bankacılığı verileri ele alınacaktır.

3.4. Türkiye’de Konvansiyonel Bankacılık ve Katılım Bankacılığına Dair Bir Projeksiyon

“Katılım bankacılığı” ülkemize özgü bir adlandırmadır ve uluslararası literatürde İslami ya da faizsiz bankacılık ile aynı anlama tekabül etmektedir. Bu bölümde öncelikle Türk bankacılık sistemi genel bir değerlendirmeye tabi tutulacak ve ardından Türkiye özelinde katılım bankacılığına ilişkin büyüklükler ele alınacaktır.

3.4.1. Türk Bankacılık Sistemine Dair Veriler

Türk bankacılık sisteminin aktörleri; mevduat bankaları, katılım bankaları ile mevduat ve kalkınma bankaları olmak üzere üç türdür.

Tablo 12: Türkiye’de Bankacılığa İlişkin Büyüklükler

	Mevduat Bankaları	Katılım Bankaları	Yatırım ve Kalkınma Bankaları
Banka Sayısı	35	6	16
Kamu	6	3	4
Özel	8	0	8

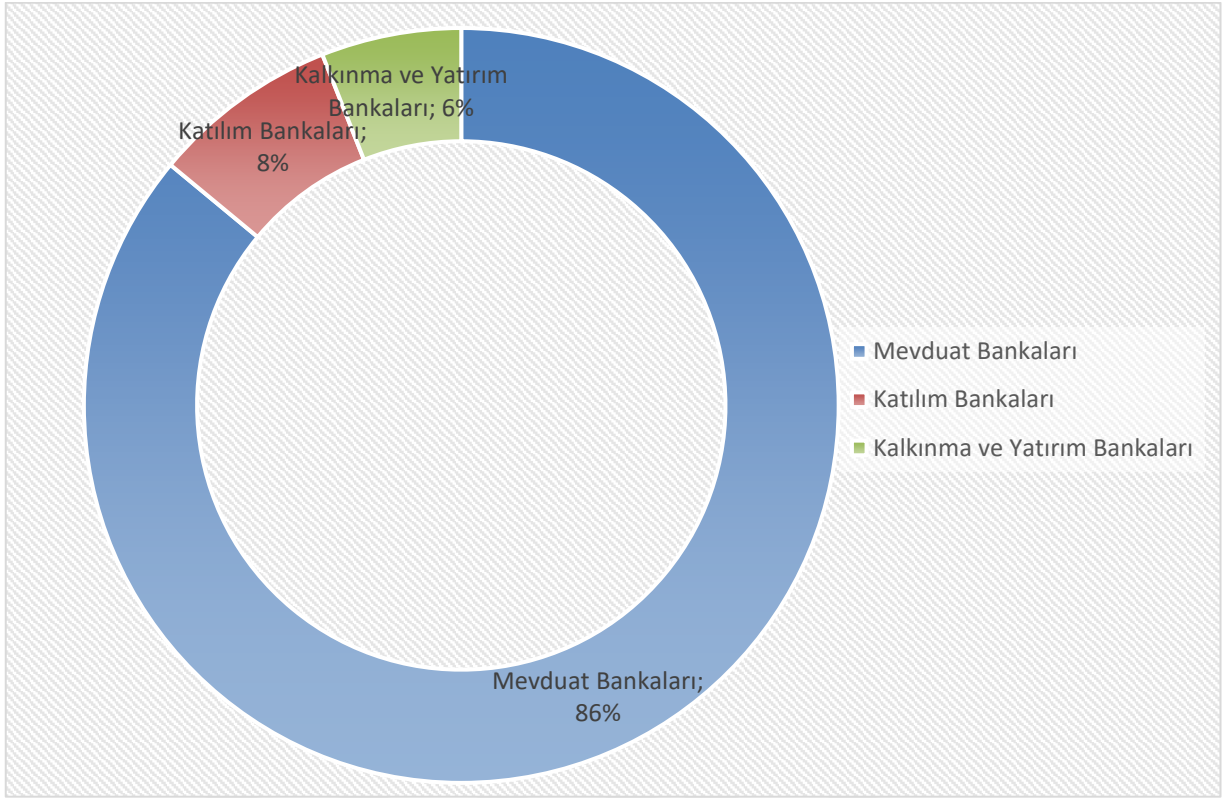
Yabancı	21	3	4
Personel Sayısı	182.686	17.868	5.699
Personel Değişim(Önceki Çeyrek)	+987	-44	+63
Şube Sayısı	9.587	1.379	68
Değişim(Önceki Çeyrek)	-51	+17	0

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Temel Verileri, Aralık 2022

Türk bankacılık sektörünün güncel ve genel bir göstergesi olan yukarıdaki tabloya göre, 2022 yılı Aralık ayında, Türkiye’de toplam 57 adet banka bulunmaktadır. Bunlardan 6 tanesi katılım bankasıdır ve katılım bankalarının 3 tanesi kamuya aitken, özel yerli katılım bankası bulunmamaktadır. Diğer üç banka ise yabancı sermayelidir. Bir önceki çeyreğe göre 44 kişi azalan personel sayısına rağmen yaklaşık 18 bin personel katılım bankalarında istihdam edilmektedir. Katılım bankalarının şube sayısı 2022 yılı 3. Çeyreğine göre 17 tane artmış ve 1379 olmuştur.

Türk bankacılık sektörünün toplam aktif büyüklüğü 14.347 milyar TL’dir. Bankacılık sektörünün alacak ve mevcutlarını gösteren toplam aktif büyüklükleri değerlendirilecektir.

Şekil 41: Türk Bankacılık Sisteminde Aktif Büyüklüklerinin Banka Türlerine Göre Payları

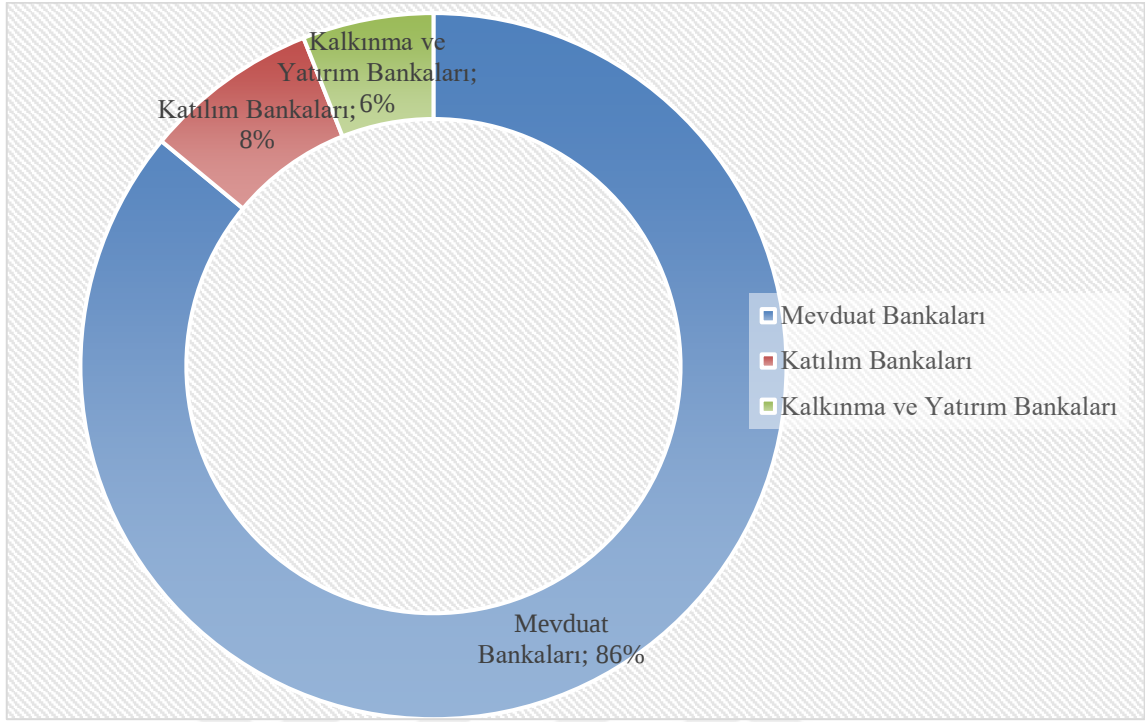

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Temel Verileri, Aralık 2022.

Bankacılık sektörü aktiflerinin bankalar arasındaki paylaşımına bakıldığında, mevduat bankalarının en büyük payı aldığı ve oranın %86 olduğu görülmektedir. Katılım bankalarının toplam aktiflerden aldığı pay %8, kalkınma ve yatırım bankalarının payı ise %6'dır.

Bir diğer önemli gösterge olan kredi kullanımının bankalara göre dağılımına bakıldığında şu sonuçlar göze çarpmaktadır:

Şekil 42: Türkiye’de Banka Türlerine Göre Kredi Kullanım Oranları

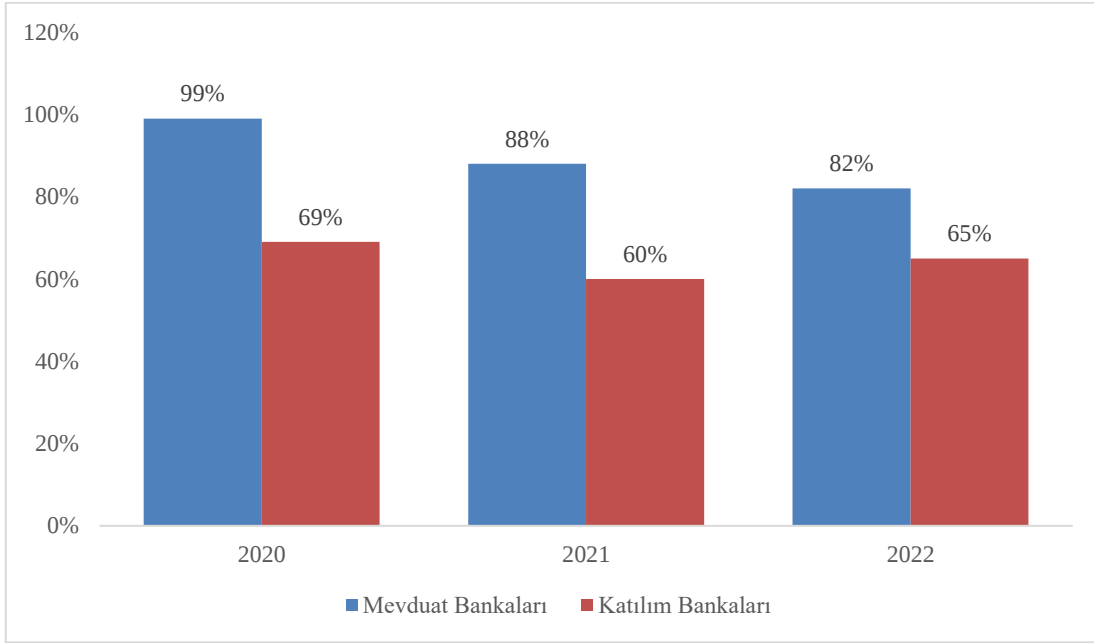

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Temel Verileri, Aralık 2022.

Türk bankacılık sisteminde toplam kredi tutarı 2022 yılı Aralık ayı itibariyle 7.581 milyar TL'dir. Bu tutarın yaklaşık %53'ü ticari ve kurumsal kredilerden, %27'si KOBİ kredilerinden, %20'si ise tüketici kredileri ve kredi kartlarından oluşmaktadır. 2021 yılına göre kredi tutarı %54,6 artmıştır (BDDK, 2022: 4). Bu kredilerin %86'sı mevduat bankaları tarafından verilmiş iken, %8'i katılım bankaları ve %6'sı kalkınma ve yatırım bankaları tarafından verilmiştir.

Bir diğer önemli rasyo olan kredi/mevduat oranı, toplam kredinin toplam mevduata oranını göstermektedir.

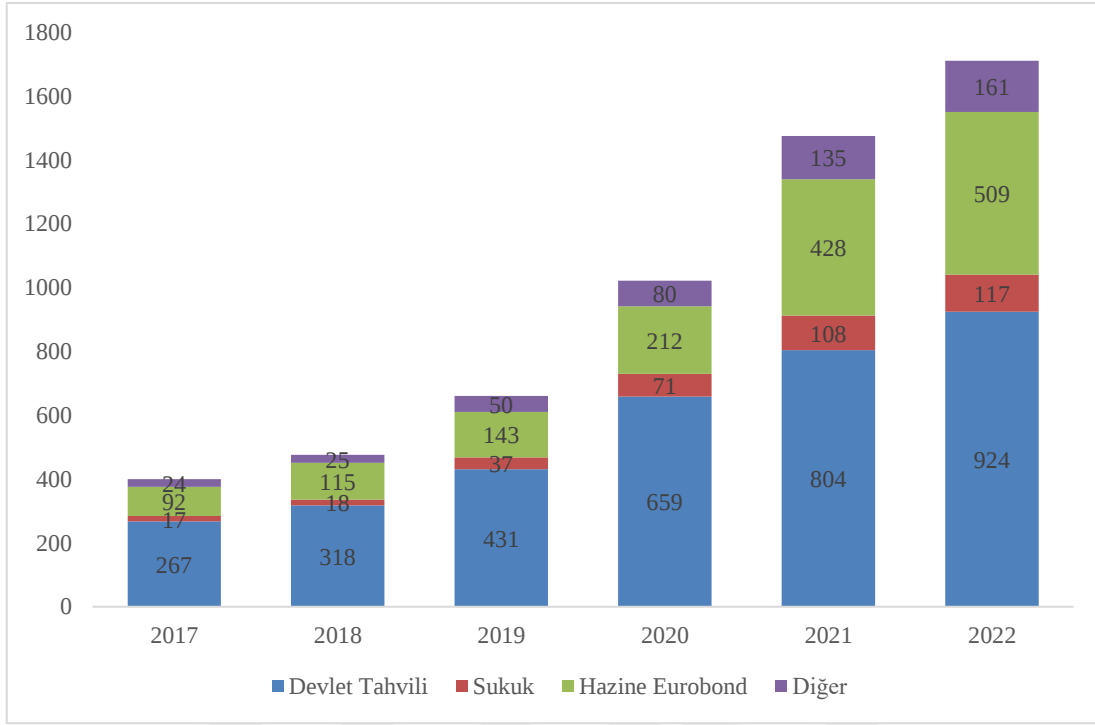
Şekil 43: Katılım Bankaları ve Mevduat Bankalarında Toplam Kredi/Toplam Mevduat Oranı

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Temel Verileri, Aralık 2022.

Bankacılıkta, toplam kredilerin toplanan mevduata oranı, kaynakların hangi düzeyde verimli kullanıldığını gösteren bir rasyodur. Bu oran yüksek olduğunda, bankanın kredi verme faaliyetleri mevduat toplama faaliyetlerine göre daha büyüktür ve bu, bankanın riskli bir kredi portföyü taşıyabileceği anlamına gelmektedir. Ayrıca, bu oranın yüksek olması bankanın likidite durumunu da etkileyebilir, çünkü kredilerin geri ödenme riski daha yüksek olduğundan, bankanın nakit rezervleri de daha yüksek olmalıdır. Düşük bir oran ise, bankanın mevduat toplama faaliyetlerine daha fazla odaklandığı anlamına gelir ve bu da bankanın daha az riskli bir kredi portföyü taşıdığı anlamına gelmektedir. Bu nedenle, toplam kredilerin toplanan mevduata oranı, bir bankanın finansal sağlığı ve risk profili hakkında bilgi veren önemli bir göstergedir. 2020 yılından sonra söz konusu oran mevduat bankalarında kademeli olarak azalmıştır. 2020 yılında %99 iken, 2021 yılında %88'e ve 2022 yılında %82'ye gerilemiştir. Katılım bankalarında ise bu oran 2020 yılında %69 iken, 2021 yılında %60'a gerilemiştir. 2022 yılında %65'e yükselmiştir.

Bankacılık sektörü içerisinde yer alan menkul kıymetlerin dağılımı ele alınacaktır:

Şekil 44: Türk Bankacılık Sektöründe Menkul Kıymetlerin Dağılımı

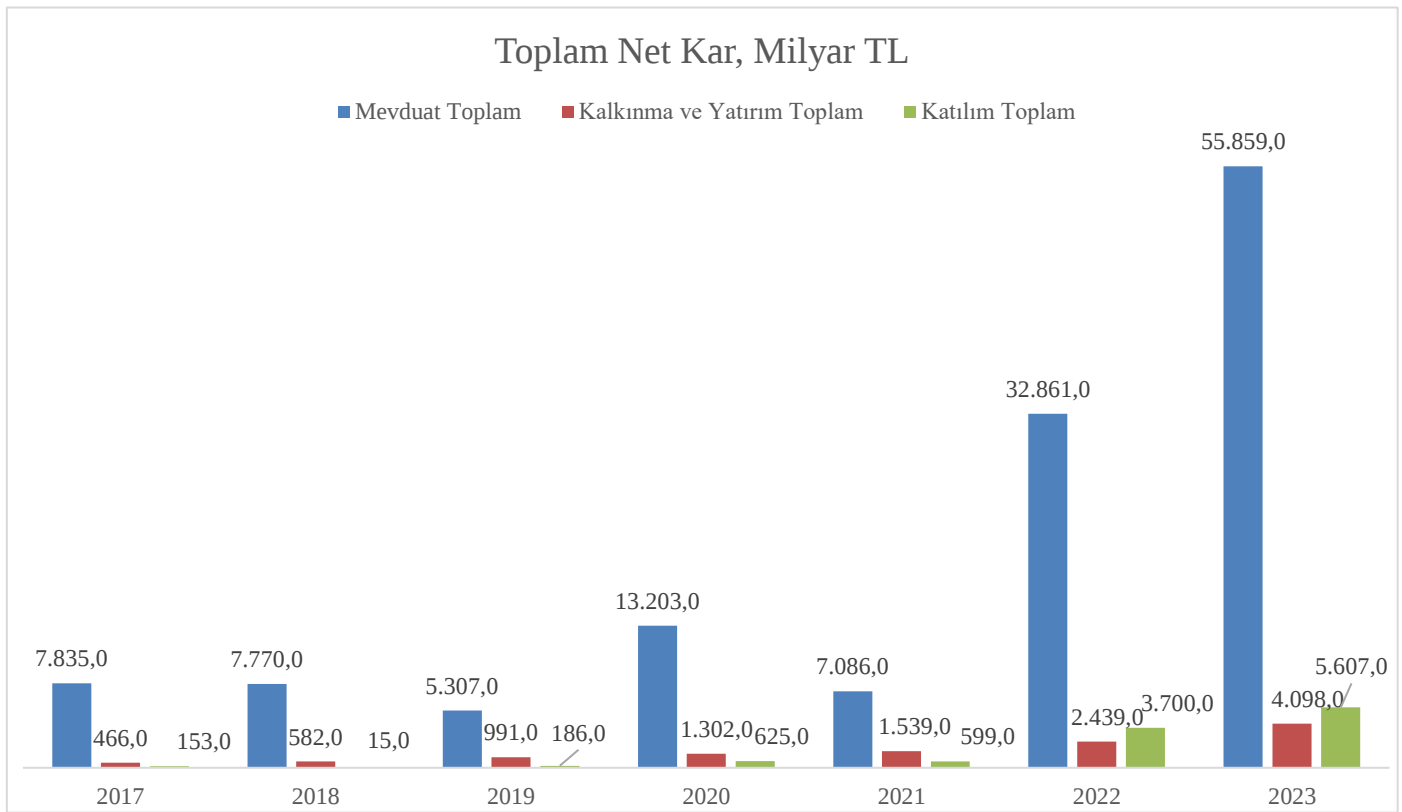
Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Temel Verileri, Mart 2022.

Bir bankanın menkul kıymet portföyü bilgisi, finansal performansı ortaya koyması bakımından yatırımcılar açısından önemli bir veridir. Menkul kıymetlere ilişkin veriler, ülkenin ekonomik büyüme potansiyeli ile güvenilirliğini gösteren özellikle yabancı yatırımcı için dikkate değer bir göstergedir. Bankalar, müşterilerinden topladıkları fonları menkul kıymet piyasasında yönetmektedir. Ayrıca, bankaların menkul kıymet büyüklüklerine ilişkin veriler, finansal piyasada regülatör kurumların bir manipülasyon ve dalgalanma durumunda müdahale etmesine imkan sunmaktadır.

Yukarıda açıklanan nedenlerle, bankacılık sektörüne ilişkin veriler arasında menkul kıymetler de önemli bir değerlendirme sahasıdır. Buna göre, 2017 yılında 267 milyar TL olan devlet tahvilleri, 2022 yılında 924 milyar TL'ye ulaşmıştır. İslami finansa dair önemli bir araç olan sukuk ise, 17 milyar TL'den 117 milyar TL değerine ulaşmıştır. Bu rakam, geçen 5 yılda 7 kat artışa işaret eden ciddi bir yükseliş anlamına gelmektedir.

Bankacılık sektörü açısından bir diğer önemli veri toplam net kar verisidir. Karlılık, bir ekonomideki tüm sektörlerin en kritik göstergelerinden biridir. Bankaların karlılık oranları, öncelikle bankanın finansal sağlığı ve performansı hakkında önemli bir göstergedir. Karlılık, kapitalizmin en önemli değerlendirme kıstasıdır. Sektördeki rakiplerinden daha yüksek düzeyde kar ilan etmiş bir banka doğrudan, daha güvenilir daha yüksek performanslı olarak algılanmaktadır. Karlılık, bankanın varlığına sürdürebilmesi adına oldukça önemli bir çıktıdır.

Şekil 45: Türk Bankacılık Sektöründe Toplam Net Kar

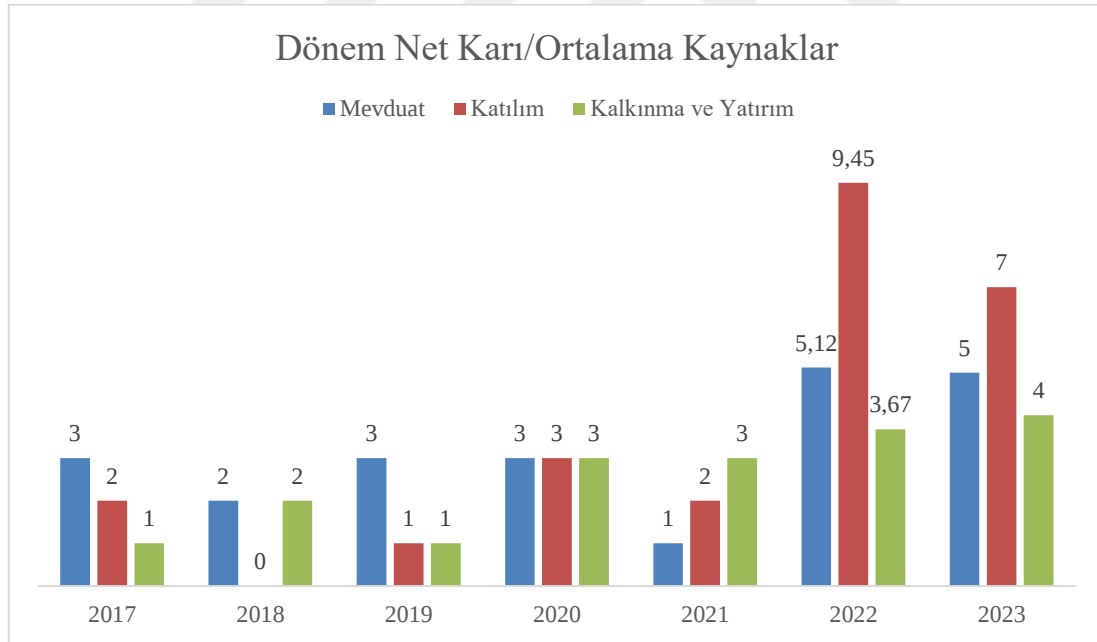
Kaynak: TKBB Veri Peteği, Ekim 2022

Mevduat bankalarının toplam karı, 2017 yılında 7,8 katrilyon TL iken, 2018 yılında bir miktar gerilediği, 2019 yılında ise ciddi bir gerileme gösterdiği göze çarpmaktadır. 2020 yılında ise tekrar yükselerek 13,2 katrilyon TL düzeyine yükselmiştir. 2021 yılında tekrar bir miktar geriledikten sonra 2022 yılında kar bir önceki yıla göre yaklaşık 5 kat artarak 32,8 katrilyon TL olarak gerçekleşmiştir. 2023 yılında kar ivmesi bir miktar gevşemekle birlikte 55,8 katrilyon TL'ye ulaşmıştır.

Katılım bankaları 2017 yılında 153 milyar TL iken, 2018 yılında 15 milyar TL'ye gerileyerek ciddi bir kayıp yaşamıştır. 2019 yılında 186 milyar TL'ye yükselmiştir. 2020 yılında ise 625 milyar TL'ye yükselmiştir. 2021 yılında 600 milyar TL olan katılım bankalarının toplam net karı 3,7 trilyon TL düzeyine ulaşmıştır. 2023 yılında ise katılım bankalarının net karı 5,6 trilyon TL'dir.

Kalkınma ve yatırım bankalarına baktığımız zaman dönem içi yükseliş trendinin mevduat ve katılım bankalarının gerisinde olduğu görülmektedir. 2017 yılında 466 milyar TL olan toplam kar, diğer iki banka grubunun aksine 2018 yılında kar miktarını artırarak 582 milyar TL düzeyine yükselmiştir. 2019 yılına gelindiğinde 991 milyar TL olan kar, 2020 yılında 1,3 trilyon TL'ye yükselmiştir. 2021 yılında 1,5 trilyon TL olan kalkınma ve yatırım bankalarının toplam karı 2022 yılında 2,4 trilyon TL'ye ve 2023 yılında 4 trilyon TL'ye ulaşmıştır.

Şekil 46: Bankaların Dönem Net Karı (Zararı)/Ortalama Kaynaklar (%)

Kaynak: TKBB Veri Peteği.

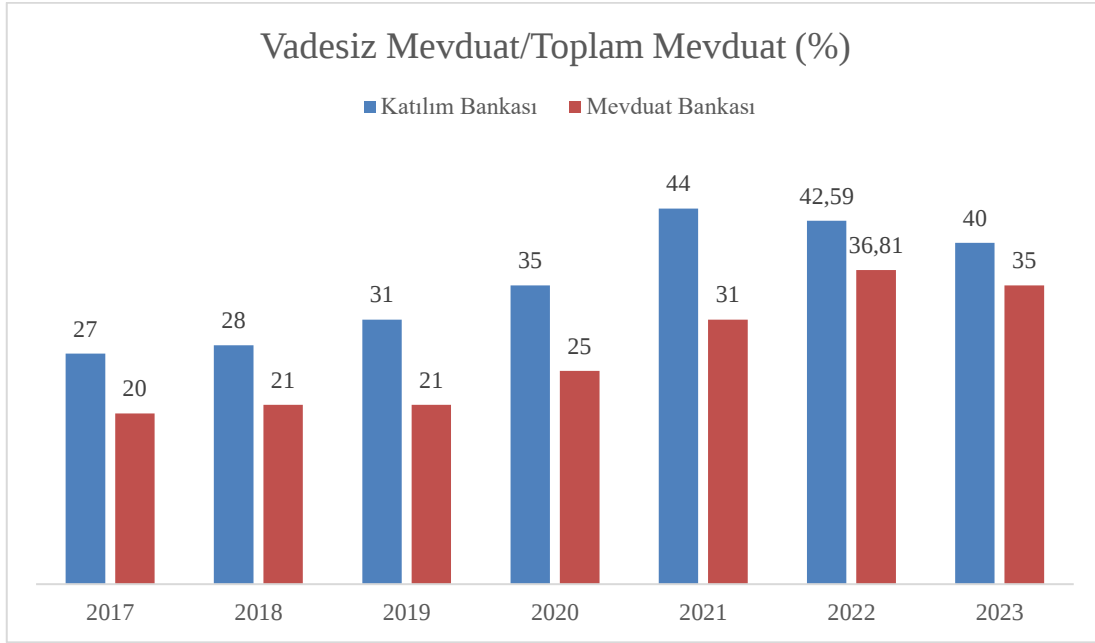
Bankacılık sektörü açısından bir diğer önemli gösterge, dönem net kar zarar verisinin ortalama kaynaklara bölünmesiyle elde edilen orandır. Söz konusu gösterge literatürde, mali rantabilite olarak adlandırılmaktadır. Bir bankanın kaynakları ile

karlılığı arasındaki ilişkiyi ortaya koyması açısından önemli bir göstergedir. Yüksek olması tercih edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında zaman, 2017 yılında rantabilitesi en yüksek olan banka türü, mevduat bankalarıdır. Net kar/ortalama kaynaklar oranı yaklaşık %3'tür. Katılım bankalarında söz konusu oran %2 iken, kalkınma bankalarında ise 1 olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılında mevduat ve kalkınma bankalarında net kar/ortalama kaynak oranı %2'dir. Mevduat bankalarında bir miktar gerileme ve kalkınma bankalarında bir toparlanma söz konusu iken katılım bankalarında ciddi bir kayıp söz konusudur. 2019 yılında mevduat bankalarında söz konusu oran %3'e yükselmişken, kalkınma bankalarında bir miktar gerileme söz konusudur. Katılım bankaları açısından ise yeniden bir yükseliş mevcuttur ve oran %1'e yükselmiştir.

2020 yılında her üç banka grubunda da mali rantabilitenin eşit olduğu göze çarpmaktadır. Net kar/ortalama kaynak rasyosu %3'tür. 2021 yılında, mevduat bankalarında mali rantabilitede ciddi bir gerileme söz konusudur, oran %1'e düşmüştür. Katılım bankalarında da bir miktar gerileme görülmüş ve oran %2'ye düşmüştür. Kalkınma ve yatırım bankalarında ise oran, bir önceki yıla göre sabit olarak %3 olmuştur. 2022 yılına gelindiğinde hemen her banka grubunda ciddi bir farklılaşma dikkat çekmektedir. Mevduat bankalarında dönem net karı/ortalama kaynaklar oranı %5,12'ye yükselmiştir. Katılım bankalarında ise oran %9,45 gibi dönemin en yüksek skoruna ulaşmıştır. Katılım bankaları mali rantabilitesini oldukça artırmıştır. Kalkınma ve yatırım bankalarında ise aynı yıl oran %3,67 olarak gerçekleşmiştir. Önceki yıla göre kısmi bir artıştan söz etmek mümkündür.

2023 yılı verileri ele alınacak olursa, mevduat bankaları açısından kar/kaynak ortalamasında küçük bir gerileme olmuş ve %5 olarak gerçekleşmiştir. Katılım bankası grubunda da mali rantabilitede bir gevşeme söz konusudur. Bir önceki yıl %9,45 olan oran %7'ye gerilemiştir. Kalkınma ve yatırım bankalarında ise yükseliş bulunmaktadır ve oran %4'e yükselmiştir.

Şekil 47: Katılım ve Mevduat Bankalarında Vadesiz Mevduat/Toplam Mevduat (%)

Kaynak: TKBB Veri Peteği.

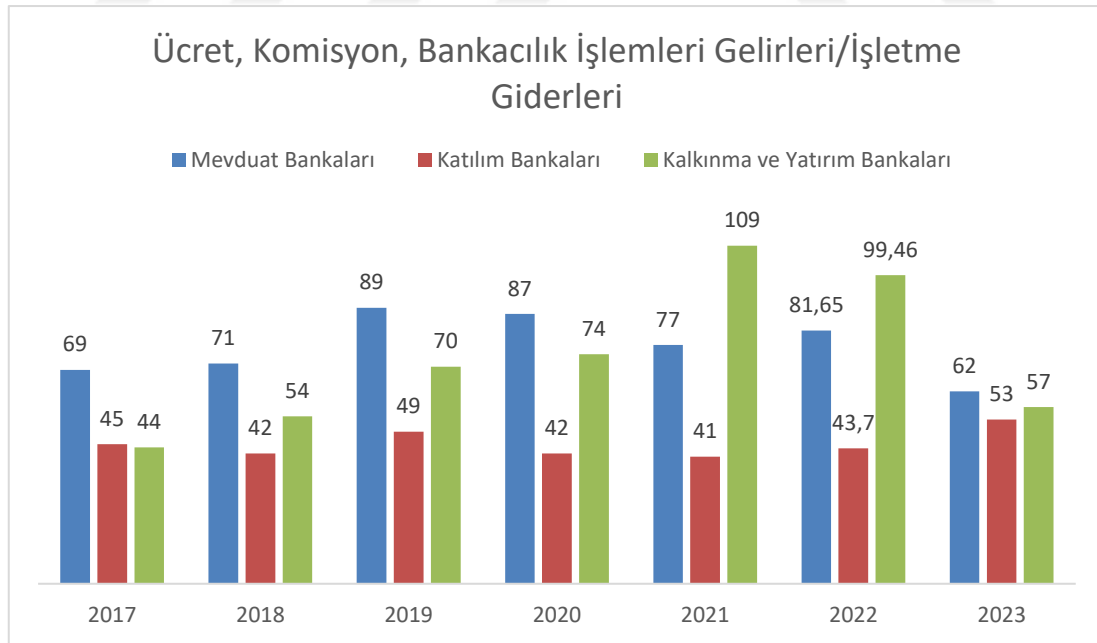
Vadesiz mevduatlar, bankaların müşterileri tarafından çekilebilir likiditeye sahip olan en temel mevduat türüdür. Bu mevduatlar, müşterilerin anlık nakit ihtiyaçlarını karşılamak için kullanabilecekleri en kolay ve hızlı yöntemdir. Bu nedenle, vadesiz mevduatların toplam mevduat içerisindeki oranı, bankanın likidite durumunu göstermektedir. Eğer bir bankanın vadesiz mevduat oranı yüksekse, bu bankanın likidite durumu sağlam kabul edilmektedir. Bu, bankanın acil nakit ihtiyacı durumlarında müşterilerin mevduatlarından kolayca faydalanabileceği anlamına gelmektedir.

Bankacılık sektörü açısından bu bağlamda bir diğer önemli veri, toplam mevduat içerisinde vadesiz mevduatın büyüklüğüdür. Katılım bankalarında, ele aldığımız bütün yıllarda vadesiz mevduatın toplam mevduat içerisindeki payı mevduat bankalarına göre nispi olarak daha yüksektir. 2017 yılında vadesiz mevduatın toplam mevduat içerisindeki oranı katılım bankalarında %27 iken, mevduat bankalarında ise %20'dir. 2018 yılında her iki banka grubunda da vadesiz mevduatın oranı bir nebze artmış ve katılım bankalarında %28, mevduat bankalarında %21 olmuştur. 2019 yılında katılım bankalarında vadesiz mevduatın toplam mevduat içerisindeki oranı bir miktar daha yükselerek %31 düzeyine ulaşmıştır. Mevduat bankasında ise oran bir

önceki yıla göre aynı kalmıştır. 2020 yılında vadesiz mevduatın toplam mevduat içerisindeki payı %35'e yükselmiştir. Mevduat bankalarında da vadesiz mevduat oranı %25'e yükselmiştir.

2021 yılına gelindiğinde vadesiz mevduatın toplam mevduat içerisindeki payı %44'e yükselmiştir. Bu neredeyse yarıya yakın olması ve dönem içerisinde kaydedilmiş en yüksek oran olması nedeniyle göze çarpmaktadır. Mevduat bankalarında da vadesiz mevduatın toplam mevduat içerisindeki oranı %31 düzeyine çıkmıştır. 2022 yılında katılım bankalarında vadesiz mevduatın oranı bir miktar gerileyerek %42,5 olarak gerçekleşmiştir. Mevduat bankalarında ise artış trendi devam etmiş ve vadesiz mevduat oranı %36,8'e yükselmiştir. 2023 yılında ise katılım bankalarında vadesiz mevduatın toplam mevduat içerisindeki payı bir önceki yıla göre bir miktar gerileyerek %40 seviyesinde gerçekleşmiştir. Mevduat bankalarında da bir miktar gerileme göze çarpmakta iken oran %35'tir.

Şekil 48: Banka Türlerine Göre Ücret, Komisyon, Bankacılık İşlemleri Gelirleri/İşletme Giderleri (%)

Kaynak: TKBB Veri Peteği

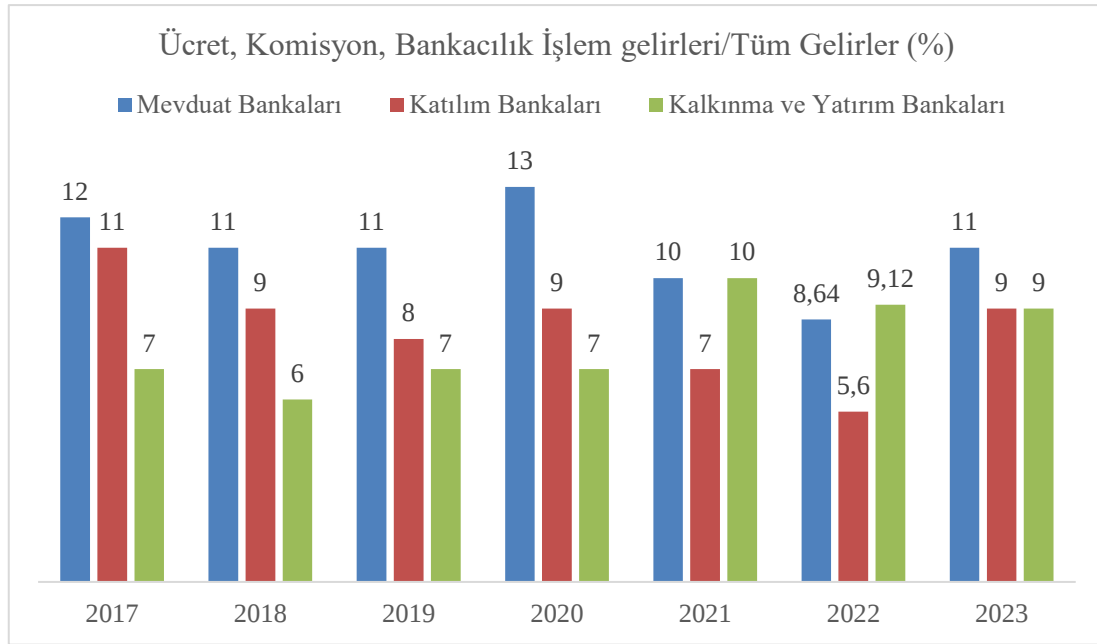
Bankacılık sektörü açısından bir diğer önemli rasyo, gelirin gideri karşılama oranının bir çeşidi olarak ücret, komisyon, bankacılık işlemlerine ait gelirlerin, bankacılık giderlerine bölünmesiyle elde edilen veridir. Bu gösterge, ayrıca farklı banka gruplarındaki işlem maliyetlerini gözler önüne sermesi açısından da oldukça önemlidir. Ülkemizde faaliyet gösteren farklı banka gruplarında 2017- 2023 yıllarında söz konusu oranın gelişimi irdelenecektir.

2017 yılında gelirlerin giderleri karşılama oranına bakıldığında mevduat bankalarının en önde yer aldığı görülmektedir. Mevduat bankalarında söz konusu oran %69, katılım bankalarında %45, kalkınma ve yatırım bankalarında ise %44'tür. 2018 yılında, mevduat bankalarında gelir/gider oranı gelir lehine artarak %71 seviyesine yükselmişken, katılım bankalarında %42'ye gerilemiş, kalkınma bankalarında ise ciddi bir artışla %54 seviyesine gelmiştir. 2019 yılına bakıldığında, mevduat bankalarında oran, %89'a yükselmiştir. Kalkınma bankalarında da bir önceki yıla göre bir miktar artış gerçekleşmiş ve oran %49 olarak kaydedilmiştir. Kalkınma ve yatırım bankalarında ise %70 düzeyinde olduğu görülmektedir. 2020 yılına geldiğimizde mevduat bankalarında gelir/gider rasyosunun bir miktar gerileyerek %87 olduğu, katılım bankalarında %42'ye gerilediği, bu iki banka grubunun tersine kalkınma ve yatırım bankası grubunda ise yükselişin sürerek %74 olduğu dikkat çekmektedir.

2021 yılında ücret, komisyon, bankacılık işlemleri gelirlerinin işletme giderlerine oranı mevduat bankaları açısından bir miktar gerileme ile %77 olarak gerçekleşmiştir. Katılım bankalarında da bir önceki yıla göre azalma olmuş ve söz konusu oran %41 olarak gerçekleşmiştir. Kalkınma ve yatırım bankalarında ise gelirlerin giderleri karşılama oranı %109'dur. 2022 yılında, mevduat bankalarında gelir/gider oranı bir miktar yükselerek %81,65 düzeyine ulaşmıştır. Katılım bankalarında da bir önceki yıla göre artış görülmüş ve %43,7 olarak kaydedilmiştir. Kalkınma ve yatırım bankalarında ise gelir/gider oranında bir miktar gerileme olmuş ve %99,46 olarak hesaplanmıştır. En güncel veri olan 2023 yılına ait verilere baktığımız zaman, mevduat bankaları açısından bir önceki döneme göre bir gerilemeyi içermektedir ve oran %62 olmuştur. Katılım bankaları açısından ise ciddi bir yükselişten söz etmek mümkündür. Gelir/gider oranı %53 olarak gerçekleşmiştir.

Kalkınma ve yatırım bankalarında ise oran %57'dir. Katılım bankaları, hemen her dönem ücret, komisyon ve bankacılık işlemlerinin, işletme giderlerine oranına göre kalkınma ve mevduat bankalarının gerisindedir. Bu durum, katılım bankalarında müşteriye yansıyan işlem maliyetlerinin düşük olduğuna işaret etmektedir.

Şekil 49: Ücret, Komisyon ve Bankacılık İşlemleri Gelirlerinin Tüm Gelirlere Oranı (%)

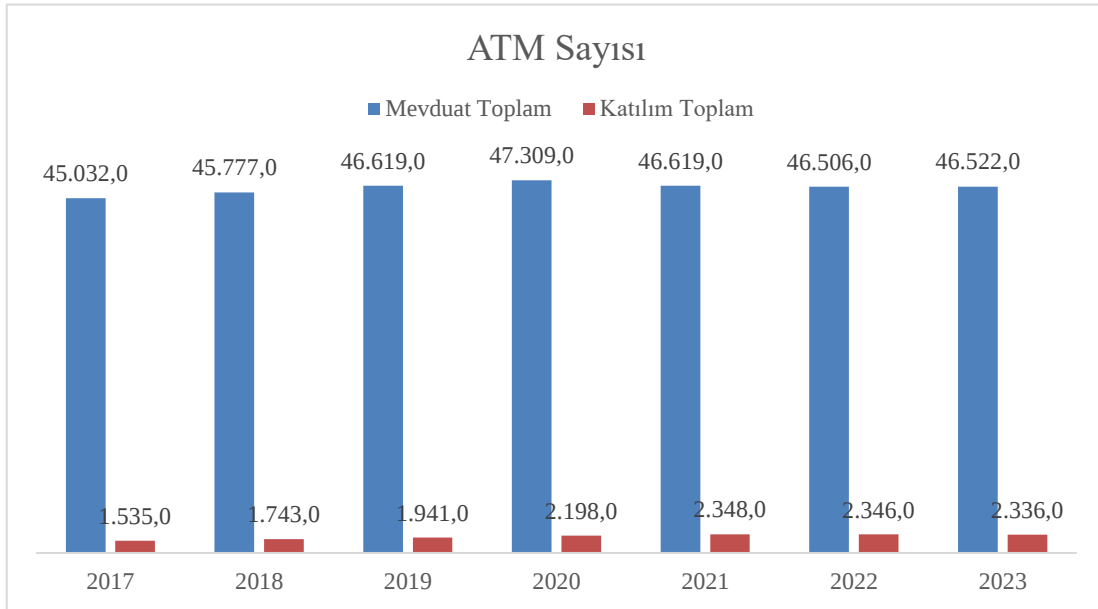
Kaynak: TKBB Veri Peteği

2017 yılında mevduat bankalarında ücret, komisyon, bankacılık işlem gelirlerinin toplam gelirler içerisindeki payı %12'dir. 2018 yılında ise ve 2019 yılında %11 düzeyinde gerçekleşmişken, 2020 yılında bir miktar yükseliş ile %13 düzeyine erişmiştir. 2021 yılında mevduat bankalarının ücret, komisyon ve bankacılık işlem gelirlerinin tüm gelirler içerisindeki payı %10 düzeyine ve 2022 yılında ise %8,64'e gerilemiştir. 2023 yılında ise söz konusu oran %11 olarak ölçülmüştür.

Katılım bankaları açısından ele alındığı zaman, 2017 yılında ücret, komisyon ve bankacılık işlem gelirlerinin tüm gelirler içerisindeki payı %11 iken, 2018 yılında %9 düzeyine ve 2019 yılında %8'e gerilemiştir. 2020 yılında %9'a yükselirken, 2021 yılında %7'ye ve 2022 yılında ise %5,6'ya gerilemiştir. 2023 yılında ise %9'a yükselmiştir.

Kalkınma ve yatırım bankalarında ücret, komisyon ve bankacılık işlem gelirlerinin tüm gelirler içerisindeki payı ele alınan dönemde yatay bir seyir izlemektedir. 2017 yılında söz konusu oran %7 iken, 2018 yılında %6, 2019 ve 2020 yıllarında %7, 2021 yılında yükselerek %10 seviyesinde olduğu görülmektedir. 2022 yılında kalkınma ve yatırım bankalarında ücret, komisyon ve bankacılık işlem gelirlerinin tüm gelirler içerisindeki payı %9,12 ve 2023 yılında ise %9 olarak ölçülmüştür.

Şekil 50: Katılım ve Mevduat Bankalarında ATM Sayısı

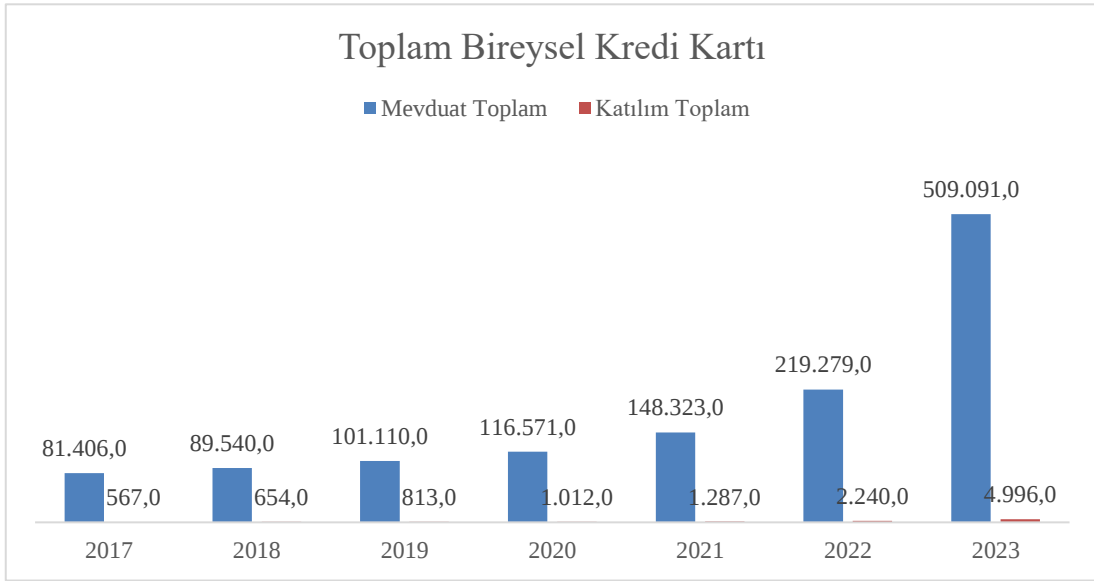
Kaynak: TKBB Veri Peteği

ATM'ler, bankacılık hizmetlerinden faydalanmak ve finansal işlemleri yapmak için insanların kullandığı önemli araçlardır. ATM'lerin sayısı, insanların finansal işlemlere ve hizmetlere erişilebilirliğini ortaya koymaktadır. Daha fazla ATM, insanların işlemlerini hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleştirebilmelerine imkan sağlamaktadır. Günümüz insanının ihtiyaç duyduğu hız ve kolaylığı sunması bakımından önemli bir çıktı olan ATM sayısı bu nedenle ele alınacaktır.

Mevduat bankalarında 2017 yılında 45 binin üzerinde ATM sayısı mevcut iken, katılım bankalarında bu sayının bin 500 ile sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. 2017-2020 arasında mevduat bankalarında ATM sayısının bir miktar yükseldiği görülmekte

iken, 2020 yılında dönemin en yüksek sayısına 47,3 bin düzeyine geldiği aşıkardır. 2021-2023 yılları arasında 46 bin bandında yatay bir dalgalanma vardır. Katılım bankalarında ATM sayısı verilerine göz atıldığı zaman, 2017-2021 yılları arasında her geçen yıl yaklaşık 200 yeni ATM'nin hizmet vermeye başladığı göze çarpmaktadır. 2021 yılında katılım bankalarında 2.348 ATM bulunmakta iken, 2022 yılında 2.346'ya 2023 yılında ise 2.336'ya gerilemiştir.

Şekil 51: Mevduat ve Katılım Bankalarında Toplam Bireysel Kredi Kartı

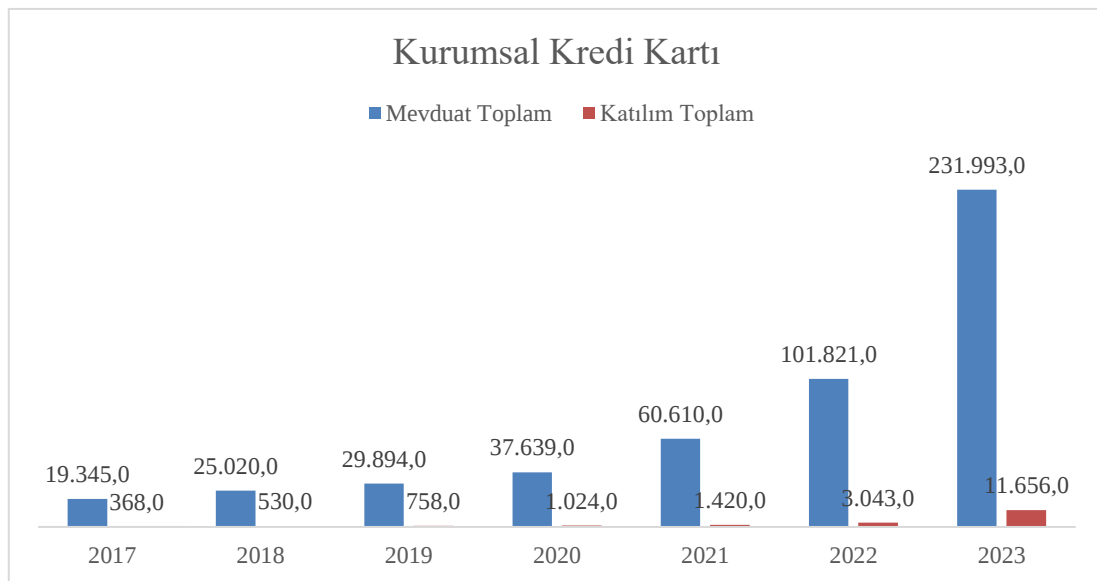
Kaynak: TKBB Veri Peteği.

Bireysel kredi kartı kullanımı sayısı, ekonomik aktörlerin finansal durumunu gösteren önemli çıktılardan biridir. Bankalar, borçların ödenme düzeni ve kredi kartı kullanımı gibi faktörlere önem vermektedirler. Bireysel kredi kartı kullanımının az olması, kişilerin kredi skorunu artırabilirken, fazla kullanımı borçların kontrolsüz bir şekilde artmasına sebep olmakta ve kredi skorunu düşürmektedir. Ayrıca, çok sayıda kredi kartı kullanımı finansal sorumlulukların sekteye uğramasına ve borç yükünün artmasına neden olmaktadır. Mevduat ve katılım bankalarında bireysel kredi kartı kullanım adetine bakıldığı zaman, birbirinden oldukça uzak verilerle karşılaşılmaktadır.

2017 yılında mevduat bankalarında kullanılan bireysel kredi kartı sayısı, 81.416 iken, katılım bankalarında bu sayı yalnızca 567 ile sınırlı kalmıştır. 2018 yılında mevduat bankalarında 89 binin üzerinde bireysel kredi kartı kullanımı mevcut iken, katılım bankalarında bu sayı yalnız 654'tür. 2019'da mevduat bankalarında 101 bin kişi kredi kartı kullanmakta iken katılım bankalarında bu sayı 813'tür. Görüldüğü üzere katılım bankalarında bireysel kredi kartı kullanımı mevduat bankalarının %1'i kadar dahi değildir. 2020 yılında mevduat bankalarında bireysel kredi kartı kullanımı sayısı 116 bin düzeyine yükselmişken, katılım bankalarında da binin üzerine çıkmıştır. 2021'de 148 bin mevduat bankası bireysel kredi kartı kullanımı verisine karşın katılım bankası müşterilerinin yalnız 1287 tanesi bireysel kredi kartı kullanmaktadır. 2022 yılında mevduat bankalarında 219 bin kişi bireysel kredi kartı kullanmaktadır. Aynı yıl katılım bankasında bireysel kredi kartı kullanım sayısı 2240'tır. 2023 yılına gelindiğinde mevduat bankalarında bireysel kredi kartı kullanımı 500 binin üzerine çıkmış ve katılım bankalarında ise bu sayı 5 bin dolaylarında gerçekleşmiştir.

Bireysel kredi kartı kullanımına ilişkin sayılar, katılım bankacılığı müşterilerinin faiz hassasiyeti nedeniyle bireysel kredi kartı kullanımından kaçındığını göstermektedir.

Şekil 52: Katılım ve Mevduat Bankalarında Kurumsal Kredi Kartı

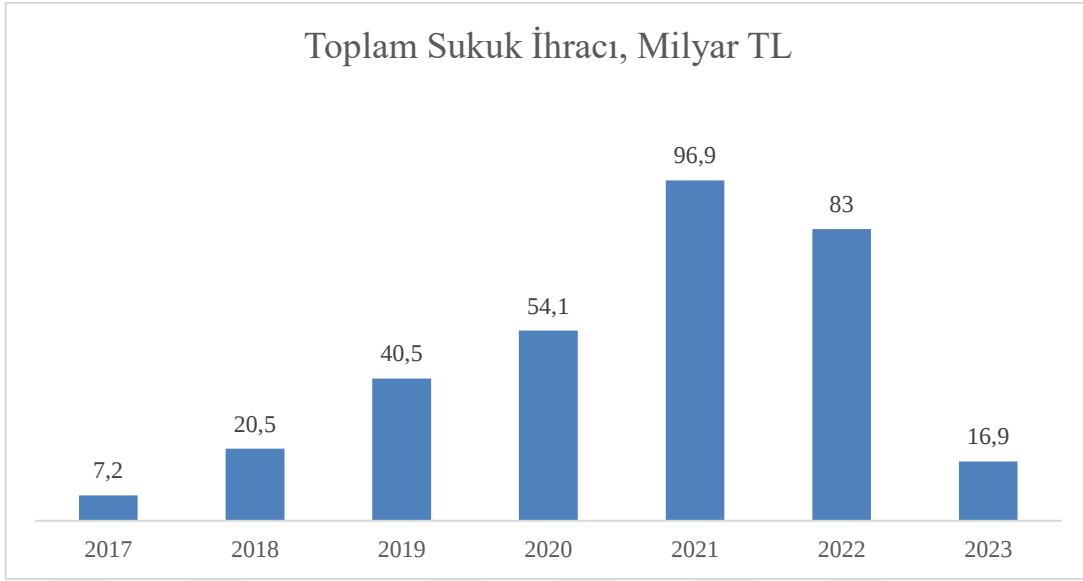
Kaynak: TKBB Veri Peteği.

Bireysel kredi kartı adetine dair veriler ele alındıktan sonra kurumsal kredi kartı kullanımı açısından katılım ve mevduat bankaları arasındaki farklar değerlendirilecektir.

2017 yılında mevduat bankalarında 19 bin kadar kurumsal kredi kartı kullanılmakta iken, katılım bankalarında 368 adet mevcuttur. 2018 yılına gelindiğinde söz konusu sayılar mevduat bankaları için 25 bin dolaylarına yükselmiş, katılım bankaları için de 530'a çıkmıştır. 2019 yılında mevduat ve katılım bankalarında sayılar sırasıyla 30 bin ve 758 olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılında her iki banka grubunda da sayılar yükselmiş, mevduat bankalarında kurumsal kredi kartı kullanım sayısı 37 bin iken katılım bankalarında bindir. 2021 yılında mevduat bankalarında kurumsal kredi kartı adeti bir önceki yıla göre ciddi bir artış göstererek 60 bin seviyesine yükselmiştir. Katılım bankalarında da 2021 yılında bir önceki yıla göre, artış söz konusudur 1420 adet kurumsal kredi kartı kullanılmaktadır. Ancak bu artış, mevduat bankalarının oldukça gerisinde kalmıştır. 2022 yılında mevduat bankalarında kurumsal kredi kartı sayısı 100 binin üzerine çıkmıştır. Katılım bankalarında ise 3 bin kadar kurumsal kredi kartı mevcuttur. 2023 yılına gelindiğinde, mevduat bankalarında kurumsal kredi kartı sayısı 230 bin dolaylarında iken, katılım bankalarında 11 bin civarında kurumsal kredi kartı mevcuttur.

Kurumsal kredi kartı kullanımında, tıpkı bireysel kredi kartı kullanımında olduğu gibi katılım bankaları oldukça geridedir. Faizden kaçınma niyeti ile kredi kartı kullanımın katılım bankalarında hem bireysel hem de kurumsal anlamda düşük sayıda olduğu görölmektedir. Katılım bankalarında, kurumsal kredi kartı kullanımı bireysel kredi kartı kullanımına göre fazladır. Mevduat bankalarında ise bireysel kredi kartı kullanımı ele alınan dönemde kurumsal kredi kullanımından çok daha fazladır. Bu durum her iki banka müşterileri arasında kredi kartı kullanımı bağlamında belirgin farklar olduğunu göstermektedir.

Şekil 53: Katılım Bankalarında 2017-2023 Yılları Arasında Toplam İhraç Edilen Sukuk (Milyar TL)

Kaynak: TKBB Veri Peteği.

İslami finansman araçlarından biri olan sukuk, faiz yasağına uygun olarak düzenlenmiş borç senetleridir. Sukuk, elinde fon bulunduran yatırımcıların belirli bir projeye finansman sağlamalarını ve projenin gelir akışı doğrultusunda faizsiz olarak getiri elde etmelerini sağlamaktadır. Sukuk, tıpkı hisse senedi ya da tahviller gibi bir şirketin veya hükümetin bir varlığını temsil etmektedir. Sukuk, orta ve uzun vadeli finansman aracıdır. Sukukun temsil ettiği varlıklar kira, ürün veya hizmetleri ile gelir elde etmektedir. Gelir getiren söz konusu varlığın sahipleri, bu varlığı sukuk ihracı yoluyla sukuk sahiplerine kiralamaktadır. Başta da ifade edildiği üzere faizsiz prensiple işliyor olması, sukukun İslami finansman araçları arasında giderek daha fazla kullanılır hale gelmesine neden olmuştur.

Yıllar içerisinde toplam sukuk ihracına baktığımız zaman, 2017 yılında 7,2 milyar TL olan sukuk ihracının, 2018 yılında yaklaşık üç kat artarak 20,5 milyar TL düzeyine ulaştığı görülmektedir. 2019 yılında da artış devam etmiş ve 40,5 milyar TL'lik sukuk ihracı yapılmıştır. 2020 yılında 54,1, 2021 yılında ise en yüksek değer olan 96,7 milyar TL'ye yükselmiştir. 2022 yılında toplam sukuk ihracında dönem içerisinde ilk kez bir gevşeme görülmüş ve 83 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. 2023 yılının Nisan ayına kadar toplam sukuk ihracı ise 16,9 milyar TL'dir. 100 milyar bandına yaklaşan sukuk ihracının önümüzdeki dönemde de artması beklenmektedir.

3.4.2. Türk Katılım Bankacılığının SWOT Analizi

Bir önceki bölümde, katılım bankacılığı kalkınma ve mevduat bankacılığı ile konvansiyonel bankacılığın Türkiye özelinde gelişimini ortaya koyan parametreler ele alınmıştır. Bu parametrelerin ışığında çalışmamızın bu bölümünde Türkiye’de katılım bankacılığının güçlü yönleri, zayıf yönleri, tehditleri ve fırsatlarını ortaya koymak adına SWOT analizine yer verilecektir.

3.4.2.1.Faizsiz Bankacılıkta SWOT Analizi Literatürü

Dünyada ve Türkiye’de katılım bankacılığı ve mevcut durumunu analiz eden çalışmalar arasında SWOT analizi tekniğini kullanan çalışmalar dikkat çekmektedir. Bunlar:

El Massah (2015) çalışmasında, Dubai’nin İslam ekonomisinin gelişimine katkılarını ortaya koymuştur. İslam ekonomisinin başkenti olarak Dubai’yi ilan eden yazar, SWOT analizi tekniğiyle İslam ekonomisinin güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koyarak, stratejilerin belirlenmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Beg (2016) çalışmasında, Hindistan ekonomisinin faizsiz bankacılığa uyumunu tartışmıştır. Bu ekseninde SWOT analizini esas alan yazar, Hint ekonomisinde faizsiz bankacılığın kültürel nedenlerle geri planda kaldığı, zor bir çevrede gelişim göstermesi gerektiği vurgulanmıştır.

Mahamud (2016), Tayland ekonomisinde, İslami kuralları baz alan kooperatiflerin gelişimini SWOT analizi tekniğiyle ele almıştır. Çalışmanın sonucuna göre, Taylan’da İslami kooperatifçilik bağlamında uygulanabilirliğin oldukça kısıtlı olduğu vurgulanmıştır.

Haque vd. (2017), İslami bankacılığın Hindistan’da hangi yollarla gelişebileceği ve Hindistan merkez bankasının yapısı araştırılmıştır. SWOT analizine ek olarak, Porter’in Beş Kuvvet Modeli’ni temel alan çalışmada, Hindistan’da faizsiz bankacılık hakkında toplum bilincinin yeteriz olduğu, dışarıdan gelen İslami fonların ülkeye aktarımı yoluyla ülkede İslami finans uygulamalarının artacağı vurgulanmıştır.

Baidhowi (2018), Endonezya için faizsiz bankacılıkta finansal teknoloji kullanımını ele aldığı çalışmasında, SWOT analizi yöntemi ile, finansal işlemlerin kolaylaşmasının ve İslami bankaların bu teknolojinin gerisinde kalmış olmasının bir tehdit olduğunu vurgulamaktadır.

Büyükşahin (2018), Türkiye’de katılım bankacılığı ve konvansiyonel bankacılığı pek çok yönden mukayese ettiği çalışmasında, SWOT analizi ve Porter’ın Beş Kuvvet Modeli’ni kullanmıştır. Buna göre, Türkiye’de katılım bankacılığının en önemli fırsatı, yastık altı fonlarına ulaşma imkanı vermesidir.

Shahid ve Raj (2019), Hindistan temelli çalışmalarında, SWOT analizi yaparak, Hindistan’da faizsiz bankacılığının geleneksel bankalardan daha çok fırsat içerdiğini vurgulamışlardır.

Hussain vd., (2019), Pakistan ekonomisinde faizsiz bankaların rekabet stratejilerini araştırdıkları çalışmalarında, SWOT, PEST ve Porter’in Beş Kuvvet Modeli’ni kullanmışlardır. Pakistan’da İslami bankalar arası rekabetin çok yoğun olduğuna dikkat çekilmiş, bunun hem bir güçlü yön hem de bir zayıf yön olarak sistemde yer aldığına değinilmiştir.

Peediyekkal (2019), Hindistan’da faizsiz bankacılığın uygulanabilirliğini gözler önüne sermek amacıyla, SWOT ve Porter’in Beş Kuvvet Modeli’ni kullanmıştır. Buna göre, faizsiz bankacılığın Hint ekonomisinin gelişmesi için önemli bir argüman olduğu sonucuna varılmıştır.

Uludağ (2019), çalışmasında Türkiye’de katılım bankacılığına ilişkin SWOT analizi yaparak, riskin paylaşılmasının katılım bankacılığında güçlü bir yön olduğunu, sektörün genel bankacılık içerisindeki payının zayıf olması nedeniyle, sektörün bir tehdit barındırdığı ifade edilmektedir.

Amrani ve Najab (2020), çalışmalarında faizsiz bankacılığın Fas ve Türkiye örneklerindeki durumunu karşılaştırmışlardır. SWOT analizi yöntemi sonucunda, Türkiye’de faizsiz finans bağlamında derinliğin, Fas’ın çok üstünde olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Bose (2020), Dubai İslam Bankasının güçlü ve zayıf yanları ile tehdit ve fırsatlarını analiz ettiği çalışmasında, Dubai İslam Bankası'nın faizsiz bankacılık sistemi içerisinde oldukça iyi bir noktada olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Nikmah vd. (2020), Endonezya için faizsiz bankacılık ile konvansiyonel bankacılığı mukayese ettikleri çalışmalarında, İslami bankaların diğer bankalara göre daha güvenilir ve istikrarlı bir yapı sergilediğini vurgulamışlardır.

Akila ve Faleel (2021) Londra, Dubai ve Kuala Lumpur şehirlerini İslami finans merkezi olmaları bağlamında mukayese etmişlerdir. Her üç şehir için ayrı ayrı yapılan SWOT analizi sonuçlarına göre Kuala Lumpur, İslami finansın başkenti olmaya en uygun şehirdir.

Zulfahmi vd. (2021), çalışmalarında, Türkiye'de katılım bankacılığının SWOT analizini yapmışlardır. Çalışma sonuçları göstermiştir ki, katılım bankacılığının pazardaki yeri konvansiyonel bankacılığın oldukça gerisindedir. Pazar payını artırmanın temel yolu faizsiz finansın avantajları konusunda toplumu bilgilendirmektir.

Andriani (2022), Endonezya finans sektöründe, konvansiyonel bankacılık ve faizsiz bankacılık sisteminin pandemi dönemi için rekabetçiliğini tartışmıştır. SWOT analizi sonucunda, Endonezya'da konvansiyonel bankaların kanunlar ve yönetmeliklerle daha sıkı bir şekilde belirlendiği, konvansiyonel bankaları tanımlayan kriterlerin faizsiz bankalara göre daha nitelikli olduğu sonucuna varılmıştır.

Can (2022), Türkiye'de katılım bankacılığını SWOT analizi yöntemini kullanarak ele aldığı çalışmasında, toplumun faizsiz bankacılık hususunda yeterli bilgiye sahip olmamasını bir tehdit ve İslam ülkeleriyle artmış olan ticaret hacminin ise bir fırsat olarak sunmaktadır.

3.4.2.2.SWOT Analizi

Türkiye ve dünya örnekleminde faizsiz bankacılığa ilişkin SWOT analizine dayalı çalışmalar ele alınmıştır. Bu noktada çalışmamızın göstergelerine dayanarak, Türkiye ekonomisinde katılım bankacılığının SWOT analizi yapılacaktır. SWOT

analizi, katılım bankacılığının güçlü yönler (strenght), zayıf yönler (weakness), fırsatlar (opportunities) ve tehditler (threats) bağlamında ele alınması yoluyla yapılmaktadır.

Şekil 54: Türkiye’de Katılım Bankacılığının SWOT Analizi

Kaynak: Yazarca şemalaştırılmıştır.

Katılım bankacılığının temel hareket noktası, İslami bir yasak olan faizden kaçınarak finansal faaliyetleri yürütme ihtiyacını karşılamaktır. İslami hassasiyetlere sahip bireylere alternatif bir yol ve daha önceki bölümde belirtildiği üzere farklı enstrümanlar sunmaktadır. 26 ülkede 227 adet İslami banka mevcuttur. Bu bankaların 6 tanesi Türkiye’de hizmet veren katılım bankalarıdır. Bu bankaların sistem içerisinde yer alan diğer bankalara göre, güçlü oldukları, zayıf oldukları durumlar ile, tehdit ve fırsatları bulunmaktadır.

3.4.2.2.1. Katılım Bankalarının Güçlü Yönleri ve Fırsatları

- Katılım bankaları daha önce sunmuş olduğumuz verilere dayanarak, güçlü bir özkaynak yapısına sahip olmaları nedeniyle avantajlı bir konumdadırlar. Katılma hesapları özkaynak gibidirler. Kar ve zararı paylaşma davranışı özellikle zararın paylaşılması hususu bankacılık riskini azalmaktadır.
- Katılım bankaları işleyiş prensipleri nedeniyle kur ve faiz riskinden de korunmuşlardır. Reel bir varlığı finanse etme özelliklerinden dolayı, hem müşterilerin ödeme kolaylığı bulunmakta hem de güvenilirliği artırmaktadır.
- Reel bir varlığın alımına karşı yapılan sözleşmeler, İslami prensipler nedeniyle herhangi bir ekonomik dalgalanma sebep gösterilerek değiştirilemez. Fonların vadeden önce çağırılması istisna bir uygulamadır.
- Katılım bankaları KOBİ’ler ile önemli yakın bağları olan bankalardır. KOBİ’lerle yoğun ilişkiler hem ülke ekonomisine hem de katılım bankalarına fayda sağlamaktadır.
- İşlemlerde kayıtlandırma ve faturalandırma zorunluluğunun olması, Türk ekonomisinde kayıt dışı ekonominin önüne geçmektedir.

- Ziraat Katılım, Vakıf Katılım ve Türkiye Emlak Katılım Bankası'nın katılım bankacılığı sektörüne girmiş olması, devlet eliyle katılım bankacılığının desteklendiğine güzel bir örnektir.
- Katılım bankası müşterileri, genel olarak faiz endişesi nedeniyle konvansiyonel bankaları tercih etmemektedirler. Bu da onları sadakatli bir müşteri kitlesi yaparken, katılım bankalarını yalnızca birbirleri ile rekabet eder ve yoğun rekabetten kurtulur bir duruma getirmektedir.
- Çalışmamızın veriler bölümünde de görüleceği üzere, Katılım bankaları kriz dönemlerinde daha az hasar almaktadır. Katılım bankalarında yatırımlar reel varlıklara yapıldığı için kur ve faiz riskinden etkilenme oranları oldukça düşüktür.
- Faizden kaçınmak ancak birikimlerinin de enflasyon karşısında eriyip gitmesini engellemek adına yastık altı altın ve döviz birikimi yapan bireyler için Katılım bankaları önemli bir fırsattır.
- Belirsizlikten yararlanma düşüncesi nedeniyle ülkemizde sigortacılık geri kalmış durumdadır. Tekafül enstrümanı bir tür yardımlaşma fonu gibi sisteme dahil edilerek kaynak toplanmasına imkan sağlayabilecektir.
- İslami bankacılık esaslarının uygulandığı ülkelerle artan ticaret hacmi, Katılım bankacılığının güçlenmesi için önemli bir fırsat ortamı oluşturmaktadır.
- Katılım bankacılığının ülkemiz özelinde en temel sorunlarından bir tanesi yeteri kadar toplum tarafından bilinmiyor olmasıdır. Tanıtım faaliyetlerinin artması ve kurumsallaşmanın gelişiyor olması bu alandaki açığın kapanmasına fırsat sunacaktır.

3.4.2.2.2. Katılım Bankalarının Zayıf Yönleri ve Tehditler

- Sınırlı bir müşteri kitlesine sınırlı enstrümanlarla hizmet vermektedirler.

- Dijital bankacılık uygulamalarında son yıllarda atılım yapıyor olmalarına karşın, konvansiyonel bankaların dijital gelişmelerinden geride olduklarını söylemek mümkündür.
- Katılım bankaları, tanınırlık konusunda eksikliklerle yüzleşmektedirler. Nispeten yeni bir alan olması, konu ile ilgili akademik çalışmaların son yıllarda gelişmesine rağmen, konvansiyonel bankacılığın gerisinde kalması bu duruma neden olmaktadır.
- Kaynak kullanımı konusunda belirli sınırlılıkların ve zorlukların olması, kredi talep eden müşterilerin konvansiyonel bankaları tercih etmesine neden olmaktadır.
- ATM ve şube sayısı, çalışan sayısı gibi ölçütler bakımından konvansiyonel bankaların gerisindedirler. Bu da tercih edilirliliği azaltan zayıf bir yön olarak karşımıza çıkmaktadır.
- Danışma kurullarının hukuki varlıkları diğer ülkelerdeki benzerlerine göre geridedir. Danışma kurullarının güçlendirilmesi, İslami esaslara göre hizmet bekleyen müşteri portföyüne güven verecektir.
- Kar ve zarara katılımı içeren katılım hesapları daima kar dağıtarak inandırıcılıklarını yitirmektedir. Faiz benzeri bir getiri garantisi oluşturmaları nedeniyle Katılım bankalarına şüphe ile yaklaşılmaktadır.
- Merkez bankasının kur ve faiz politikalarından etkilenmiyor olmaları nedeniyle katılım bankaları, politika uygulanabilirliği ve etkinliği konusunda sorun yaratma potansiyeline sahiptirler.
- Katılım bankacılığına ait enstrümanların pazarda tercih edilmesi nedeniyle konvansiyonel bankalarca tercih edilmesi, konvansiyonel bankalara ait enstrümanları kullanamayacak olan Katılım bankalarının haksız rekabet ile karşılaşmasına neden olmaktadır.
- Katılım bankacılığı konusunda kalifiye personelin yetişmesi için alana özgü eğitim veren kurumların sayısının artırılması gerekmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Toplumun şartları, kuralları, hatta adet ve göreneklerinden beslenerek ortaya çıkan ahlaki değerler ve ekonomik yaşam, toplumun bireylerinin davranış ve kararlarından teşekkül ettikleri için, aralarında ciddi bağlar bulunmaktadır. Ekonomi en genel tanımıyla; şayet sınırsız ihtiyaçlar ve sınırlı kaynaklar tanımının ötesine geçmek istersek, ekonomik aktörlerin, iktisadi davranışlarının ve seçimlerinin nedenlerinin, sonuçlarının ortaya konulması ve yorumlanması ve geleceğe yönelik çıkarımlarda bulunulmasıdır. Bir davranış ekonomik olsun ya da olmasın, onun nasıl olması gerektiğine bakıldığı zaman artık ahlakın sınırlarına girilmiş demektir. Bu açıdan bakıldığında, neredeyse tüm günlük kararlarımız ekonomiktir ve şayet ekonomik ise aynı zamanda ahlakidir.

Kapitalizm ahlakı, ekonominin işleyişiyle ilgili etik ve ahlaki değer sistemlerinin tümüdür. Bu sistem, bireysel kazanç, rekabet, para kazanma ve ekonomik büyüme gibi idealleri öne çıkarmakta ve bireylerin bu hedeflere ulaşmak için tüketim alanında özgürlüklerini genişletmektedir. Kapitalizm ahlakı, bireylerin özgürlüklerine saygı ve mülkiyet haklarını savunurken, aynı zamanda serbest piyasa ekonomisinin işleyişinde etik kuralları da önemsemektedir.

Kapitalizmin ahlaki sınırlarını belirlemek İslam ekonomisi ile benzerlik ve farklılıklarını açıkça ortaya koymak adına önemlidir. İslam ekonomisi, İslam inancına ve bu inancın aslı ya da fer'i kaynaklarına dayalı bir ekonomi modelidir. Bu modelde, adil ticaret uygulamalarına ve haksız kazanç elde etmekten kaçınmaya öncelik verilmektedir. İslam ekonomik sisteminde, herkesin adil ve eşit şartlarda iş yapması ve gelir dağılımının adaletli bir şekilde dağıtılması gerekmektedir. Finans sisteminin temel kuralı faizsiz olmasıdır. Zekat vasıtasıyla da adil bir gelir dağılımının sağlanması hedeflenmektedir. Reel ekonomik yapının korunması, varlıkların değerlerinin reel olması, belirsizlik ve risklerin bertaraf edilmesi keskin sınırlarla belirlenmiş kurallardır. İslam ekonomisinde kazancın meşru tek bir yolu vardır bu da alın terinin

akıtılmasıdır. Paradan para kazanmak haramdır. Hem üretim sürecinde hem de tüketim sürecinde çevresel kaynakların korunması ve israfın önlenmesi önemli kaidelerdir.

İslam iktisadı, Kur'an ve sünnete dayanması yönüyle ilkeci'dir. Kapitalizmin de ilkeleri vardır. Ancak sınırları İslam ekonomisinde olduğu kadar net ve keskin değildir. İslam'ın ekonomik sınırlarına uymamak Müslüman'ın inanç esaslarına aykırı davranması anlamına gelmektedir. Örneğin, zekat vermek İslam'ın beş şartından bir tanesidir.

İslam iktisadında kanun koyucu Allah'tır. Kapitalist iktisadi sistemde kanun koyucu kapitalist sermayedardır.

İslam iktisadının değişkenlik ve konjonktüre uyum konusunda daha katı olduğunu, kapitalist sistemin ise yaklaşık iki yüz yıldır ana-akım bir sistem şeklinde varlığını sürdürüyor olmasının en temel nedeninin esneklik olduğunu ifade etmek mümkündür.

İslam iktisadında bireyin çıkarları ile toplum çıkarları arasında bir maslahat olursa önce toplum gelir. Kapitalist iktisadi sistemin en temel varsayımı ise, bencil ekonomik bireydir. Kapitalist iktisatta bencillik öylesine güçlü bir vurgudur ki, birey kendi çıkarını korumakla topluma hizmet eder önermesi geçerlidir.

İslam iktisadında serbest piyasa ekonomisi geçerli olsa dahi, devlet İslam'ın genel hükümleriyle ters düşmedikçe devlete itaat esastır. Bu bağlamda devletçi bir yapı dikkat çekicidir. Nisa Suresi 59. ayette Allah şöyle buyurmaktadır: “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de.” (Nisa, 59).

İslam toplumunda sınıf farklılıklarına yer yoktur. İslam iktisadının da ana öznesi insan olduğundan bireyi sınıfsal sistemin içine dahil etmemektedir. Kapitalist ekonomik sistem ise varlığını ve meşruiyetini sınıfsal katmanlardan tüccar sınıfının gelişmesine ve burjuvalığa borçludur.

İslam iktisadında servet, tabana yayılması gereken bir unsur olarak ekonomik sistemde yer almaktadır. “Servet içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir.” (Haşr, 7). Kapitalist ekonomik düzende

böylesi bir endişeye mahal yoktur. Servetin yaratılması temel hareket noktasıdır, paylaşımı çalıştığı oranda kapitaliste dönecektir.

İslam iktisadında adil gelir dağılımı önemli bir niteliktir. Bu nedenle zekat zorunlu bir uygulama olarak inananlara emrolunmuştur. Zekat öylesine güçlü bir emirdir ki, başkaca ekonomik yükümlülüğü bulunmayan kadınlar dahi, zekat vermekle mükelleftir. İslam ekonomisi, adalet prensibine dayanır. Bu nedenle, zenginlerin zenginleşmesi ve fakirlerin yoksullaşması durumunda, ekonomi dengelenmelidir. Kapitalist iktisadi sistemin adil bölüşüme dönük bir kaygısı yoktur. Pekala zenginler zenginleşirken, fakirler yoksullaşabilmektedir.

İslam iktisadında kazancın kaynağı önemlidir. Emeksiz kazanç haramdır. Kapitalist sistemde ise, kazancın kaynağı, meşru bir kaynaktan elde edilip edilmediği önemli değildir.

İslam iktisadında mülkün mutlak sahibi Allah'tır. İnsanın özel mülkiyeti görmezden gelinmemiştir ancak kullar 'malların ve evlatların birer imtihan sebebi' olduğu konusunda ikaz edilmektedir (Enfal, 28). Kapitalist ekonomik yapıda ise, özel mülkiyet en önemli katalizörlerden biridir. Mülkiyet hakkı sıkı bir şekilde korunmalıdır ki, daha fazla kazanma arzusu, daha fazla çalışma arzusu ve daha fazla tüketme arzusu bu yolla korunmuş olsun.

Kapitalist sistemde, aşırı uyarılmış bir tüketim ekonomi denkleminde kendisine yer bulmaktadır. İslam iktisadı ise bir tüketim ekonomisi değildir, bir ihtiyaç ekonomisidir.

İslam iktisadında riba haramdır. Kazancın tek kaynağı emektir. Kapitalist ekonomik sistemde ise faiz meşru bir yoldur. Sermaye birikimini artırmak için hangi yolun tutulduğu önemsizdir. Kapitalizm, doğrudan faizli finansal işlemlere dayanmaktadır. Faiz ve lüks, ilerleme ve büyüme için gerekli kabul edilmektedir.

İslam ekonomisinde her türlü yolsuzluk ve haksızlık kınanmaktadır ve dürüstlük ve işletme etiği desteklenmektedir. Kapitalizm ise kar merkezli bir yaklaşımdır.

benimsemektedir. Bu nedenle, işletme etiği genellikle karlılığı artırdığı sürece korunmaktadır.

İslam ekonomisi ve kapitalizm arasındaki farkların oldukça belirgin olduğu ortadadır. İslam ekonomisi, bir toplumsal hedeftir ve insanlar arasında adalet, insana saygı, müşterek kaynakların paylaşımı gibi kapitalizmle bağdaşmayacak değerleri yansıtmaktadır. Kapitalizm, bireyci bir yaklaşım benimsemekte ve kar odaklı bir görünüm arz etmektedir. İslam ekonomisi adalet, hayırseverlik ve dürüstlük üzerine konumlandırılmıştır. Kapitalizm ise, büyüme ve kar maksimizasyonu üzerine kuruludur. İslam ekonomisi faizsiz finansal işlemleri teşvik ederken kapitalizm faizi meşru kabul etmektedir.

İslam ekonomisi ve kapitalizm arasındaki en büyük fark, İslam ekonomisinin bir toplumsal hedeften yola çıkıyor olmasıdır: insanların mutluluğunu ve refahını öngörmekte ve bunu değerleri yoluyla gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Kapitalizm ise bireyci yaklaşımı benimsemekte ve kâr maksimizasyonunu temel hedef olarak kabul etmektedir.

Kapitalizm ile İslam ekonomisinin benzerlikleri, serbest piyasa ekonomisine dayanması, görünmez ele güvenme, devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlı olması şeklinde ifade edilebilir. Yukarıda vurgulanan farklılıklar yanında benzerliklerin denli kısıtlı olduğu çarpıcı bir görünümdür. Bu denli kısıtlı benzerliğe rağmen İslam'ın ekonomik modelini ahlaki kapitalizm olarak özetlemek ve bunu salt serbest piyasa ekonomisine dayandırmak anlamlı bir yaklaşım değildir. Dolayısıyla İslam inancının kapitalist şartların geçerli olduğu bir zemini hazırlaması, ondan kaynaklaması ya da onu beslemesi mümkün görünmemektedir.

İslam iktisadının tanımını yapmadan, mevcut kuralları ve özünü tartışmadan İslami finans ve ona ilişkin büyüklükleri ele almak çalışmanın tek yönlü ve sığ kalmasına neden olacaktır. İslam iktisadının kapitalizmin kuralları, ahlaki yapısı ve şartlarının belirlendiği bu çalışmada doğal akışa uygun olarak güncel bir ekonomik mesele olan İslami finans konusu ele alınmıştır.

İslami finans, İslam'ın yasakladığı faiz, spekülasyon ve belirsizliği ortadan kaldıran ilkelere dayalı olarak yapılan finansal işlemlerdir. İslami finansman yöntemleri, fon toplama, fon kullandırma ve diğer yöntemler olmak üzere yazar tarafından genel-geçer bankacılık sisteminde olduğu gibi sınıflandırılmıştır. Teoride ele alınmış olan bu enstrümanların pratikte dünya üzerinde ve ülkemizde hangi düzeyde kullanıldığının ortaya konulmuş olması çalışmayı değerli kılan bir unsurdur.

Dünyada bankacılık verilerini ortaya koymak adına, çalışmamızın sistematığıne uygun olarak, Global Findex veri tabanından istifade edilmiştir. Finansal kapsayıcılık, kişilerin cinsiyet temelli farklılıklardan ötürü finansal hizmetlerden faydalanma oranı, yaş gruplarına göre farklılıklar, kırsal ve kentsel yaşam şekli, gelişmiş, geri kalmış ve gelişmekte olan ülke grupları arasındaki farklılıkları ortaya koyan bir göstergedir. Global Findex veri tabanı, yetişkinlerin (15 yaş üstü nüfus) tasarruf, borç alma, ödemeler ve risk yönetimi gibi finansal bütün kararlarını ortaya koymaktadır. Bill-Melinda Gates Vakfı'nın finanse ettiği bu veri tabanı oluşturulurken, 144 farklı ekonomide 150 binden fazla bireyle anket yapılmıştır. Her üç yılda bir yayınlanacağı taahhüt edilen global findex verileri, 2011,2014, 2017 ve son olarak 2021 yıllarında yayınlanmıştır.

İslami bankacılık, ülkemizdeki adıyla katılım bankacılığı çalışmaları da bir finansal kapsayıcılık hizmeti olarak kolaylıkla değerlendirilebilecektir. Çünkü inancı gereği, faizsiz bir sistemle borçlanmak ya da yatırım yapmak isteyen Müslüman nüfus İslami bankacılık ve onun sunduğu finansal enstrümanlar sayesinde sisteme dahil olabilecektir. Finansal kapsayıcılık verileri, bankacılık faaliyetinde bulunan insan grubunun farklılıklarını ortaya koymak adına oldukça önemlidir.

Buna göre, bir banka hesabını kullanım oranı, 2011 yılında %51 iken, 2014 yılında %62'ye, 2017 yılında %69'a 2021 yılına gelindiğinde %76 düzeyine yükselmiştir.

2021 yılı verilerine göre, dünyada 1,4 milyar insanın banka hesabı bulunmamaktadır. 2011 yılında 2,5 milyar insan bankalaşmamış iken, 2017 yılında 1,7 milyar kişinin bir banka yoktur.

Banka hesabı bulunmayan yaklaşık 740 milyon birey, yedi ülkede bulunmaktadır ki, bu sayı dünya genelinde banka hesabı bulunmayan kişilerin yaklaşık %54'üne tekabül etmektedir. Çin (130 milyon), Hindistan (230 milyon), Pakistan (115 milyon), Endonezya (100 milyon) en yüksek banka hesabı bulunmayan bireylerin yaşadığı ülkelerdir. Ayrıca, Bangladeş, Mısır ve Nijerya da bankalaşma oranının düşük olduğu ülkelerdir.

Dünya genelinde herhangi bir banka hesabı olmayan kişilerin oranı 2021 yılına ait Findex verilerine göre %24 düzeyindedir. Paranın yetersiz olması, banka hesabı bulunmayanların %62'si tarafından öne sürülmüştür. Dünya genelinde banka hesabı bulunmayanların %36'sı ise finansal hizmetlerin çok pahalı olduğunu beyan etmişlerdir. Bu pay, Latin Amerika ve Karayipler'de neredeyse iki kat daha yüksek düzeydedir. Brezilya, Kolombiya, Honduras, Nikaragua, Panama, Paraguay ve Peru'da banka hesabı olmayan yetişkinlerin %60'ından fazlası finansal hizmet maliyetini bir engel olarak belirtmiştir.

Üçüncü olarak finansal hizmetlerin uzak olması bankalaşmama nedeni olarak öne sürülmüştür. Dünya genelinde bir banka hesabı bulunmayan bireylerin %31'i mesafeyi bir engel olarak ileri sürmüşlerdir. Bazı ekonomilerde, örneğin Liberya, bu oran %53 iken, Bolivya'da %47, Hindistan'da %43 ve Uganda'da %41 olarak kaydedilmiştir.

Araştırmaya katılanlar arasından bir banka hesabı olmayanların %30'u buna sebep olarak halihazırda bir aile üyesinin hesabı bulunmasını öne sürmüşlerdir. Bazı ekonomilerde, bu neden, kadınlar tarafından erkeklerden daha fazla bildirilmiştir. Örneğin Türkiye'de banka hesabı olmayan kadınların %39'u, erkeklerin ise %25'i bu nedenden bahsetmiştir. Bu nedeni öne süren kadınların erkeklerden daha fazla olduğu ülkeler; Cezayir, Bolivya, Nepal, Pakistan ve Tunus olarak sıralanmaktadır. Buna karşılık, Çin ve Hindistan'da aile üyelerinden birinin zaten hesabı olduğunu bildiren kadın ve erkeklerin oranı eşittir.

Banka hesabı açmak için gerekli belgelerin eksikliği de bir banka hesabı bulunmayanların öne sürdüğü nedenlerden biridir. Dünya genelinde hesabı

bulunmayanların %27'si, bu gerekçeyi, banka hesabı bulunmamasına karşı öne sürmüştür. Banka hesabı olmayan yetişkinlerden, gerekli belgelerin eksikliğini gerekçe olarak öne sürenlerin en yüksek olduğu ülkeler; Kolombiya %43, Tanzanya %50 ve Uganda %50 olarak sıralanmaktadır.

Finansal sisteme karşı duyulan güvensizlik dünya genelinde banka hesabı bulunmayanların %23'ünün gerekçesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa ve Orta Asya ile Latin Amerika ve Karayipler'de banka hesabı bulunmayanların yaklaşık üçte biri bankacılık sistemine güvenmediklerini beyan etmişlerdir. Ukrayna'da, banka hesabı olmayan yetişkinlerin %54'ü, Arjantin, Bolivya, Kolombiya, Jamaika, Rusya ve Bulgaristan'da banka hesabı olmayan yetişkinlerin %30'undan fazlası aynı engelden ötürü hesap açmadıklarını belirtmişlerdir.

Son olarak, dünya çapında banka hesabı olmayan yetişkinlerin, 2021 yılı verilerine göre % 10'u dini inançlarını banka hesabı açmalarının önünde bir engel olarak ifade etmiştir. Bölgesel açıdan değerlendirildiği zaman; Asya Pasifik ülkelerinde bir hesabı bulunmayan yetişkinlerin %8'i dini nedenleri banka hesabı açmamalarına gerekçe olarak öne sürmüşlerdir. Avrupa ve Orta Asya bölgesinde dini nedenlerle banka hesabı açmayanların oranı %10 düzeyindedir. Latin Amerika ve Karayipler'de dini nedenlerle hesabı bulunmayanların, bir banka hesabı bulunmayanlar arasındaki oranı %11 düzeyindedir. Ortadoğu ve Kuzey Asya bölgesinde ise dini inancı gereği bir banka hesabı olmadığını belirtenlerin oranı %13 düzeyindedir. Güney Asya'da bu oran %11 düzeyinde iken Sahra altı Afrika ülkelerinde %8 olarak kaydedilmiştir.

Ülkesel bazda bakıldığında zaman dünya genelinde 123 ülke arasından, 2021 yılı verileri baz alındığında, herhangi bir banka hesabı bulunmayanların bunu dini nedenlere bağlama oranının en yüksek olduğu ülkelere sırasıyla (Kaynak: Global Findex Database, 2021):

- Liberya (düşük gelir düzeyi) %29
- Irak (orta-üstü gelir düzeyi) %24

- Bolivya (orta-altı gelir düzeyi) %23
- Fas (orta-altı gelir düzeyi) %19
- Bulgaristan (orta-üstü gelir düzeyi) %17
- Afganistan (düşük gelir düzeyi), Cezayir (orta-altı gelir düzeyi), BAE (yüksek gelir düzeyi), Özbekistan (orta-altı gelir düzeyi), Endonezya (orta-altı gelir düzeyi) %16
- Türkiye (orta-üstü gelir düzeyi) ve Dominik (orta-üstü gelir düzeyi) %15
- Hindistan (orta-altı gelir düzeyi), Brezilya (orta-üstü gelir düzeyi), Ürdün (orta-üstü gelir düzeyi) ve İsrail (yüksek gelir düzeyi) %14 olarak kaydedilmiştir.

Genel bir konvansiyonel bankacılık değerlendirmesi yaptıktan sonra çalışmamızda dünya bağlamında İslami finansa ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. Dünya genelinde İslami finans uygulamalarını bankacılık düzeyinde resmi kurumlarla yürüten ülkeler; Afganistan, Bahreyn, Bangladeş, Brunei Sultanlığı, Mısır, Endonezya, İran, Irak, Ürdün, Kazakistan, Kuveyt, Kırgızistan, Lübnan, Libya, Malezya, Fas, Nijerya, Umman, Pakistan, Filistin, Katar, Suudi Arabistan, Sudan, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri, Birleşik Krallık'tır.

Ulaşılabilir en güncel veri olan 2022 İslami Finansal Hizmetler Endüstrisi Stabilitate Raporu verilerine göre; İslami banka varlıklarının oranı %68 dolaylarındadır. 2020 yılına göre İslami banka varlıklarının oranı %6,5 düzeyinde artmıştır. İslami fonlar ve İslami hisse senetlerinden (sukuk) oluşan genel İslami sermaye piyasası (ICM) segmenti, son beş yılda en hızlı büyüyen İslami finans sahasıdır. Sukuk 2020 yılına göre %12,5'lik ciddi bir büyüme gerçekleştirmiştir. İslami fonlar ise %7,5 oranında artmıştır. Tekafülün küresel pazar payı % 0,8 düzeyindedir. Payı her ne kadar küçük bir oran da olsa 2020 yılına göre tekafülün payı yaklaşık %5 düzeyinde bir büyüme gerçekleştirmiş, 24 milyar dolara ulaşmıştır.

2018 yılı 4. çeyrekte 1,6 trilyon dolar olan küresel İslami bankacılık büyüklüğü, 2019 yılı aynı döneminde 1,88 trilyon dolar değerine ulaşmıştır. 2020 yılında 1,97 trilyon dolar olan toplam büyüklük, 2021 yılına gelindiğinde ise 2,1 trilyon dolara ulaşmıştır.

Genel anlamda, bankacılık faaliyetleri içerisinde İslami bankacılık faaliyetlerinin oranı, %15 ve üzerinde olan ülkeler, İslami bankacılık adına etkin ülkeler olarak kabul edilmektedir. Söz konusu ülkeler etkinlik sıralamasına göre; İran ve Sudan, Suudi Arabistan, Brunei Sultanlığı, Kuveyt, Malezya, Katar, Bangladeş, Cibuti, BAE, Ürdün, Bahreyn, Pakistan, Filistin, Umman'dır. Bu ülkelerin 2021 yılı 4. çeyrek verilerine göre, İslami bankacılık varlıklarının toplam içindeki payı %91,8, sukuk payı ise %82,7 gibi oldukça yüksek kabul edilecek düzeydedir. Türkiye, 2021 yılında kaydedilen %6'lık oran baz alındığında listenin ortalarında yer almaktadır. Dolayısıyla Türkiye bu kritere göre İslami bankacılık adına etkin bir ülke değildir.

Bölgesel olarak, Körfez İşbirliği Konseyi, İslami finans varlıklarını barındırma anlamında en dikkat çekici bölgedir. 2021 yılına ait verilere göre Körfez İşbirliği Teşkilatı bütün bölgeler arasında en yüksek paya %52,4'lük oran ile sahiptir. Güneydoğu Asya bölgesi, 2021 yılında IFSI Pazar payından %23,5'lik pay almıştır. Bir önceki yıla göre oranda ciddi bir düşüş sergilemesine rağmen (2020 yılı verisi %24,9) ülke grupları açısından ikinci sıradaki yerini korumaktadır.

Orta Doğu ve Güney Asya bölgesi, IFSI varlıkları açısından % 17,4'lük payı barındırması açısından önemli bir bölgedir. 2020 yılındaki payı %20,3 olan bölgenin, 2021 yılındaki ciddi gerilemesi dikkat çekicidir. Afrika bölgesinin küresel IFSI değerindeki payı, 2020 yılına nazaran yaşanan artışa rağmen (2020: %1,7), %2,1 gibi nispeten küçük bir oranı temsil etmektedir. Türkiye, Birleşik Krallık ve Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan ülkeleri içeren "Diğerleri" grubunun IFSI varlıkları içerisindeki toplam payı %4,5 düzeyindedir (2020: %4,3).

Sukuk piyasası, küresel mali bir kriz dönemini ifade eden 2008-2009 yılları ile 2015-2016 yılları dışında genel olarak büyümesini sürdüren özel bir piyasadır. COVID-19'un yarattığı olumsuz finansal şartlar altında dahi gelişimini sürdürmeye

devam etmiştir. Dolaşımda bulunan sukuk, 2021 yılına gelindiğinde yaklaşık 775 milyar dolara ulaşmıştır ve 2020 yılına göre %12,5 düzeyinde büyümüştür.

2021 yılında bir önceki yıla göre %4 oranında artan toplam ihraçlar da 1854 milyar dolara yükselmiştir. Ülkeye özgü farklılıklara rağmen genel sukuk piyasası eğilimi büyüme ve artış trendindedir. İslami finasta bir sigortacılık hizmeti olarak yer alan tekafül piyasası, 2019 yılında %14,8 gibi önemli bir düşüş göstermiş, piyasa büyüklüğü, 2020 yılında %4,8 oranında yükselmiştir. Geçmiş 10 yıllık periyotta (2011-2020) tekafül varlıkları yıllık ortalama %4,7 oranında artmıştır. Suudi Arabistan, İran ve Sudan'da sigortacılık sistemi tamamen tekafül şeklinde işlemektedir. Söz konusu ülkelerden Türkiye, İran ve Suudi Arabistan tekafül işlemlerinin tamamen şer'i kurallara uygun şekilde işlediğini beyan etmişlerdir. Türkiye'nin sigortacılık faaliyetlerinin toplamı içerisinde tekafül oranı %5,6 düzeyindedir.

Dünya genelinde İslami finans ve bu finans sektörüne dair projeksiyon ortaya konulduktan sonra ülkemizde konvansiyonel bankacılık ve bize özgü ismiyle katılım bankacılığına ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. Buna göre ülkemizde, 35 tanesi mevduat, 6 tanesi katılım ve 16 tanesi mevduat ve kalkınma bankası olmak üzere toplam 57 adet banka bulunmaktadır. Bu durumda toplam bankacılık sistemi içerisinde adet bazında katılım bankalarının oranı kabaca %10 bandındadır.

Bankacılık sektörü aktiflerinin bankalar arasındaki paylaşımına bakıldığında, mevduat bankalarının en büyük payı aldığı ve oranın %86 olduğu görülmektedir. Katılım bankalarının toplam aktiflerden aldığı pay %8, kalkınma ve yatırım bankalarının payı ise %6'dır.

Türk bankacılık sisteminde toplam kredi tutarı 2022 yılı Aralık ayı itibariyle 7.581 milyar TL'dir. Bu tutarın yaklaşık %53'ü ticari ve kurumsal kredilerden, %27'si KOBİ kredilerinden, %20'si ise tüketici kredileri ve kredi kartlarından oluşmaktadır. 2021 yılına göre kredi tutarı %54,6 artmıştır (BDDK, 2022: 4). Bu kredilerin %86'sı mevduat bankaları tarafından verilmiş iken, %8'i katılım bankaları ve %6'sı kalkınma ve yatırım bankaları tarafından verilmiştir.

Toplam kredilerin toplam mevduata oranı, toplanan fonların ne kadarının krediler yoluyla kullanıldığının ortaya koyulması bakımından önemli bir bankacılık sektörü göstergesidir. 2020 yılından sonra mevduat bankalarında kademeli olarak azalmıştır. 2020 yılında %99 iken, 2021 yılında %88'e ve 2022 yılında %82'ye gerilemiştir. Katılım bankalarında ise bu oran 2020 yılında %69 iken, 2021 yılında %60'a gerilemiştir. 2022 yılında %65'e yükselmiştir. Mevduat bankaları katılım bankalarından daha yüksek düzeyde riskli bir fon yapısına sahiptir.

Bankacılık sektörüne ilişkin veriler arasında menkul kıymetler de önemli bir değerlendirme sahasıdır. Buna göre, 2017 yılında 267 milyar TL olan devlet tahvilleri, 2022 yılında 924 milyar TL'ye ulaşmıştır. İslami finansa dair önemli bir araç olan sukuk ise, 17 milyar TL'den 117 milyar TL değerine ulaşmıştır. Bu rakam, geçen 5 yılda 7 kat artışa işaret eden ciddi bir yükseliş anlamına gelmektedir. Menkul kıymetlerde en yüksek paya sahip olan tahviller, yaklaşık 4 kat artmış iken, sukukta görülen yükseliş dikkate değerdir.

Bankacılık sektörü açısından bir diğer önemli gösterge, dönem net kar zarar verisinin ortalama kaynaklara bölünmesiyle elde edilen orandır. Söz konusu gösterge literatürde, mali rantabilite olarak adlandırılmaktadır. Bir bankanın kaynakları ile karlılığı arasındaki ilişkiyi ortaya koyması açısından önemli bir göstergedir. Yüksek olması tercih edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında zaman, 2017 yılında rantabilitesi en yüksek olan banka türü, mevduat bankalarıdır. Net kar/ortalama kaynaklar oranı yaklaşık %3'tür. Katılım bankalarında söz konusu oran %2'dir. 2021 yılında, mevduat bankalarında mali rantabilitede ciddi bir gerileme söz konusudur, oran %1'e düşmüştür. Katılım bankalarında da bir miktar gerileme görülmüş ve oran %2'ye düşmüştür. 2022 yılına gelindiğinde hemen her banka grubunda ciddi bir farklılaşma dikkat çekmektedir. Mevduat bankalarında dönem net karı/ortalama kaynaklar oranı %5,12'ye yükselmiştir. Katılım bankalarında ise oran %9,45 gibi dönemin en yüksek skoruna ulaşmıştır. Katılım bankaları mali rantabilitesini oldukça artırmıştır. 2023 yılı verileri ele alınacak olursa, mevduat bankaları açısından kar/kaynak ortalamasında küçük bir gerileme olmuş ve %5 olarak gerçekleşmiştir. Katılım bankası grubunda da

mali rantabilitede bir gevşeme söz konusudur. Bir önceki yıl %9,45 olan oran %7'ye gerilemiştir.

Bankacılık sektörü açısından bir diğer önemli veri, toplam mevduat içerisinde vadesiz mevduatın büyüklüğüdür. Katılım bankalarında, ele aldığımız bütün yıllarda vadesiz mevduatın toplam mevduat içerisindeki payı mevduat bankalarına göre nispi olarak daha yüksektir. 2017 yılında vadesiz mevduatın toplam mevduat içerisindeki oranı katılım bankalarında %27 iken, mevduat bankalarında ise %20'dir. 2018 yılında her iki banka grubunda da vadesiz mevduatın oranı bir nebze artmış ve katılım bankalarında %28, mevduat bankalarında %21 olmuştur. 2019 yılında katılım bankalarında vadesiz mevduatın toplam mevduat içerisindeki oranı bir miktar daha yükselerek %31 düzeyine ulaşmıştır. Mevduat bankasında ise oran bir önceki yıla göre aynı kalmıştır. 2020 yılında vadesiz mevduatın toplam mevduat içerisindeki payı %35'e yükselmiştir. Mevduat bankalarında da vadesiz mevduat oranı %25'e yükselmiştir.

Katılım bankacılığı ve mevduat bankacılığı mukayese edilirken, ATM sayıları da katılım bankacılığı sisteminin yaygınlığı ve erişilebilirliği yani kapsayıcılığı bağlamında önemli bir veridir. Buna göre katılım bankalarının ATM sayıları mevduat bankalarının ciddi anlamda gerisindedir.

Söz konusu verilere dayanarak çalışmamızda son olarak Türkiye'de katılım bankacılığına ilişkin SWOT analizi yapılmıştır. Katılım bankacılığının yüksek vadesiz mevduat oranları sayesinde daha sağlam bir finansal görünüm arz ettiği dikkat çekmektedir. Kayıt dışı ekonominin önlenmesine sunduğu katkı, yastık altı birikimin değerlendirilmesi anlamında faizden kaçınan bireylere sunduğu imkan bakımından önemlidir. Alana özgü eğitimin sınırlılıkları katılım bankacılığı konusunda önemli bir tehdit ve eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

AAOIFI (2012) Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions Standards, <http://www.aaofii.com/keypublications.html>.(Erişim Tarihi: 15.02.2020).

ABDULLAH, Davud. V. ve Keon Chee (2010). **Islamic Finance: Why it Makes Sense- Understanding its Principles and Practices**, Singapur: Marshall Cavendish Business.

ABDULLATIF, LATIF (2012). **The Problems Faced By A State In The Collection Of Zakat (Tax)**, Nairobi Üniversitesi, Doktora Tezi.

AFFANE, Hüsameddin (2017). **İslam'da Ticaret** (Çev.: Servet Bayındır), İstanbul: Polen Yayınları.

AĞKAN, Faruk (2018). “AAOIFI Standartları ve Türkiye Katılım Bankalarında Uygulanabilirliği”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 6 (2): 235–245.

AKILA, Heyam W. ve Jameldeen Faleel (2021). “The Race to Become The Hub of Islamic Finance”, **Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology**, 18(13), 218-227.

AKSU KÖKSAL, Ebru A. (2010). **Kapitalizm Ahlakı**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

AKTAN, Can (2008). “Liberitarian İktisat”, Can Aktan Web, <http://www.canaktan.org/ekonomi/iktisat-okullari/okullar/libertaryan.htm> (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2020)

ALAM, Shafi M. (2011). “Islamic Finance: An Alternative to the Conventional Financial System?”, **Korea Review of International Studies**, 37-59.

ALHARBI, Ahmad (2015). “Development of Islamic Banking System”, **Journal of Islamic Banking and Finance**, 3 (1), 12-25.

ALRIFAI, Tariq (2015). **Islamic Finance and the New Financial System. An Ethical Approach to Preventing Future Financial Crises**, Singapur: Wiley and Sons Pub.

AMRANI, Oumniya ve Amal Najab, (2020). “Morocco's Participative Banking Sector: A Cross- Analysis of Current State, Opportunities and Challenges of Its Five Banks and Three Windows”, **International Journal of Islamic Business & Management**, 4(2).

ANDRIANI (2022). “Optimization of Islamic Financial Literacy and Inclusion in the Competitive of the Banking Industry in a Pandemic Period (Analytical Hierarchy

Process Review and SWOT Analysis)”, **Proceedings of Islamic Economics, Business and Philanthropy**, 1(2).

ARMAĞAN, Servet (2005). **İslam Ekonomisi**, Birinci Baskı, İstanbul: Gündönümü Yayınları.

ASHRAF, Nava; Camerer, Colin F. and G. Loewenstein (2005). “Adam Smith, Behavioral Economist”, **The Journal of Economic Perspectives**, 19, 3, 131-145.

ASKARI, Hussain, Zamir Iqbal ve Abbas Mirakhor (2010). **Globalization and Islamic Finance: Convergence, Prospects and Challenges**, John Wiley and Sons Pub.

ASLAN, Hakan ve Mücahit Özdemir (2017). **Türkiye’de İslami Finansın Dönüşümünün Ekonomi Politikası**, Ankara: SETA/Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı.

AYBAKAN, Bilal (2009). “Vekâlet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi. 43,s 1-6.

AYDIN Murat ve ODABAŞ Hakkı (2018). “Zekâtın Devlet Eliyle Yönetilmesi ve Malezya Zekât Sistemi Örneği”, **Dini Araştırmalar**, 21(54), 145-174.

AYDOĞAN, Emine (2015). “Marx ve Öncüllerinde Yabancılaşma Kavramı”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 54, 273-282.

AYUP, Muhammad (2007). **Understanding Islamic Finance**, England: John Wiley and Sons Pub.

BAİDHOWİ (2018). “Sharia Banking Opportunities and Challenges in the Digital Era”. **Advances in Social Science, Education and Humanities Research**, 192.

BALZ, Killian (2014) “Islamic Finance: Law and Practice”, **Islamic Law and Society**, 21 (3), 320-323.

BAYINDIR, Abdülaziz (1997). “Menkul Kıymetler Borsası Faizsiz Finansman Yolları”, Mehmet Bayyığıt (Ed.), I. Uluslararası İslâm Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi Bildiriler Kitabı, (311-336), Kombad Yayınları, Konya.

BAYINDIR, Abdülaziz (2005). “Bir Finans Yöntemi Olarak Kullanılan Sermaye Ortaklığının İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, **Usûl İslam Araştırmaları**, 3, 139-157.

BAYINDIR, Servet. (2015). **Fıkhi ve İktisadi Açıldan İslami Finans (Para ve Sermaye Piyasaları)**, İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları.

BDDK (2022). Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri, <https://www.bddk.org.tr/Veri/EkGetir/8?ekId=131> (Erişim Tarihi: 15.03.2023).

BEACHLER, Jean (1994). **Kapitalizmin Kökenleri**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İkinci Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

BEG, Sana (2016). “Prospects, Problems and Potential of Islamic Banking in India”, **International Journal of Accounting and Financial Management Research**, 6(3), 9-20.

BİLMEN, Ömer N. (2016). **Büyük İslam İlmihali** (Sadeleştiren Mehmet Talu), İstanbul: Çelik Yayınevi.

BLOCK, Fred ve Somers, Margaret R. (2002). “Ekonomist Yanılgının Ötesi: Karl Polanyi’nin Holistik Toplum Bilimi”, **Tarihsel Sosyoloji, Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1984, 47-84.

BLOCK, Fred (2003). “Karl Polanyi and the Writing of ‘The Great Transformation’”, **Theory and Society**, 32,3,275-306.

BOLAY, Süleyman, Hayri Uludağ, Süleyman Yavuz, Yusuf Şevki (1989). “Akıl”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İkinci Baskı, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

BOSE, Indranil (2020). “Strategic Competitive Analysis of a Banking Organization in UAE: A Study on Dubai Islamic Bank UAE”, **The USV Annals of Economics and Public Administration**, 20.

BRANDEN, Nathaniel (2003). “Individualism and Free Society, Part 1”, The Future of Freedom Foundation, Freedom Daily, November 1994, <http://www.fff.org/freedom/1194e.asp> (Erişim Tarihi: 18 Nisan 2023)

BRAUDEL, Fernand (2023). **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, (Çev. İsmail Yerguz), İstanbul: Say Yayınları.

BRENNER, Robert (1976). “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre- Industrial Europe”, **Past and Present**, 70, 30-75.

BRENNER, Robert (1977). “The Origins of Capitalist Development: a Critique of Capitalist Development”, **New Left Review**, I/104, 25-92.

BUĞRA, Ayşe (2021). **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika**, İstanbul: İletişim Yayınları.

BUHARİ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, (1992). **el-Camiü’s Sahih**, İstanbul: Çağrı Yayınları.

BULUT, Halil İ. ve Bünyamin Er (2009). “Katılım Bankacılığında İki Yeni Finansal Teknik Önerisi: Mudaraba-Risk Sermayesi Yatırım Ortaklıkları ve Mudaraba-Risk Sermayesi Yatırım Fonları”, Finansal Yenilik ve Açılımları ile Katılım Bankacılığı, Türkiye Katılım Bankaları Birliği Yayın No: 1, İstanbul: Erkam Matbaası.

BÜYÜKŞAHİN, Eren (2018). Türkiye’de Katılım Bankacılığı ve Konvansiyonel Bankacılık Sistemi Arasında Fon Toplama Farklılıkların Analiz Edilmesi (Porter 5 Güç Analizi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Teknoloji ve Sanayi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

CAN, Şenay S. (2022). **Özel Finans Kurumlarının Katılım Bankasına Dönüşümü ve Katılım Bankacılığı Sektörü Swot Analizi**, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

CHAPRA, Muhammad Umer (2018). **Adil Bir Para Sistemine Doğru** (Çev.: Ömer Faruk Erdoğan), İstanbul: İktisat Yayınları.

ÇELEBİ, İlyas (1991). **İslam İnancında Gayp Problemi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi.

ÇEMBERLİTAŞ, İbrahim (2019). **AAOIFI ve UFRS’ye Göre Teverruk Uygulaması, Muhasebeleştirilmesi ve Raporlanması**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

ÇİZAKÇA, Murat (2019). **İslam Ekonomisi ve Finansına Giriş**, Birinci Baskı, Konya: Adabalı Ofset.

ÇOBANOĞLU, Şevki (2013). **İslam Ekonomisi**, Birinci Baskı, İstanbul: Yediveren Yayınları.

ÇÜRÜK, AKTEN Suna (2013). **İslami Finansın Türkiye’deki Gelişimi, Mevcut Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, Konya.

DERBEL, Hatem, Taoufik Bouraoui ve Neila Dammak (2011). “Can Islamic Finance Constitute A Solution to Crisis?”, **International Journal of Economics and Finance**, 3 (3), 75-83.

DİLEK, İlker (2019). “Türkiye’de Tekafül (Katılım Sigortacılığı) ve Uygulanabilirliği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Bankacılık ve Sigortacılık Araştırmaları Dergisi**, (13), 44-57.

DOBB, Maurice (2001). **Kapitalizmin Dünü ve Bugünü**, (Çev. F. Kantur), Birinci Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

DOBB, Maurice (2007). **Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler**, (Çev. F. Akar), İkinci Baskı, İstanbul: Belge Yayınları.

DÖNDÜREN, Hamdi (2005). **Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali**, İstanbul: Erkam Yayınları.

DÖNDÜREN, Hamdi (2014). **İslami Ölçülerle Ticaret Rehberi**, Birinci Baskı, İstanbul: Kampanya Kitapları.

DURAND, Jean-Pierre (2002). **Marx'ın Sosyolojisi**, (Çev. Ali Aktaş). İstanbul: Birikim Yayınları.

DURMUŞ, Abdullah (2011). “İslam Hukuku Açısından Günümüz Kredi ve Finansman Yöntemleri”, İslâm Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı, İstanbul: Ensar Neşriyat.

EBU SUUD, Mahmud (1996). “Para, Faiz ve Mudarabe”, **İslam İktisadi Araştırmaları** içinde (Çev. Emin Ertürk), İstanbul: Dergah Yayınları.

EBU DAVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistani (2010). **Sünen-i Ebu Davud**, (Çev. Necati Yeniçel, Hüseyin Kayapınar), İstanbul: Şamil Yayınları.

EBU ZEHRİ, Muhammed (2022). **Kur'an Hukuku Bir İcaz Delili Olarak**, (Çev. Muhammet Yılmaz), İstanbul: Erkam Yayınları.

EĞİLMEZ, Mahfi ve Kumcu, Ercan (2016). **Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulamaları**, Yirminci Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

EĞİLMEZ, Mahfi (2020). Ekonomi Politikasının Araçları Maliye Politikası ve Para Politikası, <https://www.paraborsa.net/i/ekonomi-politikasinin-araclari/> (Erişim Tarihi: 18.02.2020).

ELA, Mehmet (2017). Türkiye’de Kamu Finansmanında İslami Finans Alternatifi: Sukuk, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

EL-GAMAL, Mahmoud A. (2005). “Inefficiency and heterogeneity in Turkish banking: 1990–2000”, **Journal Of Applied Economics**, 20(5), 641-665.

ELMASSAH, Suzanna (2015). “Islamic Economy Option: SWOT Case Study Analysis”, **Advances in Management & Applied Economics**, 5(3), 63-84.

EL-MUTTAKI, Ali (2019). **Kenzu’l Ummal**, (Çev.: Hasan Yıldız, Hüseyin Yıldız), İstanbul: Ocak Yayıncılık.

EL TIBY, Amr Mohamed ve Graiss, Wafik (2015). **Islamic Finance and Economic Development Risk Management, Regulation, and Corporate Governance**, New Jersey: John Wiley and Sons Pub.

ERDOĞAN, İrfan (2000). **Kapitalizm Kalkınma Postmodernizm ve İletişim**, Ankara: Erk Yayınları.

ERNST, Andreas (2011). **Promoting Islamic Finance and Islamic Banking- A Legal Analysis of The Potential for Islamic Banking Products in Germany**, Germany: IRP Publishing.

ESKİCİ, Mustafa M. (2007). Türkiye’deki Katılım Bankacılığı Uygulaması ve Katılım Bankalarının Müşteri Özellikleri, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

ESKİCİOĞLU, Osman (1986). **İslam Hukukunda Vergiler**, İzmir:Anadolu Matbaacılık.

ESKİCİOĞLU, Osman (2010). “İslam’da Ekonomik Sistem”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 16, 35-46.

FEBVRE, Lucien (2001). **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İkinci Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

GAIT, Alsadek H. ve Andrew C. Worthington, (2007). “A Premier on Islamic Finance: Definitions, Sources, Principles and Methods”, **University of Wollongong, School of Accounting and Finance Working Paper Series**, No. 07/05.

GAZALİ, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed (2013). **İhyau ulumi'd-din** (çev. Ali Durusoy, Hasan Hacak), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

GLOBAL FINDEX REPORT (2021). <https://www.worldbank.org/en/publication/globalindex/Report> (Erişim tarihi: 20.05.2022).

GLOBAL FINDEX DATABASE, <https://www.worldbank.org/en/publication/globalindex/Data> (Erişim Tarihi: 25.05.2022).

GÜL, Ali Rıza (2005). “Faizsiz Bankacılığın Dini Temeli Açısından Mudarabe ile Selef Yöntemlerinin Mukayesesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1, 43-83.

GÜL, Ali Rıza (2010). “İslam İktisat Düşüncesinin Kur’an’daki Temelleri” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 51(2), 27-78.

GÜNGÖREN, Muaz (2011). Katılım Bankalarında Menkul Kıymet İhracının (Seküritizasyon) Yapısal Farklılık Gösteren Finansal Piyasalarda Uyum Modellemesi: Sukuk Örneği, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

HABERMAS, Jürgen (2004). **‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim**, (Çev. Mustafa Tüzel), Beşinci Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

HALLAF, Abdulvahhab (1973). **Usulü’l Fıkh**, (Çev. Hüseyin Atar), İkinci Baskı, Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.

HAMİDULLAH, Muhammed (1965). **İslam’a Giriş**, (Çev. Kemal Kuşçu), İkinci Baskı, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.

HAQUE, Imamul, Fayaz Lone ve Ghulam H. Thakur (2017). “Islamic Banking in India: What More Needed?”, **Journal of Islamic Economics Banking and Finance**, 5(3).

HAZLITT, Henry (2021). **Tek Derste İktisat**, (Çev. Sedef Tedik), İkinci Baskı, İstanbul: Say Yayınları.

HILL, Christopher (1998). “Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı”, David S. Landes (der.) **Kapitalizmin Doğuşu**, (Çev. Süleyman E. Gündüz), İstanbul: İnsan Yayınları.

HILTON, Rodney (1984). **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, (Çev. Müge Gürer ve Semih Sökmen), Birinci Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.

HUSSAIN, Hamid, Sadia Khatoun ve Zahid Sarwar (2019). “Competitive Strategies of Islamic Banks: A Case of Pakistan”, **Journal of Philosophy Culture and Religion**, 46.

IBRAHİM, Ali Adnan (2007). “The Rise of Customary Businesses in International Financial Markets: An Introduction to Islamic Finance and the Challenges of International Integration”, **American University International Law Review**, 23 (4), 661-732.

IMF MONETARY AND FINANCIAL STATISTICS (2022). <https://data.imf.org/?sk=B83F71E8-61E3-4CF1-8CF3-6D7FE04D0930&sid=1409151240976> (Erişim Tarihi: 25.03.2023).

IQBAL, Zamir (1997). “Islamic Financial Systems” **Finance & Development Magazine**, Vol.34, No:2.

IQBAL, Munawar ve Philip Molyneux (2005). **Thirty Years of Islamic Banking History, Performance and Prospects**, Palgrave Macmillian.

ISLAMIC FINANCIAL SERVICES INDUSTRY STABILITY REPORT (2022). [Stability Report 2022 - Islamic Financial Services Board](https://www.ifsib.org/download) [https://www.ifsib.org > download](https://www.ifsib.org/download) (Erişim Tarihi: 31.01.2023).

ISMAIL, İbrahim Muhammed (1990). **Çağdaş Ekonomik Doktrinler ve İslam**, (Çev: Cemal Aydın), Birinci Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

ISMAIL, Abdul G., Muhammad Hasbi Zaenal, Umar Taufiq (2016). “Can Islamic Philanthropy Increase Financial Inclusion?” **IRTI Working Paper Series**, No.1437-02.

İBNİ Haldun (2016). **İnsanlık ve Peygamberler Tarihine Giriş**, Birinci Baskı, İstanbul: Rağbet Yayınları.

İBN MACE, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini (1992). **Sûnenu İbn Mâce, I-II**, Beşinci Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları.

İMAM MALİK (2014). **Muvatta** (Çev.: Kolektif), İstanbul: Ensar Neşriyat.

JAMALDEEN, Faleel (2012). **Islamic Finance for Dummies**, New Jersey: Wiley and Sons, Inc.

KAHF, Munzir (1996). “İslam Toplumunda Tüketici Davranışı Teorisine Bir Katkı”, **İslam İktisadı Araştırmaları** içinde (Çeviren: Hüner Şencan), İstanbul: Dergah Yayınları.

KAHYA, Hatice K. (2012). İslam Borçlar Hukukunda Selem Akdi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

KARAMAN, Hayreddin (2012). **Mukayeseli İslam Hukuku**, Birinci Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.

KARAMAN, Hayreddin, Mustafa Çağrı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş (2016). **Kur'an Yolu Tefsiri**, Birinci Baskı, Ankara: TDV Yayınları.

KEHRER, Günter (2007), **Din Sosyolojisi**, (Derleyen: Yasin Aktay, M. Emin Göktaş), İstanbul: Vadi Yayınları.

KESSLER, G. (1942). “Werner Sombart ve İktisat Tarihi”, (Çev. O. Tuna). **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 3(1-2), 71-78.

KHAN, Muhammed Akram (2017). **İslam İktisadına Giriş**, Birinci Baskı, İstanbul: İktisat Yayınları.

KORKUT, Cem ve Mehmet Bulut (2017). XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Para Vakıfları ve Modern Finans Kurumlarının Karşılaştırılması, **Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, 7(2).

KURAN, Timur (2002). **İslam'ın Ekonomik Yüzleri**, İkinci Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

KURT, İsmail (2011). “İslam Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri”, İslami İlimlerde Metodoloji Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantıları.

KÜNDEYİ, F. Zehra (2009). **Ülgener'de Din ve Kapitalizm**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

LEVITT, Kari P. (2005). “Keynes and Polanyi: the 1920s and the 1990s”, **Review of International Political Economy**, 13, 1, 152-177.

LOADER, Colin (2001). “Werner Sombart's The Jews and Modern Capitalism”, **Society**, 39, 1, 71-77.

LORDOĞLU, Kuvvet (1996). **Kapitalizm**, İstanbul: BDS Yayınları.

LÖWITH, Karl (1999). **Max Weber ve Karl Marx**, (Çev. N. Yılmaz). Ankara: Doruk Yayıncılık.

MACHIAVELLI, Niccolo (2017). **Prens** (Çev. Simge Delikanlı), İstanbul: Karbon Kitaplar Yayıncılık.

MAHAMUD, Tosaporn (2016). “A Study of Strengths and Weaknesses of Islamic Cooperatives in Thailand”, **International Journal of Scientific and Technical Advancements**, 2(1), 11-13.

MARIFA ACADEMY (2014). “Islamic Banking & Finance: Principles and Practices”, <https://islamicbankers.files.wordpress.com/2014/09/marifa-practical-guide-to-islamic-banking-and-finance.pdf> (15.02.2020).

MARX, Karl; Engels, Friedrich (1993). **Komünist Parti Manifestosu ve Komünizmin İlkeleri**, (Çev. Muzaffer İlhan Erdost), Üçüncü Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

MARX, Karl (2000). **Kapital-I**, (Çev. Alaaddin Bilgi), Altıncı Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

MARX, Karl (2013). **Alman İdeolojisi**, (Çev. Tonguç Ok-Olcay Geridönmez), İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

MARX, Karl (2014). **1844 El Yazmaları**, (Çev. Murat Belge), İstanbul: Birikim Yayınları.

MASVOOD, Yaaseen ve Choudary, Y. Lokeswara (2014). “Role of Socio-Economic Variables on Awareness of Islamic Banking in India”, **Middle-East Journal of Scientific Research**, 22 (3): 401-408.

MERDAD, Hesham J. (2012). Two Essays in Islamic Finance and Investment, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of New Orleans Department of Financial Economics.

MERGİNANİ, Ebu Bekir (2018). **Hanefiler için İslam Fıkhi, El-Hidaye Tercemesi**, (Çev.: Ahmet Meylani), İstanbul: Kahraman Yayınları.

MEVDUDİ, Ebu'l Ala (2014). **İslam Ekonomisinin Temel İlkeleri**, İstanbul: Çıra Yayınları.

MOOERS, Colin (2000). **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu**, (Çev. Bahadır Sina Şener), İkinci Baskı, Ankara: Dost Kiyabevi Yayınları.

MÜSLİM, İmam (2020). **Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi** (Çev.: Ahmet Davutoğlu), İstanbul: Şifa Yayınevi.

NAQVI, Syed Nawab Haider (2018). **İslam, Ekonomi ve Toplum**, Birinci Baskı, İstanbul: İktisat Yayınları.

NESAI, Ahmed b. Şuayb (2020). **Sünen'ün Nesai**, (Çev. Mehmet Türk), İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.

NIKMAH, Amanatun N. N., Tulus Suryanto ve Surono. (2020). "Evaluation of Dubai Banking System in Banking in Indonesia". **Islamiconomic: Jurnal Ekonomi İslam**, 11(2), 127- 104.

OBAIDULLAH, Mohammad (2005). **Islamic Financial Services**, Islamic Economics Research Center.

OBAIDULLAH, Mohammed (2017). "An Investigation into Goodness of Zakat Laws in Selected Countries", **IRTI Policy Paper Series**, 2017/04.

ÖKTEN, Gülten (2015). Kur'an'a Göre Bilginin Kaynakları, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 39, 205-228.

ÖZEL, Hüseyin (2002). "Liberalizmin 'Ütopyacı' Toplum Tasarımı", **C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, 26, 1, 101-123.

ÖZEL, Mustafa (1993). "Kapitalizm, Hristiyanlık ve Yahudilik". **Kapitalizm ve Din** (1. Baskı) içinde (9-34). İstanbul: Alternatif Üniversite Yayınları.

PARASIZ, İlker, Ufuk Başoğlu ve Ali Ceylan (2009). **Finans Teori Kurum Uygulama**, İstanbul: Ekin Kitabevi Yayınları.

PIRENNE, Henri (2021). **Kapitalizmin Toplumsal Tarihinin Aşamaları**, (Çev. Figen Kıyak), İstanbul: Dorlion Yayınları.

POLANYI, Karl (2007). **Büyük Dönüşüm**, (Çev. Ayşe Buğra), İstanbul: İletişim Yayınları.

RAFİİ, Mustafa (1975). **İslamda Sosyal Düzen**, (çev.: Ahsen Batur), İstanbul: Özdemir Basımevi

RAGIB, İsfahani (2002). **el-Müfredatu Elfazi'l-Kur'an** (Derleyen: Safvan Adnan Davudi), Beyrut:Dârü's-Şamiyye.

RAND, Ayn (2010). **Bencilliğin Erdemi**, (Çev. Nejat Kandemir), İstanbul: Plato Film Yayınları.

RAZİ, Fahreddin (2020). **Tefsir-i Kebir** (Çev.: Suad Yıldırım, Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci, Sadık Doğru), Birinci Baskı, İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım.

RITZER, George (2011). **Modern Sosyoloji Kuramları**, (çeviren: Himmet Hülür).
Disponível em:

<https://discovery.ebsco.com/linkprocessor/plink?id=53b31373-bfc1-35d1-bb77-4dd8efa1b3a3>. Acesso em: 10 maio. 2023.

RODINSON, Maxime (2002). **İslam ve Kapitalizm** (Çev. Fevzi Lütfi Topaçoğlu), İstanbul: Akyüz Yayınları.

ROUSSEAU, Jean Jacques (2019). **Toplum Sözleşmesi**, Birinci Baskı, İstanbul: Mahzen Yayınları.

SADR, Muhammed Bakir (1993). **İslam Ekonomi Sistemi**, (Çev: Mehmet Keskin, Sadettin Ergün), Birinci Baskı, İstanbul: Rehber Yayınları.

SAMİ, Şemseddin (2017). **Kamus-i Türki**, (Derleyen: Raşit Gündoğdu, Ebul Faruk Önal, Niyazi Adıgüzel), Beşinci Baskı, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

SAVAŞ, Vural F. (2007). **Varsayalım ki İktisat**, İkinci Baskı, Ankara: Nobel Yayınları.

SCHROEDER, Ralph (1996). **Max Weber ve Kültür Sosyolojisi**, (Çev. M. Küçük). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

SCHUMPETER, Joseph A. (2021). **Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi** (Çev. Vedat Coşar), İstanbul: Dorlion Yayınları.

SELÇUK Mervan ve GÖRMÜŞ Şakir (2016). “Zekâtın Kurumsallaşmasının Seçilmiş İslam Ülkeleri Tecrübeleri Çerçevesinde Analizi”, **ICPESS 2016**, 347-376.

SERAHSİ, Ebu Bekr Ş. (2016). **Mebsut**, (Derleyen: M. Cevat Akşit), İstanbul: Gümüşev Yayıncılık

SHAHID, Mahammad ve Jeevan Raj (2019). “Islamic Banking in India: An Overview”, **ZENITH International Journal of Multidisciplinary Research**, 9(6), 246-252.

SIDDIKİ, Kelim (2013). **İslam Devriminin Aşamaları**, (Çev.: Selami Alagöz), İstanbul: Ekin Yayınları.

SKIDELSKY, Robert (2009). **Düşüncenin Ustaları: Keynes/ Robert Skidelsky**, (Çev. Cemal Atila), Disponível em: <https://discovery.ebsco.com/linkprocessor/plink?id=fa15b2dc-d383-399a-bf51-c5bcab7ebe0f>. Acesso em: 10 maio. 2023.

SMITH, Herbert (2010). “Islamic Finance Guide”, <https://islamicbankers.files.wordpress.com/2007/06/islamic-finance-guide-2010.pdf> (15.02.2020).

SMITH, Adam (2022). **Milletlerin Zenginliği Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme**, (Çev. Mustafa Acar), Dördüncü Baskı, İstanbul: Liberus Yayıncılık.

SOMBART, Werner (2008). **Aşk, Lüks ve Kapitalizm**, (Çev. Necati Aça), Üçüncü Baskı, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

SOMBART, Werner (2016). **Yahudiler ve Modern Kapitalizm**, (Çev. Sabri Gürses), İstanbul: Küre Yayıncılık.

SOMBART, Werner (2020). **Burjuva**, (Çev. Oğuz Adanır), İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

SPENCER, Herbert (2020). **The Data of Ethics**, İstanbul: Karbon Kitapları.

SWEETZY, Paul M. (2007). **Kapitalist Gelişme Teorisi**, (Çev. Gülsüm Akalın), İstanbul: Kalkedon Yayınları.

S&P 500 SHARIAH (2023). <https://www.spglobal.com/spdji/en/indices/equity/sp-500-shariah-index/#data> (Erişim Tarihi: 15.03.2023).

ŞAYLAN, Gencay (2016). **Değişim, Küreselleşme ve Yeni Devletin İşleyişi**, Üçüncü Baskı, İstanbul: İmge Kitapevi Yayınları.

TABAKOĞLU, Ahmet (2005). **İslam İktisadı, Toplu Makaleler**, Birinci Baskı, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

TABAKOĞLU, Ahmet (2013). **İslam İktisadına Giriş**, Üçüncü Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları.

TAKAHASHİ, Kohachiro (1984). “Tartışmaya Bir Katkı”, Rodney Hilton (der.) **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, Çev. Müge Gürer ve Semih Sökmen, İstanbul: Metis Yayınları.

TANYAŞ, Ömer E. (2007). **Weber’de Kapitalizmin Ruhu ve İslam Üzerine Sosyo Psikolojik Bir Deneme**, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

THOMPSON, Edward. P. (2006). **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İkinci Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları.

TKBB (2023). Türkiye Katılım Bankaları Birliği Veri Peteği, <https://veripetegi.tkbb.org.tr/> (Erişim Tarihi: 03.04.2023).

TOURAINÉ, Alain (2022). **Bugünün Dünyasını Anlayabilmek için Yeni Bir Paradigma**, (Çev. Olcay Kunal), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TURNER, Bryan S. (2019). **Max Weber ve İslam**, (Çev. Yasin Aktay, Mehmet Murat Şahin), Üçüncü Baskı, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

TÜRKDOĞAN, Orhan (2002). **Türk Toplum Yapısı**, İstanbul: Çamlıca Yayınları.

TÜRKER, Hülya (2010). **İslami Finans Sisteminde Finansal Aracılık: Dünyadaki Gelişmeler ve Sermaye Piyasasının Geliştirilmesi Açısından Türkiye İçin Öneriler**, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Aracılık Faaliyetleri Dairesi.

ULUDAĞ, Süleyman (1988). **İslam'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış**, İstanbul: Dergah Yayınları.

ULUDAĞ, Mustafa C. (2019). Türkiye’de Katılım Bankacılığının Analitik İncelenmesi, **Maliye ve Finans Yazıları**, 2019(111), 201-212.

ÜLEV, Salih ve Selçuk Mervan (2019). “Tarımsal Üretimin Finansmanı İçin Seleme Dayalı Finansman Modeli: Fındık Örneği”, **Katılım Finansmanında Yeni Yaklaşımlar**, İstanbul: TKBB Yayınları.

ÜLGENER, Sabri F. (2006). **Zihniyet ve Din İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Anlayışı**, İstanbul: Derin Yayınları.

ÜNSAL, Erdal M. (2007). **Makro İktisat**, Yedinci Baskı, Ankara: İmaj Yayınevi.

VURAL, Mehmet (2011). **Gazzali Felsefesinde Bilgi ve Yöntem**, Birinci Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

WALLERSTEİN, Immanuel (2004). **Modern Dünya-Sistemi (1); Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl’da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri**, (Çev. Latif Boyacı), İkinci Baskı, İstanbul: Bakış Yayınları.

WEBER, Max (2011). **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, (Çev. Milay Köktürk), İkinci Baskı, İstanbul: Bilgesu Yayınları.

WEBER, Max (2018). **Ekonomi ve Toplum**, İstanbul: Yarın Yayıncılık.

WOOD, Ellen Meiksins (2003). **Kapitalizmin Kökeni**, (Çev. A. Cevdet Aşkın), İkinci Baskı, Ankara: Epos Yayınları.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (1993). **Elmalılı Tefsir**, Birinci Baskı, İstanbul: Bedir Yayınları.

ZAİM, Sabahattin (1969). **Modern İktisat ve İslam**, Birinci Baskı, İstanbul:

ZAİM, Sabahattin (1992). **İslam-İnsan-Ekonomi**, Birinci Baskı, İstanbul: Yeni Asya Yayınları.

ZERKA, Enes (1996). “İslam İktisadı: İnsan Refahına Bir Yaklaşım”, **İslam İktisadı Araştırmaları** içinde (Çev: Ahmet Tabakoğlu), İstanbul: Dergah Yayınları.

ZEYDAN, Abdülkerim (2020). **İslam Hukukundaki Fıkhi Kaidelerin Şerhi**, (Çev. Recep Çetintaş), İstanbul: Asalet Yayınları.

ZEYTİNOĞLU, Erol (1992). “İslam’da ve Diğer Sistemler İçerisinde Faiz”, **Para Faiz ve İslam**, İstanbul: İSAV Yayınları, 91-116.

ZULFAHMI, Abrista Devi, Eyup Asker ve Rusni Hassan (2021). “Participatory Banks in Turkey: Issues and Proposed Strategy Based on SWOT Analysis”, **International Journal of Islamic Economics and Finance**, 4, 121-152.

<https://www.dunyabulteni.net/arsiv/amerikalilar-islami-fonlara-guven-duyuyor-h56234.html> Erişim Tarihi: 28.06.2021.

<https://aaofii.com/about-aaofii/?lang=en> Erişim Tarihi: 28.06.2021.

<https://www.alrayanbank.co.uk/values-and-heritage> Erişim Tarihi: 28.06.2021.

<https://web.archive.org/web/20190605232707/http://iirating.com/corprofile.aspx> Erişim Tarihi: 28.06.2021.

<https://www.msci.com/documents/10199/c0b90e16-5746-4cdc-b033-1ec7da64386e> Erişim Tarihi: 28.06.2021.

(<https://www.pwc.com/gx/en/industries/financial-services/publications/global-financial-services-virtual-series.html?icid=fs-landing> Erişim tarihi: 30.06.2021).